

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

Γεράσιμος Μέριανος

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ

Οι περί οικονομίας απόψεις
του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης

ΑΘΗΝΑ 2008

*Σκηνή φορολογίας.
Ο εξισωτής Ιουλιανός
συλλέγει τον φόρο.*

Codex Sinaiticus 339,
φ. 73v (λεπτομέρεια).
Λειτουργικές Ομιλίες
Γρηγορίου Ναζιανζηνού,
1136-1155 μ.Χ.

(Γ. Γαλάβαρης,
Ζωγραφική βυζαντινών
χειρογράφων,
Εκδοτική Αθηνών,
Αθήνα 1995, εικ. 150).

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ

Οι περί οικονομίας απόψεις
του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 13

Gerasimos Merianos

ECONOMIC IDEAS
IN THE 12th CENTURY BYZANTIUM

The Views of Eustathios of Thessaloniki
on Economy

ATHENS 2008

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 13

Γεράσιμος Μέριανος

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ

Οι περί οικονομίας απόψεις
του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης

ΑΘΗΝΑ 2008

Η έκδοση αυτή χρηματοδοτήθηκε από το έργο με τίτλο «*Βυζαντίου κάτοπτρον: Πηγές και μελέτες για τον βυζαντινό κόσμο*» του μέτρου 3.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» - ΕΠΑΝ, πράξη «Αριστεία σε Ερευνητικά Ινστιτούτα Γ.Γ.Ε.Τ. (2ος Κύκλος)». Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης συμμετέχει κατά 75% στις δαπάνες υλοποίησης του ανωτέρω έργου.

ISSN 1106-8949
ISBN 978-960-371-055-4

- © Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
- © National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: (210) 72 73 629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens-GR
Fax: (+30 210) 72 73 629
e-mail: bookstore@eie.gr

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΔΥΣΗ»
ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
RESEARCH PROGRAM “BYZANTIUM AND THE WEST”
MONOGRAPHS

Αφιερώνεται στους γονείς μου,
που τους οφείλω τόσα πολλά

«Οὐ τὸ ἐμὸν ἢ τὸ σόν, τὸ ψυχρὸν
τοῦτο ρῆμα, ἐρρήθη»

(Κ.Π. Καβάφης, Άννα Δαλασσηνή)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΑΞΙΑΡΧΗ Γ. ΚΟΛΙΑ.....	13
ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	17
I. Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.....	27
1. Η κωνσταντινουπολίτικη περίοδος.....	27
2. Ο Ευστάθιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.....	42
II. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (1081-1204)	63
1. Η εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου - Η εσωτερική πολιτική	63
2. Θεσσαλονίκη, η μητρόπολη του Ευσταθίου	77
III. ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ	89
1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	89
2. Τα ομηρικά έπη	91
3. Κλασικοί συγγραφείς	121
IV. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.....	157
1. Εισαγωγικές επισημάνσεις	157
2. Εργασία	159
3. Γεωργία	164
4. Αυτάρκεια.....	173
5. Εμπόριο - βιοτεχνία	179
6. Τοκοληψία	185
7. Πλούτος - πενία	200
8. Φιλανθρωπία - ελεημοσύνη.....	205

9. Δουλεία - εξαρτημένη εργασία	211
10. Φορολογία	227
11. Πρόνοια	230
12. Χαριστική δωρεά - μοναστική περιουσία	237
V. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ	
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ	
ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ	245
1. Η επίδραση των πολιτικών αντιλήψεών του	245
2. Η επίδραση των κοινωνικών αντιλήψεών του	271
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	301
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ	309
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	311
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	351

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το έργο του Ευσταθίου μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ενός από τους σημαντικότερους λογίους του Βυζαντίου, έχει γίνει επανειλημμένως αντικείμενο της έρευνας. Μία πλευρά του, η οποία δεν είχε μελετηθεί και ίσως δεν ήταν αναμενόμενο ότι θα γίνει αντικείμενο εξειδικευμένης εξέτασης, είναι οι οικονομικές ιδέες που αυτό περιλαμβάνει. Ο κ. Γεράσιμος Μέριανος επιχειρεί στη μονογραφία του την ανάδειξη των ιδεολογικών θέσεων του Ευσταθίου ως προς συγκεκριμένα οικονομικά ζητήματα. Αντιμετωπίζοντας τον Ευστάθιο ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, προβάλλει τη στάση των διανοουμένων του ΙΒ΄ αιώνα έναντι των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της περιόδου και τονίζει το γεγονός ότι οι οικονομικές αντιλήψεις του Βυζαντινού ιεράρχη διαμορφώθηκαν σε στενή συνάρτηση με το κοινωνικό περιβάλλον που ανήκε και τα ιδεώδη που αυτό πρόσβευε. Επιπλέον, διερευνά την επίδραση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στη διαμόρφωση των οικονομικών ιδεών του Ευσταθίου, ενώ παράλληλα επισημαίνει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ χριστιανικής και κλασσικής γραμματείας στην επιχειρηματολογία του. Οι οικονομικές ιδέες του Ευσταθίου, όπως αναδύονται μέσα από το έργο του, συμβάλλουν στην ερμηνεία της στάσης του, καθώς και εκείνης του περιβάλλοντός του, προς σημαντικά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα της εποχής του. Το περιεχόμενο της ανά χείρας μελέτης δικαιώνει την απόφαση του συγγραφέα να επιχειρήσει την εν λόγω έρευνα.

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας
Διευθυντής ΙΒΕ / ΕΙΕ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Οι οικονομικές ιδέες του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ευσταθίου δεν έχουν προσελκύσει παρά μόνο το περιορισμένο και αποσπασματικό ενδιαφέρον των ιστορικών, με αποτέλεσμα η έρευνα να μην έχει ασχοληθεί μέχρι στιγμής συστηματικά με αυτή τη διάσταση του έργου του λογίου ιεράρχη, ο οποίος είναι περισσότερο γνωστός για τα φιλολογικά του σχόλια και την εξιστόρηση της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς της Σικελίας. Η μονογραφία αυτή αποσκοπεί στην κατά το δυνατόν πληρέστερη κάλυψη αυτού του κενού και στην ανάδειξη των οικονομικών αντιλήψεων ενός από τους επιφανέστερους λογίους του 12ου αιώνα στο Βυζάντιο. Η περίπτωση του Ευσταθίου αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τη μελέτη της οικονομικής ιδεολογίας της αριστοκρατικής διανόησης αυτής της περιόδου, της διασύνδεσης των οικονομικών ιδεών με τις κοινωνικο-πολιτικές αντιλήψεις της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας, αλλά και της επίδρασης που άσκησε στις οικονομικές αντιλήψεις η αφομοίωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Το έργο αυτό αποτελεί επαυξημένη έκδοση της διδακτορικής μου διατριβής, η οποία εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου υπό την εποπτεία του ομότιμου καθηγητή κ. Δημητρίου Σοφριανού και υποστηρίχθηκε δημόσια τον Απρίλιο του 2005. Σημαντικό μέρος της έρευνας για τον εμπλουτισμό της αρχικής μελέτης, ώστε να λάβει τη σημερινή πληρέστερη μορφή της, διεξήχθη στο πλαίσιο της συνεργασίας μου με το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (IBE / EIE). Η επί σειρά ετών γόνιμη συνεργασία μου με το IBE, τόσο στο πρόγραμμα της «Αρχαιολογίας της Πόλης των Αθηνών» (για τη βυζαντινή περίοδο), όσο και στους ερευνητικούς ομίλους του προγράμματος «Βυζάντιο και Δύση», συχνά μου προσέφερε ερεθίσματα, πληροφορίες και πρόσβαση σε δυσεύρετες πηγές, που ωφέλησαν την έρευνά μου.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου πρωτίστως σε δύο πρόσωπα: στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντή του IBE / EIE κ. Ταξιάρχη Κόλια και στον διευθυντή ερευνών του IBE / EIE κ.

Νικόλαο Μοσχονά για την αμέριστη υποστήριξη, το προσωπικό ενδιαφέρον και τη φροντίδα τους να περιληφθεί η μελέτη αυτή στις εκδόσεις του IBE.

Ευχαριστίες οφείλω στον ομότιμο καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Δημήτριο Σοφιανό, στον καθηγητή και πρύτανη του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Δημήτριο Τσουγκαράκη και στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Απόστολο Καρπόζηλο για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους. Επιθυμώ, επίσης, να ευχαριστήσω τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Μιχαήλ Βέλλα, τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Ευάγγελο Χρυσό, την επίκουρο καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κ. Βασιλική Πέννα και τον επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γεώργιο Γκότση, οι οποίοι διάβασαν ολόκληρο το έργο μου ή τμήματά του και πρότειναν ποικίλες βελτιώσεις. Επιπλέον, ευχαριστίες οφείλονται στον διευθυντή ερευνών του IBE / ΕΙΕ κ. Τηλέμαχο Λουγγή, ο οποίος μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω το υλικό του ερευνητικού προγράμματος του IBE «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας», του οποίου είναι επιστημονικός υπεύθυνος.

Ο αρχαιολόγος-νομισματολόγος και καλός φίλος Γιάννης Στόγιας, παρά το βεβαρημένο πρόγραμμά του, ανέλαβε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προσοχή το απαιτητικό έργο της επιμέλειας αυτής της μελέτης στην τελική της μορφή. Η έμπειρη ματιά και οι χρήσιμες παρατηρήσεις του με προφύλαξαν από αρκετούς σκοπέλους, ενώ πολύτιμη ήταν και η βοήθεια του στη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμιών· τον ευχαριστώ ιδιαίτερα και υπογραμμίζω πως όλα τα λάθη και οι αβλεψίες βαρύνουν τον γράφο-ντα. Ευχαριστώ ακόμα τον καλό μου φίλο Αργύρη Γερμανίδη, ο οποίος προσέγγισε το κείμενο από την πλευρά του μη ειδικού αναγνώστη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, ως ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης για τις θυσίες και την υποστήριξή τους, τους γονείς μου Αντώνιο και Γεωργία και τα αδέρφια μου Χρυσούλα και Τάσο· ήταν πάντα στο πλευρό μου όλα αυτά τα χρόνια. Τέλος, ευχαριστώ τη μνηστή μου Σάντυ για την υπομονή και την πολύπλευρη συμπαράστασή της.

Ο παππούς μου ο Γιάννης συνήθιζε να λέει ότι τον πλούτο κάποιου αποτελούν οι άνθρωποι που έχει δίπλα του. Για άλλη μια φορά είχε δίκιο.

Πειραιάς, Μάρτιος 2008
Γεράσιμος Μέριανος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εισαγωγή θα μπορούσε να αρχίσει με την εύλογη απορία: είχε όντως ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης οικονομικές αντιλήψεις; Είναι γνωστό ότι οποιαδήποτε αναφορά στη βυζαντινή γραμματεία του 12ου αιώνα περιλαμβάνει απαραίτητα το όνομα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. Οι μεταγενέστεροι λόγιοι, ωστόσο, αν και τον σέβονταν απεριόριστα, ήταν για μεγάλο διάστημα εξοικειωμένοι κυρίως με το φιλολογικό έργο του. Ο Ευστάθιος ήταν πρωτίστως μία φιλολογική αυθεντία, ένας από τους κορυφαίους σχολιαστές του Ομήρου – και όχι μόνον – και είναι αλήθεια ότι τα ομηρικά σχόλιά του αποτελούν σημείο αναφοράς ακόμα και σήμερα. Σταδιακά, όμως, άρχισε η συστηματική μελέτη του υπόλοιπου έργου του και αποκαλύφθηκε μία σχεδόν αστείρευτη πηγή πληροφοριών. Έτσι, ο Ευστάθιος αναγνωρίστηκε ως ένας σπουδαίος ιστορικός του 12ου αιώνα, ως συνεχιστής της μαχόμενης πατερικής παράδοσης και μεταρρυθμιστής του μοναχικού βίου, ως ωκεανός λαογραφικών και γλωσσικών πληροφοριών.¹ Ποιά ήταν η σχέση του όμως με τα οικονομικά ζητήματα; Έχω επίγνωση του γεγονότος ότι προσεγγίσεις στη σκέψη των Βυζαντινών λογίων όπως αυτή που επιχειρείται στην ανά χείρας μελέτη συχνά αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό και επιφυλάξεις ως προς τις προθέσεις και τα συμπεράσματά τους. Γι' αυτό θα ήταν χρήσιμο, πριν από τη λεπτομερή πραγμάτευση του θέματος, να γίνουν ορισμένες προκαταρκτικές επισημάνσεις.

Πρώτα απ' όλα υπάρχει το ζήτημα της ορολογίας. Κάνοντας λόγο περί των οικονομικών ιδεών του Ευσταθίου σε καμία περίπτωση δεν υπονοώ την ύπαρξη οικονομικής σκέψης ή ανάλυσης στο έργο του. Οι

1. Για τις λαογραφικές και γλωσσικές πληροφορίες που προσφέρει ο Ευστάθιος, βλ. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α'-Β' [οι σελ. 14-38 της εισαγωγής στον Α' τόμο έχουν ανατυπωθεί από το: του ιδίου, «Λαογραφικά ειδήσεις παρὰ τῷ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), σελ. 5-40, ειδ. 7-34] του ιδίου, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ γραμματικά* [Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι, Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογική, 8], Αθήνα 1953· του ιδίου, «Αἱ παρὰ τῷ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ δημῶδεις παροιμίαι καὶ παροιμιώδεις φράσεις», *ΕΕΒΣ* 8 (1931), σελ. 3-29.

δύο τελευταίοι όροι δηλώνουν, εκτός των άλλων, επιστημονική συστηματικότητα, κάτι που προφανώς απουσιάζει από τη σκέψη του Ευσταθίου. Η οικονομική ιδεολογία διαφέρει τόσο από την οικονομική σκέψη, όσο και από την οικονομική ανάλυση: η πρώτη ασχολείται με ζητήματα που έχουν άμεσες συνέπειες στην οικονομική πρακτική, π.χ. τη διαμόρφωση των τιμών ή τα επιτόκια· η δεύτερη επιχειρεί να εντοπίσει και να εξηγήσει τους οικονομικούς νόμους. Η οικονομική ιδεολογία από την πλευρά της έχει πολύ ευρύτερο πλαίσιο, καθώς διαμορφώνεται όχι μόνο από τις οικονομικές συνθήκες, αλλά και από το κοινωνικό, πολιτικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό περιβάλλον.² Εντούτοις, μολονότι η οικονομική σκέψη και ιδεολογία είναι διαφορετικές, αλληλεπιδρούν, και το μεγάλο ερώτημα είναι, κατά τη γνώμη μου, σε ποιον βαθμό η οικονομική ιδεολογία επηρεάζει την οικονομική συμπεριφορά των ατόμων. Συνεπώς, οικονομικές ιδέες μπορεί να εκφράσει οποιοσδήποτε, και όχι μόνον οι οικονομολόγοι, αφού τα κριτήρια για τη διατύπωσή τους δεν είναι ούτε συστηματικά ούτε επιστημονικά.

Αντικείμενο προς εξέταση της παρούσας μελέτης, επομένως, αποτελεί η οικονομική ιδεολογία³ του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. Τι ακριβώς όμως είναι ιδεολογία; Κατά έναν ορισμό η ιδεολογία αποτελεί μια διανοητική απόπειρα λογικής ερμηνείας των συμπεριφορικών προτύπων ατόμων και ομάδων. Η ερμηνεία αυτή, ωστόσο, προϋποθέτει την ύπαρξη θεωρίας, όχι απαραίτητα σαφούς ή συνειδητής.⁴ Σε σχέση με τα οικονομικά ζητήματα, μια ιδεολογία προκειμένου να είναι επιτυχημένη οφείλει να εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο η εκάστοτε δομή ιδιοκτησιακών δικαι-

2. Βλ. την πολύ διαφωτιστική ανάλυση της Laiou, «Economic Thought», σελ. 1123-1124.

3. Για παρόμοιες μελέτες που έχουν επιχειρηθεί, εστιάζοντας, ωστόσο, στην οικονομική σκέψη σημαντικών συγγραφέων της μεσαιωνικής Δύσης, καθώς και της μεσαιωνικής Ανατολής, βλ. ενδεικτικά R.W. McGee, «Thomas Aquinas: A Pioneer in the Field of Law & Economics», *Western State University Law Review* 18/1 (1990), σελ. 471-483· S.M. Ghazanfar, «The Economic Thought of Abu Hamid Al-Ghazali and St. Thomas Aquinas: Some Comparative Parallels and Links», *HOPE* 32/4 (2000), σελ. 857-888. Για μια συνολικότερη θεώρηση της οικονομικής σκέψης του μεσαιωνικού δυτικού κόσμου, βλ. D. Wood, *Medieval Economic Thought* [Cambridge Medieval Textbooks], Κάιμπριτζ 2002. Για ζητήματα οικονομικής σκέψης στον μεσαιωνικό μουσουλμανικό κόσμο, βλ. S.M. Ghazanfar (επιμ.), *Medieval Islamic Economic Thought: Filling the "Great Gap" in European Economics*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2003.

4. D.C. North, *Δομή και μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, μτφρ. Α. Αλεξιάδη, επιστ. επιμ. Θ. Μινόγλου, Αθήνα 2000, σελ. 94.

ωμάτων και όρων ανταλλαγής εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σύστημα.⁵ Οι ιδεολογίες αποσκοπούν κυρίως στο να παροτρύνουν τις ομάδες να υιοθετήσουν μια συμπεριφορά αντίθετη από τον απλό, ηδονιστικό και ατομικό υπολογισμό κόστους και ωφέλειας, με άλλα λόγια προσπαθούν να αποτρέψουν να πράττει ο καθένας κατά τη βούλησή του, αφού η ύπαρξη μιας τέτοιας συμπεριφοράς θα καθιστούσε αδύνατη τη διατήρηση της υπάρχουσας τάξης.⁶ Η βυζαντινή κυρίαρχη ιδεολογία κατά τον 12ο αιώνα αποσκοπούσε ακριβώς στη διατήρηση της υπάρχουσας κοινωνικο-πολιτικής κατάστασης και για τον λόγο αυτό προσπαθούσε να θέσει όρια. Ένας τρόπος για να το επιτύχει ήταν να ελέγξει την οικονομική ζωή, μια διαδικασία στην οποία οι λόγιοι διαδραμάτιζαν ουσιώδη ρόλο, συμμετέχοντας στη διαμόρφωση της θεωρίας και τη διάδοση της ιδεολογίας. Να σημειωθεί, πάντως, ότι τα άτομα που ενστερνίζονται μια ιδεολογία, δεν την ακολουθούν πάντοτε με συνέπεια, ιδίως κατά τη μετάβαση από τη θεωρία στην πράξη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τέτοιου είδους διαπιστώσεις μειώνουν την αξία της ιδεολογίας.

Ο λόγος για τον οποίο επέλεξα να ασχοληθώ με τις περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου σχετίζεται πρωτίστως με την προσπάθεια να προβληθούν οι οικονομικές αντιλήψεις ενός επιφανούς και αντιπροσωπευτικού μέλους της αριστοκρατικής διανόησης του 12ου αιώνα και μέσω αυτών να διαγνωσθεί ποια στάση τηρούσε απέναντι στην οικονομική πραγματικότητα της εποχής του – στον βαθμό, βέβαια, που μπορούσε να τη συλλάβει. Οι επιδράσεις που δέχθηκε η οικονομική ιδεολογία του από το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα για το συγκεκριμένο εγχείρημα: ως μητροπολίτης του 12ου αιώνα αποτελούσε μέρος του κρατικού μηχανισμού, ως ανώτερος κληρικός ήταν ενσωματωμένος στους κόλπους της αριστοκρατίας, ως ρήτορας και λόγιος συμμετείχε στη διαμόρφωση της αυτοκρατορικής προπαγάνδας και στη διάδοση των ιδεωδών της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας του 12ου αιώνα, της στρατιωτικής αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων. Είναι ενδιαφέρον, επομένως, να εξετασθεί κατά πόσο οι παραπάνω ιδιότητές του και οι κοινωνικές συμπάθειες ή αντιπάθειές του επηρέασαν τη διαμόρφωση της οικονομικής ιδεολογίας του. Πώς αντιμετώπιζε, για παράδειγμα, ένα μέλος της αριστοκρατικής διανόησης την οικονομική άνθηση του 12ου αιώνα και την οικονομική, ενδεχομένως και πολιτική,

5. Ό.π., σελ. 98.

6. Ό.π., σελ. 100-101.

ισχύ που αποκτούσαν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες από την ενασχόληση με τις εμποροβιοτεχνικές δραστηριότητες;

Η επιλογή του Ευσταθίου ως αντιπροσωπευτικού μέλους της αριστοκρατικής διανόησης ίσως δεν θεωρηθεί αυτονόητη εκ πρώτης όψεως. Πιστεύω, όμως, ότι αποτελεί ιδανική επιλογή. Πρώτον, αποτελεί τον πολυγραφότερο λόγιο του 12ου αιώνα με μία μοναδική ποικιλία θεματολογίας. Το γεγονός αυτό καθιστά το έργο του ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών, εμπεριέχοντας διάσπαρτες πληροφορίες οικονομικής φύσεως. Επιπλέον, ο Ευστάθιος, ως λόγιος που είχε εντρυφήσει όσο λίγοι στην κλασική γραμματεία, φαίνεται ότι είχε επηρεασθεί από τη μελέτη της στη διαμόρφωση των οικονομικών αντιλήψεών του. Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του 12ου αιώνα στο Βυζάντιο ήταν η αφομοίωση της αρχαίας κλασικής κληρονομιάς, που είχε αρχίσει από τον 11ο αιώνα και οδήγησε στην ανάδυση ενός νέου τύπου ορθολογισμού. Η αρχαία ελληνική γραμματεία επέδρασε καταλυτικά στην παραγωγή καρποφόρων ιδεών σε ένα ευρύ πεδίο του επιστητού και αναπόφευκτα στην οικονομική σκέψη και ιδεολογία. Ερχόταν σε σύγκρουση, όμως, με τη χριστιανική ηθική και διδασκαλία ή ένας λόγιος ιεράρχης όπως ο Ευστάθιος ήταν σε θέση να συνδυάσει αυτά τα δύο ρεύματα;

Δεύτερον, ο Ευστάθιος ήταν μητροπολίτης όχι μιας οποιασδήποτε επαρχιακής βυζαντινής πόλης, αλλά της δεύτερης σε σημασία πόλης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, της Θεσσαλονίκης. Η οικονομική άνθηση που απολάμβανε η Θεσσαλονίκη τον 12ο αιώνα οδήγησε σταδιακά σε μία αλλαγή νοοτροπίας και πρακτικής όσον αφορά τα οικονομικά θέματα: μεταξύ άλλων, απενοχοποιήθηκαν και επικράτησαν στην τοπική κοινωνία επικερδείς πρακτικές, όπως η τοκοληψία. Η εξέλιξη αυτή συνέβη φυσικά και σε άλλες επαρχιακές πόλεις, αλλά η Θεσσαλονίκη αποτελεί μία από τις πιο «ευανάγνωστες» περιπτώσεις χάρη στις μαρτυρίες του Ευσταθίου. Ο συγκεκριμένος ιεράρχης, φορέας των κωνσταντινουπολίτικων ιδεωδών, βρέθηκε ενώπιον μίας κατάστασης αρκετά διαφορετικής (τηρουμένων των αναλογιών) από εκείνη που επικρατούσε στην πρωτεύουσα και προσπάθησε μέσα κυρίως από τα κηρύγματά του να τη στηλιτεύσει. Το γεγονός αυτό επέφερε μοιραία τη σύγκρουση μεταξύ του τοπικού πληθυσμού και του μητροπολίτη του. Ακριβώς από αυτή την προσπάθεια του Ευσταθίου να ελέγξει τη συμπεριφορά του ποιμνίου του προκύπτουν κάποια πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τις νέες συνθήκες και αντιλήψεις που επικρατούσαν στη Θεσσαλονίκη.

Χάρη στη σύγχρονη έρευνα, η μελέτη του βίου και του έργου του Ευσταθίου έχει καταστεί περισσότερο προσιτή. Αν και μεμονωμένα άρθρα και μελέτες για τον Ευστάθιο και το έργο του ποτέ δεν έλειψαν, η σύγχρονη επιστημονική σκέψη δεν προσεγγίζει τον Ευστάθιο πλέον μόνο ως φιλόλογο, ρήτορα ή ιεράρχη, αλλά έχει αναδείξει κοινωνικές και πολιτικές εκφάνσεις του έργου του. Θεωρώ ότι σταθμός στην προσέγγιση αυτή υπήρξε η μελέτη του Α. Kazhdan για τον Ευστάθιο, στην οποία παρουσίασε ένα διορθωμένο και πληρέστερο βιογραφικό του, τις πολιτικές και κοινωνικές ιδέες του, τις ηθικές και αισθητικές αρχές του και την περί ιστορίας αντίληψή του.⁷ Μολονότι η χρονολόγηση του Kazhdan για ορισμένα γεγονότα του βίου του Ευσταθίου έχει πλέον αναθεωρηθεί, αυτό ελάχιστα μειώνει τη συνολική αξία της εργασίας του. Στις μέρες μας μια πλειάδα βυζαντινολόγων έχει ασχοληθεί με τον βίο του Ευσταθίου, καθώς και με ποικίλες εκφάνσεις του έργου του, και έχει οδηγηθεί σε πολύ διαφωτιστικά συμπεράσματα που βοηθούν την παρούσα μελέτη.⁸

7. Kazhdan – Franklin, *Studies*, κεφ. «Eustathius of Thessalonica: The Life and Opinions of a Twelfth-Century Byzantine Rhetor», σελ. 115-195. Η μελέτη αυτή αποτελεί αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση των άρθρων του Α.Ρ. Kazhdan, «Vizantijskij publicist XII v. Evstafij Solunskij», *VV* 27 (1967), σελ. 87-106· *VV* 28 (1968), σελ. 60-84· *VV* 29 (1969), σελ. 177-195.

8. Βλ., ενδεικτικά, Angold, *Church*, κεφ. «Eustathius of Thessalonica», σελ. 179-196· Magdalino, *Manuel [σποραδικά]* του ιδίου, «Eustathios»· C. Cupane, «La “guerra civile” della primavera 1181 nel racconto di Niketa Choniates e Eustazio di Tessalonica: narratologia historiae ancilla?», *JÖB* 47 (1997), σελ. 179-194· P.A. Agapitos, «Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites», *JÖB* 48 (1998), σελ. 119-146· J.-L. van Dieten, «Eustathios von Thessalonike und Niketas Choniates über das Geschehen im Jahre nach dem Tod Manuels I. Komnenos», *JÖB* 49 (1999), σελ. 101-112· A.F. Stone, «Manuel I Komnenos, the Maiandros Campaigns of 1177-8 and Thessaloniki», *Balkan Studies* 38/1 (1997), σελ. 21-29· του ιδίου, «The Library of Eustathios of Thessaloniki: Literary Sources for Eustathian Panegyric», *ByzSlav* 60/2 (1999), σελ. 351-366· του ιδίου, «The Grand Hetaireiarch John Doukas: The Career of a Twelfth-Century Soldier and Diplomat», *Byz* 69 (1999), σελ. 145-164· του ιδίου, «The Funeral Oration of Eustathios of Thessaloniki for Manuel I Komnenos: A Portrait of a Byzantine Emperor», *Balkan Studies* 41/2 (2000), σελ. 239-273· του ιδίου, «Eustathian Panegyric» του ιδίου, «Dorylaion Revisited. Manuel I Komnenos and the Refortification of Dorylaion and Soublaion in 1175», *REB* 61 (2003), σελ. 183-199· του ιδίου, «The Oration by Eustathios of Thessaloniki for Agnes of France: A Snapshot of Political Tension between Byzantium and the West», *Byz* 73/1 (2003), σελ. 112-126· του ιδίου, «Nautical and Marine Imagery in the Panegyrics of Eustathios of Thessaloniki», *Scholia* 12 (2003), σελ. 96-113.

Εξίσου σημαντικό είναι ότι τα τελευταία χρόνια έχει σε μεγάλο βαθμό αντιμετωπισθεί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα όσων ασχολούνται με το έργο του Ευσταθίου: η παλαιότητα των εκδόσεων των έργων του. Το 2000 εκδόθηκαν τα ελάσσονα ρητορικά έργα του Ευσταθίου, πολλά από τα οποία παρέμεναν ανέκδοτα μέχρι τότε (Wirth),⁹ ενώ το 2006 υπήρξε πολύ σημαντικό έτος, καθώς κυκλοφόρησαν νέες εκδόσεις της *Επισκέψεως βίου μοναχικού* (Metzler),¹⁰ των λόγων του για τη Σαρακοστή (Schönauer),¹¹ καθώς και των επιστολών του (Κολοβού).¹²

Με τα εφόδια που προσφέρει η σύγχρονη έρευνα θα επιχειρήσω να προβάλω στη μελέτη αυτή την οικονομική ιδεολογία του Ευσταθίου και να διαγνώσω τις καταβολές της, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές. Όσον αφορά τη μέθοδο, η έρευνα βασίσθηκε στη συγκέντρωση των πηγών και τον έλεγχο της αξιοπιστίας τους, με εργαλείο την κλασική ιστορική ερμηνευτική μέθοδο. Μελετήθηκε το σύνολο της εκδεδομένης

του ιδίου, «Stemming the Turkish Tide: Eustathios of Thessaloniki on the Seljuk Turks», *ByzSlav* 62/1 (2004), σελ. 125-142· του ιδίου, «Eustathios and the Wedding Banquet for Alexios Porphyrogenetos», στο W. Mayer – S. Trzcionka (επιμ.), *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium* [Byzantina Australiensia, 15], Μπρίσμπεϊν 2005, σελ. 33-42· του ιδίου, «Eustathios of Thessaloniki and St Nikephoros of Antioch: Hagiography for a Political End», *Byz* 77 (2007), σελ. 416-431· C. Theodoridis, «Bemerkungen zum Text der Schrift *De expugnatione Thessalonicae* des Eustathios», *BZ* 94 (2001), σελ. 232-238· Schönauer, «Scholiast» της ιδίας, «Flucht vor den Gläubigen? Abenteuerliches aus dem Leben des Eustathios von Thessalonike», στο L.M. Hoffmann (επιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 7], Βισμπάντεν 2005, σελ. 705-717· K. Metzler, *Eustathios von Thessalonike und das Mönchtum. Untersuchungen und Kommentar zur Schrift «De emendanda vita monachica»* [Supplementa Byzantina, 9], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2006· G. Karla, «Das Rednerideal bei Eustathios von Thessalonike und seine rhetorische Tradition», *BZ* 100 (2007), σελ. 85-99· Ε. Μαδαριάγα, «Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η μονωδία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σελ. 199-211· G.A. Merianos, «“The Sons of Hagar” in Archbishop Eustathios’ *The Capture of Thessaloniki*: Some Evidence Concerning Late Twelfth Century Byzantine-Turkish Relations», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σελ. 213-221.

9. Ευστάθιος, *Opera minora*. Για ορισμένες ενστάσεις, παρατηρήσεις και συμπληρώσεις σε αυτή την έκδοση των ελασσόνων ρητορικών έργων του Ευσταθίου, βλ. Ι.Δ. Πολέμης, «Κριτικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις σε κείμενα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 21: *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου* (2000), σελ. 85-121.

10. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*.

11. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*.

12. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*.

εργογραφίας του Ευσταθίου – ένα τεράστιο corpus που περιλαμβάνει φιλολογικά έργα, όπως τα σχόλια στον Όμηρο, τον Πίνδαρο και τον Διονύσιο Περιηγητή, θεολογικά και λειτουργικά έργα, κηρύγματα, ρητορικά κείμενα, λόγους, επιτάφια, επιστολές και ένα ιστορικό έργο για την άλωση της Θεσσαλονίκης – και καταγράφηκαν οι οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου.¹³ Εκτός των έργων του ίδιου του Ευσταθίου, έγινε εκτεταμένη μελέτη των κυριότερων ιστορικών και φιλολογικών πηγών του 12ου, αλλά και του 11ου αιώνα (μεταξύ άλλων, Ιωάννης Ζωναράς, Μιχαήλ Ατταλειάτης, Νικήτας και Μιχαήλ Χωνιάτης, Ιωάννης Κίνναμος, Ευθύμιος Μαλάκας, Ιωάννης Τζέτζης κ.ά.), ενώ δόθηκε βαρύτητα στη νομοθεσία και τις διατάξεις των αυτοκρατόρων της υπό εξέταση περιόδου. Οι πηγές αυτές προσέφεραν τα απαραίτητα στοιχεία για τη διερεύνηση του θέματος και τη συναγωγή των συμπερασμάτων, ενώ στο ίδιο πλαίσιο μελετήθηκαν επισταμένως πολλά κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων που φαίνεται να έχουν επηρεάσει τη σκέψη του Ευσταθίου.

Προφανώς, η χριστιανική παράδοση και η πατερική διδασκαλία άσκησαν καταλυτική επίδραση σε κάθε τομέα της σκέψης του Ευσταθίου και συνεπακόλουθα στις οικονομικές αντιλήψεις του. Μολονότι δεν υπάρχει σε αυτή τη μελέτη κάποιο κεφάλαιο αφιερωμένο εξ ολοκλήρου στις χριστιανικές καταβολές της σκέψης του – επειδή θεωρήθηκε περισσότερο δεδομένη η ύπαρξή τους σε σχέση με τις αντίστοιχες από τον χώρο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας –, αυτό δεν σημαίνει ότι παραβλέφθηκε η μελέτη τους. Η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, πολλά πατερικά κείμενα, αποφάσεις Συνόδων και σχόλια κανονολόγων μελετήθηκαν, προκειμένου να διαγνωσθούν οι επιρροές τόσο στη σκέψη του Ευσταθίου, όσο και στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, με τίτλο «Ο βίος του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», καταγράφονται τα σημαντικότερα γεγονότα της ζωής του Ευσταθίου, μία απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να μελετηθεί η προσωπικότητά του και οι συνθήκες στις οποίες έζησε. Το εγχείρημα αυτό γίνεται περισσότερο ενδιαφέρον από τη στιγμή που χρησιμοποιούνται τα πιο πρόσφατα πορίσματα της έρευνας, τα οποία

13. Τον πληρέστερο κατάλογο των έργων του Ευσταθίου κατάρτισε πρόσφατα η S. Schönauer (Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, σελ. 9*-24*). Βλ. επίσης Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 186-190 [= του ιδίου, *Studies*, αρ. X]. Ευστάθιος, *Opera minora*, σελ. 7*-8*· του ιδίου, *Επιστολαί*, σελ. 5*-7*.

διευκρινίζουν αρκετά συγκεχυμένα μέχρι πρότινος σημεία του βίου του. Το κεφάλαιο αυτό χωρίζεται στα υποκεφάλαια: «Η κωνσταντινουπολίτικη περίοδος» και «Ο Ευστάθιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης», με δεδομένη προφανώς την άνοδο του Ευσταθίου στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης ως σημαντική τομή στον βίο του.

Ακολουθεί το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής του Ευσταθίου (1081-1204)». Μολονότι ο βίος του Ευσταθίου εντάσσεται στα χρονικά όρια του 12ου αιώνα, υιοθετώντας τις συμβατικές ιστορικές τομές που ορίζουν την εποχή από την άνοδο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081) στον βυζαντινό θρόνο έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους της Δ΄ Σταυροφορίας (1204), τοποθετώ τη δράση του στην περίοδο αυτή, η οποία παρουσιάζει συνέχεια και κοινά χαρακτηριστικά. Σε αυτό το κεφάλαιο αναφέρονται εν συντομία μερικά από τα σημαντικότερα γεγονότα της πολιτικής ιστορίας, όπως οι κοσμογονικές αλλαγές που επήλθαν με την επέμβαση της Δύσης στην Ανατολή. Επίσης, σημειώνονται οι κυριότερες εξελίξεις και τάσεις στη βυζαντινή οικονομία της περιόδου. Έτσι, η έστω και σύντομη περιγραφή του πολιτικού και οικονομικού πλαισίου της εποχής του Ευσταθίου συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των οικονομικών και κοινωνικών ιδεών του, εντάσσοντάς τις στο φυσικό τους πλαίσιο. Τα ζητήματα αυτά εξετάζονται κυρίως στο πρώτο υποκεφάλαιο με τίτλο «Η εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου - Η εσωτερική πολιτική». Στο δεύτερο υποκεφάλαιο, με τίτλο «Θεσσαλονίκη, η μητρόπολη του Ευσταθίου», σκιαγραφούνται οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Θεσσαλονίκη τον 12ο αιώνα, προκειμένου να εξοικειωθεί ο αναγνώστης με το περιβάλλον που σε μεγάλο βαθμό ώθησε τον λόγιο ιεράρχη να διατυπώσει σημαντικό μέρος των οικονομικών αντιλήψεών του.

Στο τρίτο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Οι επιδράσεις στην οικονομική φιλοσοφία του Ευσταθίου από τον χώρο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας», μελετάται η επιρροή της κλασικής παράδοσης στις οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου. Το κεφάλαιο αυτό διαιρείται σε τρία υποκεφάλαια. Στο πρώτο γίνονται ορισμένες εισαγωγικές διευκρινίσεις. Στο δεύτερο, με τίτλο «Τα ομηρικά έπη», εξετάζονται τα πρώιμα ψήγματα της αρχαίας ελληνικής οικονομικής σκέψης που απαντούν στα ομηρικά έπη και που πιθανότατα έχουν ασκήσει επίδραση στον Ευστάθιο. Δεν πρέπει άλλωστε να παραβλέπεται ότι μολονότι ο Ευστάθιος είχε μελετήσει σε βάθος την αρχαία ελληνική γραμματεία γενικότερα, η

εξοικειώσή του με τα ομηρικά έπη χρήζει ιδιαίτερης μνείας, καθώς θα είχε παρατηρήσει αναμφίβολα πολλές από τις οικονομικές αντιλήψεις του ομηρικού κόσμου. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο, με τίτλο «Κλασικοί συγγραφείς», εξετάζονται μερικές από τις κυριότερες οικονομικές ιδέες των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων που είτε έχουν σαφώς ασκήσει επίδραση στην οικονομική φιλοσοφία του Ευσταθίου, είτε παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με αντίστοιχες αντιλήψεις του, γεγονός που υποδεικνύει ότι ακόμα και αν απουσιάζουν σαφείς αναφορές σε ορισμένες ιδέες κλασικών συγγραφέων, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είχαν όντως επηρεάσει τον Ευστάθιο. Εξετάζονται απόψεις συγγραφέων, όπως ο Πλάτων, ο Ξενοφών κ.ά., ιδιαίτερη βαρύτητα, ωστόσο, προσδίδεται στον Αριστοτέλη, τόσο λόγω της γενικότερης επίδρασης που άσκησε στους Βυζαντινούς λογίους του 12ου αιώνα, όσο και εξαιτίας της σχέσης συγκεκριμένων αντιλήψεων του Ευσταθίου με τις αντίστοιχες αριστοτελικές. Το κεφάλαιο αυτό προηγείται της μελέτης των καθαυτό οικονομικών αντιλήψεων του Ευσταθίου ως η πλέον πρακτική επιλογή, αφού επιτρέπει στη συνέχεια, κατά τη διερεύνηση των οικονομικών ιδεών του, την απλή υπενθύμιση όσων προαναφέρθηκαν, αποφεύγοντας εκτενείς παρεκβάσεις που αποσπούν το ενδιαφέρον από το κυρίως θέμα.

Οι κατεξοχήν οικονομικές αντιλήψεις του λόγιου ιεράρχη μελετώνται στο τέταρτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Οι οικονομικές ιδέες του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», και διαιρείται σε δώδεκα υποκεφάλαια με ενδεικτικούς τίτλους για τις έννοιες και τους θεσμούς που καθενα από αυτά πραγματεύεται. Μετά από τις απαραίτητες εισαγωγικές παρατηρήσεις ακολουθούν τα υποκεφάλαια: «Εργασία», «Γεωργία», «Αυτάρκεια», «Εμπόριο - βιοτεχνία», «Τοκοληψία», «Πλούτος - πενία», «Φιλανθρωπία - ελεημοσύνη», «Δουλεία - εξαρτημένη εργασία», «Φορολογία», «Πρόνοια» και «Χαριστική δωρεά - μοναστική περιουσία». Βέβαια, δεν περιορίζομαι μόνο στη διερεύνηση των αντιλήψεων του Ευσταθίου σχετικά με τα ζητήματα που προαναφέρθηκαν. Παρ' όλο που τον έχουν απασχολήσει κατά κύριο λόγο τα παραπάνω οικονομικά ζητήματα, υπάρχουν και άλλες λιγότερο ανεπτυγμένες ιδέες, που εμφανίζονται σπανιότερα στο έργο του, όπως, μεταξύ άλλων, η αντίληψή του για τον καταμερισμό της εργασίας. Οι ιδέες αυτές έχουν ενταχθεί σε εκείνα τα υποκεφάλαια που θεματικά ταιριάζουν περισσότερο. Σημειωτέον ότι κυρίως σε αυτό το κεφάλαιο αναφέρονται ενδεικτικά οι επιδράσεις στην οικονομική φιλοσοφία του Ευσταθίου από τον χώρο της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης καθώς και από την πατερική διδασκαλία.

Το ανά χείρας έργο ολοκληρώνεται με το πέμπτο κεφάλαιο, υπό τον τίτλο «Η επίδραση της πολιτικής και κοινωνικής ιδεολογίας του Ευσταθίου στη διαμόρφωση της οικονομικής φιλοσοφίας του», το οποίο απαρτίζεται από δύο υποκεφάλαια. Το πρώτο τιτλοφορείται «Η επίδραση των πολιτικών αντιλήψεών του», και το δεύτερο «Η επίδραση των κοινωνικών αντιλήψεών του». Μέσα από το κεφάλαιο αυτό επιχειρώ να διερευνήσω τη διασύνδεση της οικονομικής ιδεολογίας του Ευσταθίου με τις πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις του, και κατά συνέπεια με την κυρίαρχη ιδεολογία που ο Ευστάθιος υιοθετούσε. Γίνεται προσπάθεια να καταδειχθεί ότι πολλές από τις οικονομικές ιδέες του είχαν διαμορφωθεί με γνώμονα κοινωνικο-πολιτικές κυρίως αντιλήψεις, από παράγοντες δηλαδή μη οικονομικούς, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η οικονομική σκέψη εκείνη την περίοδο δεν αντιμετωπίζεται ως ανεξάρτητη, αλλά επηρεάζεται από διάφορες θρησκευτικές, πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις. Θεώρησα ως καλύτερη επιλογή να έπεται αυτό το κεφάλαιο των οικονομικών αντιλήψεων του Ευσταθίου, αφού με αυτόν τον τρόπο ο αναγνώστης έχει ήδη εξοικειωθεί με τις οικονομικές απόψεις του και μπορεί να εστιάσει το ενδιαφέρον του περισσότερο στις πολιτικές και κοινωνικές ιδέες του.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή εισαγωγή, θα ήθελα να παραθέσω μια φράση του T.S. Kuhn από το κλασικό έργο του *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*: «Αυτό που βλέπει κάποιος εξαρτάται τόσο απ' αυτό που παρατηρεί όσο και από ό,τι του έχει μάθει να βλέπει η προηγούμενη οπτική-επαισθητική εμπειρία του».¹⁴ Τηρουμένων των αναλογιών, πιστεύω ότι η σύγχρονη έρευνα της οικονομικής σκέψης αλλά και της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου παρέχει πλέον τη δυνατότητα να βλέπουμε υπό ένα ευρύτερο πρίσμα όχι μόνο την οικονομία, αλλά και τη βυζαντινή κοινωνία εν γένει.

14. T.S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος – Β. Κάλφας, Αθήνα χ.χ., σελ. 190-191.

I. Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1. Η κωνσταντινουπολίτικη περίοδος

Αν προσπαθήσει κάποιος να ανασυνθέσει τον βίο του Ευσταθίου έρχεται αντιμέτωπος με αρκετές δυσκολίες, καθώς συχνά διαφεύγουν ουσιώδεις πληροφορίες για τη ζωή του, ενώ τα υπάρχοντα στοιχεία παραμένουν αποσπασματικά και πολλές φορές αμφισβητήσιμα. Η χρονολόγηση σημαντικών γεγονότων του βίου του βρίσκεται υπό διαρκή σχεδόν αναθεώρηση, με αποτέλεσμα λίγες χρονολογίες να μπορούν να θεωρηθούν σίγουρες. Εντούτοις, μια απόπειρα να συγκεντρωθούν οι διαθέσιμες πληροφορίες και να συνδυασθούν με τα πιο πρόσφατα πορίσματα της έρευνας οδηγεί στην ακόλουθη περιγραφή του βίου του.

Ο Ευστάθιος γεννήθηκε κατά πάσα πιθανότητα γύρω στο 1115.¹ Η ημερομηνία γέννησής του συνάγεται από το γεγονός ότι ο μητροπολίτης Νέων Πατρών Ευθύμιος Μαλάκης (περ. 1115 - προ 1204), στη μονωδία που συνέθεσε γι' αυτόν,² τον αποκαλεί σύγχρονό του,³ και εφ' όσον ο ίδιος ο Ευθύμιος γεννήθηκε μεταξύ των ετών 1115 και 1135, δεν υπάρχει λόγος να θεωρηθεί ότι ο Ευστάθιος είχε γεννηθεί νωρίτερα.⁴ Επιπλέον, το 1170 ο Ευστάθιος πρέπει να ήταν περίπου πενήντα πέντε ετών, καθώς παραπονείται για την προχωρημένη ηλικία του προκειμένου να κερδίσει

1. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 116· A. Kazhdan, «Eustathios of Thessalonike», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 754. Πρβλ. Browning, «Eustathios Revisited», σελ. 84.

2. Μαλάκης, *Τα σωζόμενα*, σελ. 78-83: *Μονωδία τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐθυμίου, ἀναγνωσθεῖσα ἐπὶ τῷ τάφῳ τοῦ ἁγιωτάτου Θεσσαλονίκης κυρίου Εὐσταθίου, μετὰ τινος ἡμέρας τῆς αὐτοῦ τελευτῆς.*

3. Ό.π., σελ. 83,9-11: *θρηνεῖ δὲ καὶ ὁ τῶν ἀρχιερέων κατάλογος, ὃν εἶχε καύχημα καὶ κόσμον ἀποβαλὼν καὶ τούτων πλέον ἐγὼ ὁ συνηλικιώτης καὶ σύντροφος. ...*

4. G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138 - ca. 1222)* [*Orientalia Christiana*, 33/2: No 91], Πώμη 1934, σελ. 307· Μπόνης, «Ευστάθιος», σελ. 49-50· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 116.

τη συμπάθεια.⁵ Το *Ευστάθιος*, φυσικά, δεν ήταν το βαπτιστικό του όνομα, αλλά αυτό που έλαβε αργότερα, όταν εκάρη μοναχός.⁶

Αποτελεί ευτυχή συγκυρία το γεγονός ότι ο Ευθύμιος Μαλάκης παρέχει μια εξαιρετικά σύντομη, αλλά αποκαλυπτική και ελάχιστα κολλαευτική περιγραφή του Ευσταθίου: *ἔξωθεν δὲ μικρός τε καὶ περιπέζιος καὶ οἶος ἔξαπατῆσαι καὶ εἰς περιφρόνησιν παρακινήσαι τοὺς ἐντυγχάνοντας ...*⁷

Γενέτετρα του Ευσταθίου θεωρείται συνήθως η Κωνσταντινούπολη, αλλά η μοναδική ένδειξη που υπάρχει γι' αυτό είναι ένα διαφορούμενο χωρίο στο έργο του για την άλωση της Θεσσαλονίκης.⁸ Εκεί αναφέρει: *Ἡμεῖς γοῦν, φθάσαντες τὴν τῶν πολεμίων ἔφοδον, τοὺς ὅσοι μεθ' ἡμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τέκνα ἐξεστείλαμεν εἰς τοὺς ἑαυτῶν, ...*⁹ Το πρόβλημα έγκειται στο ότι η φράση *ὅσοι μεθ' ἡμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τέκνα* μπορεί να αποδοθεῖ με δύο τρόπους, είτε ως «όσοι ήταν τέκνα της Κωνσταντινούπολης, όπως εγώ», είτε ως «όσοι βρίσκονταν μαζί μου και ήταν τέκνα της Κωνσταντινούπολης». Αν η πρώτη απόδοση είναι η σωστή, τότε υπάρχει μια σαφής δήλωση του Ευσταθίου ότι ο τόπος γέννησής του ήταν η Κωνσταντινούπολη. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν επιπλέον αποδείξεις για να βασισθεῖ αυτή η θεωρία, την οποία υποστήριξε, μεταξύ άλλων, και ο T.L.F. Tafel.¹⁰ Ούτε, όμως και η άλλη εκδοχή της απόδοσης του χωρίου, που πρότεινε ως πιθανή ο

5. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 116.

6. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 5· Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 191 [= του ιδίου, *Studies*, αρ. X].

7. Μαλάκης, *Τα σωζόμενα*, σελ. 82.1-3.

8. Το έργο αυτό, το οποίο είναι συνήθως γνωστό ως *Ἄλωσις Θεσσαλονίκης*, δεν σώζεται με κάποιον σύντομο τίτλο. Ο παρακάτω μακροσκελής τίτλος αποτελεί μάλλον συνοπτική παρουσίαση των περιεχομένων του (βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 262): *Εὐσταθίου τοῦ Θεσσαλονίκης συγγραφὴ τῆς εἵθε ὑστέρας κατ' αὐτὴν ἀλώσεως, ἡρωστημένης μὲν ἐπὶ τῆς κατὰ τὸν Κομνηνὸν Ἀνδρόνικον δυσδαίμονος βασιλείας καχεξίας λόγῳ, ἣν ἐκεῖνος φαῦλα διαιτῶν κατὰ τῆς οἰκουμένης πολλὴν ἐκ μακροῦ ἡθροίζε, ταχὺ δὲ πάνυ τετραπευμένης ὑπὸ τοῦ ἐλευθερωτοῦ μεγάλου βασιλέως Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου, διαδεξαμένου ἐκεῖνον εὐδαιμόνως καὶ εὐτυχῶς τῷ κόσμῳ προνοίᾳ καὶ εὐμενείᾳ θεοῦ μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας τοῦ ἀλῶναι τὴν πόλιν. ἐν τῷ χρήσασθαι ὀξυχειρίᾳ ἔργων, ὡς δέον μάλιστα ἦν, ἥς αὐτῷ θεὸς συνεφήψατο, καθὰ λόγος ἕτερος καιρὸν εὐρηκῶς περιηγήσεται* (Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 2,1-9).

9. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 66,25-27.

10. T.L.F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Βερολίνο 1839, σελ. 351.

Φ. Κουκουλές,¹¹ μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, κυρίως επειδή βασίζεται σε διαφορετική απόδοση ενός διφορούμενου χωρίου, χωρίς να προσφέρει κάποια τεκμηρίωση της ορθότητάς της. Έτσι, παρ' όλο που είναι πολύ πιθανό να είχε όντως γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη, η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να αποδειχθεί.¹² Πάντως, ακόμα και αν ήταν άλλος ο τόπος γέννησής του, λόγω της εκπαίδευσής του στην Κωνσταντινούπολη και των σχέσεών του με την Αγία Σοφία, είναι σχεδόν σίγουρο ότι θα θεωρούσε τον εαυτό του Κωνσταντινουπολίτη.¹³

Δυστυχώς, δεν είναι γνωστό ποιοι ήταν οι γονείς του. Η υποτιθέμενη ύπαρξη οικογενειακού ονόματος του Ευσταθίου είχε στο παρελθόν προκαλέσει πολλές διχογνωμίες μεταξύ των ιστορικών. Σε τίτλο ρητορικού του έργου προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνό (1143-1180) αναφέρεται ότι ο λόγος είναι του άγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κϋρ Εϋσταθίου του κατὰ Φλωρον,¹⁴ ενώ και ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Δημήτριος Χωματιανός (ή Χωματηνός, μέσα 12ου αι. - περ. 1236) κάνει λόγο περί του Εϋσταθίου, του κατὰ Φλωρον.¹⁵ Ο G. Stadtmüller, στηριζόμενος αφενός μεν στον Δημήτριο Χωματιανό, αφετέρου δε σε μελέτη του Κ. Αμάντου¹⁶ (ο οποίος θεώρησε ως πιθανό τον τύπο Καταφλώρος – κατὰ τον τύπο κατὰ Κουζηνᾶν / Κατακουζηνός), είχε εκφράσει την άποψη ότι το οικογενειακό όνομα του Ευσταθίου ήταν Κατάφλωρος.¹⁷

11. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 3-5.

12. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 117.

13. Βλ. Eustathios of Thessaloniki, *The Capture of Thessaloniki*, εισ., μτφρ. και σχόλια J.R. Melville Jones (με το κείμενο της έκδοσης του Στ. Κυριακίδη) [Byzantina Australiensia, 8], Καμπέρα 1988, σελ. 195.

14. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ο, σελ. 261,2-3 [= FRB, VI, σελ. 92,8-10]: Λόγος ρητορικός του άγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κϋρ Εϋσταθίου του κατὰ Φλωρον εις τὸν αὐτοκράτορα κϋρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν.

15. J.-B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, τ. VI, Παρίσι - Ρώμη 1891, στ. 631 [= Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Ε', σελ. 429].

16. Κ. Άμαντος, «Γλωσσικά», *BZ* 28 (1928), σελ. 14-24, ειδ. 14-15 [= του ιδίου, *Γλωσσικά μελετήματα* («Αθηνά», Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων, 2), Αθήνα 1964, σελ. 284-296, ειδ. 284-285].

17. Βλ. Stadtmüller, *Michael Choniates...*, ό.π., σελ. 140 σημ. 1. Το Κατάφλωρος ως οικογενειακό όνομα του Ευσταθίου δέχθηκε και ο Κ.Γ. Μπόνης, «Ο Θεσσαλονίκης Εϋστάθιος καὶ οἱ δύο “τόμοι” τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ (1143/80) ὑπὲρ τῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν ὀρθοδοξίαν μεθισταμένων Μωαμεθανῶν», *ΕΕΒΣ* 19 (1949), σελ. 162-169, ειδ. 163 σημ. 1, 164· του ιδίου, «Ευστάθιος», σελ. 50. Επίσης, ο H.-G. Beck, *Kirche*

Τον ισχυρισμό αυτόν περί ύπαρξης οικογενειακού επιθέτου του Ευσταθίου κατέρριψε ο Φ. Κουκουλές, αντιπροτείνοντας όμως ως εξήγηση ότι ο προσδιορισμός *ὁ τοῦ κατὰ Φλώρον* σημαίνει ότι ο Ευστάθιος ήταν αδελφός της Μονής των Φλώρου στην Κωνσταντινούπολη, χαρακτηριζόταν δηλαδή ως μοναχός *κατὰ Φλώρον*, όπως συνέβαινε και με άλλους κληρικούς.¹⁸ Εντούτοις, απλώς το όνομα *ὁ τοῦ κατὰ Φλώρον* δεν επαρκεί για να στηριχθεί αυτή η εκδοχή.¹⁹ Ο Στ. Κυριακίδης, με τη σειρά του, πρότεινε ότι η οικογένεια του Ευσταθίου ήταν αριστοκρατική και ονομαζόταν *Καταφλώρον*,²⁰ αλλά και η δική του υπόθεση δεν στηρίζεται σε γερές βάσεις, αφού δεν προσφέρει κάποια επιπλέον στοιχεία. Σήμερα, γίνεται αποδεκτό ότι ο ορθός τύπος του ονόματος που αναφέρεται στον Ευστάθιο είναι *ὁ τοῦ Καταφλώρον*, όπως έδειξε ο P. Wirth – και όχι *ὁ τοῦ κατὰ Φλώρον* –,²¹ και δεν υποδεικνύει το οικογενειακό του όνομα, αλλά τη σχέση του με κάποιον σημαίνοντα άνθρωπο (πρακτική πολύ συνηθισμένη στους Βυζαντινούς), έναν θείο²² και δάσκαλό του – όπως θα φανεί στη συνέχεια – που ονομαζόταν *Καταφλώρον*.²³

Ο άνθρωπος αυτός πρέπει να ήταν ο Νικόλαος Καταφλώρον (†1159/60), για το πρόσωπο του οποίου αντλούνται κάποιες πληροφορίες από τον επιτάφιο που έγραψε προς τιμήν του ο μαθητής του Γρηγόριος Αντίοχος (1125[;] - μετά 1196).²⁴ Σύμφωνα με τον Αντίοχο, ο Νικόλαος Καταφλώρον κατείχε διαδοχικά τις θέσεις του διδασκάλου *τοῦ ἀποστόλου*, του δι-

und theologische Literatur im byzantinischen Reich [Handbuch der Altertumswissenschaft, 12.2.1], Μόναχο 1959, σελ. 634, αναφέρει: *Eustathios Kataphloros ist um 1125 vielleicht in Konstantinopel geboren*.

18. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 5-6. Την άποψη αυτή δέχθηκε και ο Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 191.

19. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 117 σημ. 7.

20. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. XXXV-XXXVII.

21. P. Wirth, «Nikolaos ὁ Καταφλώρον und nicht Nikolaos ὁ κατὰ Φλώρον, Eustathios ὁ τοῦ Καταφλώρον und nicht Eustathios ὁ τοῦ κατὰ Φλώρον», *BZ* 56 (1963), σελ. 235-236 [= του ιδίου, *Eustathiana*, σελ. 5-6].

22. Βλ. V. Laurent, «Kataphloros, patronyme supposé du métropolit de Thessalonique Eustathe», *REB* 20 (1962), σελ. 218-221, ειδ. 220-221· Γρηγόριος Αντίοχος, *Τῷ γεγονότι μαΐστορι τῶν ῥητόρων κυρῷ Εὐσταθίῳ τῷ Θεσσαλονίκῃς ἀπὸ Τριαδίτζης σταλεῖσα*, έκδ. J. Darrouzès, «Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173», *ByzSlav* 23 (1962), σελ. 276-284, ειδ. 276 σημ. 3· A. Kazhdan, «Kataphloron», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 1113-1114, ειδ. 1114.

23. Βλ. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 117.

24. Browning, «Patriarchal School 2», σελ. 18 [= του ιδίου, *Studies*, αρ. X].

δασκάλου τοῦ εὐαγγελίου και τέλος του μαΐστορος τῶν ῥητόρων,²⁵ τις δύο τελευταίες μάλιστα συγχρόνως.²⁶ Τα δύο πρώτα αξιώματα ήταν εκκλησιαστικά – ο Νικόλαος άλλωστε ήταν κληρικός –, σε αντίθεση με εκείνο του μαΐστορος τῶν ῥητόρων που ήταν κοσμικό και συνδυάστηκε με την εισαγωγή του στη σύγκλητο.²⁷

Ὡς εκ τούτου, ο Ευστάθιος είχε κάθε λόγο να προβάλλει τη σχέση του με έναν τόσο επιφανή άνθρωπο και μολονότι δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές ως προς την κοινωνική θέση του Ευσταθίου, η συγγένειά του με τον Νικόλαο Καταφλώρον, αλλά και η δήλωσή του σε μία ομιλία του για τη Σαρακοστή:²⁸ οὐ γάρ εἰμι ἐνταῦθα οὔτε χυδαῖος οὔτε τυχαῖος ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐξάρχῳ διδασκαλικῶς,²⁹ συνηγοροῦν, κατὰ πάσα πιθανότητα, στο γεγονός ότι η καταγωγή του Ευσταθίου ήταν αριστοκρατική. Πάντως, ακόμα και στην περίπτωση που ο Ευστάθιος δεν προερχόταν από τα στρώματα της αριστοκρατίας, τα εκκλησιαστικά αξιώματα που έλαβε κατὰ τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, τον καθιστούσαν μέλος της ανώτερης κοινωνικής ομάδας. Την περίοδο των Κομνηνών και των Αγγέλων, το κράτος και η Εκκλησία σχεδόν ταυτίζονταν και η εκκλησιαστική ιεραρχία συμπεριλαμβανόταν στην άρχουσα κοινωνική ομάδα της αυτοκρατορίας.³⁰

Ο Ευστάθιος έλαβε τη μόρφωσή του στην Κωνσταντινούπολη, όπως σαφέστατα δηλώνει ο Ευθύμιος Μαλάκης στη μονωδία του προς τον Ευστάθιο,³¹ ενώ λίγο παρακάτω στο ίδιο έργο παρέχει την πληροφορία ότι ο εκλιπών ιεράρχης ήταν συμμαθητής και στενός του φίλος:

25. Γρηγόριος Αντίοχος, *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν κυρὸν Νικόλαον τὸν Καταφλώρον*, στο Σιδεράς, *Επιτάφιοι*, 4, σελ. 53-74, ειδ. 63.25-30: πῶς ἐν τρισὶν ὥραϊσθης – τοῦτ' ἐκεῖνο τὸ τοῦ Σιράχ – καὶ ἀνέστης ὥραῖος ἔναντι Κυρίου καὶ ἀνθρώπων· πρῶτῳ μὲν τῷ τῆς ἀποστολικῆς τοῦ Παύλου διδασκαλίας ἐμπεπιστευῆσθαι τὸ τάλαντον, δευτέρῳ δὲ τῷ καὶ τῶν εὐαγγελίων οἰκουμενικόν σε κεχειροτονῆσθαι διδάσκαλον, τρίτῳ δὲ καὶ λοίσθῳ τῷ καὶ ῥητόρων ἀνηγορευῆσθαι καθηγητήν.

26. Ὁ.π., σελ. 63,15-19.

27. Ὁ.π., σελ. 63,30-64.7.

28. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ζ', σελ. 183-218 [= Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 76-88]: *Λόγος προλαληθεὶς τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης τεσσαρακοστῆς, ὡς ἔθος*.

29. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ζ', σελ. 204,478-479 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 83,48-49].

30. Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 307.

31. Μαλάκης, *Τα σωζόμενα*, σελ. 80,17-19: οὐκοῦν γέμει μὲν ἡ πόλις αὕτη τῶν σοφῶν τοῦ μάκαρος συγγραμμάτων, γέμει δὲ καὶ ἡ τῶν πόλεων βασιλὶς, ὅθεν τοὺς λόγους ἐδρέψατο.

... ἐγὼ ὁ συνηλικιώτης καὶ σύντροφος, ὃς καὶ μαθημάτων συμμετέσχον αὐτῷ καὶ τὸν πάντα τῆς νεότητος χρόνον συνηυλίσθην τε καὶ συνέζησα καί, ἵνα συνελὼν εἴπω, εἰς μίαν ἄμφω ψυχὴν συνεκράθημέν τε καὶ συνεδέθημεν.³²

Πιθανότατα, διδάχθηκε τα πρώτα του γράμματα στο σχολεῖο της Μονῆς της Αγίας Ευφημίας, τους κληρικούς της οποίας αποκαλεῖ συμμαθητές του σε μία επιστολή:³³ ... καὶ τοὺς καλοὺς μου ποτὲ συντρόφους, τοὺς τῆς εὐεργετιδὸς μου ἀγίας Εὐφημίας κληρικούς· ...³⁴

Μερικές φορές αναφέρεται και στους δασκάλους του. Συγκεκριμένα, σε έναν λόγο του³⁵ μιλάει με σεβασμό για κάποιον ιερό και σπουδαίο άνδρα, ο οποίος κατὰ τα ἔθιμα της εποχῆς τον χτυπούσε, γεγονός, ὅμως, που δεν φαίνεται να εἶχε αφήσει πικρία στον Ευστάθιο, καθώς θεωρεῖ ὅτι τα χτυπήματά του ἦταν απαραίτητα και δικαιολογημένα:

Ὁ παιδεύσας με καὶ διδάξας ἱερὸς καὶ μέγας ἐκεῖνος ἀνὴρ, τὰ μὲν ἐπετίθει πληγὰς ἐλλόγους, καὶ ὧν ἄνευ οὐκ ἂν εἶη τῆς ὀρθῆς γενέσθαι τὸν εἰς ἀτραπὸν παιδεύσεως ἐναγόμενον· ...³⁶

Κάνει, επίσης, λόγο για δύο σοφούς δασκάλους του: Διδασκάλω ἤτην σοφῷ, καὶ ἄμφω ἄνδρε, ὁ μὲν ἐμοὶ τεταγμένος εἰς ἀγωγὴν, ὁ δὲ ἕτερος χρηστός αὐτῷ κατὰ συνήθειαν.³⁷

Τέλος, στον επιτάφιο για τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α'³⁸ αναφέρεται σε κάποιον καθηγητή του ἐν λόγοις, ο οποίος ὅτε τῶν σοφιστευόντων προήδρευε – δηλαδή ἦταν μαῖστωρ τῶν ῥητόρων –³⁹ ἐπλήγη ἀπὸ ὑπουλη

32. Ό.π., σελ. 83,10-13.

33. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 30, σελ. 85-93 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κθ', σελ. 335-339]: *Τῷ Δισυπάτῳ καὶ τῷ Φουρνητάρῃ*.

34. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 30, σελ. 90,161-162 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κθ', σελ. 337,82-83]. Πρβλ. και Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 118· Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 6.

35. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 98-125: *Πρὸς τοὺς ἐπεγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν, εἵποτε ἀναμνησθεῖν, κακώσεως γενομένης ποθὲν αὐτῷ*.

36. Ό.π., σελ. 103,90-93.

37. Ό.π., σελ. 111,52-54.

38. Ό.π., σελ. 196-214: *Τὸ γραφὲν εἰς τὸν ἀοίδιμον ἐν ἀγίοις βασιλεῦσι κύριν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν. Ὅπερ ὅτι οὐ τυχόντως μεθώδευται, ὁ πεπαιδευμένος διακρινεῖ. Πολλῶν γὰρ ἄλλως γραψάντων, ἐστρυφνῶθη πρὸς διαφορὰν ὁ παρὼν ἐπιτάφιος*.

39. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 118.

νόσο, που τον οδήγησε στο θάνατο.⁴⁰ Ο Α. Kazhdan συμπεραίνει ότι το πλέον λογικό είναι να αναφέρεται στον Νικόλαο Καταφλώρον.⁴¹ Τα στοιχεία δείχνουν ότι αυτό το συμπέρασμα ευσταθεί, ενισχύοντας το επιχείρημα της στενής σχέσης του Ευσταθίου με τον Νικόλαο Καταφλώρον. Ο Νικόλαος δεν θα μπορούσε να είχε γίνει *μαϊστωρ τῶν ῥητόρων* πριν από το 1156, καθώς ως τότε το αξίωμα αυτό κατείχε ο Μιχαήλ ὁ τοῦ Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τον R. Browning,⁴² ο οποίος, μάλιστα, αναφέρει ότι η σταδιοδρομία του Νικολάου ως διδασκάλου διήρκεσε από το 1156 έως το 1159/60 – από τη στιγμή, δηλαδή, που έγινε *διδάσκαλος τοῦ ἀποστόλου* έως τον θάνατό του.⁴³ Είναι γνωστό, επίσης, ότι ο Νικόλαος απεβίωσε το 1159/60, εξαιτίας του γεγονότος ότι ο μαθητής του Νικολάου Γρηγόριος Αντίοχος στον επιτάφιο που συνέθεσε προς τιμήν του δασκάλου του δίνει την πληροφορία ότι η αυτοκράτειρα Ειρήνη (Bertha von Sulzbach), η πρώτη σύζυγος του αυτοκράτορα Μανουήλ Α', απεβίωσε το ίδιο περίπου χρονικό διάστημα, γύρω στα τέλη του 1159.⁴⁴ Επίσης, στον επιτάφιο του αναφέρεται ότι ο Νικόλαος ήταν νέος τη στιγμή του αιφνίδιου θανάτου του.⁴⁵ Η πληροφορία αυτή της πρόωρης απώλειας του Νικολάου, καθώς και η περιγραφή της ασθένειάς του από τον Γρηγόριο Αντίοχο,⁴⁶ μπορεί

40. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 206.3-11: *Οἶδέ ποτε καὶ τὸν ἐμὸν ἐν λόγοις καθηγητὴν, ὕπουλόν τινα νόσον τρέφοντα, ὅτε τῶν σοφιστευόντων προήδρευε· καὶ ἡ ὄψις ἐμήνυνεν οὐ μακρὰν ζωὴν τῷ ἀνδρὶ. Καὶ τοῖς μὲν ἄλλοις ἀπρόοπτον ἦν τὸ σημανόμενον· ὁ δὲ νοερωτέρας ἐπιβολαῖς ὄψεως παρανοιγομένης οἶον θυρίδας ἑωρακώς, δι' ὧν οἶδε ψυχὴ ἀπέρχεσθαι, προέφη τὴν οὐ μετὰ μακρὸν ἔξοδον τοῦ ἀνδρός. Καὶ ἀπῆλθεν ἐκεῖνος, οὐ παραπροθεσμήσας τὴν πρόγνωσιν.*

41. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 118.

42. Browning, «Patriarchal School 2», σελ. 19. Ὅπως φαίνεται και στον πίνακα (ό.π., σελ. 39) που κατήρτισε ο R. Browning για τα πρόσωπα που κατέλαβαν τέσσερις από τις θέσεις διδασκαλίας στην «Πατριαρχική Σχολή» τον 12ο αιώνα, δεν είναι γνωστό τότε ακριβώς ο Νικόλαος Καταφλώρον ανήλθε στο αξίωμα του *μαϊστορος τῶν ῥητόρων*.

43. Ὁ.π., σελ. 19, 39.

44. Γρηγόριος Αντίοχος, «Λόγος ἐπιτάφιος...», ό.π., σελ. 55.22 κ.ε.

45. Ὁ.π., σελ. 73.24-26: *Ἀλλὰ σὺ μὲν, ὦ θεῖον κάρα, διδάσκαλε, πρὸ ὥρας ἀποτμηθεῖς ἐν αὐτῷ τῆς ἀκμῆς τῷ χαριεστάτῳ, ἐν αὐτῷ τῆς ἡλικίας τῷ ἔαρι, μῆπω τὸ θέρος φθάσαι τοῦ γήρως συγχωρηθεῖς, ...*

46. Ὁ.π., σελ. 66.26-67.8: *ἐξῆν σοι ταῦτα πάντα, ἐξῆν, πλὴν ὅσον ἐπὶ τῷ τῆς γνώμης σοι σταθερῷ καὶ τῷ τοῦ νοῦ καρτερῷ, ἀλλ' οὐ συνέφερόν σοι τῇ ἀσθενείᾳ τοῦ σώματος, ἀλλ' οὐ τῷ νοσῶδει καὶ καματηρῷ τῆς σαρκός· ἐξίσχουν γὰρ αὐτὴν ἐπὶ μᾶλλον καὶ κατερρίχνουν καὶ ἐξελεύριζον. οἱ τε γὰρ τῶν ἰδρώτων ὀχετοί, πολλοὶ καταρρέοντες, τὸν τοῦ τόνου σοι καὶ τῆς ἰσχύος κατεσβέννουν λύχνον καὶ τῆς εὐσταθείας ἐκοίμιζον τὸ λαμπάδιον καὶ αἱ νευραὶ τοῦ μουσικῶς ὑπὸ τῆς φύσεως ἡρμοσμένου καὶ κατερρυθμισμέ-*

να συνδεθεί με την περιγραφή της ύπουλης νόσου που έπληξε τον καθηγητή του Ευσταθίου, ο οποίος εκείνη την περίοδο ήταν *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων*,⁴⁷ καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο Νικόλαος Καταφλώρον και ο καθηγητής που αναφέρει ο Ευστάθιος είναι το ίδιο πρόσωπο. Επιπλέον, μπορεί να γίνει δεκτό και το επιχείρημα του Kazhdan, ο οποίος θεωρεί ότι εφ' όσον ο Γρηγόριος Αντίοχος ισχυρίζεται ότι όχι μόνο σπούδασε στη σχολή του Νικολάου Καταφλώρον, αλλά ότι τον δίδαξε και ο ίδιος ο Ευστάθιος, είναι εύλογο να υποτεθεί ότι, από τη στιγμή που ο Ευστάθιος έγινε *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων* στα τέλη της δεκαετίας του 1160, ακολούθησε τα βήματα του δασκάλου του, Καταφλώρον.⁴⁸ Άλλωστε, ήταν πολύ συνηθισμένο κατά τον 12ο αιώνα οι ανιψιοί ή γενικότερα οι προστατευόμενοι επισκόπων, πατριαρχικών διδασκάλων ή αξιωματούχων της Αγίας Σοφίας να υπηρετούν στην πατριαρχική διοίκηση.⁴⁹

Σε έναν λόγο του προς τον πατριάρχη Μιχαήλ Γ' (1170-1178),⁵⁰ που χρονολογείται μεταξύ του 1171 και 1173,⁵¹ ο Ευστάθιος γράφει ότι υπηρέτησε ως γραμματέας στην πατριαρχική διοίκηση υπό τις εντολές του, πριν αυτός ανέλθει στο πατριαρχικό αξίωμα:

... ἦν ὅτε καὶ γὰρ ἐν ὑπογραφεῦσί ποτε τυγχάνων καὶ τῆς τάξεως τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς τούτοις ἀρχαίοις ὑπογραμματαίων τελῶν ἔργον διεχειρισάμεν ὑπὸ σοὶ πρωτοουργῶ τοῦ λαλεῖν. ...⁵²

Ο Ευστάθιος υποδεικνύει εμμέσως και το χρονικό διάστημα που συνέβησαν αυτά: την εποχή του μεγάλου εκείνου αρχιερέα που έφερε το

νου σοι σώματος πυκνὰς μὲν ἐν τοῖς πόνοις ἔχουσαι τάσεις, ἀνιέμεναι δὲ μὴδὲ μικρὸν καὶ χαυνούμεναι, ἐξίτηλοί τε πάντῃ ἐγίνοντο καὶ φόβον ἡμῖν ἐπέσειον ἀπορρήξεως, ἥ καὶ ἐκμελὲς ἀπήχουν καὶ ἄρρυθμον καὶ προμηνῦον ἀντικρυς θάνατον.

47. Βλ. παραπάνω, σημ. 40.

48. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 119.

49. M. Angold, «The Imperial Administration & the Patriarchal Clergy in Twelfth Century», *BF* 19 (1993), σελ. 17-24, ειδ. 21.

50. Ευστάθιος, *Opera minora*, ζ, σελ. 78-99: Λόγος εἰς τὸν ἀγιώτατον καὶ οἰκουμένικόν πατριάρχην κύρ Μιχαήλ τὸν τοῦ Ἀγχιάλου ἀναγνωσθεὶς κατὰ τὴν μνήμην τοῦ δικαίου Λαζάρου, καθ' ἣν ἀναγινώσκειν ἔθος τοῖς ῥήτορσιν ἐν τῷ πατριαρχείῳ.

51. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, σελ. 14*.

52. Ευστάθιος, *Opera minora*, ζ, σελ. 82,62-64. Στον ίδιο λόγο επαναλαμβάνει λίγο παρακάτω ότι ο μελλοντικός πατριάρχης Μιχαήλ Γ' ήταν επικεφαλής των πατριαρχικών γραμματέων: ... ἦν μὲν ὅτε τοῖς τῶν πατριαρχικῶν ἀρχείων ὑπογραφεῦσιν ἐπιστήσας σε ὡς λαμπροῦ σώματος πανυπέρλαμπρον κεφαλὴν. ... (ό.π., σελ. 88,62-64).

όνομα ενός αποστόλου,⁵³ δηλαδή επί πατριαρχίας Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170).⁵⁴

Φαίνεται πως ο Ευστάθιος είχε στενή σχέση με τον μετέπειτα πατριάρχη Μιχαήλ Γ', γιατί, όταν ο δεύτερος ανέλαβε δικαστικά καθήκοντα, ο πρώτος τον ακολούθησε στη νέα του θέση. Ο Ευστάθιος έγινε υπάλληλος στο πατριαρχικό δικαστήριο και πληροφορεί ο ίδιος για τα καθήκοντά του εκεί, απευθυνόμενος στον Μιχαήλ Γ':

Σὺ δὲ ἤς, ὃν ἔδει τοῦ πράγματος ἀντισχέσθαι καὶ τὴν πλεονέκτιν ἀποκρούσασθαι χεῖρα χειρὶ γραφούσῃ δίκαια καὶ τὴν ἐκ βραβείας νικῶσαν τῷ δικαίῳ χειροτονῆσαι, ἐμὲ δὲ κελευσθέντα ἐχρῆν ὑποδρηστεῦσαι τῷ γράμματι καὶ τὸν τῆς σῆς εὐθυτάτης κρίσεως ἐγχαράξαι κώδικι γνώμονα.⁵⁵

Εκείνη την περίοδο ο Ευστάθιος πρέπει να χειροτονήθηκε διάκονος.⁵⁶ Παρατηρείται, μάλιστα, ότι φέρει τον τίτλο του διακόνου σε διάφορα έργα του.⁵⁷

Σε αυτό το σημείο πρέπει να γίνει μία παρένθεση: στην αφιέρωση των σχολίων στον Διονύσιο Περιηγητή που κάνει στον Ιωάννη Δούκα, ο Ευστάθιος φέρει τον τίτλο ἐπὶ τῶν δεήσεων,⁵⁸ ενώ επικεφαλίδα επιστολής του είχε αποδοθεί στην έκδοση του Tafel ως: Τοῦ αὐτοῦ, γεγονότος

53. Ό.π., σελ. 82,66-67: ... ὁ μέγας ἐκεῖνος ἀρχιερεὺς ὁ καὶ τὴν κλῆσιν ἀποστολικὸς ...

54. Ό.π., σελ. 82 κριτ. υπόμν. 67.

55. Ό.π., σελ. 83,74-78.

56. Βλ. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 119.

57. Βλ. Ευστάθιος, *Opera minora*, II, σελ. 289,2-4 [= FRB, VII, σελ. 126,1-4]: Τοῦ μακαριωτάτου Θεσσαλονίκης, ὅτε ἐν διακόνοις ἦν καὶ διδάσκαλος τῶν ῥητόρων, δέησις εἰς τὸν βασιλέα κύρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν ὡς ἀπὸ τῆς πόλεως, ὅτε αὐτὴν αὐχμὸς ἐπίεζεν. Βλ. επίσης, Τοῦ αὐτοῦ ἔτι ἐν διακόνοις ὄντος Πρόλογος τῶν Πινδαρικῶν παρεκβολῶν, έκδ. A. Kambylis, *Eustathios von Thessalonike. Prooimion zum Pindarkommentar* [Veröffentlichung der Joachim Jungius - Gesellschaft der Wissenschaften, 65], Γκέτινγκεν 1991, σελ. 5 [= έκδ. A.B. Drachmann, στα *Scholia vetera in Pindari carmina*, τ. III, Λιψία 1927 (ανατ. Στουτγάρδη - Λιψία 1997), σελ. 285,2-3]. Πρβλ. Pitra, *Analecta sacra*..., ό.π., στ. 631 [= Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Ε', σελ. 429].

58. Πρὸς τὸν πανσέβαστον δοῦκα κύριον Ἰωάννην, τὸν υἱὸν τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δρουγγαρίου, κυρίου Ἀνδρονίκου τοῦ Καματηροῦ, Εὐσταθίου, διακόνου ἐπὶ τῶν δεήσεων καὶ μαῖστορος τῶν ῥητόρων, ἐπιστολὴ ἐπὶ ταῖς Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ παρεκβολαῖς, έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci minores*, τ. II, Παρίσι 1882, σελ. 201,1-5.

ἐπὶ τῶν δεήσεων,⁵⁹ δημιουργώντας την εντύπωση ὅτι ὁ Ευστάθιος ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων. Εντούτοις, ὁ Ευστάθιος δὲν κατείχε ποτέ τὸ αξίωμα αὐτό, τὸ ὁποῖο ἦταν πολὺ σημαντικό καὶ τὸ μονοπωλοῦσαν οἱ ανώτεροι ευγενεῖς.⁶⁰ Ὅσον ἀφορὰ τὴν ἴδια τὴν ἐπιστολή, ὁ τίτλος ἐπὶ τῶν δεήσεων ἀναφέρεται στὸν παραλήπτη τῆς, τὸν Νικηφόρο Κομνηνόν, καὶ ἀπὸ μεταγενέστερη παρέμβαση ἀποδόθηκε λανθασμένα στὸν Ευστάθιο.⁶¹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἐφ' ὅσον ὁ Ευστάθιος καλεῖται συγκεκριμένα διάκονος ἐπὶ τῶν δεήσεων στὰ σχόλια στὸν Διονύσιο Περιγητῇ, αὐτὸ πιθανόν σημαίνει ὅτι ἐργαζόταν στὸ πατριαρχικὸ τμήμα τῶν δεήσεων.⁶²

Πολὺ σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν περίοδο πὺ οἱ Ευστάθιος ὑπηρετοῦσε ὡς διάκονος στὴν Ἀγία Σοφία παρέχει ἓνα ὑπόμνημά του πρὸς τὸν πατριάρχη Μιχαήλ Γ'.⁶³ Ἐκεῖ γράφει ὅτι ἐπὶ πατριαρχίας Λουκά Χρυσοβέργῃ κάποιος διάκονος ἐκλεψε ἱερὰ κειμήλια, ἀλλὰ ἀποκαλύφθηκε, καθαιρέθηκε καὶ ἀποστερήθηκε κάθε εἰσοδήματος ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Διορίσθηκε κάποιος στὴ θέση του, ἀκολούθησε ἓνας ἄλλος καὶ μετὰ ἀπὸ λίγο ὁ ἴδιος ὁ Ευστάθιος.⁶⁴ Ὁ Ευστάθιος πρέπει νὰ ἐργάσθηκε

59. Ευστάθιος, *Opuscula*, ἐπιστ. ιζ', σελ. 324,5. Στὴ νέα ἐκδοσὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ευσταθίου ἀπὸ τὴν Κολοβού ὁ τίτλος τῆς ἐπιστολῆς ἔχει διορθωθεῖ καὶ πλέον εἶναι: *Τῷ αὐτῷ, γεγονότος ἐπὶ τῶν δεήσεων* (Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 17, σελ. 57,1).

60. Ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων ἦταν αξιωματούχος ἐπιφορτισμένος με τὸ καθήκον νὰ δέχεται καὶ νὰ ἀπαντᾷ σε αἰτήματα (δεήσεις) πὺ ἀπευθύνονταν στὸν αὐτοκράτορα. Ἡ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ αξιώματος αὐξήθηκε ἀπὸ τὸ β' μισό τοῦ 11ου αἰῶνα καὶ παρέμεινε μεγάλη κατὰ τὸν 12ο. Αὐτὴ τὴν περίοδο, ὁ κάτοχός του καταγόταν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες, ὅπως ἐκείνες τῶν Κομνηνῶν, τῶν Σκληρῶν, τῶν Καματηρῶν καὶ τῶν Κασταμονιτῶν, καὶ λάμβανε τὸν τιμητικὸ τίτλο τοῦ πρωτοπροέδρου (A. Kazhdan, «Epi ton deeseon», στὸ *ODB*, τ. 1, σελ. 724).

61. Ευστάθιος, *Μονωδία εἰς τὸν Νικηφόρον Κομνηνόν*, σελ. 288 [εἰσαγωγὴ Kurtz]: Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 120. Βλ. τὴν πολὺ πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 192-193 σημ. 1, πὺ μετὰξὺ ἄλλων προβάλλει τὸ ἐπιχείρημα ὅτι εἰάν ὁ Ευστάθιος κατεῖχε πράγματι τὸ σημαντικό αξίωμα τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων, τότε εἶναι ἀδιανόητο γιὰ ποιὸν λόγο οἱ φίλοι του, Εὐθύμιος Μαλάκης καὶ Μιχαήλ Χωνιάτης, δὲν ἀναφέρθηκαν καθόλου σε αὐτὸ στους ἐπιτάφίους πὺ συνέθεσαν πρὸς τιμὴν του.

62. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 120.

63. Ευστάθιος, *Opera minora*, P, σελ. 294-310 [= τοῦ ἰδίου, *ὑπομνηστικόν*, σελ. 262-282: Wirth, *Eustathiana*, σελ. 11-33, εἰδ. 13-33]: *ὑπομνηστικόν ἐπὶ ὑποθέσει τοιαύδε* ...

64. Ευστάθιος, *Opera minora*, P, σελ. 294,4-9 [= τοῦ ἰδίου, *ὑπομνηστικόν*, σελ. 262,3-263,4: Wirth, *Eustathiana*, σελ. 13,3-14,4]: *Διάκονός τις ἐκ τῆς αὐτῆς τῷ δεομένῳ ἐφημερίας προσηνέχ[θη] παρὰ τὸ δέον κειμηλίοις ἱεροῖς ἐπὶ τοῦ ἐν ἁγίοις πατριαρχαῖς ἀοιδίμου κυρ*

και στο πατριαρχικό σακέλλιον, όπως αποκαλύπτει και η έμμετρη επιγραφή σε σφραγίδα που αναφέρεται στον Ευστάθιο, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης: +Θεσσαλίτιδος ποιμενάρχης με γράφει / ταπεινός Εὐστάθιος ἐκ σακελλίου.⁶⁵ Από τα παραπάνω γίνεται μέχρι στιγμής φανερό ότι ο Ευστάθιος κατείχε διάφορες θέσεις στην πατριαρχική διοίκηση υπό τον πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη.

Στο β' μισό της δεκαετίας του 1160, ο Μιχαήλ, ο παλιός προστάτης του Ευσταθίου, διορίστηκε ὕπατος τῶν φιλοσόφων.⁶⁶ Από τα λεγόμενα του Ευσταθίου φαίνεται ότι ο Μιχαήλ δεν ξέχασε τον προστατευόμενό του ούτε όταν πήγε στη νέα του θέση:

... ἄλλ' ἐπεὶ με παριῶν ἐκεῖθεν ἀνείληπτο καὶ κάτω ἄφεις εἰς οὐρανὸν αὐτὸν ἀνῆλθε, τὸ μέγα τοῦτο τῆς ἱεραρχίας ὕψος, ἐντεῦθεν μνησάμενός μου καὶ οἰκτεῖρας, εἰ καὶ εἰς γῆρας οὕτω βαθὺ περὶ τὴν τοῦ ζῆν ταλαιπωρίαν πονοῦμαι καὶ ἐν κακοῖς τρίβομαι σηλαγγεὺς παμφύρτου μεταμελείας γινόμενος καὶ ἀναλαμβάνεται με καὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ τύρβης ἀπαναστήσας ...: καὶ οὐκ ἀφῆκέ με ποτνιόμενον λέγειν «συνανοίσετε τὰ ὅσα μου ἐντεῦθεν», καὶ ἀποκατέστησέ με εἰς γῆν ταύτην μακαριστὴν γάλα καὶ μέλι ῥέουσιν, τὴν ἐκατέρως τῶν ἀξιῶν λαμπροτάτην καὶ γλυκυτάτην· οὐ γὰρ μίαν τὴν σοφιστικὴν δὴ ταύτην καὶ μόνην ἀφῆκεν ἔχειν ἀνάβασιν, ἀλλὰ καὶ δευτέραν προσεπιδίδωσι, ...⁶⁷

Επομένως, χάρη στον Μιχαήλ ο Ευστάθιος όχι μόνο ξεπέρασε τη δύσκολη κατάσταση στην οποία βρισκόταν, αλλά κάποια στιγμή προβιβάσθηκε στη θέση της σοφιστικής, δηλαδή σε αυτή του μαῖστορος τῶν ῥητόρων.⁶⁸

Βέβαια, δεν θα μπορούσε να καταλάβει αμέσως τη θέση της σοφιστικής, καθώς μία τόσο υπεύθυνη θέση θα απαιτούσε διδακτική εμπειρία, την οποία έπρεπε να αποκτήσει πρώτα σε κάποιον τομέα με

Λουκά· ἐφωράθη ἐκεῖνος, καθηρέθη καὶ οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διαρίων πάντων ἐξέπεσε διὰ τινὰ φορτικὴν ἰδιοτροπίαν τοῦ πταισματος· προέκοψέ τις ἀντ' ἐκείνου καὶ αὐτὸς ἕτερος, χρόνῳ δέ ποτε καὶ ὁ Εὐστάθιος οὗτος ὁ νῦν δεόμενος· ...

65. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. V: *L'église*, I. *L'église de Constantinople*, A. *La hiérarchie*, Παρίσι 1963, αρ. 462, σελ. 336. Πρβλ. καὶ Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 121.

66. Ευστάθιος, *Opera minora*, ζ, σελ. 85,65: ... καὶ ἦν τὸ πλέγμα φιλόσοφος ὑπατεία, ...

67. Ό.π., σελ. 86,86-3.

68. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 121.

λιγότερο απαιτητικές αρμοδιότητες.⁶⁹ Η θέση αυτή πρέπει να ήταν εκείνη του γραμματικοῦ – ο οποίος ερμήνευε ποιητικά κείμενα –, συμπέρασμα το οποίο προκύπτει, κατά πρώτο λόγο, από το γεγονός ότι η φιλολογική του εργασία υποδηλώνει τις δραστηριότητες ενός γραμματικοῦ, και κατά δεύτερο, από τις πληροφορίες που δίνει σχετικά ο Ευθύμιος Μαλάκης στη μονωδία που συνέθεσε για τον Ευστάθιο.⁷⁰ Εκεί αναφέρει ότι ο εκλιπών ιεράρχης:

καὶ οἷς μὲν ἐχορήγει γραμματικὴν καὶ μέτρα καὶ ποιήσιν, τοσαύτην ἔχων τούτων τὴν ἐπιστήμην, ὥς μηδὲν τῶν ἀρξαμένων σφῶν εὐρέσεως ἀπολείπεσθαι· οἷς δὲ τὴν γλῶτταν ἡκόνει, ῥητορικῶς ἐξηγούμενος καὶ ἄλλους ἄλλοις ἐνήσκει καὶ παιδεύμασιν καὶ μαθήμασιν.⁷¹

Συνεπώς, ο Ευστάθιος πέρασε από δύο διαδοχικές φάσεις στη σταδιοδρομία του τη συγκεκριμένη περίοδο, πρώτα από αυτή του γραμματικοῦ και έπειτα από εκείνη του μαΐστορος τῶν ῥητόρων.⁷² Ο Ευστάθιος προβιβάσθηκε από γραμματικὸς σε μαΐστορα τῶν ῥητόρων κάποια στιγμή μετά το 1166⁷³ και σίγουρα όχι προηγουμένως, καθώς το 1166 τη θέση του μαΐστορος τῶν ῥητόρων κατείχε κάποιος Βασίλειος.⁷⁴

Εξετάζοντας το έργο του Ευσταθίου, παρατηρείται ότι φέρει τον τίτλο του μαΐστορος τῶν ῥητόρων στα σχόλιά του στον Διονύσιο Περιηγητή,⁷⁵ καθώς και σε λόγο που απηύθυνε στον Μανουήλ Α΄ γύρω στο 1168/9, του οποίου ο τίτλος αναφέρει ότι εκφωνήθηκε από τον Ευστάθιο ὅτε ἐν διακόνοις ἦν καὶ διδάσκαλος τῶν ῥητόρων.⁷⁶ Ο Γρηγόριος Αντίοχος, επίσης, τον προσφωνεί με τον ίδιο τίτλο σε επιστολή που του είχε στείλει από τη Βουλ-

69. Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 191-192.

70. Ό.π., σελ. 192· Magdalino, *Manuel*, σελ. 328.

71. Μαλάκης, *Τα σωζόμενα*, σελ. 82,36-83,4.

72. Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 192.

73. Ό.π.· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 122· Kazhdan, «Eustathios of Thessalonike», ό.π.

74. Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 184: *He is likely to have been Eustathios' predecessor in office*. Βλ. και τον πίνακα που συνέθεσε ο Browning για τα πρόσωπα που κατέλαβαν το αξίωμα του μαΐστορος τῶν ῥητόρων τον 12ο αιώνα («Patriarchal School 2», σελ. 39-40).

75. Βλ. παραπάνω, σημ. 58.

76. Ευστάθιος, *Opera minora*, II, σελ. 289,2-4 [= *FRB*, VII, σελ. 126,1-4]: *Τοῦ μακαριωτάτου Θεσσαλονίκης, ὅτε ἐν διακόνοις ἦν καὶ διδάσκαλος τῶν ῥητόρων, δέησις εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν ὡς ἀπὸ τῆς πόλεως, ὅτε αὐτὴν αὐχμὸς ἐπίεζεν*. Για τη χρονολόγηση, βλ. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, σελ. 11*.

γαρία,⁷⁷ ενώ ο Δημήτριος Χωματιανός κάνει λόγο περί του ... Εὐσταθίου, ... διακόνου ὄντος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ μαῖστορος τῶν ῥητόρων, ...⁷⁸

Δυστυχώς, ο Ευστάθιος αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα στην εκκλησιαστική του σταδιοδρομία. Πληροφορίες γι' αυτή την εξέλιξη παρέρχονται στο Ὑπομνηστικὸν ἐπὶ ὑποθέσει τοιαύτῃ προς τον πατριάρχη Μιχαήλ Γ': υπήρξε θύμα της επιείκειας του Μιχαήλ Γ' προς τον διάκονο που είχε καθαιρέσει ο πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης· όπως ειπώθηκε προηγουμένως, τη θέση αυτού του διακόνου είχε καταλάβει ο Ευστάθιος.⁷⁹ Ο Μιχαήλ Γ' αποκατέστησε τον καθηρημένο διάκονο,⁸⁰ με αποτέλεσμα ο Ευστάθιος να υποβιβασθεί στην ενδέκατη θέση της πρώτης εβδομάδος που ανήκε.⁸¹ Ο P. Wirth θεωρεί ότι πιθανότατα ο

77. Γρηγόριος Αντίοχος, *Τῷ γεγονότι μαῖστορι τῶν ῥητόρων κυρῶ Εὐσταθίῳ τῷ Θεσσαλονίκῃ ἀπὸ Τριαδίτζης σταλείσα*, ὁ.π., σελ. 278.

78. Pitra, *Analecta sacra...*, ὁ.π., στ. 631 [= Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Ε', σελ. 429].

79. Βλ. παραπάνω, σελ. 36.

80. Ευστάθιος, *Opera minora*, P, σελ. 294,9-18 [= του ιδίου, Ὑπομνηστικόν, σελ. 263,4-14· Wirth, *Eustathiana*, σελ. 14,4-14].

81. Sp. Troianos, «Ein Synodalakt Michaels III. zum Begnadigungsrecht», *Fontes Minores* 6 (1984), σελ. 205-218, ειδ. 209 σημ. 17. Από το κείμενο του Ευσταθίου συμπεραίνεται ότι αυτή την περίοδο οι κληρικοί της Μεγάλης Εκκλησίας κατανέμονταν σε έξι ομάδες υπηρεσίας, τις εβδομάδες, που κάθε μία περιλάμβανε δέκα διακόνους (Ευστάθιος, *Opera minora*, P, σελ. 295,48-49 [= του ιδίου, Ὑπομνηστικόν, σελ. 264,13-14· Wirth, *Eustathiana*, σελ. 15,13-14]: ... καὶ ὅσον ἂν δεκάδες ἕξ τοῦ ἐνὸς διαστήσωνται ...). Ο αριθμός των διακόνων κανονικά ήταν αυστηρά καθορισμένος (Ευστάθιος, *Opera minora*, P, σελ. 309,23-26 [= του ιδίου, Ὑπομνηστικόν, σελ. 280,7-9· Wirth, *Eustathiana*, σελ. 31,7-9]: ... εἰ δ' ὁ τῶν τέκνων τῆς ἐκκλησίας ἀριθμὸς ὥριται καὶ οὐκ ἔστιν αὐτὸν ὑπερανάβῃναι. καὶ τοῦτο δύναται κάτω βάλλειν ἡμᾶς, ἀλλὰ φιλανθρωπία νικησάτω κἀνταῦθα ...), και, όπως προκύπτει, οι συγκεκριμένοι διάκονοι κατείχαν έμβραθμες θέσεις (βλ. Ε.Σπ. Παπαγιάννη, *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο* [ιδ. διατρ.] [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1], Αθήνα 1986, σελ. 86). Το περιστατικό του Ευσταθίου, ωστόσο, δείχνει ότι η υπέρβαση του προαναφερθέντος αριθμού ήταν δυνατή. Οι επιπλέον θέσεις ήταν κατώτερης σημασίας συγκριτικά με τις δέκα αρχικές και μάλλον τις επάνδρωναν περισσοί κληρικοί, όπως αφήνει ο Ευστάθιος να εννοηθεί και για τη δική του περίπτωση (Ευστάθιος, *Opera minora*, P, σελ. 309,26-28 [= του ιδίου, Ὑπομνηστικόν, σελ. 280,9-13· Wirth, *Eustathiana*, σελ. 31,9-13]: ... καὶ προστεθήτω τοῖς λοιποῖς τέκνοις ἐν καιρῷ κατὰ περίστασιν δέουσιν καὶ ὁ ὑπέρ[τερος] γεγεννημένος ἤδη Εὐστάθιος καὶ μὴ παραρριφήτω κατὰ τοὺς σκοτίους τῶν παίδων ἔκθετος, ...). Επομένως, οι έμβραθοι διάκονοι της Αγίας Σοφίας κατά τον 12ο αιώνα ήταν εξήντα, αλλά διοριζόταν και άγνωστος αριθμός περισσών λόγω εκτάκτων περιπτώσεων και υπηρεσιακών αναγκών. Βλ. γενικά για το θέμα Παπαγιάννη, *Τα οικονομικά...*, ὁ.π., σελ. 85-99, όπου γίνεται αναφορά και στην περίπτωση του Ευσταθίου.

υποβιβασμός του Ευσταθίου σχετίζεται με την υπόθεση του καθηρημένου διακόνου Ιωάννη Πλακηνού, ο οποίος αποκαταστάθηκε το 1177, παρ'έχοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το έτος υποβιβασμού του Ευσταθίου.⁸² Αντίθετα, ο Σπ. Τρωιάνος έχει δείξει, άποψη με την οποία συμπλέει και η Ε. Μαδαριάγα,⁸³ ότι ο Πλακηνός, ο οποίος είχε καθαιρεθεί για αίρεση, και ο διάκονος που είχε καθαιρεθεί για κλοπή εκκλησιαστικών κειμηλίων και τελικά αποκαταστάθηκε, προκαλώντας την υποβάθμιση του Ευσταθίου, δεν ταυτίζονται.⁸⁴ Επομένως, σύμφωνα με τα παραπάνω, το έτος 1177, που συνέβη η αποκατάσταση του Πλακηνού, δεν αποτελεί το έτος που υποβιβάσθηκε ο Ευστάθιος.

Το σίγουρο είναι ότι μετά την επέμβαση του Μιχαήλ Γ', ο Ευστάθιος αποκλείσθηκε από την ομάδα των δέκα τελείων έμβάθμων διακόνων της πρώτης εβδομάδος⁸⁵ στη Μεγάλη Εκκλησία και έγινε περισσός. Η εξέλιξη αυτή ήταν ιδιαίτερα δυσάρεστη για τον Ευστάθιο, αφού απολάμβανε τόσο το κύρος της θέσης που κατείχε,⁸⁶ όσο και τα ιδιαίτερα μισθολογικά της προνόμια.⁸⁷ Η πικρία του για το γεγονός είναι έκδηλη:

... γεγονάμεν αντιφάσεων παίγνιον· οὐπω κατεφάθημεν, ὅτι βαθμοῦ ὑψηλοτέρου γεγονάμεν, καὶ εἰς τούτου αὐτοῦ ἀπόφασιν συνηλάθημεν σκηνῆς που τάχα βιωτικῆς φανῆναι εἰς ἔνδοξον καὶ ὑποκαταβῆναι εἰς ἄδοξον· ... Εἶδεν ἡμᾶς ἡ τῆς προκοπῆς κλῖμαξ ἀναβαίνοντάς τε καὶ καταβαίνοντας· ...⁸⁸

Επιπλέον, την κατάσταση του Ευσταθίου έκανε δυσκολότερη, κατά τα λεγόμενά του, η μεγάλη του ηλικία: *Εἰ δὲ μὴ παῖδες διὰ τὸ γῆρας ἡμεῖς*

82. P. Wirth, «Zur Frage nach dem Beginne des Episcopats des Eustathios von Thessalonike», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 16 (1967), σελ. 143-146 [= του ιδίου, *Eustathiana*, σελ. 35-38]. Πρβλ. Schönauer, «Scholiast», σελ. 151.

83. Μαδαριάγα, «Ο Ευστάθιος και η μονωδία», σελ. 209-210.

84. Troianos, «Ein Synodalakt...», ό.π., σελ. 216 σημ. 56.

85. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ρ, σελ. 295,46-47 [= του ιδίου, *Υπομνηστικόν*, σελ. 264,11-12· Wirth, *Eustathiana*, σελ. 15,11-12]: ... τῆς φερεσβίου δεκάδος τῆς ἀρχικῆς τῆς τῶν ἐπὶ βαθμοῦ τελείου ἡμᾶς διετείχον, ... Από αυτό το σημείο φαίνεται καθαρά ότι ο Ευστάθιος ανήκε στην πρώτη εβδομάδα υπηρεσίας στην Αγία Σοφία.

86. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 337,78-80: ... τὸν καὶ αὐτὸν ἐκ τῆς ἐβδομάδος μου· ἔτι γὰρ οἰκειοῦμαι αὐτήν, καὶ οὐδὲ παύσομαι οἰκειούμενος, καὶ ἐπ' αὐτῇ καυχώμενος.

87. Βλ. Παπαγιάννη, *Τα οικονομικά...*, ό.π., σελ. 87.

88. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ρ, σελ. 300,93-3 [= του ιδίου, *Υπομνηστικόν*, σελ. 269,11-17· Wirth, *Eustathiana*, σελ. 20,11-17].

καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ δάκρυσιν τοιούτοις πρέποντες, ἀλλὰ γε κατὰ τὴν παροιμίαν ἄλλως οἱ γέροντες δίσπαιδες.⁸⁹

Ἡ αβεβαιότητα που κατὰ περιόδους βίωσε ο Ευστάθιος δικαιολογεί το γεγονός ότι αναγκαζόταν να αναζητά την προστασία των αριστοκρατών. Ο πιο σταθερός προστάτης του ήταν ο Νικηφόρος Κομνηνός – εγγονός της πριγκίπισσας Ἄννας Κομνηνῆς (1083 - περ. 1153/4) και του συζύγου της Νικηφόρου Βρυεννίου (περ. 1064 ή περ. 1080 - περ. 1136/7) – ο οποίος έγινε σταδιακά δοῦξ της Νικομήδειας, κυβερνήτης της Κω⁹⁰ και τελικά ἐπὶ τῶν δεήσεων.⁹¹ Όταν ο Νικηφόρος πέθανε, ο Ευστάθιος ἔγραψε μια μονωδία για τον προστάτη του,⁹² κατὰ πάσα πιθανότητα μεταξύ των ετών 1171-1179.⁹³

Ένας άλλος αριστοκράτης που προσέφερε προστασία στον Ευστάθιο ήταν ο ἑπαρχος τῆς πόλεως Ἰωάννης Δούκας (Καματηρός). Ο Ευστάθιος αφιέρωσε στον Ἰωάννη Δούκα τα σχόλια στον Διονύσιο Περιηγητή, όπως έχει ἤδη αναφερθεί.⁹⁴ Αυτός ο Ἰωάννης Δούκας δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον συνονόματό του μεγάλο ἑταιρειάρχη Ἰωάννη Δούκα, για τον οποίο θα γίνει λόγος αργότερα.⁹⁵

Μια τρίτη εξέχουσα προσωπικότητα, με την οποία σχετιζόταν ο Ευστάθιος, όπως φάνηκε παραπάνω, ήταν ο λογοθέτης τοῦ δρόμου (από το 1158[;]) Μιχαήλ Ἀγιοθεοδωρίτης. Στα ἔργα του Ευσταθίου περιλαμβάνεται ἕνας λόγος που απευθύνεται στον Μιχαήλ,⁹⁶ καθώς και μία επιστολή.⁹⁷ Ο Ευστάθιος διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον αδελφό του

89. Ευστάθιος, *Opera minora*, P, σελ. 297,3-5 [= του ιδίου, *Υπομνηστικόν*, σελ. 266,2-4 Wirth, *Eustathiana*, σελ. 17,2-4].

90. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 9, σελ. 42,11-14 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. θ', σελ. 319,90-93].

91. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 35, σελ. 102 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. λδ', σελ. 341]: *Τῷ πανσεβάστῳ σεβαστῷ καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων*. Βλ. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 138.

92. Ευστάθιος, *Μονωδία εἰς τὸν Νικηφόρον Κομνηνόν*.

93. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 138.

94. Βλ. παραπάνω, σελ. 35.

95. P. Karlin-Hayter, «99. Jean Doukas», *Byz* 42 (1972), σελ. 259-265· A.F. Stone, «The Grand Hetaireiarch John Doukas: The Career of a Twelfth-Century Soldier and Diplomat», *Byz* 69 (1999), σελ. 145-164, ειδ. 146.

96. Ευστάθιος, *Opera minora*, H, σελ. 141-151: *Λόγος προσφωνηματικός εἰς τὸν λογοθέτην ἐκεῖνον τοῦ δρόμου κῦρ Μιχαήλ τὸν Ἀγιοθεοδωρίτην*.

97. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 37, σελ. 106-107 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. λς', σελ. 342-343]: *Τῷ πρωτονωβελλισιμοῦπερτάτῳ καὶ λογοθέτῃ, τῷ Ἀγιοθεοδωρίτῃ*.

Μιχαήλ, Νικόλαο, μητροπολίτη Αθηνών (†1175), του οποίου μάλιστα τον επιτάφιο συνέθεσε.⁹⁸

2. Ο Ευστάθιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης

Παρά τις δυσκολίες, η σταδιοδρομία του Ευσταθίου τελικά δεν έπεσε σε τέλμα: προτάθηκε για τον κενό μητροπολιτικό θρόνο των Μύρων Λυκίας, που αποτελούσαν το κυριότερο προσκύνημα του αγίου Νικολάου. Η ακριβής χρονολογία που συνέβη το γεγονός αυτό έχει προκαλέσει μακρόχρονη διαμάχη μεταξύ των ερευνητών που ακόμα δεν έχει λήξει. Η χηρεύουσα μητρόπολη των Μύρων αποτελούσε πιθανόν άμεση λύση στο πρόβλημα του υποβιβασμού του Ευσταθίου,⁹⁹ αν θεωρηθεί ότι αυτός όντως συνέβη το 1177 (παρά, δηλαδή, την προαναφερθείσα αντίθετη απόψη). Βάσει της συλλογιστικής αυτής, ο Ευστάθιος διορίστηκε στα τέλη του 1177 μητροπολίτης Μύρων και απηύθυνε τον *Λόγον εις τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἀγιωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος*¹⁰⁰ στις 6 Ιανουαρίου 1178. Η ανακούφιση που προκάλεσε στον Ευστάθιο αυτό το γεγονός είναι έκδηλη:

98. Ευστάθιος, *Opera minora*, A, σελ. 3-16 [= Σιδεράς, *Επιτάφιοι*, 3, σελ. 33-50]: *Λόγος ἀναγνωσθεὶς ἔξω τῆς μεγαλωνύμου πόλεως Θεσσαλονίκης ἐν τῷ θείῳ ναῷ τοῦ μυροβλύτου ἀγίου Νικολάου ἐπ' αὐτῇ τῇ θήκῃ τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν αἰοδίμῳ τῇ μνήμῃ πανιερωτάτου Ἀθηνῶν τοῦ ὑπερτίμου, ὅτε εἰς τὴν μεγαλόπολιν ἀνεκομίζετο· μικτὸς δὲ ὁ λόγος καὶ οὔτε μονωδικὸς ἀκράτως (οὐ γὰρ ἔπρεπε τὸ τοιοῦτον εἶδος εἰς ἀκέραιον οὔτε τῷ κειμένῳ οὔτε τῷ γράψαντι) καὶ οὐδὲ πρὸς ἐπιτάφιον ἐντελῶς διεσκευασμένος διὰ τὸ ἀμελέτητον, κεκραμένος δὲ ἔξ ἀμφοῖν καὶ μονωδικῶς μὲν παθαινόμενος, ἐπιταφίου δὲ νόμῳ ἔστιν αἷς τῶν πράξεων ἐλλαμπόμενος καὶ τοῦτο μετὰ γοργότητος· εἰ δέ τινα καὶ ἄλλα μεσολαβεῖται τῷ λόγῳ, μέθοδος ἰδία ταῦτα τοῦ γράψαντος, χαίροντος τῇ ιδέᾳ ταύτῃ ὡς τὰ πολλά. Πρβλ. P.A. Agapitos, «Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites», *JÖB* 48 (1998), σελ. 119-146· Μαδαριάγα, «Ο Ευστάθιος καὶ ἡ μονωδία».*

99. Schönauer, «Scholiast», σελ. 151.

100. Ευστάθιος, *Opera minora*, M, σελ. 202-228 [= *FRB*, III, σελ. 24-57]. Την εκφώνηση του λόγου παλαιότεροι ιστορικοί συνήθιζαν να τοποθετούν στις 6 Δεκεμβρίου 1174, την ημέρα της γιορτής του αγίου Νικολάου, ή στις αρχές του 1175. Το έτος 1174 πρότειναν οι Regel, *FRB*, σελ. VII-VIII, XI-XII και Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 9. Το έτος 1174/5 υποστήριζε ο Tafel, *De Thessalonica*..., ό.π., σελ. 434. Κατά συνέπεια, τοποθετούσαν την άνοδο του Ευσταθίου στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης το 1175. Πρβλ. Beck, *Kirche*..., ό.π., σελ. 635· Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 193· Μπόννης, «Ευστάθιος», σελ. 56. Να σημειωθεί ότι ο Kazhdan είχε αναθεωρήσει τη χρο-

ναὶ γάρ, ὦ βασιλέων εὐεργετικώτατε, σύ με καὶ ἀπὸ ἰλῦος πραγμάτων εἰς λάμπουσιν μετήνεγκας καθαρότητα, καὶ ἡμεῖσάς μοι τὸν τοῦ βίου πηλὸν εἰς πλουτοποιὸν Πακτωλὸν καὶ τὴν ἀγοραίαν στωμυλίαν εἰς εὐγενῇ λαμυρίαν μετέθηκας καὶ γῆθεν λαλοῦντά με πρὸς μετέωρον ὕψωσας, ...¹⁰¹

Λίγο αργότερα, κατά τη διάρκεια του 1178, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ αποφάσισε τη μετάθεση του Ευσταθίου στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης¹⁰². Σχετικά με την εξέλιξη των γεγονότων που αφορούν τον διορισμό του Ευσταθίου πληροφορίες παρέχει ο Δημήτριος Χωματιανός:

... τοῦ γὰρ σοφωτάτου ἐκείνου Εὐσταθίου, τοῦ κατὰ Φλῶρον διακόνου ὄντος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ μαῖστορος τῶν ῥητόρων, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Λυκίων Μυρέων ψηφισθέντος καὶ ἀσπασαμένου καὶ καταδεξαμένου, καὶ ἤδη καὶ πρὸς τὴν χειροτονίαν ἐτοιμασθέντος, πρόσταγμα τοῦ μακαρίτου βασιλέως ἐκείνου [= του Μανουήλ Α΄] καταπεφοίτηκε πρὸς τὴν σύνοδον, καὶ διακελευόμενον δέξασθαι ταύτην παραιτούμενον τὸν Εὐστάθιον, προαγαγεῖν δὲ τοῦτον πρὸς τὴν περίκλυτον τῶν Θεσσαλονικέων μητρόπολιν, ὡς τηνικάδε χηρεύουσιν.¹⁰³

Ο Ν.Γ. Wilson αναφέρει ότι ο ίδιος ο Ευστάθιος κατάφερε να καθυστερήσει την αναχώρησή του για την μητρόπολη των Μύρων Λυκίας, και όταν ο πιο επιθυμητός θρόνος της Θεσσαλονίκης χήρεψε, παρενέβη ο αυτοκράτορας για να μεταβεί εκεί.¹⁰⁴ Αυτή η πληροφορία, πάντως, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Ωστόσο, με τη συγκεκριμένη χρονολόγηση της ανάρρησης του Ευσταθίου στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης διαφωνεί η Ε. Μα-

νολόγηση των γεγονότων που κατέληξαν στον διορισμό του Ευσταθίου στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης (Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 123-132) αλλά και η δική του επιχειρηματολογία έχει επαναξετασθεί.

101. Ευστάθιος, *Opera minora*, Μ, σελ. 203,56-204,60 [= FRB, III, σελ. 26,26-27,3].

102. Schönauer, «Scholiast», σελ. 151· Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοσῆς*, σελ. 4*, 12*. Για το 1178 ως έτος διορισμού του Ευσταθίου στη Θεσσαλονίκη. βλ. και Stone, «Eustathian Panegyric», σελ. 255.

103. Pitra, *Analecta sacra...*, ό.π., στ. 631 [= Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Ε', σελ. 428-429]. Πρβλ. και Μητροπ. Μύρων Χρυσόστομος Καλαϊτζής, *Τα μυροβόλα Μύρα. Η ιστορία των Μύρων από τον 19ο αιώνα ως το 1922. Οι σχέσεις ελληνικής κοινότητας Μύρων και σταυροπηγιακής Μονής Αγίου Νικολάου*, Αθήνα 2002, σελ. 44, 104 αρ. 39.

104. Wilson, *Λόγοι*, σελ. 252.

δαριάγα, η οποία θεωρεί ότι το 1175 ο Ευστάθιος είχε ήδη χειροτονηθεί μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Η επιχειρηματολογία της βασίζεται κυρίως στη μονωδία που εκφώνησε ο Ευστάθιος στη Θεσσαλονίκη για τον μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, όταν η σορός του έφθασε εκεί από την Αθήνα, καθ' οδόν προς τη γενέτειρά του Κωνσταντινούπολη. Σε χάραγμα ενός από τους κίονες του Παρθενώνα αναφέρεται το 1175 ως έτος θανάτου του Νικολάου: εφ' όσον ο Ευστάθιος βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, όπου υποδέχθηκε το λείψανο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη, η Μαδαριάγα καταλήγει στο συμπέρασμα, με συγκεκριμένα επιχειρήματα, ότι ο Ευστάθιος πρέπει να ήταν ήδη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης όταν απεβίωσε ο Αγιοθεοδωρίτης και με αυτή την ιδιότητα εκφώνησε τη μονωδία του. Την άποψή της στηρίζει, μεταξύ άλλων, στα λεγόμενα του ίδιου του Ευσταθίου, ο οποίος στη μονωδία του για τον εκλιπόντα μητροπολίτη Αθηνών αναφέρει: *ἐλπίδες οὐ τοιαῦται οὔτε σὲ ἡμῶν ἀπέστησαν, οὔτε ἡμᾶς ἐνταῦθα καθεστῶτας ἔτρεφον, ...*¹⁰⁵ Η Μαδαριάγα, στηριζόμενη στην πολυσημία του ρήματος *καθίστημι* – το οποίο στην αμετάβλητη χρήση του σημαίνει *κατεβαίνω, μεταβαίνω, αλλά και εγκαθίσταμαι*, ενώ όταν πρόκειται περί αρχόντων και δικαστών, *αναλαμβάνω καθήκοντα* –, ισχυρίζεται ότι με τη λέξη *καθεστῶτας* στο προαναφερθέν χωρίο, ο Ευστάθιος δεν εννοεί ότι μετέβη (*κατέβηκε*) μετά τον θάνατο του Αγιοθεοδωρίτη από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη για να εκφωνήσει τη μονωδία του, όπως έχουν στο παρελθόν υποστηρίξει άλλοι βυζαντινολόγοι.¹⁰⁶ Αντίθετα, θεωρεί ότι με το *καθεστῶτας* ο Ευστάθιος αναφέρεται στην ενθρόνισή του, και, κατά συνέπεια, μας πληροφορεί εμμέσως για το έτος που αυτή συνέβη.¹⁰⁷ Μολονότι τα επιχειρήματα της Μαδαριάγα στη μελέτη της είναι καλοδουλεμένα, ειδικότερα όσον αφορά τη λέξη *καθεστῶτας*, θεωρώ ότι η αμφισημία της συγκεκριμένης λέξης δεν επαρκεί για να συνεπικουρήσει την άποψή της ότι ο Ευστάθιος είχε ήδη ανέλθει στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης το 1175. Επιπλέον, ίσως το συγκεκριμένο χωρίο της μονωδίας υπακούει σε ένα ρητορικό σχήμα, στο οποίο το *καθεστῶτας* (*καθίστημι*) αντιπαραβάλλεται στο *ἀπέστησαν* (*ἀφίστημι*), δημιουργώντας ένα αντιθετικό ζεύγος: συντακτικά πρόκειται για *αποφατική συμπλοκή*.¹⁰⁸ Με

105. Ευστάθιος, *Opera minora*, A, σελ. 4,41-42 [= Σιδεράς, *Επιτάφιοι*, 3, σελ. 34,25-26].

106. Για τις απόψεις αυτές, βλ. Μαδαριάγα, «Ο Ευστάθιος και η μονωδία», όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

107. Ό.π., σελ. 211 και σημ. 47.

108. Βλ. *Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ Ραφαὴλ Κυρνήρον καὶ Ἐρνέστον*

αυτή την ιδιότητα, το *καθήσθημι* στην προκειμένη περίπτωση λαμβάνει την έννοια του *κατεβαίνω*. Σε κάθε περίπτωση, η χρήση του *καθήσθημι* στη μονωδία για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη είναι ανεπαρκής, κατά τη γνώμη μου, ώστε να υποδείξει με σαφήνεια ότι ο Ευστάθιος βρισκόταν στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης το 1175.

Θα ήταν χρήσιμο σε αυτό το σημείο να διερευνηθεί πότε, ο Ευστάθιος συνέθεσε τα περίφημα φιλολογικά του έργα, πριν ή μετά από την έλευσή του στη Θεσσαλονίκη; Το ζήτημα αυτό είναι σημαντικό για τη μελέτη του βίου του, καθώς ο Ευστάθιος είναι περισσότερο γνωστός ως κλασικός φιλόλογος, θεωρείται, μάλιστα, ο σπουδαιότερος λόγιος του 12ου αιώνα. Πότε έγραψε, λοιπόν, τα σχόλιά του στον Όμηρο, στον Πίνδαρο και στον Διονύσιο Περιηγητή, κατά την περίοδο που διέμενε στην Κωνσταντινούπολη ή όταν έγινε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης; Η συνηθισμένη υπόθεση είναι ότι ο Ευστάθιος έγραψε τα σπουδαιότερα φιλολογικά του έργα την περίοδο που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, πριν μεταβεί στη Θεσσαλονίκη.¹⁰⁹ Μια προσεκτικότερη ματιά, ωστόσο, ιδιαίτερα στα σχόλιά του στην *Ιλιάδα*, δείχνει ότι ο Ευστάθιος μάλλον συνέχισε να επεξεργάζεται και να τελειοποιεί τα σχόλιά του για καιρό αφότου πήγε στη Θεσσαλονίκη. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και μετά την ανάληψη των νέων του καθηκόντων, ο Ευστάθιος συνέχισε να είναι ένας παραγωγικός λόγιος.¹¹⁰

Όταν ο Ευστάθιος εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, δεν διέκοψε το διδακτικό έργο του που συνήθιζε να προσφέρει στην Κωνσταντινούπολη. Εκείνο το περίφημο χωρίο,¹¹¹ μάλιστα, από το έργο του για την άλωση της Θεσσαλονίκης – που όπως ειπώθηκε στην αρχή του κεφαλαίου είναι η μοναδική ένδειξη για πιθανή καταγωγή του Ευσταθίου από την πρωτεύουσα – μάλλον δείχνει ότι γονείς από την Κωνσταντινούπολη έστειλαν τα παιδιά τους σε αυτόν για να τα διδάξει. Αυτό και μόνο αποκαλύπτει την καλή φήμη του ως δασκάλου, που τον συνόδεψε από την πρωτεύουσα. Ο φίλος του Ευθύμιος Μαλάκης στη μονωδία που συ-

Κόχιον, μτφρ. Χ. Πούλιος, Αθήνα 1896, σελ. 448. Οφείλω την επισήμανση αυτού του σχήματος στην Κατερίνα Γκίκα και στον Γιάννη Στόγια.

109. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. Ι, σελ. CXXXVII-CXXXIX Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, Β', σελ. 452.

110. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 133· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 253.

111. Ευστάθιος, *Άλωσης*, σελ. 66.25-27: *Ἡμεῖς γοῦν, φθάσαντες τὴν τῶν πολεμίων ἔφοδον, τοὺς ὅσοι μεθ' ἡμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τέκνα ἐξεστείλαμεν εἰς τοὺς ἑαυτῶν, ...*

νέθεσε προς τιμήν του γράφει χαρακτηριστικά για τη διδασκαλία που προσέφερε στην Κωνσταντινούπολη:

ἀκμάζοντα μὲν γὰρ εἶχε τε ἡ τῶν λόγων πόλις, ἡ Κωνσταντίνου, καὶ ἡ φιλόλογος νεολαία πᾶσα περὶ αὐτὸν καὶ ἦν μουσεῖον ἄντικρυς τὸ δωμάτιον, ἄλλη τις Ἀκαδημία καὶ Στοὰ καὶ Περίπατος. καὶ οἷς μὲν ἐχορήγει γραμματικὴν καὶ μέτρα καὶ ποιήσιν, τοσαύτην ἔχων τούτων τὴν ἐπιστήμην, ὥς μηδὲν τῶν ἀρξαμένων σφῶν εὐρέσεως ἀπολείπεσθαι· οἷς δὲ τὴν γλῶτταν ἠκόνει, ῥητορικῶς ἐξηγούμενος καὶ ἄλλους ἄλλοις ἐνήσκει καὶ παιδεύμασιν καὶ μαθήμασιν. ὅθεν καὶ κλέος ἔσχεν εὐρύ, τοῖς ἀπάντων κείμενος στόμασι.¹¹²

Αλλά και ο Μιχαήλ Χωνιάτης (περ. 1138 - περ. 1222) στη μονωδία που έγραψε για τον δάσκαλό του αναφέρει σχετικά:

Πόσοι προσιόντες νήπιοι ἐλάνθανον ἀντὶ γάλακτος στερροτέραις μαθημάτων τροφαῖς ἐξανδρούμενοι καὶ γεγυμνασμένοι τὰ αἰθητήρια τοῦ νοῦς ἐπανήκοντες, καὶ χθὲς μὲν ταῖς γλώτταις ὑποψελλίζοντες, ἔντρανον δὲ καὶ τορὸν φθεγγόμενοι σήμερον.¹¹³

Οι μαθητές του έτρεφαν απέραντο σεβασμό στο πρόσωπο του δασκάλου τους, όπως φαίνεται στις περιπτώσεις δύο εκ των πιο διακεκριμένων από αυτούς, του Γρηγορίου Αντιόχου και του Μιχαήλ Χωνιάτη. Η αλληλογραφία τους μαζί του ήταν τακτική και όπως δείχνει ένα χωρίο σε μία επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη προς έναν από τους διαδόχους του Ευσταθίου στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης, τον Ιωάννη Χρύσανθο,¹¹⁴ ο μαθητής του τον έφερνε στη μνήμη του με σεβασμό ακόμα και όταν αλληλογραφούσε με άλλους.¹¹⁵

112. Μαλάκης, *Τα σωζόμενα*, σελ. 82,34-83,5.

113. Μιχ. Χωνιάτης, *Τα σωζόμενα*, τ. Α', σελ. 289,4-8.

114. Μιχ. Χωνιάτης, *Επιστολαί*, 72, σελ. 98 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β', επιστ. οβ', σελ. 118-119]: *Τῷ Θεσσαλονίκης κϋρ Ἰωάννη*. Ο Ιωάννης Χρύσανθος διαδέχθηκε τον Κωνσταντῖνο Μεσοποταμίτη ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης από το καλοκαίρι του 1197. Πρβλ. Laurent, «La succession épiscopale», σελ. 288· Φ.Χ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης: Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολών* [Πονήματα - Συμβολές στην Έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, 2], Αθήνα 1999, σελ. 133.

115. Μιχ. Χωνιάτης, *Επιστολαί*, 72, σελ. 98,5-8 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β', επιστ. οβ', σελ. 118,7-10]: ... *παραπολαύω δὲ τῆς κατ' αὐτὴν εὐδαιμονίας τοῦτο γε τὸ μέρος καὶ αὐτός, τὸ μὲν τι προσήκων ὦν τοιοῖσδε ἀνδράσιν, ὥσπερ ἄρα τῷ μὲν ὁσίως*

Η διδασκαλία του Ευσταθίου στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και η φήμη του ως Ομηριστή τεράστιου διαμετρήματος είχε ως αποτέλεσμα να αποτελέσει το επίκεντρο ενός κύκλου φίλων και πρώην μαθητών – οι οποίοι ήταν συνεχώς πρόθυμοι να αυξήσουν το κύρος του δασκάλου τους, το οποίο, με τη σειρά του, συντελούσε στην αύξηση του προσωπικού τους κύρους και αποτελούσε συστατικό στοιχείο για επιτυχημένες σταδιοδρομίες.¹¹⁶ Εκτός από τους μαθητές του, Γρηγόριο Αντίοχο και Μιχαήλ Χωνιάτη, στους φίλους του συμπεριλαμβάνονταν προσωπικότητες, όπως ο Ευθύμιος Μαλάκης, ο μητροπολίτης Αθηνών Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης και ο μελλοντικός πατριάρχης Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός (1208-1214).¹¹⁷

Ο Ευστάθιος αγάπησε τη μητρόπολή του όπως δείχνει και το ακόλουθο, υπερβολικό, κατά τα έθιμα της εποχής του, εγκώμιο: *Οὐ γὰρ πόλις ἦν ἡ ἀπλῶς, ἀλλὰ μακάρων γῆ, ὅποιαν ὁ μαθὼν οὐκ ἂν ἔχοι λαθέσθαι αὐτῆς· ...*¹¹⁸ Όταν, όμως, διορίσθηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, δεν θα φανταζόταν ότι η διαμονή του εκεί θα ήταν γεμάτη περιπέτειες, ούτε ότι θα αντιμετώπιζε προβλήματα με το ποίμνιό του.¹¹⁹ Ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, ωστόσο, οι νεοδιορισμένοι επίσκοποι να αντιμετωπίζουν δύσκολες καταστάσεις, ιδίως τον πρώτο καιρό· αποτελούσαν «ξένα σώματα» που είχαν εισαχθεί σε τοπικούς πληθυσμούς, των οποίων τα ήθη και έθιμα δεν γνώριζαν. Επιπλέον, είχαν την τάση να μεταφέρουν από την Κωνσταντινούπολη ιδέες, τις οποίες ήθελαν να εφαρμόσουν στις επισκοπές τους· και το κυριότερο: είχαν αναλάβει το ρόλο του φορέα και αντιπροσώπου της εξουσίας της πρωτεύουσας, γεγονός που αυτομάτως τους έφερνε αντιμέτωπους με τα τοπικά συμφέροντα.¹²⁰ Ο Ευστάθιος δεν αποτελούσε εξαίρεση και αυτό δημιούργησε ένταση στις σχέσεις του με τον τοπικό πληθυσμό. Ο ίδιος παραπονείται σε μία ομιλία του, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Πρὸς τοὺς ἐπεγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν, εἵποτε ἀναμνησθεῖν, κακώσεως γενομένης ποθὲν αὐτῷ*,¹²¹ για τις παγίδες που του στήνει το ποίμνιό του: *Δότε δὴ οὖν μοι καὶ ὑμεῖς περίπατον*

καὶ ἱεροπρεπῶς ἀναπαυσασμένῳ ὅσα παῖς καὶ μαθητὴς οἰκειούμενος, ...

116. Angold, *Church*, σελ. 179-180.

117. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 140· Πρβλ. Browning, «Eustathios Revisited», σελ. 87.

118. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 146,6-7.

119. Για τις σχέσεις του Ευσταθίου με το ποίμνιό του, βλ. Magdalino, «Eustathios», σελ. 228 κ.ε.

120. Angold, *Church*, σελ. 180.

121. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 98-125.

εὐοδον· ὑπεξέλετε τὰ παγιδώματα, σχάσατε τὰ σκάνδαλα, στερεώσατε ἀναπληροῦντες τὰ ὑποβοθρεύματα· ...¹²²

Λίγο καιρό μετά την ανάληψη των καθηκόντων του στη Θεσσαλονίκη, ο Ευστάθιος ἤρθε αντιμέτωπος με μία σοβαρή κατάσταση, την υπόθεση του Λεπενδρηνού (τὸν Λεπενδρηνόν). Τη σοβαρότητα της υπόθεσης φανερώνει το γεγονός ότι ο μέγας ἐταιρειάρχης Ἰωάννης Δούκας μετέβη στη Θεσσαλονίκη για να ερευνήσει και να διευθετήσει το θέμα, με εντολή του αυτοκράτορα Μανουήλ Α'. Εἶχε μάλιστα προηγηθεί μία επιστολή του Ευσταθίου προς τον Ἰωάννη Δούκα.¹²³ Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες γι' αυτή την κατάσταση, την οποία ο Ευστάθιος αποκαλεί πόλεμον, πέρα από τις νύξεις που κάνει στον λόγο του προς τον Ἰωάννη Δούκα – που πρέπει να εκφωνήθηκε στις αρχές του 1179 –¹²⁴, με τίτλο *Εἶδος λαλιᾶς τινος καὶ προσφωνήσεως, ὅτε ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς καὶ μέγας ἐταιρειάρχης κϋρ Ἰωάννης ὁ Δούκας ἦλθεν εἰς Θεσσαλονίκην ἐρευνήσων τὸν Λεπενδρηνὸν κατὰ θεῖον καὶ βασιλικὸν ὀρισμόν*.¹²⁵ Εκεί αναφέρει για παράδειγμα:

... καὶ ἐκεῖ μὲν παύει, ὅποσα κακὰ ἐξεγείρει καὶ ἀναρριπίζει πόλεμος, ἐνταῦθα δὲ προμηθεῖται, μή τί γε ἄρα τὰ τῆς ἀδικίας νεόττια πτεροφυήσαντα τελεσφορήσωσι τὸ πτερὸν καὶ εἰς Ἀρπυίας ἐπαυξηθέντα καταναιδεύσωνται οὐκέτι Φινέως τοῦ θρυλουμένου, ἢ εἴ τις ἄλλος κατ' ἐκείνον ἄθλιος ἄνθρωπος, ἀλλὰ πλήθος ὄλου, μυριοπληθοῦς ὄχλου, τοῦ τὰς τοιαύτας Ἀρπυίας φρίσσοντος.¹²⁶

Ἐχει προταθεί ως εξήγηση ότι ο Ἰωάννης Δούκας μετέβη στη Θεσσαλονίκη για να επιλύσει κάποια ἐριδα δογματικού χαρακτήρα, αφού

122. Ό.π., σελ. 109.17-19. Πρβλ. ό.π., σελ. 66.12-16: *Εἰσὶ δὲ ὁμῶς τινὲς μετρητοί, ἐφ' οἷς δυστυχῶ τὸ ἀνάπαλιν, ἄκανθαι ἡμῖν αὐτοὶ ὀξεῖαι, ἀχρειοῦσαι θεῖον λειμῶνα, πικρία παρεγχυμιζομένη μέλιτι, ὀξάλμη, δι' ἧς τὸ πνευματικὸν ὕγρὸν ἀποστειροῦται τὰ εἰς καρπογονίαν αὐτῷ πρέπουσαν· ...*

123. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 42, σελ. 112 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. μ', σελ. 344]: *Τῷ πανσεβάστῳ σεβαστῷ καὶ μεγάλῳ ἐταιρειάρχῃ.*

124. Stone, «The Grand Hetaireiarch John Doukas...», ό.π., σελ. 159· του ιδίου, «Eustathian Panegyric», σελ. 249. Για την υπόθεση του Λεπενδρηνού, βλ. και το πρόσφατο δημοσίευμα του Α. Stone, «Eustathios of Thessaloniki and St Nikephoros of Antioch: Hagiography for a Political End», *Byz 77* (2007), σελ. 416-431, το οποίο ἦλθε στα χέρια μου όταν η μελέτη αυτή βρισκόταν ἤδη στο τυπογραφείο.

125. Ευστάθιος, *Opera minora*, Α, σελ. 195-201 [= FRB, II, σελ. 16-24].

126. Ευστάθιος, *Opera minora*, Α, σελ. 196.27-33 [= FRB, II, σελ. 17.14-20].

ο Ευστάθιος κάνει στον λόγο του νύξεις για μία αδικία θρησκευτικής φύσης,¹²⁷ και ο Λεπενδρηνός πρέπει να ήταν ακριβώς ο άνθρωπος που προκαλούσε δυσκολίες στον Ευστάθιο. Μεταξύ άλλων, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει – δεδομένων των μελλοντικών δυσκολιών που αντιμετώπισε, οι οποίες τον εξανάγκασαν κάποια στιγμή να εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη – ότι ο Ευστάθιος παρουσίαζε τη δυσαρέσκεια προς το πρόσωπό του ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (δυσαρέσκεια επομένως που είχε αρχίσει ήδη από το 1179;) ως αδικία θρησκευτικής φύσης. Υπό αυτό το πρίσμα η απόφαση του Μανουήλ Α' να στείλει τον Ιωάννη Δούκα στη Θεσσαλονίκη αποσκοπούσε στο να καταστήσει τη θέση του Ευσταθίου στον μητροπολιτικό θρόνο σταθερότερη.¹²⁸

Οι μετακινήσεις του Ευσταθίου κατά την περίοδο 1179-1180 είναι πλέον ευκολότερο να καταγραφούν, βάσει της χρονολόγησης των λόγων του.¹²⁹ Ο Ευστάθιος ταξίδεψε το 1179 στην Κωνσταντινούπολη – πιθανότατα μαζί με τον Ιωάννη Δούκα – και παρέμεινε εκεί προκειμένου να υποδεχθεί την αφιχθείσα στην πρωτεύουσα Αγνή της Γαλλίας, μέλλουσα σύζυγο του Αλεξίου Κομνηνού, γιου και διαδόχου του Μανουήλ Α', με έναν λόγο που άρμοζε στην περίπτωση: ο Λόγος *ἐοικώς ἐπιβατηρίῳ ἐκφωνηθείς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγγίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν*¹³⁰ του Ευσταθίου εκφωνήθηκε στα μέσα με τέλη του 1179.¹³¹ Ακολούθησε ο Λόγος *ἀναγνωσθεὶς εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν*,¹³² τον οποίο ο Ευστάθιος απηύθυνε στον αυτοκράτορα στα τέλη του 1179. Ο γαμήλιος Λόγος *ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι*

127. Ευστάθιος, *Opera minora*, Α, σελ. 196,37-197,63 [= FRB, II, σελ. 17,25-18,23].

128. Stone, «The Grand Hetaireiarch John Doukas...», ό.π., σελ. 159-163. Ο Stone έχει επίσης προτείνει ως πιθανή εξήγηση ότι ο Πάπας βρισκόταν πίσω από τον Λεπενδρηνό, επιθυμώντας ενδεχομένως να ανακτήσει τη δικαιοδοσία επί της μητρόπολης Θεσσαλονίκης. Η υπόθεσή του στηρίζεται σε χωρίο από λόγο του Ευσταθίου (*Opera minora*, N, σελ. 232,21-233,35 [= FRB, IV, σελ. 61,20-62,6]). Επιπλέον, αναφέρει ότι ο Λεπενδρηνός θα μπορούσε ακόμα και να αποτελεί αντίζηλο διεκδικητή του μητροπολιτικού θρόνου της Θεσσαλονίκης.

129. Stone, «Eustathian Panegyric», σελ. 249-250, 256· Πρβλ. Schönauer, «Scholiast», σελ. 146, 151.

130. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ξ, σελ. 250-260 [= FRB, V, σελ. 80-92].

131. Για τις νύξεις που γίνονται στον συγκεκριμένο λόγο αναφορικά με τις σχέσεις Βυζαντίου και Δύσης, βλ. A.F. Stone, «The Oration by Eustathios of Thessaloniki for Agnes of France: A Snapshot of Political Tension between Byzantium and the West», *Byz 73/1* (2003), σελ. 112-126.

132. Ευστάθιος, *Opera minora*, N, σελ. 229-249 [= FRB, IV, σελ. 57-80].

τραπεζώμασιν, ὅτε οἱ τῶν βασιλικῶν παίδων ἐτελοῦντο γάμοι¹³³ εκφωνήθηκε ἀπὸ τον Ευστάθιο, ἐπ' ευκαιρία των γάμων του διαδόχου Ἀλεξίου με την Ἀγνή-Ἄννα της Γαλλίας στις 2 Μαρτίου 1180. Τους λόγους αὐτοὺς ἀκολούθησε ἄλλος ἓνας Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν,¹³⁴ τὴν Σαρακοστή του 1180.

Το 1180, ἐπίσης, ο Ευστάθιος ἐνεπλάκη στο ζήτημα που ἀφορούσε τους προσήλυτους στην Ορθοδοξία Μουσουλμάνους.¹³⁵ Ο αὐτοκράτορας Μανουήλ Α' εἶχε ἐνδιαφερθεῖ προσωπικά για τις δυσκολίες που ἀντιμετώπιζαν ὅσοι Μουσουλμάνοι ἤθελαν να μεταστραφούν στον Χριστιανισμό. Ο Γαβράς, ο βεζίρης του Σελτζούκου σουλτάνου – ο οποίος καταγόταν ἀπὸ τη βυζαντινὴ οἰκογένεια των Γαβράδων που εἶχε ἀποστατήσει στο Ἰσλάμ –, εἶχε προτείνει στον Μανουήλ να ἀφαιρέσει τὸ ἀνάθεμα ἐναντίον του Θεοῦ του Μωάμεθ, που κάθε προσήλυτος ἀπὸ το Ἰσλάμ στον Χριστιανισμό ἐπρεπε να προφέρει. Ο ἴδιος μάλιστα ἤθελε να μεταστραφεῖ στον Χριστιανισμό, ἀλλὰ τὸν ἐμπόδιζε αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση. Ο Μανουήλ ἀντιλήφθηκε ὅτι ἀν ξεπερνοῦσε αὐτὸ τὸ ἐμπόδιο, θα μπορούσε να ἐνισχύσει τὸν Χριστιανισμό ὡς μέσο ἐπιρροῆς ἀκόμα και μέσα στη σελτζουκικὴ αὐλή, ὅπου πιθανόν θα υπήρχαν ἀρκετοὶ που θα μπορούσαν να μεταστραφούν στην Ορθοδοξία. Πρότεινε, λοιπόν, ἓνα νέο τύπο ἀπάρνησης του Ἰσλάμ, ὅπου τὸ ἀνάθεμα ἐναντίον του Θεοῦ του Μωάμεθ ἀπαλείφθηκε, ὑπονοώντας ὅτι Χριστιανοὶ και Μουσουλμάνοι λάτρευαν τὸν ἴδιο Θεό. Ὅταν, ὁμως, τὸ θέμα ἤρθε ἐνώπιον του πατριάρχου και της συνόδου, προκάλεσε τὴ σφοδρότατη ἀντίδραση του Ευσταθίου:

... ὁ τῆς Θεσσαλονίκης πρόεδρος, ὁ πολὺς καὶ μέγας ἐν λόγοις Εὐστάθιος, ζήλου ἐπὶ τοῖς ἀνεγνωσμένοις πλησθεὶς καὶ μὴ ἐνεγκὼν θεὸν ἀληθινὸν ὀνομάζεσθαι ὁλόσφυρόν τι διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος «ἐσοίμην ἄν» ἔφη «καταπεπατημένον ταῖς πτέρναις φορῶν τὸν ἐγκέφαλον καὶ τοῦ σχήματος τούτου παράπαν ἀνάξιος», τὸν ἐπὶ τῶν

133. Ευστάθιος, *Opera minora*, I, σελ. 170-181 [= του ἰδίου, *Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρηκοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασι, ὅτε οἱ τῶν βασιλικῶν παίδων ἐτελοῦντο γάμοι*, ἐκδ. Ι.Δ. Πολέμης, «Ο λόγος Ἐπὶ τοῖς θεωρηκοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασι του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», *Παρνασσός* 36 (1994), σελ. 402-420, ἐιδ. 405-417]. Πρβλ. και Α. Stone, «Eustathios and the Wedding Banquet for Alexios Porphyrogenetos», στο W. Mayer – S. Trzcionka (ἐπιμ.), *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium* [Byzantina Australiensia, 15], Μπρίσμπεϊν 2005, σελ. 33-42.

134. Ευστάθιος, *Opera minora*, K, σελ. 182-194 [= *FRB*, I, σελ. 1-16].

135. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 136· Schönauer, «Scholiast», σελ. 151.

ᾧμων δείξας μανδύαν, «εἰ θεὸν ἡγοίμην ἀληθινὸν τὸν παιδεραστὴν καὶ καμηλώδη καὶ πάσης πράξεως μυσαρᾶς ὑφηγητὴν καὶ διδάσκαλον».¹³⁶

Μετά από αυτή την αντίδραση, επιτεύχθηκε τελικά ένας συμβιβασμός, όπου το ανάθεμα εναντίον του Μωάμεθ και του Θεού του, αντικαταστάθηκε από εκείνο εναντίον του Μωάμεθ μόνο και της διδασκαλίας του. Ο Ευστάθιος, λοιπόν, με την καταλυτική του στάση αναδείχθηκε σε πρωταγωνιστή αυτών των γεγονότων.¹³⁷

Στις 24 Σεπτεμβρίου 1180, ο Μανουήλ Α΄ άφησε την τελευταία του πνοή. Ο Ευστάθιος εκφώνησε τον δικό του επιτάφιο για τον αυτοκράτορα με τίτλο *Τὸ γραφὲν εἰς τὸν αἰοδιμον ἐν ἁγίοις βασιλεῦσι κῆριν Μανουήλ τὸν Κομνηνόν. Ὅπερ ὅτι οὐ τυχόντως μεθώδευται, ὁ πεπαιδευμένος διακρινεῖ. Πολλῶν γὰρ ἄλλως γραψάντων, ἐστρουφνώθη πρὸς διαφορὰν ὁ παρὼν ἐπιτάφιος*.¹³⁸ Μετά από αυτό το γεγονός πρέπει να επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, πριν από την έλευση του χειμώνα.¹³⁹

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1185, ο Ευστάθιος και το ποίμνιό του υπέστησαν τα δεινά της πολιορκίας και της άλωσης (24 Αυγούστου) της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς της Σικελίας. Ο Ευστάθιος περιγράφει πολύ γλαφυρά αυτά τα συγκλονιστικά γεγονότα στη συγγραφή του για την άλωση της Θεσσαλονίκης, την οποία έγραψε πριν από τον Φεβρουάριο του 1186, αμέσως μετά την απελευθέρωση της πόλης.¹⁴⁰ Το

136. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 216,26-217,32.

137. Angold, *Church*, σελ. 112-113· Μπόνης, «Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος καὶ οἱ δύο “τόμοι”...», ὁ.π., σελ. 162-169.

138. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 196-214. Βλ. A.F. Stone, «The Funeral Oration of Eustathios of Thessaloniki for Manuel I Komnenos: A Portrait of a Byzantine Emperor», *Balkan Studies* 41/2 (2000), σελ. 239-273.

139. Stone, «Eustathian Panegyric», σελ. 256. Προβλ. Schönauer, «Scholiast», σελ. 151.

140. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 136. Ο Ε. Leone θεωρεί ότι μια πρώτη, πιο σύντομη έκδοση του έργου είχε ολοκληρωθεί τον Φεβρουάριο του 1186, η οποία και διαβάστηκε με την ευκαιρία της Σαρακοστής του 1186. Αργότερα, όμως, ο Ευστάθιος αναθεώρησε και εμπλούτισε το υλικό του έργου του («Conjectures sur la composition de “La prise de Thessalonique” d’Eustathe», *Byz* 34/1 [1964], σελ. 267-269). Με την άποψη αυτή διαφωνεί ο Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β΄, σελ. 263-264. Για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς και την εξιστόρησή της από τον Ευστάθιο, βλ., μεταξύ άλλων, Β. Lavagnini, «Σικελοὶ καὶ Νορμανδοὶ εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὸ 1185 μ.Χ.», *Παρνασσός* 4/2 (Απρ. - Ιούν. 1962), σελ. 259-263· V. Rotolo, «Οἱ Σικελοὶ στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1185», στο *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολῆς καὶ Δύσεως, Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν* (30 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1980) [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 59], Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 9-20· Β.

έργο θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο μέρη: το πρώτο πραγματεύεται την άνοδο του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1183-1185) στην εξουσία, ενώ το δεύτερο αφηγείται τα γεγονότα της κατάκτησης της Θεσσαλονίκης και τις συμφορές που έπληξαν τους κατοίκους της. Το τμήμα του έργου που ασχολείται με τον Ανδρόνικο Α΄ είναι πολύ εχθρικό προς το πρόσωπό του: ο Ευστάθιος θα ήθελε, εκτός των άλλων, να αποσυνδέσει τον εαυτό του από το καθεστώς του Ανδρονίκου¹⁴¹ (που είχε στο μεταξύν ανατραπεί από τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο [1185-1195, 1203-1204]), τον οποίο θεωρεί υπεύθυνο για την άλωση, στάση που διακρίνεται σε όλο το κείμενο. Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι ούτως ή άλλως ο Ευστάθιος υποστήριζε το παλαιότερο καθεστώς του Μανουήλ Α΄, τόσο ιδεολογικά όσο και πολιτικά, ενώ αντίθετα, ήταν εναντίον του Ανδρονίκου Α΄ και των μεταρρυθμίσεών του, που έπλητταν την αριστοκρατία.¹⁴²

Από τα πολλά γεγονότα που ο Ευστάθιος περιγράφει στο έργο του – και που θα ήταν αδύνατο να παρατεθούν όλα εδώ – δύο, μεταξύ άλλων, δείχνουν τις δύσκολες στιγμές που έζησε ο ιεράρχης. Στο πρώτο ο Ευστάθιος παραδέχεται ότι μόλις είδε πως οι Νορμανδοί είχαν περικυκλώσει την πόλη από ξηρά και θάλασσα θέλησε να την εγκαταλείψει,¹⁴³ αλλά τελικά δεν το έπραξε. Τους λόγους τους εξηγεί ο ίδιος:

... οὔτε γὰρ ὁ στρατηγὸς [= Δαυίδ Κομνηνός, ο διοικητής της Θεσσαλονίκης] προεθυμήθη σωθῆναι ἡμᾶς δι' αἰτίαν, ἣν ὡς θυμοσώφω ἐκείνῳ εἰδέναι μόνῳ κεχάρισται· ὁ λαὸς δὲ τοῦ Θεοῦ ὁ ἐνταῦθα μὴ ἂν ὑπολιπέσθαι εἰπὼν, εἰ καὶ ἡμεῖς ἐκδράμωμεν φυγαδία, ἔκλεισεν ἡμῖν οὕτω τὰς πύλας τοῦ σωθῆναι βούλεσθαι.¹⁴⁴

Μετά την κατάκτηση της πόλης έπεσε στα χέρια ενός πρώην πειρατή που βρισκόταν στην υπηρεσία των Νορμανδών, του Σιφάντου, ο οποίος

Κατσαρός, «“Παῖδες τοῦ Μυροβλύτου”»: Παρατηρήσεις σ' ένα χωρίο από την “Άλωση” του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (έκδ. Στ. Κυριακίδου, σ. 94,23-29)», στο Α.Ε. Καραθανάσης (επιμ.), *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Από της εποχής των Κομνηνών μέχρι και της αλώσεως της Θεσσαλονίκης υπό των Οθωμανών (1430) (11ος-15ος μ.Χ.). ΚΕ΄ Δημήτρια, Δ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο (Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών - Ιερά Μονή Βλατάδων, 29-31 Οκτωβρίου 1990)* [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, 10], Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 97-110.

141. Angold, *Church*, σελ. 181.

142. Βλ. Σαββίδης, «Άντιχριστοφορία», σελ. 72.

143. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 66,19-32.

144. Ό.π., σελ. 66,32-68,3.

σκέφθηκε ότι ο μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης άξιζε πολλά χρήματα. Τον πίεσε, μάλιστα, να καταβάλει 4.000 χρυσά νομίσματα ως λύτρα, ισχυριζόμενος ότι αυτό ήταν μάλλον μικρό ποσό για κάποιον που κατείχε μια μητρόπολη που του απέδιδε περισσότερα από 10.000 χρυσά νομίσματα ετησίως. Οι ανεδάφικοι υπολογισμοί του πειρατή βασιζόνταν είτε στα ισχύοντα στη Δυτική Ευρώπη (όπου οι αρχιεπίσκοποι κατείχαν φέουδα, από τα οποία αποκόμιζαν τεράστια ποσά), είτε σε πληροφορίες ντόπιων που αναφέρονταν γενικότερα στα έσοδα της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης,¹⁴⁵ είτε, τέλος, στις κατηγορίες των εχθρών του Ευσταθίου, οι οποίοι διέδιδαν ότι διέθετε μεγάλο πλούτο.¹⁴⁶ Τελικά, μετά από μια σύντομη αιχμαλωσία, αφού αποδείχθηκε ότι δεν μπορούσε να καταβάλει τα λύτρα που του είχαν ζητηθεί, αφέθηκε ελεύθερος,¹⁴⁷ πιθανότατα με τη βοήθεια του Βυζαντινού αποστάτη Αλεξίου Κομνηνού.¹⁴⁸

Ο Ευστάθιος κατά τη διάρκεια της νορμανδικής κατοχής τέθηκε προσωρινά επικεφαλής της ελληνικής κοινότητας, έχοντας καταστεί υπεύθυνος για το ποίμνιό του ενώπιον των Νορμανδών, και όπως φαίνεται έκανε ό,τι μπορούσε για να βοηθήσει τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης.¹⁴⁹ Τη στάση του από την αρχή της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης έως την απελευθέρωσή της και το πόσο αυτή ωφέλησε τους Θεσσαλονικείς εξάγει ο Νικήτας Χωνιάτης (1155/7-1217):

οὗτος γὰρ συγκακουχεῖσθαι τῷ οἰκείῳ ποιμνίῳ ἐλόμενος ... ἐξὸν μεταναστεῦσαι τῆς πόλεως, ἔτι τῶν πολεμίων προσδοκωμένων μηδὲ περικαθισάντων αὐτήν, τοῦτο μὲν οὐδαμῶς ἐδικαίωσεν, εἴπερ αὐτοῦ συμπαραμεμενηκότος πλεῖστοι σῶζεσθαι ἤμελλον, ἐνειρχθεῖς δὲ τῇ πόλει ἐκὼν οὐκ ἐπαύσατο συνδιαφέρων τὰ ἀλγεινὰ τοῖς πάσχουσιν, ...

*Οὐκοῦν καὶ τοῖς στρατηγοῖς ὀπτανόμενος, ... ἐμετρίαζε τὰ χεῖρω τοῖς πεπονθόσιν ἐπιτάγματα ἐκεῖθεν χορηγὰ κομίζων ἀνέσεως καὶ πᾶν ἕτερον πρυτανεῦον αὐτοῖς παράκλησιν ...*¹⁵⁰

Εντούτοις, οι Θεσσαλονικείς δεν πρέπει να ένιωθαν ιδιαίτερα υπόχρεοι απέναντι στον μητροπολίτη τους, τουλάχιστον όχι στο σύνολό

145. Π. Χρήστου, «Η Εκκλησία Θεσσαλονίκης κατά την εισβολή των Νορμανδών», στο Βακάρος – Κοντάκης (εποπτ.-επιμ.), *Άγιος Ευστάθιος*, σελ. 341-354, ειδ. 349.

146. Μπόνης, «Ευστάθιος», σελ. 57, 70· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 141-142.

147. Ευστάθιος, *Άλωσης*, σελ. 106,30-110.20.

148. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 137.

149. Angold, *Church*, σελ. 182.

150. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 307,79-308,4.

τους. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ο Ευστάθιος παρουσίασε, σε τόνο προειδοποιητικό, την άλωση της Θεσσαλονίκης ως θεία τιμωρία για τις αμαρτίες των κατοίκων της.¹⁵¹ Οι σχέσεις του με τον τοπικό πληθυσμό συνέχισαν να είναι τεταμένες και μετά την απελευθέρωση της πόλης από τους Νορμανδούς, σχεδόν τρεις μήνες μετά την κατάληψή της.¹⁵²

Ο Ευστάθιος ποτέ δεν απολάμβανε ιδιαίτερα καλές σχέσεις με μεγάλο μέρος του ποιμνίου του. Κάποια στιγμή, όμως, η εχθρότητα των κατοίκων της Θεσσαλονίκης προς το πρόσωπό του έφθασε σε τέτοιο σημείο, που τον εξανάγκασε να φύγει από τη Θεσσαλονίκη.¹⁵³ Τους λόγους που τον ώθησαν να εγκαταλείψει την έδρα του θίγει στην επιστολή που έστειλε προς τον λαό της Θεσσαλονίκης:¹⁵⁴

Καὶ οὕτω μὲν ἐγὼ ξενηλατοῦμαι, ὥς οὐκ ἔχρην, διὰ μῖσος οὐκ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, τὰ μὲν εἰς ἀνθρωπικὴν διάθεσιν ἀγροίκων, σοφωτάτων δὲ τὰ εἰς θηριακὴν καὶ οἷαν φεύγεσθαι παρὰ τῶν κατ' ἐμὲ δειλῶν· ὃς καὶ ἄλλοτε καρχάρους τούτοις θηρίοις περιτετυχηκώς, ἀπήλλαξα δυστυχῶς.¹⁵⁵

Ο Ευστάθιος δεν διευκρινίζει ποιοι ήταν οι εχθροί του, αντίθετα, αναφέρεται σε αυτούς πολύ αόριστα: *Καὶ μὴν, ὧ ἔχθροὶ μου, ὁ εἷς καὶ οἱ δύο, οἱ πρόοπτοι λαϊκοί, οἱ γεννάδαι, καὶ ἱεροὶ δὲ ἄνδρες, οἱ καὶ ῥᾶον ἀριθμητοί, καὶ οὐδὲ ἐν λόγῳ πολλῶ κείμενοι· ...¹⁵⁶*

Έστω, όμως, και από αυτή την αόριστη περιγραφή του γίνεται αντιληπτό ότι αρκετοί από τους ηγέτες της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης ήταν εναντίον του, γεγονός του οποίου τη σημασία, όπως φαίνεται από το παραπάνω χωρίο, ο Ευστάθιος προσπαθεί να μειώσει.¹⁵⁷ Στο έργο του *Πρὸς τοὺς ἐπεγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν, εἶποτε ἀναμνησθείη,*

151. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 154.1 κ.ε.

152. Η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε στις 7/10 Νοεμβρίου του 1185. Βλ. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. XXXIV· Leone, «Conjectures...», ό.π., σελ. 267.

153. Πρβλ. S. Schönauer, «Flucht vor den Gläubigen? Abenteuerliches aus dem Leben des Eustathios von Thessalonike», στο L.M. Hoffmann (επιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 7], Βισμπάντεν 2005, σελ. 705-717.

154. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 158-165: *Τοῦ αὐτοῦ <Epistola ad Thessalonicenses>* (παράτιθεται και ο λατινικός, επεξηγηματικός τίτλος της έκδοσης του Tafel [Ευστάθιος, *Opuscula*]).

155. Ό.π., σελ. 160,66-71.

156. Ό.π., σελ. 160,60-63.

157. Angold, *Church*, σελ. 185.

κακώσεως γενομένης ποθὲν αὐτῷ¹⁵⁸ αναφέρει τον λόγο που τον έκανε αντιπαθή σε κάποιους από τους πιο επιφανείς κατοίκους της Θεσσαλονίκης:

*Καὶ μέγα μὲν ἡμῖν ἐπικλᾶται κατηγορημα, ὅτι μὴ πρὸς ὀρθότητα ἐπιβάλλομεν τοῖς τε περιδόξοις τῆς πόλεως ταύτης, τοῖς τε ὑποδεεστέροις, ἀλλὰ φύρδην καὶ ἀκρίτως αὐτοῖς προσφερόμεθα.*¹⁵⁹

Μόνο για έναν εχθρό του κάνει λόγο ονομαστικά στην επιστολή προς τους Θεσσαλονικείς. Αυτός ήταν κάποιος πτωχός Λέων, για τον οποίο ο μητροπολίτης αναφέρει πολύ καυστικά ότι θα είχε πεθάνει από πείνα αν δεν λάμβανε ελεημοσύνη από την Εκκλησία: ... ὁ πτωχός φημι Λέων, ὡς αὐτὸς ἐπιγράφεται, ὃν εἰ μὴ ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἀλετὸς ἀπέτρεφε, λιμῷ ἂν ἀπώλετο· μυρμηκολέων, μὴ ἔχων τροφήν· ...¹⁶⁰ Η περίπτωση του Λέοντος, όμως, γίνεται πολύ αποκαλυπτική, καθώς ο Ευστάθιος συνεχίζει την αφήγησή του:

*πρὸς δὲ καὶ ὁ κατὰ σύμπνοιαν εἴτε θεόθεν δοτὸς αὐτῷ, εἴτε καὶ ἄλλοθεν· οἱ κατὰ τοῦ Θεσσαλονίκης ἀρχιερατεύουσι λογοπραγοῦντες, τὸν ἀνεκλόγιστον καὶ βίον αὐτοῦ καὶ λόγον καὶ νεῦμα καὶ κίνημα καὶ πᾶσαν διάθεσιν φυσικὴν λογιστεύοντες. Καὶ οὐχ οὕτως ἀκριβοῦνται τὰ κατ' οἴκους αὐτοῖ τε καὶ τὸ περὶ αὐτοὺς φρατορικόν, ὡς τὴν τοῦ Εὐσταθίου τούτου πολιτείαν πολυπραγμόνως ἀνασκάλλουσι, πῶς μὲν ζῇ, φιλοκρινοῦντες, οἷα δὲ λαλεῖ, ὅπως δὲ τοῖς ἐντυγχάνουσιν ὁμιλεῖ, ὅποια δὲ κρίνει. Ἐθέλουσι δέ, οἶμαι, εἶπερ οἷόν τε, καὶ τὰ κατ' ὄναρ αὐτῷ συνδιοπτάνεσθαι, καὶ οἷα φαντασιοῦται.*¹⁶¹

Το παραπάνω χωρίο αφήνει να εννοηθούν δύο πράγματα: πρώτον, κάποιος καθοδηγούσε τον Λέοντα.¹⁶² δεύτερον, φαίνεται ότι απαγγέληκαν επίσημες κατηγορίες εναντίον του Ευσταθίου και μηνυτής πρέπει να ήταν ο Λέων. Ο ίδιος ο Ευστάθιος παραδέχεται ότι μία επιτροπή επισκόπων (ἀρχιερατεύουσι) εξέτασε τη διαγωγή του κατά τρόπο μάλλον αγενή και ενοχλητικό, αφού θα ήθελαν να είχαν ερευνήσει μέχρι και τα όνειρά του. Η λέξη ἀρχιερατεύουσι αναφέρεται, κατά πάσα πιθανότητα,

158. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 98-125.

159. Ό.π., σελ. 109.86-89.

160. Ό.π., σελ. 164.8-11.

161. Ό.π., σελ. 164.11-23.

162. Angold, *Church*, σελ. 185.

στην πατριαρχική σύνοδο ή τουλάχιστον σε μία επιτροπή επισκόπων που θα είχε ορισθεί από αυτή, τα μόνα όργανα που θα μπορούσαν να ερευνήσουν τη διαγωγή ενός μητροπολίτη.¹⁶³

Σε έναν λόγο που εκφώνησε μετά το 1185,¹⁶⁴ αναφέρει ότι ένας άλλος εχθρός του λεγόταν Αφρατάς, τον οποίο ο Ευστάθιος κατηγορεί για ιεροσυλία. Σε αυτή την περίπτωση, φαίνεται πως στην αντιδικία εμπλέκονταν ζητήματα εκκλησιαστικής περιουσίας.¹⁶⁵

*Καὶ μὴν οὐκ ἔστιν ἐνταῦθα σύλλημα, ἵνα καὶ ἱεροσυλεῖν δοκοῖη ὁ ἀπόφημος Ἀφρατᾶς; ... Ἐστω δὴ καὶ ὁ πιτυρίας οὗτος Ἀφρατᾶς, ὡς οἶά τις εἷς ἐκείνων τῶν Ἀφρων, οἱ καὶ αὐτοὶ τῶν ἀγίων κατεπεχείρησαν ἐκκλησιῶν.*¹⁶⁶

Πότε, όμως, ο Ευστάθιος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την έδρα του; Ο P. Wirth τοποθετεί το γεγονός στο 1191,¹⁶⁷ αλλά ο A. Kazhdan αμφισβητεί αυτή τη χρονολόγηση, ισχυριζόμενος ότι η επιστολή του Ευσταθίου προς τους Θεσσαλονικείς γράφθηκε πριν το 1185.¹⁶⁸ Τα κυριότερα επιχειρήματά του είναι ότι ο Ευστάθιος δεν αναφέρεται στην άλωση της Θεσσαλονίκης και ότι περιγράφει τον εαυτό του στην επιστολή ως «ὁ ἄρτι ἀρχιερεύς».¹⁶⁹ Παρ' ὅλο που κατανοεί ότι η έκφραση «ὁ ἄρτι» είναι διφορούμενη, προτιμά να την ερμηνεύει ως «ο προσφάτως» διορισμένος μητροπολίτης, ερμηνεία που κατά τη γνώμη του δείχνει ότι η φυγή του Ευσταθίου σημειώθηκε πριν το 1185 (δεν θεωρεί, εντούτοις, αυτή τη χρονολόγηση οριστική). Ο M. Angold, ωστόσο, διαφωνεί με τον παραπάνω τρόπο χρονολόγησης: θεωρεί ότι «ὁ ἄρτι» σημαίνει απλώς

163. Ό.π. Στο Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 136, η λέξη ἀρχιερατεύουσι μετατράπηκε σε ἀρχιεστρατεύουσι, η οποία ερμηνεύεται ως «οι αντίπαλοί του πήραν τον έλεγχο της αρχιεπισκοπικής έδρας» [... his opponents took control of the archiepiscopal see (ἀρχιεστρατεύουσι)], εξήγηση που στερείται νοήματος (βλ. Angold, *Church*, σελ. 185 σημ. 31).

164. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 152-157: Τοῦ αὐτοῦ <Oratio anno auspicando habita>. Για τη χρονολόγηση του λόγου, βλ. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, σελ. 18*.

165. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 136.

166. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 157,75-87.

167. P. Wirth, «Die Flucht des Erzbischofs Eustathios aus Thessalonike», *BZ* 53 (1960), σελ. 83-85 [= του ιδίου, *Eustathiana*, σελ. 39-41].

168. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 134-136.

169. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 164,2-4: Ἀρχιερέα ἔχειν λέγετε τὸν ἄρτι. ἐμέ δηλαδὴ καὶ καλῶς λέγετε. Εἰμὶ γὰρ ἔτι, κἂν μὴ ἐπιτρέπω τῷ ἀξιώματι.

«ο παρών», εξήγηση που, συνεπικουρούμενη και από άλλα στοιχεία, καταρρίπτει τη χρονολογική επιλογή του Kazhdan.¹⁷⁰ Έτσι, η αρχική χρονολόγηση του Wirth εμφανίζεται ξανά ως η πιο σίγουρη.

Ο Ευστάθιος φαίνεται ότι αναζήτησε τη βοήθεια του αυτοκράτορα Ισαακίου Β', ο οποίος είχε στρατοπεδεύσει στη Φιλιππούπολη. Εκεί, το Πάσχα του 1191, εκφώνησε έναν αυτοσχέδιο λόγο¹⁷¹ για να πανηγυρίσει την επιτυχημένη βαλκανική εκστρατεία του αυτοκράτορα.¹⁷² Σε αυτόν τον λόγο ο Ευστάθιος αναφέρει ότι θα διηγηθεί στον λαό του τα θαυμάσια ανδραγαθήματα του αυτοκράτορα,¹⁷³ δήλωση που μάλλον σημαίνει ότι ο Ευστάθιος ξαναδιορίστηκε από τον αυτοκράτορα και, επομένως, ήταν καθ' οδόν για τη Θεσσαλονίκη.¹⁷⁴

Παρ' όλα αυτά, κάποια άλλα στοιχεία δείχνουν ότι ο Ευστάθιος μάλλον δεν επέστρεψε αμέσως στη Θεσσαλονίκη· αντίθετα, φαίνεται ότι του ανατέθηκε να πάει με διπλωματική αποστολή στον Ριχάρδο Α' Λεοντόκαρδο, τον βασιλιά της Αγγλίας (1189-1199), ο οποίος βρισκόταν τότε σε Σταυροφορία, πιθανότατα για να συζητήσουν την τύχη της Κύπρου.¹⁷⁵ Ο Φράγκος ιστορικός Albéric de Trois Fontaines, μάλιστα, σημειώνει στο χρονικό του την παρουσία του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης στο στρατόπεδο των Σταυροφόρων στον Άγιο Ιωάννη της Άκρας το 1191.¹⁷⁶ Το

170. Angold, *Church*, σελ. 189.

171. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 41-45: Αὐτοσχέδιος λαλιά πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰσαάκιον τὸν Ἀγγέλον ἐν Φιλιππουπόλει, ὅτε δύο νυκτέρους ἐκδρομὰς ἐποίησατο κατὰ τῶν Σκυθῶν ἀναιδευσαμένων τηνικάδε ὥρας ἐπὶ προνομῇ τῶν τοῦ Θεοῦ.

172. Βλ. σχετικά Angold, *Church*, σελ. 189-190· V. Grumel, «Sur la fuite et le retour de l'archevêque Eustathe de Thessalonique», *REB* 20 (1962), σελ. 221-224, ειδ. 224· Wirth, «Die Flucht...», ό.π., σελ. 85 [= του ιδίου, *Eustathiana*, σελ. 41].

173. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 45,71-73: ... ἵνα μεμαθηκῶς συγγραφικῶς ἅμα καὶ σοφῶς, διηγῆσωμαι καὶ ἀπαγγελῶ τὰ θαυμάσιά σου τῷ κατ' ἐμὲ λαῷ, ...

174. Wirth, «Die Flucht...», ό.π., σελ. 85 [= του ιδίου, *Eustathiana*, σελ. 41]· Grumel, «Sur la fuite...», ό.π., σελ. 224.

175. Κατά τη διάρκεια της Γ' Σταυροφορίας και ενώ ο Ριχάρδος Α' κατευθυνόταν στους Αγίους Τόπους, κατέλαβε την Κύπρο (Μάιος 1191), την οποία κυβερνούσε ως ανεξάρτητος ηγεμόνας από το 1184 ο αποστάτης Βυζαντινός στρατηγός Ισαάκιος Κομνηνός. Μετά από αυτό το γεγονός, ο Ριχάρδος έφθασε στο στρατόπεδο των Φράγκων στον Άγιο Ιωάννη της Άκρας τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Βλ. ενδεικτικά, Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ', σελ. 304-305.

176. Albéric de Trois Fontaines, *Chronicon*, έκδ. G.H. Pertz [Monumenta Germaniae Historica, SS 23], Αννόβερο 1874, σελ. 867,17-18: Cum archiepiscopo Thessalonice fuit unus regulus de Graecia Laufaius. Προβλ. Angold, *Church*, σελ. 190· Laurent, «La succession

γεγονός ότι ο Ισαάκιος Β΄ ανέθεσε μία τόσο σπουδαία αποστολή στον Ευστάθιο, αποκαλύπτει το κύρος του ιεράρχη.

Ο Ευστάθιος πρέπει να βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη την περίοδο 1193-1194, όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση του έργου του. Συγκεκριμένα, εκείνη την περίοδο έγραψε δύο λόγους, τους οποίους περιείχε ένα χειρόγραφο του Escorial, που χάθηκε στην πυρκαγιά του 1671.¹⁷⁷ Το 1194, επίσης, εκφώνησε τον λόγο του για τη Σαρακοστή με τίτλο *Λόγος προλαληθείς τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης τεσσαρακοστῆς, ὡς ἔθος*.¹⁷⁸ Επομένως, το κενό που υπάρχει στον βίο του για το μεγαλύτερο μέρος του 1191 και για ολόκληρο το 1192 επιτρέπει να γίνει η υπόθεση ότι αυτή ήταν η περίοδος της εξορίας του από τη Θεσσαλονίκη.¹⁷⁹

Ο τίτλος ενός χαμένου λόγου του για τη Σαρακοστή παρέχει την πληροφορία ότι ο Ευστάθιος είχε εκφωνήσει τον συγκεκριμένο λόγο τον Φεβρουάριο του 1195.¹⁸⁰ Αυτό είναι και το τελευταίο γνωστό έργο του, καθώς από εκείνη την ημερομηνία και έπειτα τα ίχνη του εξαφανίζονται.¹⁸¹ Ο V. Laurent σημειώνει ότι ο Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης κατέλαβε τον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης το 1196/7,¹⁸² χρονολογία που παρέχει το *terminus ante quem* για τον θάνατο του Ευσταθίου. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Ευστάθιος πρέπει να απεβίωσε το 1195/6.¹⁸³

épiscopale», σελ. 289-290· R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States, 1096-1204*, αγγλ. μτφρ. J.C. Morris – J.E. Ridings, Οξφόρδη 1993, σελ. 242 σημ. 76.

177. Οι λόγοι αυτοί έφεραν τους τίτλους: α) *Λαλιά πρὸς τοὺς Θεοῦ ἔσω τοῦ κατὰ τὸν ἀγιώτατον μυροβλύτην πανσέπτου ναοῦ ἐν τῇ καταρχῇ τῆς ἡνδικτιῶνος ἔτους ςψβ΄* (1193)· β) *Πρὸς τοὺς αἰτιασαμένους αὐτὸν κατὰ τὴν ιβ΄ ἡνδικτιῶνα τοῦ ςψβ΄ ἔτους εἰ πέρυσι δούκα Θεσσαλονίκης ὄντα τὸν Στρατηγόπουλον Θεόδωρον φιλῶν καὶ ἐπιόντι ἔτει μισῶν λαλεῖ κατὰ τῆς αὐτοῦ πράξεως* (1193/4). Βλ. J. Darrouzès, «Des œuvres perdues d'Eustathe de Thessalonique», *REB* 21 (1963), σελ. 232-235, εἰδ. 233 (αφ. 8 και 14), 234· Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, σελ. 18*, 22*.

178. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ζ', σελ. 183-218 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 76-88]. Βλ. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, σελ. 17*, 75*-76*.

179. Angold, *Church*, σελ. 190.

180. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Θ', σελ. 219: *Λόγος εἰς τὴν τεσσαρακοστὴν τοῦ ςψγ' ἔτους*. Βλ. P. Wirth, «Ein neuer Terminus ante quem non für das Ableben des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike», *BZ* 54 (1961), σελ. 86-87 [= του ιδίου, *Eustathiana*, σελ. 43-44]· Darrouzès, «Des œuvres perdues...», ὁ.π., σελ. 234· Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, σελ. 18*, 78*.

181. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 137.

182. Laurent, «La succession épiscopale», σελ. 286.

183. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 137· Kazhdan, «Eustathios of Thessalonike»,

Λίγες ημέρες μετά τον θάνατό του, ο φίλος του Ευθύμιος Μαλάκης εκφώνησε πάνω από τον τάφο του τη μονωδία που είχε γράψει προς τιμήν του, ενώ ο Μιχαήλ Χωνιάτης εκφώνησε στην Αθήνα τον επιτάφιο που είχε συνθέσει για τον δάσκαλό του.¹⁸⁴

Φαίνεται πως με τον θάνατό του ο Ευστάθιος «συμφιλιώθηκε» με τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, καθώς άρχισε να αποχτά τοπικά φήμη αγίου. Αυτό πρέπει να έγινε λίγο καιρό αφότου πέθανε, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη, και οπωσδήποτε πριν το 1222 (χρονολογία θανάτου του Μιχαήλ).¹⁸⁵ Ο παλιός μαθητής του Ευσταθίου αναφέρει ότι όσοι προσέφευγαν με κάποια ασθένεια στον τάφο του¹⁸⁶ θεραπεύονταν:

Ὁ γὰρ ἐπιτύμβιος λίθος ἐκείνου, ... εἰς πηγὰς ἰάσεων ἔστραπται, ... τῷ δὲ τεθησαυρισμένῳ ἀγίῳ σώματι θαυμαστούμενος, καὶ θηλάζει μέλι καινὸν ἐκ πέτρας ταύτης ὁ τῶν Θεσσαλονικέων ἐσμός, ὥσπερ καὶ ἔλαιον εὐῶδες ἐκ στερεᾶς πέτρας, τῆς μαρτυρικῆς μυροχεύμονος λάρνακος. Εἴ τίς τι γὰρ τῶν μελῶν πεπήρωται, ἅμα τοῦ λίθου ὡς κρασπέδου δεσποτικοῦ προσήψατο καὶ παραχρῆμα τῆς ἰάσεως ἦσθητο, καὶ τις χωλὸς προσεργύσας ἐκεῖσε ἀρτίπους ἐπανέδραμεν οἴκαδε. Ἄλλος παρεῖτο μέλη πάντα, καὶ ὥσπερ τις ἄψυχος φόρτος τῷ μνημείῳ παρέρριπτο, ... ἔρρωτο τὸ σῶμα, πρὸς τὰς φυσικὰς κινήσεις ἐντεταμένον καὶ ἡρμοσμένον ὑπερφυῶς. Τυφλοὺς δὲ καὶ μογιλάλους καὶ κωφοὺς οὐκ ἂν πάνυ τι θαυμάζοιμι ὀρῶντας ὀρῶν καὶ λαλοῦντας ἀκούων καὶ κλύοντας.¹⁸⁷

Ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Δημήτριος Χωματιανός σε μία από τις αποκρίσεις του προς τον μητροπολίτη Δυρραχίου Κωνσταντίνο Καβάσιλα

ό.π. Πρβλ. Browning, «Eustathios Revisited», σελ. 85.

184. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 12· Angold, *Church*, σελ. 195.

185. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 13. Ο Κουκουλές, βέβαια, θεωρεί το 1220 ως χρονολογία θανάτου του Μιχαήλ Χωνιάτη, αλλά η νεότερη έρευνα έχει δείξει ότι ο ιεράρχης απεβίωσε το έτος 1222 (Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης*..., ό.π., σελ. 21).

186. Ο Σ. Κίσσας πιστεύει ότι ο Ευστάθιος είχε ταφεί μέσα στον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Σ. Κίσσας, «Εικαστικές παραστάσεις του αγίου Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», στο Βακάρος – Κοντάκης [εποπτ.-επιμ.], *Άγιος Ευστάθιος*, σελ. 167-186, ειδ. 178).

187. Μιχαήλ Χωνιάτης, [*Χωρίο περί Ευσταθίου Θεσσαλονίκης*], έκδ. Σπ.Π. Λάμπρος, «Χωρίον Μιχαήλ Ἀκομινάτου περί Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13/3 (1916), σελ. 359-361, ειδ. 361.

κάνει λόγο περί τοῦ ἐν ἁγίοις μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, επαναλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο την πληροφορία περί αγιότητας του Ευσταθίου.¹⁸⁸ Επιπλέον, ο τίτλος ενός λόγου του Ευσταθίου για την Σαρακοστή αναφέρει: *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Εὐσταθίου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ...*¹⁸⁹

Διασώζονται επίσης πέντε εικαστικές παραστάσεις του Ευσταθίου ως αγίου, οι οποίες προέρχονται από ζωγραφικά σύνολα της δεύτερης και τρίτης δεκαετίας του 14ου αιώνα. Η παλαιότερη γνωστή παράστασή του βρίσκεται στην Πρόθεση του Καθολικού της Μονής Βατοπεδίου και χρονολογείται στα 1312. Είναι σημαντικό ότι οι υπόλοιπες απαντούν στο ιερό τεσσάρων σερβικών μνημείων: στην εκκλησία του Κράλη στη Μονή της Στουντένιτσα (Studenica) (1314), στον Άγιο Νικήτα στο χωριό Τσούτσερ (Čučer) κοντά στα Σκόπια (προ 1316), στον Άγιο Γεώργιο στο χωριό Στάρο Ναγκορίτσινο (Staro Nagoričino) κοντά στο Κουμάνοβο (1317/18) και στην εκκλησία του Ευαγγελισμού της Μονής Γκρατσάνιτσα (Gračanica) κοντά στην Πρίστινα (Priština) (1321). Να σημειωθεί ότι και τα τέσσερα αυτά μνημεία αποτελούν ιδρύματα του Σέρβου κράλη Στεφάνου Ούρεση (Uroš) Β' Μιλούτιν (Milutin) (1282-1321) και φανερώσουν τη διείσδυση της λατρείας του Ευσταθίου ως αγίου στη Σερβία στις αρχές του 14ου αιώνα. Πάντως, η λατρεία του δεν είχε βαθιές ρίζες και τα ίχνη χάνονται μετά την Γκρατσάνιτσα, το τελευταίο μνημείο που ανήγειρε ο Μιλούτιν.¹⁹⁰

Παρ' όλο που δεν ανακηρύχθηκε τότε επίσημα άγιος, η τοπική λατρεία του αποτελούσε αναγνώριση της αρετής και της ηθικής του ποιότητας, καθώς και των υπηρεσιών που προσέφερε στο ποίμνιό του τόσο σε καιρό ειρήνης, όσο και κατά τη διάρκεια της νορμανδικής κατοχής. Τα παρακάτω λόγια του Μιχαήλ Χωνιάτη, παρότι αναφέρονται ειδικότερα στο γεγονός ότι ο ιεράρχης είχε υπερασπισθεί το ποίμνιό του

188. Pitra, *Analecta sacra...*, ό.π., στ. 653 [= Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Ε', σελ. 409].

189. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Δ', σελ. 81,1 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 1.1]. Πρβλ. και Κίσσας, «Εικαστικές παραστάσεις...», ό.π., σελ. 169-170· Δ. Βακάρος, «Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: ο ιεράρχης και άγιος», στο Βακάρος – Κοντάκης (εποпт.-επιμ.), *Άγιος Ευστάθιος*, σελ. 97-116, ειδ. 110-111.

190. Κίσσας, «Εικαστικές παραστάσεις...», ό.π., σελ. 170-186· Βακάρος, «Ευστάθιος Θεσσαλονίκης...», ό.π., σελ. 111. Ειδικά για την παράστασή του στη Μονή Γκρατσάνιτσα, βλ. και Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 14· Browning, «Patriarchal School 1», σελ. 193.

εναντίον των φοροεισπρακτόρων, μεταδίδουν γενικότερα μια αίσθηση μελαγχολίας για την απώλεια του άγρυπνου ποιμένα του λαού της Θεσσαλονίκης:

Πάντως φορολόγοις ἐκκείσομαι πάντως δασμολόγοις βρωθήσομαι ὡς ἐτοίμη καὶ ἀγαθὴ θήρα καὶ τοῖς ἀνθρωποφάγοις τούτοις θηρσὶν ἔκδοτος. Οὐκέτι γὰρ ἐπαγρυπνήσει μοι ἐκεῖνος ὁ μέγας ἐμὸς ποιμὴν καὶ μυρίοις διεγρηγορῶς ὄμμασιν· οὐ φυλάξει νυκτὸς καὶ μεθ' ἡμέραν ἐπ' ἐμὲ φυλακὰς. Καθεύδει γὰρ ὕπνον ὄντως παγκρατῇ καὶ τοῦ συνήθους μακρότερον, ἀτρεμῆς δὲ σφενδόνη λόγων ἐκείνου καὶ οὐκέτι φοβεῖ θηρία πονηρὰ βάλλουσα.¹⁹¹

Το 1988, το Οικουμενικό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως αἱσιοποίησε τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, αναγνωρίζοντας την πολύπλευρη προσφορά του λόγιου ιεράρχη. Η μνήμη του τιμάται στις 20 Σεπτεμβρίου.¹⁹²

191. Μιχ. Χωνιάτης, *Τα σωζόμενα*, τ. Α', σελ. 300,23-301,1.

192. Βλ. τις πατριαρχικές πράξεις στο Βακάρος – Κοντάκης (εποπτ.-επιμ.), *Άγιος Ευστάθιος*, σελ. 19-22. Βλ. επίσης Κ. Σαρδελής, «Ο σχολιαστής του Ομήρου Ευστάθιος Θεσσαλονίκης», *Νέα Εστία* 125 (Ιαν. - Ιούν. 1989), σελ. 57-58.

II. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (1081-1204)

1. Η εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου - Η εσωτερική πολιτική

Πριν αρχίσει η μελέτη των οικονομικών ιδεών του Ευσταθίου, θα ήταν χρήσιμο να αποδοθούν με αδρές γραμμές οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής του, ώστε η ζωή, το έργο και οι αντιλήψεις του να εξετασθούν με γνώμονα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιόδου στην οποία έζησε. Αν και ο Ευστάθιος έδρασε εντός των χρονικών ορίων του 12ου αιώνα, η αρτιότερη μελέτη των ιδιαίτερων εξελίξεων που διαμόρφωσαν το πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πνευματικό πλαίσιο της εποχής του και απασχόλησαν τη σκέψη του, καθιστά απαραίτητη την ένταξή τους σε εκείνη την ευρύτερη περίοδο, την οποία η σύγχρονη ιστορική έρευνα οριοθετεί μεταξύ δύο συμβατικών τομών: από την ανάρρηση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού στον βυζαντινό θρόνο (1081) έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τα φραγκικά στρατεύματα της Δ΄ Σταυροφορίας (1204). Μολονότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου την εξουσία άσκησαν αυτοκράτορες από τις δυναστείες των Κομνηνών (1081-1185) και των Αγγέλων (1185-1204), η εποχή αυτή έχει συνδεθεί πρωτίστως με τις βασιλείες των Κομνηνών αυτοκρατόρων, ιδιαίτερα των τριών πρώτων, τόσο λόγω της παρουσίας τους στον βυζαντινό θρόνο για το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου, όσο και εξαιτίας των επιτυχημένων (σε πρώτο επίπεδο) προσπαθειών τους για ανόρθωση της αυτοκρατορίας.¹

Πραγματικά, οι τρεις πρώτοι Κομνηνοί αυτοκράτορες, Αλέξιος Α΄ (1081-1118), Ιωάννης Β΄ (1118-1143) και Μανουήλ Α΄ (πατέρας, γιος και

1. Για την πολιτική ιστορία της περιόδου λήφθηκε υπ' όψιν η παρακάτω βιβλιογραφία: Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 193-519· Magdalino, *Manuel*, σελ. 27-108· Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 295-338· Brand, *Byzantium Confronts the West*· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ', σελ. 13-90· W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Στάνφορντ 1997, σελ. 612-666· Κ. Βαζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α'-Β' [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 20α-20β], Θεσσαλονίκη 1984· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ' του ιδίου, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 205-224· ΙΕΕ, Θ', σελ. 12-48.

εγγονός), χάρισαν στο βυζαντινό κράτος αξιοσημείωτη πολιτική σταθερότητα, ενώ παλινόρθωσαν τη βυζαντινή δύναμη και επιρροή στη Βαλκανική και σε μεγάλο μέρος της Μικράς Ασίας, ύστερα από την παρακμή στην οποία είχε περιπέσει τον ύστερο 11ο αιώνα. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μπορεί να μην αποτελούσε την υπερδύναμη του τότε γνωστού κόσμου, αλλά οι συγκεκριμένοι ηγεμόνες την κατέστησαν ξανά μία υπολογίσιμη δύναμη.

Η σταθερότητα στη διαδοχή είναι ενδεικτική της πολιτικής ομαλότητας που γεύθηκε το Βυζάντιο με τους τρεις αυτούς αυτοκράτορες: ο Αλέξιος Α΄, ο Ιωάννης Β΄ και ο Μανουήλ Α΄ εξουσίασαν την αυτοκρατορία για μία περίοδο σχεδόν εκατό ετών (1081-1180), από την οποία αναλογεί στον καθένα μία μέση διάρκεια βασιλείας 33 ετών. Η σημασία αυτού του πρόχειρου υπολογισμού αναδεικνύεται καλύτερα, αν συγκριθεί η μέση διάρκεια βασιλείας των τριών Κομνηνών με την αντίστοιχη που αναλογούσε σε έναν αυτοκράτορα της περιόδου 1025-1081: μόλις πέντε έτη.² Δυστυχώς, μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ (1180), η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θα εισέλθει σε μία περίοδο παρακμής και διάλυσης που θα αρχίσει να γίνεται έκδηλη ήδη κατά τη βασιλεία των δύο τελευταίων Κομνηνών αυτοκρατόρων, του γιου του Μανουήλ Α΄, Αλεξίου Β΄, και του Ανδρονίκου Α΄, αλλά τα σημάδια της θα γίνουν πασιφανή με τη δυναστεία των Αγγέλων. Οι τρεις Άγγελοι αυτοκράτορες, Ισαάκιος Β΄, Αλέξιος Γ΄ (1195-1203) και Αλέξιος Δ΄ (1203-1204), που έχουν χαρακτηριστεί *αυτοκράτορες των φόρων*,³ συνέβαλαν στην πολιτική και οικονομική εξαθλίωση της αυτοκρατορίας, φέροντας μεγάλο μερίδιο ευθύνης για την άλωση του 1204.

Λίγοι ίσως φαντάζονταν ότι το 1081, με το πραξικόπημα του στρατηγού Αλεξίου Κομνηνού που ανέτρεψε τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081), θα ανερχόταν στον βυζαντινό θρόνο ο ιδρυτής μίας δυναστείας που θα κυβερνούσε την αυτοκρατορία για περισσότερο από έναν αιώνα. Ήταν ευτύχημα, όμως, για τις ανάγκες του Βυζαντίου ότι οι τρεις πρώτοι Κομνηνοί αυτοκράτορες ήταν ικανοί πολεμιστές και επιδέξιοι διπλωμάτες, οι οποίοι διαχειρίστηκαν την τύχη της αυτοκρατορίας σε μία κρίσιμη περίοδο κατά την οποία είχαν ανατραπεί οι ισορροπίες του παρελθόντος σε όλες τις περιοχές που παραδοσιακά ενδιέφεραν το Βυζάντιο. Το κυριότερο, όμως χαρακτηριστικό του 12ου

2. Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 104.

3. Σαββίδης, *Μελέτες*, σελ. 71.

αιώνα για τη Μεσόγειο ως σύνολο ήταν η ανάπτυξη των χριστιανικών χωρών που βρίσκονταν στη δυτική πλευρά της, αλλά και στη Δυτική Ευρώπη γενικότερα, σε τέτοιο βαθμό, ώστε ήταν πλέον ικανές να διαδραματίσουν αποφασιστικό πολιτικό και οικονομικό ρόλο, αφαιρώντας την πρωτοβουλία των κινήσεων από τις χριστιανικές και μουσουλμανικές χώρες του ανατολικού τμήματος της Μεσογείου.⁴ Ειδικότερα στο Βυζάντιο, οι πρώτες συνέπειες αυτής της εξέλιξης εκδηλώθηκαν με την εκστρατεία του Νορμανδού ηγεμόνα Ροβέρτου Γυισκάρδου (1057-1085) εναντίον της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ο οποίος το 1081 κατέλαβε το Δυρράχιο και εισέβαλε στη δυτική Ελλάδα. Ο Αλέξιος Α΄ κατόρθωσε να αντιμετωπίσει τον Γυισκάρδο, ο θάνατος του οποίου (1085) μετρίασε προσωρινά τη νορμανδική απειλή. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι με την εισβολή του Γυισκάρδου σηματοδοτείται μια περίοδος επεμβάσεων της Δύσης στην Ανατολή, η οποία δεν θα λήξει παρά το 1453 με την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς.⁵

Εν συντομία θα αναφερθούν τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου, κατανεμημένα περισσότερο με κριτήρια γεωγραφικά παρά αυστηρώς χρονολογικά, προκειμένου να επιτευχθεί μία όσο το δυνατόν πιο ευσύνοπτη περιγραφή.

Στη Μικρά Ασία, ο Αλέξιος Α΄ κατόρθωσε να οργανώσει αντεπίθεση εναντίον των Σελτζούκων, οι οποίοι μετά την ήττα των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ (1071) είχαν καταλάβει το μεγαλύτερο τμήμα της. Οι επιθετικές του ενέργειες, πάντως, ωφελήθηκαν σε σημαντικό βαθμό από την παρουσία των στρατευμάτων της Α΄ Σταυροφορίας. Οι διάδοχοί του, Ιωάννης Β΄ και Μανουήλ Α΄, συνέχισαν με επιτυχία τους πολέμους στη Μικρά Ασία και την Κιλικία και ανακατέλαβαν όλον τον παράλιο χώρο και σημαντικό μέρος της ενδοχώρας της Μικράς Ασίας, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της παρέμεινε στην κατοχή των Σελτζούκων σουλτάνων του Ρουμ. Ο Ευστάθιος, μάλιστα, στο έργο του *Λόγος εις τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν*, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἀγνωτᾶτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος,⁶ έχει παραλληλίσει τη διαδικασία ανακατάληψης της Μικράς Ασίας από τους τρεις Κομνηνούς αυτοκράτορες με τρία διαδοχικά κύματα.⁷ Μία πολύ σημαντική, επίσης, εξέλιξη ήταν ότι η

4. Hendy, «Byzantium, 1081-1204», σελ. 39.

5. Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 297.

6. Ευστάθιος, *Opera minora*, Μ, σελ. 202-228 [= *FRB*, III, σελ. 24-57].

7. Ευστάθιος, *Opera minora*, Μ, σελ. 205.16-21 [= *FRB*, III, σελ. 29.9-14]: ... καὶ κυμάτων

νορμανδική (από το 1098) ηγεμονία της Αντιοχείας κατέστη υποτελής κράτος (οριστικά με τον Μανουήλ Α΄, το 1159), αν και δεν έπαυσε ποτέ να προκαλεί προβλήματα στην αυτοκρατορία. Δυστυχώς, όλα αυτά τα οφέλη, που με κόπους είχαν συσσωρευθεί, φάνηκαν να εξανεμίζονται το 1176 στο Μυριοκέφαλο, με τη συντριπτική ήττα του Μανουήλ Α΄ από τον Σελτζούκο σουλτάνο Κιλίτζ Αρσλάν Β΄ (1155-1192), η οποία επέφερε βαρύτατες συνέπειες: δεν υπήρξε μετέπειτα συντονισμένη προσπάθεια για την αναχαίτιση της τουρκικής επέκτασης στη Μικρά Ασία.

Στα Βαλκάνια, ο Αλέξιος Α΄ συνέτριψε με τη συνδρομή κουμανικών στρατευμάτων τους Πετσενέγους στο Λεβούνιο (1091), κοντά στην Αδριανούπολη, ενώ το 1122, ο Ιωάννης Β΄ αντιμετώπισε οριστικά το πρόβλημα των Πετσενέγων στη Βερόη (Stara Zagora) της Θράκης σε μία μάχη τόσο φονική, ώστε εξαφανίσθηκαν τα ίχνη τους από την Ιστορία. Ωστόσο, την κύρια απειλή στα Βαλκάνια κατά τον 12ο αιώνα αντιπροσώπευε η Ουγγαρία, η οποία είχε βλέψεις στην Κροατία και τη Δαλματία. Η ουγγρική απειλή αντιμετωπίσθηκε από τον Ιωάννη Β΄ και τον Μανουήλ Α΄ τόσο με διπλωματικά, όσο και με στρατιωτικά μέσα. Τελικά, η Ουγγαρία αναγκάσθηκε να επιστρέψει στο Βυζάντιο τη Δαλματία, την Κροατία, τη Βοσνία και την περιοχή του Σιρμίου (1167). Μία άλλη πηγή προβλημάτων για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπήρξαν οι προσπάθειες των Σέρβων για ανεξαρτησία, αλλά το 1172 ο Μανουήλ Α΄ ανάγκασε τον αρχιζουπάνο της Ρασκίας Στέφανο Νεμάνια (1165/8-1196) να αποδεχθεί τη βυζαντινή επικυριαρχία. Έτσι, προς το τέλος της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ τα Βαλκάνια βρέθηκαν ξανά υπό βυζαντινή κυριαρχία. Αυτή η ευνοϊκή κατάσταση δεν θα διαρκούσε πολύ: στα χρόνια του Ανδρονίκου Α΄, η Ουγγαρία ανέκτησε τα εδάφη που είχε παραδώσει και η Ρασκία απέκτησε την ανεξαρτησία της. Η σημαντικότερη ίσως εξέλιξη των δύο τελευταίων δεκαετιών του 12ου αιώνα στα Βαλκάνια υπήρξε η εξέγερση Βουλγάρων, Κουμάνων και Βλάχων υπό τους αδελφούς Πέτρο και Ασάν (1185). Το 1188, ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος υποχρεώθηκε να αποδεχθεί την απαίτηση των επαναστατημένων Βουλγάρων να ιδρύσουν ανεξάρτητο κράτος μεταξύ Αίμου και Δούναβη με πρωτεύουσα το Τύρνοβο:

οἷον τούτων τριῶν τὸ μὲν διέστησε τῆς θαλάσσης τὸν ἐκ τῆς Ἄγαρ ἀκριτόφυρτον συρφετόν, τὸ δὲ εἰς πλέον ἀφώρισε, τὸ δὲ καὶ ἠφάντωσε καὶ ἀντὶ θαλαττίων εἰς ἡπειρώτας κατέστησεν, ὥς ἔργον εἶναι τοῖς καθ' ἡμᾶς θαλαττεύουσιν εἰδέναι ὅψιν Ἰσμαηλίτιδα. ἐκεῖνοις δὲ αὖθις σπανιώτατον εἶναι θεαμάτων τὴν θάλασσαν, ...

έτσι, ιδρύθηκε το δεύτερο βουλγαρικό κράτος. Ο έλεγχος της Σερβίας και της Βουλγαρίας είχε χαθεί οριστικά για το Βυζάντιο.⁸

Όσον αφορά τις σχέσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με τη Δυτική Ευρώπη, αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από τις Σταυροφορίες και τη νορμανδική απειλή. Η Α΄ Σταυροφορία κηρύχθηκε το 1095 στο Κλερμόν (Clermont) της Γαλλίας από τον πάπα Ουρβανό Β΄ (1088-1099) και ήταν η πιο επιτυχημένη, αφού όχι μόνο πέτυχε τον αντικειμενικό της στόχο, την κατάληψη της Ιερουσαλήμ (1099), αλλά ίδρυσε και τα φραγκικά κράτη της Outremer: το βασίλειο της Ιερουσαλήμ, τη νορμανδική ηγεμονία της Αντιοχείας και τις κομητείες της Τρίπολης και της Έδεσσας. Πάντως, μολονότι, η Α΄ (1096-1099), η Β΄ (1147-1149) και η Γ΄ (1189-1191) Σταυροφορία έφεραν για πρώτη φορά τόσο κοντά τους Βυζαντινούς με τους Δυτικοευρωπαίους, την έκπληξη ή την περιέργεια των πρώτων επαφών γρήγορα διαδέχθηκε η εχθρότητα, την οποία υπέθαλπαν οι πολιτικές σκοπιμότητες, η αμοιβαία καχυποψία και τα προβλήματα ανεφοδιασμού.⁹ Οι σχέσεις σταδιακά χειροτέρεψαν τόσο, ώστε κατά την Γ΄ Σταυροφορία, ο Ισαάκιος Β΄ ανανέωσε τη συνθήκη που είχε συνάψει ο προκάτοχός του Ανδρόνικος Α΄ με τον Σαλαδίνο, τον σουλτάνο της Αιγύπτου και της Συρίας (1171-1193) και ισχυρότερο αντίπαλο των

8. Για μία σχετικά πρόσφατη μελέτη της βυζαντινής πολιτικής στα Βαλκάνια τον 12ο αιώνα, βλ. P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Καίμπριτζ 2000.

9. Γενικά για τις Σταυροφορίες, βλ. τα κλασικά έργα των S. Runciman, *A History of the Crusades*, τ. I-III, Καίμπριτζ 1951-1954· K.M. Setton (γεν. εποπτεία), *A History of the Crusades*, τ. I: *The First Hundred Years*, επιμ. M.W. Baldwin, Φιλαδέλφεια 1955· τ. II: *The Later Crusades, 1189-1311*, επιμ. R.L. Wolff – H.W. Hazard, Φιλαδέλφεια 1962· R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, τ. I-III, Παρίσι 1934-1936. Ειδικά για τις σχέσεις Βυζαντινών και Σταυροφόρων, βλ., μεταξύ άλλων, R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States, 1096-1204*, αγγλ. μτφρ. J.C. Morris – J.E. Ridings, Οξφόρδη 1993· A. Kolia-Dermizaki, «Die Kreuzfahrer und die Kreuzzüge im Sprachgebrauch der Byzantiner», *JÖB* 41 (1991), σελ. 163-188· της ίδιας, *Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Οι απόψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους* [Υλικό, Φυσικό και Πνευματικό Περιβάλλον στον Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Κόσμο, 5], Αθήνα 1994· J. Harris, *Byzantium and the Crusades*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2003· M. Whitby (επιμ.), *Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources, 1025-1204* [Proceedings of the British Academy, 132], Οξφόρδη 2007. Για τον τρόπο με τον οποίο είδαν και αντιμετώπισαν οι Βυζαντινοί τις Σταυροφορίες, αλλά και για τις επιδράσεις των Σταυροφοριών στη βυζαντινή οικονομία και τέχνη, βλ. Laiou – Mottahedeh (επιμ.), *Crusades*.

Σταυροφόρων,¹⁰ ο οποίος είχε καταλάβει την Ιερουσαλήμ (1187), προκαλώντας τη διεξαγωγή της Σταυροφορίας. Σκοπός του Ισαακίου ήταν να ανακόψει τη διέλευση των Γερμανών Σταυροφόρων. Από την άλλη πλευρά, ο Γερμανός αυτοκράτορας Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσσα (1152-1190) κατέλαβε πολλές πόλεις της Θράκης και γενικά συμπεριφέρθηκε σαν να βρισκόταν σε εχθρικό έδαφος, απειλώντας να καταλάβει την ίδια την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να αναγκάσει τον Ισαάκιο να δεχθεί τους όρους του για τη διέλευση των Γερμανών Σταυροφόρων. Τα παραπάνω φανερώνουν ότι οι βάσεις που θα οδηγούσαν στα καταστροφικά για τους Βυζαντινούς γεγονότα της Δ΄ Σταυροφορίας είχαν τεθεί πολλά χρόνια νωρίτερα.

Η ίδρυση της νορμανδικής ηγεμονίας της Αντιοχείας αποτέλεσε επιπλέον πηγή προβλημάτων, καθώς το Βυζάντιο βρέθηκε μεταξύ των Νορμανδών της Σικελίας και της Αντιοχείας, ενώ η νορμανδική απειλή συνδέθηκε με τις Σταυροφορίες, ίσως όχι άδικα. Το 1108, ο Αλέξιος Α΄ απέκρουσε την εισβολή του γιου του Ροβέρτου Γυισκάρδου και ηγεμόνα της Αντιοχείας Βοημούνδου Α΄ (1098-1111). Το 1147, ο Νορμανδός βασιλιάς της Σικελίας Ρογήρος Β΄ (1130-1154), εκμεταλλευόμενος τη διεξαγωγή της Β΄ Σταυροφορίας, κατέλαβε την Κέρκυρα και στη συνέχεια λεηλάτησε την Πελοπόννησο, την Εύβοια και τη Στερεά Ελλάδα. Μετέφερε, μάλιστα, μεταξουργούς από τη Θήβα και την Κόρινθο στο Παλέρμο, γεγονός με αρνητικές επιπτώσεις στη βυζαντινή οικονομία. Το 1185, ο Νορμανδός βασιλιάς Γουλιέλμος Β΄ (1166-1189) έστειλε ισχυρές δυνάμεις εναντίον του Βυζαντίου, οι οποίες κατέλαβαν το Δυρράχιο, την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο και στη συνέχεια τη Θεσσαλονίκη, της οποίας την άλωση έχει περιγράψει ο Ευστάθιος ως αυτόπτης μάρτυρας. Τελικά, τους Νορμανδούς, οι επιτυχίες των οποίων επιτάχυναν τη διαδικασία ανατροπής του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού, εξεδίωξε ο διάδοχός του, Ισαάκιος Β΄ Άγγελος.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, βέβαια, δεν περιορίστηκε σε αυτές τις επαφές σε ευρωπαϊκό επίπεδο: ανέπτυξε πολύπλευρες σχέσεις με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, τον Παπισμό και τις ιταλικές ναυτικές πόλεις. Όσον αφορά τις τελευταίες, το 1082, ο Αλέξιος Α΄, υπό την πίεση της νορμανδικής εισβολής, σύναψε συνθήκη με τη Βενετία, παραχωρώντας της πολλά εμπορικά προνόμια. Τα προνόμια αυτά επικυρώθηκαν

10. Βλ. C.M. Brand, «The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade», *Speculum* 37/2 (Απρ. 1962), σελ. 167-181.

και επεκτάθηκαν από τον Ιωάννη Β΄ το 1126, από τον Μανουήλ Α΄ το 1147, από τον Ισαάκιο Β΄ το 1187 και από τον Αλέξιο Γ΄ το 1198. Προνόμια έλαβε και η Πίζα το 1111 από τον Αλέξιο Α΄ και το 1136 από τον Ιωάννη Β΄, ενώ η Γένουα με τη σειρά της το 1155 και το 1169/70 από τον Μανουήλ Α΄ και το 1192 από τον Ισαάκιο Β΄.¹¹ Η φύση των προνομίων αυτών αφορούσε, μεταξύ άλλων, τη μείωση – ή την κατάργηση όσον αφορά τη Βενετία – των τελών εισόδου των πλοίων που εισέρχονταν και εξέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη, ενώ στη συνέχεια καταργήθηκε και το τέλος συναλλαγής μεταξύ Βυζαντινών και Ιταλών εμπόρων.¹² Ως αποτέλεσμα, οι Βυζαντινοί έμποροι βρέθηκαν σταδιακά σε μειονεκτική θέση έναντι των Ιταλών τόσο στο εγχώριο, όσο και στο εξωτερικό εμπόριο.¹³ Με τις εμπορικές αυτές παραχωρήσεις το Βυζάντιο ισχυροποίησε

11. Λουγγής, Επισκόπηση, σελ. 302-303. Για μια περιγραφή των προνομίων αυτών, βλ. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und Angeloi (1081-1204)*, Άμστερνταμ 1984· D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Καίμπριτζ 1988, σελ. 59 κ.ε· D. Jacoby, «Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration», *Anuario de Estudios Medievales* 24 (1994), σελ. 349-368 [= του ιδίου, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean* (Variorum Collected Studies Series, 572), Άλντερσοτ 1997, αρ. II]· Oikonomides, «Byzantine State», σελ. 1050 κ.ε· A.R. Gadolin, «Alexis I Comnenus and the Venetian Trade Privileges: A New Interpretation», *Byz* 50 (1980), σελ. 439-446. Για τις σχέσεις Βυζαντίου-Βενετίας ιδιαίτερα κατά τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄, βλ. A.F. Stone, «The Amphibious Serpent: Manuel I and the Venetians», *BF* 24 (1997), σελ. 251-258· πρβλ. του ιδίου, «Narrative Similarities and Dissimilarities: Determining the Role of Constantine Doukas at the Siege of Ancona, 1173», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), σελ. 9-17. Για τις σχέσεις Μανουήλ Α΄ και Γένουας, βλ. G.W. Day, «Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century», *JEH* 37/2 (Ιούν. 1977), σελ. 289-301· του ιδίου, *Genoa's Response to Byzantium, 1155-1204. Commercial Expansion and Factionalism in a Medieval City*, Ουρμπάνα - Σικάγο 1988.

12. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 746.

13. Ό.π., σελ. 751-752. Πολλοί ιστορικοί έχουν επισημάνει τις αρνητικές επιπτώσεις που επέφεραν στη βυζαντινή οικονομία ήδη από τον 12ο αιώνα τα προνόμια στους Ιταλούς εμπόρους, βλ. ενδεικτικά P. Charanis, «Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire», *JEH* 13/4 (Φθινόπωρο 1953), σελ. 412-424, ειδ. 422 [= του ιδίου, *Social Economic and Political Life in the Byzantine Empire* (Collected Studies, 23), Λονδίνο 1973, αρ. IX]· Sp. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρχλεϋ - Λος Άντζελες - Λονδίνο 1971, σελ. 79-80 [ελλ. έκδ.: *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου,

την οικονομική θέση των ιταλικών ναυτικών πόλεων (κυρίως της Βενετίας) στην ανατολική Μεσόγειο και ταυτόχρονα υπονόμεισε τη δική του, ενώ βρέθηκε στο επίκεντρο του εμπορικού ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων αυτών, που η καθεμία προωθούσε τα δικά της συμφέροντα. Εντούτοις, σημειώθηκαν περιστασιακές αντιδράσεις εναντίον της προνομιακής θέσης των Ιταλών εμπόρων με σημαντικότερες εκείνη του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, ο οποίος το 1171 διέταξε να συλληφθούν οι Βενετοί έμποροι σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας και να κατασχεθούν οι περιουσίες τους, ενώ η χειρότερη αντίδραση σημειώθηκε το 1182, με τη σφαγή των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης από τον εξαγριωμένο όχλο της πρωτεύουσας.¹⁴

Οι σχέσεις με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπήρξαν φιλικές για όσο διάστημα οι δύο αυτοκρατορίες αντιμετώπιζαν τους Νορμανδούς ως την κυριότερη απειλή. Οι οικουμενικές βλέψεις του Μανουήλ, όμως, και οι προσπάθειές του να ανασυστήσει το *imperium romanum* προκάλε-

Αθήνα 2000]· Lemerle, *Cinq études*, σελ. 305-307· J. Herrin, «The Collapse of the Byzantine Empire in the Twelfth Century: A Study of a Medieval Economy», *UBHJ* 12/2 (1970), σελ. 188-203, ειδ. 190 κ.ε. Εντούτοις, άλλοι ιστορικοί έχουν εκφράσει διαφορετικές απόψεις: για παράδειγμα, οι Harvey και Magdalino επισημαίνουν ότι οι Ιταλοί έμποροι έδωσαν ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα και δεν εμπόδισαν τη δραστηριότητα των Βυζαντινών εμπόρων (Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 361-362· Magdalino, *Manuel*, σελ. 145-147)· ο Hendy δεν θεωρεί ότι οι βυζαντινοί εμποροβιοτεχνικοί κύκλοι συνθλίφθηκαν τον 12ο αιώνα από τον ιταλικό ανταγωνισμό, αλλά ότι απλώς ποτέ δεν εξελίχθηκαν πέρα από ένα ορισμένο σημείο, αφού δεν τους το επέτρεψε η ιδεολογία της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας και οι μηχανισμοί του κράτους που την επέβαλλαν (Hendy, *Studies*, σελ. 587-590), ενώ ο Kazhdan υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να προβάλλονται στον 12ο αιώνα τα οικονομικά δεδομένα του 14ου, όταν οι Βενετοί και οι Γενουάτες είχαν πραγματικά τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο της Κωνσταντινούπολης (Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 270). Νομίζω, ωστόσο, ότι η πιο ισορροπημένη άποψη είναι εκείνη της Α. Λαΐου (Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 752· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 145-147), η οποία κάνει διάκριση μεταξύ των συνεπειών στο εμπόριο και των συνεπειών στους εμπόρους. Μολονότι δεν αμφισβητεί ότι οι δραστηριότητες των Δυτικών – και ιδιαίτερα των Ιταλών – εμπόρων κατέστησαν την αγορά πιο ζωντανή, κάνει την εύστοχη παρατήρηση ότι μακροπρόθεσμα τα ευεργετικά αποτελέσματα αυτού του γεγονότος εξελίχθηκαν σε αρνητικά όχι για το ίδιο το εμπόριο, αλλά για τους Βυζαντινούς εμπόρους. Η μεγάλη πλειοψηφία τους δεν μπορούσε να ανταγωνισθεί τους Ιταλούς συναδέλφους τους, οι οποίοι, χάρη στα προνόμιά τους, εμπορεύονταν υπό ευνοϊκές συνθήκες. Έτσι, στα τέλη του 12ου αιώνα η συμμετοχή των Βυζαντινών εμπόρων, σε σχέση με τους Ιταλούς, μειώθηκε όχι μόνο στο εξωτερικό, αλλά και στο εγχώριο εμπόριο.

14. Βλ. ενδεικτικά Oikonomides, «Byzantine State», σελ. 1053.

σαν την αντίδραση του Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να συμμεριστεί τις βυζαντινές αξιώσεις. Η γερμανοβυζαντινή συμμαχία εξασθένησε και η ιταλική εκστρατεία του Μανουήλ Α΄ το 1155-1156, παρά τις αρχικές επιτυχίες, έληξε άδοξα με τη βαριά ήττα των Βυζαντινών στο Βρινδήσιον (Brindisi) (1156) από τον Νορμανδό βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμο Α΄ (1154-1166). Το 1158 ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός σύναψε συνθήκη ειρήνης με τον Γουλιέλμο Α΄, με την οποία παραιτήθηκε από τις διεκδικήσεις του στην Ιταλία, γεγονός που ουσιαστικά σήμανε τη λήξη των βυζαντινών βλέψεων για οικουμενική κυριαρχία.

Στο πλαίσιο των σχέσεων με τους Δυτικοευρωπαίους εντάσσονται και οι σχέσεις με το βασίλειο της Ιερουσαλήμ. Ιδιαίτερα μετά την αποτυχία της παλινόρθωσης της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δύση, θεωρήθηκε απαραίτητο να επιτευχθεί η υποτέλεια των φραγκικών κρατών της Ανατολής. Η νορμανδική ηγεμονία της Αντιοχείας αναγνώρισε, όπως αναφέρθηκε, τη βυζαντινή επικυριαρχία το 1159, ενώ το βασίλειο της Ιερουσαλήμ την αποδέχθηκε πιθανότατα το 1171.¹⁵ Δεν είναι επίσης τυχαίο το γεγονός ότι ο Μανουήλ Α΄ προέβαλλε τον εαυτό του ως προστάτη των Αγίων Τόπων.¹⁶ Μάλιστα, ο Μανουήλ και ο βασιλιάς της Ιερουσαλήμ Αμαλάριχος Α΄ (1162-1174) αποφάσισαν κοινή εκστρατεία εναντίον της Αιγύπτου, που πραγματοποιήθηκε το 1169: ο βυζαντινός στόλος και οι φραγκικός στρατός επιχείρησαν να πολιορκήσουν το λιμάνι της Δαμιέττας στο Νείλο, αλλά απέτυχαν, κυρίως λόγω της μεταξύ τους ασυνεννοησίας, και η εκστρατεία εγκαταλείφθηκε.

Πράγματι, την περίοδο των Κομνηνών, το Βυζάντιο διατηρούσε στενές σχέσεις με τη Δύση, που περιλάμβαναν από γαμήλιες συμμαχίες και διπλωματικές αποστολές έως την παρουσία σημαντικού αριθμού Λατίνων στον βυζαντινό στρατό. Εντούτοις, η εχθρότητα και η καχυποψία συχνά γινόταν ορατή. Αν και η στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων παρουσίαζε λατινόφιλες τάσεις – κυρίως στον τρόπο ζωής – από την εποχή του Μανουήλ Α΄, οι Λατίνοι ήταν ανεπιθύμητοι για το μεγαλύτερο μέρος του λαού, αλλά και για πολλούς γραφειοκράτες και ανθρώπους της Εκκλησίας. Η αυξανόμενη επιρροή τους στην Κωνσταντινούπολη και η αυτοκρατορική εύνοια που απολάμβαναν προξε-

15. Lilie, *Byzantium and the Crusader States*..., ό.π., σελ. 229. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 352-353.

16. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 350.

νούσαν τον φθόνο, ενώ οι διαφορετικές θρησκευτικές τους πεποιθήσεις κορύφωναν τη μισαλλοδοξία.¹⁷

Το καθεστώς των Κομνηνών ήταν αριστοκρατικό, αλλά διατηρούσε την ισχύ, το κύρος και τον πλούτο που χαρακτήριζαν ένα συγκεντρωτικό κράτος. Την αυτοκρατορία διοικούσε ο αριστοκρατικός συνασπισμός που είχε διαμορφωθεί γύρω από τη δυναστεία των Κομνηνών· κατ'αντιστοιχία στη διαδικασία διανομής του οικονομικού πλεονάσματος συμμετείχε η αριστοκρατία και το κράτος. Εντούτοις, το σύστημα των Κομνηνών απέτυχε και σε αυτό συνέβαλαν διάφοροι παράγοντες: σε αυτό το σημείο αρκεί να σημειωθεί ότι μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α' (1180) η συνοχή μεταξύ στρατιωτικής αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων και αυτοκρατορικής κυβέρνησης διερράγη, καθώς άρχισαν να εκδηλώνονται οι φυγόκεντρες τάσεις της πρώτης, ενώ η απομύζηση των επαρχιών από την υπερσυγκεντρωτική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης προκαλούσε δυσaréσκεια στους τοπικούς πληθυσμούς, γεγονός που ευνόησε τις αποσχιστικές τάσεις των αριστοκρατών.¹⁸ Ας αναφερθούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: το 1184 ο στρατηγός Ισαάκιος Κομνηνός κατέλαβε την Κύπρο και αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας, ενώ ο Λέων Σγουρός, ανεξάρτητος ἄρχων του Ναυπλίου, επεξέτεινε την κυριαρχία του στο Ἄργος και την Κόρινθο, προσπάθησε ανεπιτυχώς να καταλάβει την Αθήνα, κυρίευσε τη Θήβα και την κεντρική Εύβοια και το 1204 έφθασε στη Λάρισα. Μέχρι το 1203 ο αποτελεσματικός έλεγχος των περισσότερων επαρχιών της αυτοκρατορίας είχε ξεφύγει από τα χέρια της Κωνσταντινούπολης, ένδειξη ότι το βυζαντινό κράτος είχε αρχίσει να καταρρέει πριν από τα τραγικά γεγονότα της Δ' Σταυροφορίας.

Την Δ' Σταυροφορία άρχισε να οργανώνει ήδη από το 1198 ο πάπας Ιννοκέντιος Γ' (1198-1216). Τον Απρίλιο του 1201 υπογράφηκε στη Βενετία συμφωνία μεταξύ των Σταυροφόρων και του Βενετού δόγη Ερρίκου Δάνδολου (Dandolo), σύμφωνα με την οποία βενετικά πλοία θα μετέφεραν τους Σταυροφόρους, ως αρχικός προορισμός των οποίων είχε ορισθεί η Αίγυπτος. Εντούτοις, μία σειρά παρεκτροπών με κυριότερη την απόφαση να χρησιμοποιηθούν οι Σταυροφόροι για να αποκαταστήσουν στον βυζαντινό θρόνο τον Ισαάκιο Β' Άγγελο και τον γιο του Αλέξιο (ο Ισαάκιος Β' είχε ανατραπεί από τον αδελφό του Αλέξιο Γ' το 1195), τους έφεραν στην Κωνσταντινούπολη. Στις 13

17. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 285-297.

18. A.E. Laiou, «Political History: An Outline», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 9-28, ειδ. 23.

Απριλίου 1204, οι Σταυροφόροι κυρίευσαν την Κωνσταντινούπολη, η οποία λεηλατήθηκε ανελέητα για τρεις ολόκληρες ημέρες. Η πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης ήταν ένα πλήγμα, το οποίο ποτέ δεν μπόρεσε να ξεπεράσει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ακόμα και μετά την παλινόρθωσή της (1261).

Όσον αφορά τη βυζαντινή οικονομία, ως σημειωθεί ότι η πολιτική σταθερότητα που επικρατούσε κατά το μεγαλύτερο μέρος του 12ου αιώνα συνέβαλε στην άνθησή της, η οποία είχε αρχίσει ήδη από τον 11ο αιώνα. Μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου είναι η δημογραφική άνοδος,¹⁹ η μεγαλύτερη αστικοποίηση και η αύξηση της παραγωγής σε όλους τους τομείς. Είναι πολύ σημαντικό επίσης το γεγονός ότι οι μηχανισμοί της ελεύθερης αγοράς διαδραματίζουν μεγαλύτερο ρόλο σε σχέση με προηγούμενες εποχές.²⁰

Στη γεωργία, ειδικότερα, η αύξηση του πληθυσμού αποτέλεσε μία ιδιαίτερα σημαντική εξέλιξη που συνέβαλε στην επέκταση της καλλιεργούμενης έκτασης, η οποία με τη σειρά της οδήγησε στην άνοδο της παραγωγικότητας.²¹ Η ανάπτυξη νέων ειδών καλλιέργειας²² και η συχνότερη χρήση του νερόμυλου,²³ αποτέλεσαν δύο βελτιώσεις που συμβάδισαν με την επέκταση σε πρώην ακαλλιεργήτες περιοχές, ενώ πρέπει να σημειωθεί ότι στα εγγειοβελτιωτικά έργα συνέβαλαν τόσο οι χωρικοί όσο και οι γαιοκτήμονες.²⁴ Βέβαια, το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η επικράτηση της μεγάλης ιδιοκτησίας. Τα μεγάλα κτήματα, ωφελημένα από τα αυτοκρατορικά προνόμια, επεκτάθηκαν, ενώ από την άλλη πλευρά, ο αριθμός των ανεξάρτητων καλλιεργητών μειώθηκε και πολλοί κατέληξαν πάροικοι του κράτους. Οι αγροτικές κοινότητες συρρικνώθηκαν εδαφικά, ενώ η αύξηση του πληθυσμού υπήρξε μάλλον αιτία κατακερματισμού των κτημάτων, μία κατάσταση που επιτεινόταν από τυχόν γειτονία της κοινότητας με μεγάλες ιδιοκτησίες που εμπόδιζαν την επέκτασή της. Έτσι, όχι μόνο

19. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 70-136, 395-397, 413· A.E. Laiou, «The Human Resources», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 47-55, ειδ. 50-51· Lefort, «Rural Economy», σελ. 267 κ.ε.

20. Laiou, «The Byzantine Economy», σελ. 1150.

21. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 395.

22. Lefort, «Rural Economy», σελ. 250-251.

23. Ό.π., σελ. 235-236. Πρβλ. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 215 κ.ε.

24. Laiou, «The Byzantine Economy», σελ. 1151.

οι άκληροι αγρότες απορροφούνταν από τα μεγάλα κτήματα, αλλά και οι υπόλοιποι αναγκάζονταν να «υποταγούν» στους γαιοκτήμονες, προκειμένου να απαλλαγούν από την ολοένα αυξανόμενη φορολογική πίεση του κράτους.²⁵

Πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι το κράτος ως ιδιοκτήτης γης υπονομεύθηκε ως ένα βαθμό με την εκχώρηση κτημάτων σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και τις δωρεές προνοίας.²⁶ Ο Μανουήλ Α', μάλιστα, επιχείρησε να δώσει νομική υπόσταση στην προνομιακή γαιοκτησία, με δύο νομικά μέτρα του (1143 και 1155), που απαγόρευαν στους ανώτερους στρατιωτικούς και τους συγκλητικούς, τα μέλη δηλαδή της στρατιωτικής και υπαλληλικής αριστοκρατίας, τη μεταβίβαση των αυτοκρατορικών παροχών εγγείου περιουσίας σε οποιονδήποτε άλλον εκτός από άτομα των τάξεών τους.²⁷ Η αριστοκρατία δημιουργούσε τα κτήματά της σε μεγάλο ποσοστό μέσω των αυτοκρατορικών δωρεών και η νομοθεσία του Μανουήλ αποσκοπούσε ακριβώς στην προστασία των αριστοκρατικών κτημάτων.

Το 1092 έλαβε χώρα μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις στον χώρο της οικονομίας: η μεγάλη νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α'.²⁸ Η σημαντικότερη αλλαγή ήταν η αντικατάσταση του υποτιμημένου (σε σημείο να περιέχει περίπου οκτώ καράτια χρυσού στην αρχή της βασιλείας του Αλεξίου Α')²⁹ παλαιού χρυσού νομίσματος (ιστάμενον) από το υπέρπυρον, καθαρότητας 20½ καρατίων αντί των παραδοσιακών 24. Η μεταρρύθμιση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη σταθεροποίηση του νομίσματος περίπου στα παλαιά του επίπεδα – όπου παρέμεινε μέχρι και τουλάχιστον τα μέσα του 13ου αιώνα –, από τα οποία είχε παρεκκλίνει μετά τη νομισματική κρίση του 11ου αιώνα.³⁰ Τη νομισματική μεταρρύθμιση ακολούθησε η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος το

25. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 426.

26. Laiou, «The Byzantine Economy», σελ. 1151.

27. JGR, Α', σελ. 387, 421· Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 1333, 1398. Πρβλ. και Brand, *Byzantium Confronts the West*, σελ. 54· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 475· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 106. Για την τύχη των μέτρων αυτών, βλ. παρακάτω, σελ. 260.

28. Hendy, *Coinage*, σελ. 40-41.

29. Ό.π., σελ. 6.

30. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 61.

1106-1109.³¹ Η φορολογική πολιτική του Αλεξίου Α', πάντως, φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα σκληρή.³²

Το δημοσιονομικό σύστημα μολονότι διευκόλυνε την κυκλοφορία του χρήματος, αύξησε τις φορολογικές επιβαρύνσεις των αγροτών, ενώ αντίθετα, μείωσε εκείνες των προνομιούχων γαιοκτημόνων. Γενικότερα, η πολιτική των προνομίων που εφαρμόσθηκε αυτή την περίοδο, ωφέλησε τους δημόσιους αξιωματούχους, πολλούς γαιοκτήμονες και τους Ιταλούς εμπόρους, αλλά ζημίωσε τις μη προνομιούχες ομάδες και τελικά επέφερε αρνητικές πολιτικές και οικονομικές συνέπειες για το ίδιο το κράτος.³³

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι η άνθηση των πόλεων, οι οποίες αυξήθηκαν σε μέγεθος και αριθμό. Έχει τονισθεί η αλληλεπίδραση πόλεων και υπαίθρου, καθώς η ανάπτυξη των αστικών κέντρων σχετίζεται με την ανάκαμψη της αγροτικής οικονομίας. Εκτός της αύξησης των αποθεμάτων των τροφίμων που δι-οχετεύονταν στις πόλεις και κάλυπταν πλέον τις ανάγκες ενός μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού που δεν είχε ως ενασχόληση τη γεωργία, η αύξηση των εσόδων από τη γεωργία έδωσε ώθηση στη ζήτηση για τα βιοτεχνικά προϊόντα.³⁴

Η ανάκαμψη των πόλεων τον 11ο και 12ο αιώνα, όπως και η ανάπτυξη του εμπορίου, συνδέεται με το εμπόριο βασικών αγροτικών ειδών, αφού ο μετασχηματισμός μεγάλου αριθμού πόλεων σε σημαντικά αστικά κέντρα, ιδίως στα Βαλκάνια, οφείλεται στο γεγονός ότι αποτέλεσαν διεξόδους για την αγροτική παραγωγή της ευρύτερης περιοχής τους. Μάλιστα, η μεγαλύτερη ανάπτυξη των ευρωπαϊκών πόλεων σε σχέση

31. Γενικά για τη νομισματική και φορολογική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α', βλ. Hendy, *Coinage*, σελ. 39-64· του ιδίου, *Studies*, σελ. 513-517· C. Morrisson, «La Logarikhè: réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène», *TM* 7 (1979), σελ. 419-464· της ίδιας, «Byzantine Money: Its Production and Circulation», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 909-966, ειδ. 932-933· Oikonomides, «Byzantine State», σελ. 1030 κ.ε.· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 151-155, 159. Για τον σχηματισμό μιας πρώτης άποψης σχετικά με τη νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α', βλ. Hendy, «Byzantium, 1081-1204», σελ. 42-45· Β. Πέννα, «Βυζαντινό νόμισμα και παραχαράκτες», στο Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία*, σελ. 273-294, ειδ. 277.

32. Βλ. A. Harvey, «The Land and Taxation in the Reign of Alexios I Komnenos: The Evidence of Theophylakt of Ochrid», *REB* 51 (1993), σελ. 139-154.

33. Laiou, «The Byzantine Economy», σελ. 1151.

34. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 390-391, 423.

με εκείνες της Μικράς Ασίας εξηγείται μέχρι ενός σημείου από την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, η οποία υπήρξε περισσότερο παρατεταμένη στις ευρωπαϊκές περιοχές. Δεν είναι τυχαίο, επίσης, ότι τα αγροτικά προϊόντα συνιστούσαν το κυριότερο φορτίο που αγόραζαν οι Ιταλοί έμποροι και τα σημαντικότερα αγαθά που εμπορεύονταν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες,³⁵ των οποίων η κυρίαρχη θέση διακρινόταν και στη συμμετοχή τους στο εμπόριο, εφ' όσον είχαν τη δυνατότητα να εμπορεύονται υπό ευνοϊκές συνθήκες χάρη στα προνόμια που τους παρείχε το κράτος.³⁶ Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι βυζαντινές πόλεις δεν αποτελούσαν απλώς κέντρα κατανάλωσης, αφού σχεδόν όλες οι πόλεις για τις οποίες διαθέτουμε πληροφορίες ήταν κέντρα παραγωγής, ακόμα και όταν τροφοδοτούσαν πρωτίστως την τοπική αγορά.³⁷

Σχετικά με το εμπόριο αξίζει να αναφερθούν ορισμένα χαρακτηριστικά του αυτή την περίοδο, πέραν της ανόδου της εμπορικής δραστηριότητας. Καταρχάς, είναι σημαντικό το γεγονός ότι οι μηχανισμοί της αγοράς αφήνονται να λειτουργήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό σε σύγκριση με το παρελθόν, με αποτέλεσμα οι δραστηριότητες του εμπορίου να διεξάγονται σε ένα ευνοϊκότερο κλίμα. Πράγματι, κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, και παρά τις ιδεολογικές προκαταλήψεις και τον συντηρητισμό, παρατηρείται μία ιδεολογική τάση που αντιμετωπίζει θετικά το κέρδος και θεωρεί τον τόκο ως το κέρδος του κεφαλαίου, ενώ σημειώνονται απόπειρες θεωρητικής προσέγγισης της λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς.³⁸ Δεύτερον, κατά τον 11ο και 12ο αιώνα οι έμποροι και οι τραπεζίτες (της Κωνσταντινούπολης τουλάχιστον) αποτελούν μία μεγάλη, ισχυρή και πλούσια ομάδα, της οποίας οι δραστηριότητες στο εμπόριο και τις συναλλαγματικές μετατροπές επεκτάθηκαν τόσο στις επαρχίες, όσο και στις διεθνείς αγορές. Τρίτον, η ομάδα αυτή διεξήγαγε τις δραστηριότητές της σε ένα διευρυμένο πλαίσιο, αρχικά σε σχέση συνεργασίας και τελικά σε σχέση ανταγωνισμού προς τους Ιταλούς εμπόρους στο Βυζάντιο.³⁹ Πάντως, αποτελεί γεγονός με ιδιαίτερη σημασία για τη

35. Ό.π., σελ. 391.

36. Ό.π., σελ. 393.

37. Laiou, «The Byzantine Economy», σελ. 1152.

38. Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 103-130· Laiou, «The Byzantine Economy», σελ. 1152.

39. Laiou, «The Byzantine Economy», σελ. 1152.

μελέτη μας ότι κατά τον 11ο και 12ο αιώνα το εμπόριο αναδεικνύεται σε ιδιαίτερα δυναμικό στοιχείο της μεσαιωνικής οικονομίας γενικότερα.⁴⁰

Ο Βυζαντινός έμπορος, ορμώμενος τόσο από τις επαρχίες, όσο και από την Κωνσταντινούπολη, δεν έμεινε άπραγος θεατής των εξελίξεων, αλλά διαπλέοντας τη Μεσόγειο επεξέτεινε τις δραστηριότητές του στις διεθνείς αγορές, εκμεταλλευόμενος τις ευκαιρίες που του προσέφεραν οι νέες οικονομικές συνθήκες, οι οποίες ευνοούσαν την ενεργητικότερη ανταλλαγή αγαθών.⁴¹ Ωστόσο, παρά τις ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες, ο Βυζαντινός έμπορος ήρθε αντιμέτωπος τον 12ο αιώνα με δύο αρνητικούς παράγοντες: αφενός, με το συγκριτικό πλεονέκτημα που είχαν άλλοι – Ιταλοί και ιδίως Βενετοί, προνομιούχα μοναστήρια, πιθανότατα και λαϊκοί· αφετέρου, με την αριστοκρατικοποίηση της κοινωνίας, η οποία προωθούσε μια ιδεολογία που αντιμετώπιζε απαξιωτικά το επάγγελμα του εμπόρου.⁴² Η στάση του Ευσταθίου προς τις εμπορικές δραστηριότητες συνδέεται άρρηκτα με την ιδεολογία αυτή.

2. Θεσσαλονίκη, η μητρόπολη του Ευσταθίου

Η προεξάρχουσα θέση του εμπορίου την περίοδο αυτή παρέχει μία πρώτη τάξεως αφορμή για να επικεντρωθεί η προσοχή στη Θεσσαλονίκη, τη μητρόπολη του Ευσταθίου,⁴³ και να σκιαγραφηθεί το περιβάλλον, όπου ο λόγιος ιεράρχης έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, υπηρέτησε την Εκκλησία και προσπάθησε με τα κηρύγματα και τις νουθεσίες του να καθοδηγήσει το ποίμνιό του. Επειδή το μεγαλύτερο ίσως τμήμα των

40. Ό.π., σελ. 1156.

41. Βλ. Ν. Oikonomidès, «Le marchand byzantin des provinces (IXe-XIe s.)», στο *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea* (23-29 aprile 1992), Σπολέτο 1993, σελ. 633-660, ειδ. 635· D. Jacoby, «Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σελ. 25-77· A.E. Laiou, «Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades», στο Laiou – Mottahedeh (επιμ.), *Crusades*, σελ. 157-196· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 138-140.

42. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 759.

43. Για την ιστορία, τη διοικητική οργάνωση και ποικίλα άλλα ζητήματα που αφορούν τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης, βλ. Ε. Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 42], Θεσσαλονίκη 2007· της ιδίας, «Οφφικιάλιοι των σεκρέτων της μητρόπολης και του μητροπολιτικού ναού της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 26 (2007), σελ. 83-174.

αντιλήψεων που σχετίζονται με την οικονομική ιδεολογία του βρίσκεται διάσπαρτο στα κηρύγματα και σε άλλα έργα που ο Ευστάθιος συνέθεσε κατά την παραμονή του στη δραστήρια οικονομικά Θεσσαλονίκη, είναι πολύ σημαντικό να πάρει κανείς μια πρώτη γεύση των οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στην πόλη.

Η Θεσσαλονίκη ανήκει σε εκείνη την κατηγορία των βυζαντινών πόλεων που είχαν το προνόμιο να επιβιώσουν αδιάλειπτα από την αρχαιότητα.⁴⁴ Μετά την αραβική κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τον 7ο αιώνα και την απώλεια των μεγάλων αστικών τους κέντρων – όπως η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια –, η Θεσσαλονίκη κατέστη η δεύτερη σημαντικότερη πόλη της αυτοκρατορίας, αμέσως μετά την Κωνσταντινούπολη.⁴⁵ Η διαφορά της σε σχέση με την πρωτεύουσα συνίστατο στο ότι λειτουργούσε περισσότερο ως εστία οικονομικής ολοκλήρωσης και πολιτισμικής διάχυσης, παρά ως αυτοκρατορικό κέντρο. Η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το κέντρο συγκέντρωσης των πόρων μέσω της φορολογίας και ταυτόχρονα το κέντρο αναδιανομής τους, με τη μορφή μισθών σε αξιωματούχους ή με τη μορφή δημοσίων δαπανών για την ανέγερση ανακτόρων, εκκλησιών και ιδρυμάτων, τα οποία λειτουργούσαν εν μέρει ως μηχανισμοί προπαγάνδας, ενώ φυσικά δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι αποτελούσε μείζον πνευματικό κέντρο.⁴⁶ Η Θεσσαλονίκη, αντίθετα, ήταν μία πόλη διαπεριφερειακής σημασίας που διαδραμάτιζε, όπως θα φανεί, έναν εντελώς διαφορετικό ρόλο.

Εστιάζοντας περισσότερο στην υπό εξέταση περίοδο, η Θεσσαλονίκη από τις αρχές του 11ου και μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα απόλαυσε την ειρήνη που επικράτησε στα Βαλκάνια μετά τους πολέμους του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου (976-1025), μολοντί παρεμβλήθηκαν σύντομες περιοδοί έντασης. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, αυτή η εποχή χαρακτηρίζεται από γενική ευημερία, πληθυσμιακή αύξηση, επέκταση των καλλιέργειών και αύξηση και διαφοροποίηση της παραγωγής,⁴⁷ στοιχεία που είναι ευδιάκριτα και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης.

Τη συγκεκριμένη περίοδο ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ενδέχεται

44. Ch. Bouras, «Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 497-528, ειδ. 502.

45. Laiou, «Thessaloniki», σελ. 1.

46. Ό.π., σελ. 2.

47. Ό.π., σελ. 7.

να είχε αγγίξει τους 150.000 κατοίκους,⁴⁸ καθιστώντας την και από πληθυσμιακή άποψη τη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της αυτοκρατορίας. Η πόλη διέθετε, όπως ήταν φυσικό, τη δική της εγγύς αγροτική ενδοχώρα που ήταν πολύ παραγωγική.⁴⁹ Επιπλέον, η προικισμένη γεωγραφικά θέση της στάθηκε καταλυτική για την ανάπτυξη του εμπορίου, καθώς της επέτρεπε να υποδέχεται κεντρικές οδικές αρτηρίες που κατέληγαν στο ασφαλές λιμάνι της.⁵⁰ Δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι οδικές αρτηρίες των Βαλκανίων και οι θαλάσσιες οδοί του Αιγαίου οδηγούσαν σε αυτή.⁵¹ Η πόλη αποτελούσε ένα αναγνωρισμένο κέντρο βιοτεχνικής δραστηριότητας σε τομείς, όπως η υαλουργία, ο ιματισμός και η κατεργασία γουναρικών και μετάλλων. Ο Ιωάννης Τζέτζης (περ. 1110-1180/5), μάλιστα, αναφέρει σε μία επιστολή του ότι η Θεσσαλονίκη ήταν διάσημη για τα μαχαίρια της, αναφορά που εν δυνάμει υποδηλώνει την ύπαρξη βιοτεχνίας όπλων στην πόλη.⁵² Ο M. Hendy, επιπλέον, θεωρεί ότι επί Κομνηνών και ιδιαίτερα από τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ έως τα τέλη του 12ου αιώνα λειτουργούσε, με μικρά διαλείμματα, το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης,⁵³ άποψη, ωστόσο, με την οποία διαφωνούν ο D.M. Metcalf⁵⁴ και η Β. Πέννα.⁵⁵ Αν και οι ενδείξεις που υπάρχουν για τη

48. Treadgold, *A History...*, ό.π., σελ. 702· Laiou, «The Human Resources», ό.π., σελ. 51· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 131.

49. Laiou, «Thessaloniki», σελ. 7.

50. Bouras, «Aspects of the Byzantine City...», ό.π., σελ. 505. Για τις χερσαίες και θαλάσσιες οδούς που συνέδεαν τη Θεσσαλονίκη με τα άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, βλ. A. Avramea, «Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 57-90.

51. Avramea, «Land and Sea Communications...», ό.π., σελ. 70.

52. Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐπιστολαί*, ξά', έκδ. P.A.M. Leone, *Ioannis Tzetzae epistulae* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Λιψία 1972, σελ. 90-92, ειδ. 91.14-15: ... *μαχαίριδας ὥς Θετταλῶν μαχαιροποιῶν περιδεξίως χεῖρες ἀσκοῦσιν*. ... Προβλ. και Magdalino, *Manuel*, σελ. 146, 149.

53. Hendy, *Coinage*, σελ. 43-46, 78-79, 89-96, 126· του ιδίου, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. 4: *Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, μέρος 1: *Alexius I to Alexius V, 1081-1204*, Ουάσινγκτον 1999, σελ. 129-130.

54. D.M. Metcalf, «Mint-Activity in Byzantine Thessaloniki», *Οβολός 4: Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο* (2000), σελ. 171-182, ειδ. 178-179.

55. Β. Πέννα, «Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: Μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδος», *Οβολός 4: Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο* (2000), σελ. 195-210· της ίδιας, «Βυζαντινό νομισματικό σύστημα: Παραγωγή και κυκλοφορία», στο Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Η ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα* [Επιστήμης Κοινωνία], Αθήνα 2002, σελ. 65-84, ειδ. 73-74.

λειτουργία του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης την περίοδο αυτή κάθε άλλο παρά αμελητέες είναι,⁵⁶ εντούτοις, η έρευνα μπορεί να αποφανθεί οριστικά για το ζήτημα αυτό προσεχώς.⁵⁷

Η Θεσσαλονίκη αποτελούσε κυρίως τη διέξοδο για τα αγροτικά προϊόντα μιας μεγάλης βαλκανικής ενδοχώρας και το σημείο, όπου οι Βυζαντινοί επιδίδονταν σε εμπορικές συναλλαγές με Βούλγαρους και Σλάβους.⁵⁸ Είναι ενδεικτικό ότι στην πόλη υπήρχαν δύο μόνιμες αγορές, εκ των οποίων η μία εξυπηρετούσε το εμπόριο με τους Σλάβους.⁵⁹ Η Θεσσαλονίκη μετά τις κατακτήσεις του Βασιλείου Β' απέκτησε μία εξαιρετικά εκτεταμένη ενδοχώρα, η οποία την περίοδο που εξετάζεται περιλάμβανε και τις περιοχές της Σερβίας μέχρι το Βελιγράδι, αν και οι συγκεκριμένες περιοχές δεν θα απέβαιναν εμπορικά σημαντικές πριν από τον 14ο αιώνα. Η Θεσσαλονίκη μπορεί να μην λάμβανε πλέον τα προϊόντα της Βουλγαρίας άμεσα, αλλά μέσω της Κωνσταντινούπολης, συνέχιζε, όμως, να δέχεται τα προϊόντα από τον ελλαδικό χώρο, καθώς

56. Βλ. D.M. Metcalf, «Reviews: M.F. Hendy, 1. *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, DOS, 12, 1969· 2. *The Production Techniques, Silver Content and Circulation History of the Twelfth-Century Byzantine Trachy*, *Archaeometry* 12 (1970), 13-21· 3. *Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal*, *Transactions of the Royal Historical Society*, 20 (1970), 31-52», *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 24-26 (1970-1972), σελ. 369-375, ειδ. 371· Ι.Π. Τουράτσογλου, «“Θησαυρός” χρυσών υπερχύρων ἐκ Βραστῶν Χαλκιδικῆς εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1974 (1975), σελ. 92-101· του ιδίου, «La monnaie byzantine aux XIIe-XIIIe siècles et le témoignage des trouvailles de Grèce: à propos d'un ouvrage récent», *Revue Numismatique* 158 (2002), σελ. 385-404 [σποραδικά]· P. Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982, σελ. 232· I. Jordanov, *Coins and Circulation of Coins in Bulgaria of the Middle Ages, 1081-1261* (στα βουλγαρικά), Σόφια 1984, σελ. 38· Σύνταγμα βυζαντινών «θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου, Αθήνα 2002, «θησαυροί» αρ. 62, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 86, 90, 122.

57. Τελευταία, επί του θέματος έχει τοποθετηθεί η κα. Παγώνα Παπαδοπούλου στη διατριβή της *De l'unité à l'éclatement: la monnaie et son usage dans le monde byzantin (1092-1261)*, Université de Paris I - Panthéon-Sorbonne 2007. Σύμφωνα με την άποψή της, που πολύ ευγενικά δέχθηκε να μοιρασθεί μαζί μου, το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης επί Κομνηνών περιορίστηκε στην έκδοση χάλκινων τεταρτηρών και μισών τεταρτηρών. Εξαίρεση αποτέλεσε η βασιλεία του Αλεξίου Α' Κομνηνού, κατά τη διάρκεια της οποίας εκδόθηκαν όλες οι νομισματικές υποδιαίρεσεις προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της νομισματικής του μεταρρύθμισης.

58. Dagron, «Urban Economy», σελ. 403.

59. *Actes de Docheiariou*, έκδ. N. Oikonomidès [Archives de l'Athos, 13], Παρίσι 1984, αρ. 4.27, σελ. 84 (1117). Βλ. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 730. Πρβλ. Bouras, «Aspects of the Byzantine City...», ό.π., σελ. 512-513.

και προϊόντα από την Ιταλία και τις μουσουλμανικές χώρες τουλάχιστον μια φορά το χρόνο μέσω της μεγάλης της εμποροπανήγυρης. Η πόλη αποτελούσε το κέντρο συγκέντρωσης και αναδιανομής των εμπορευμάτων αυτών των περιοχών.⁶⁰ Είναι πιθανόν, μάλιστα, η Θεσσαλονίκη να ανήκε σε εκείνη τη μικρή ομάδα Βυζαντινών πόλεων – τυπικό παράδειγμα των οποίων αποτελούσε η Μονεμβασία –, όπου οι Βενετοί, δεν είχαν ελεύθερη είσοδο, και συνεπώς οι έμποροι των πόλεων αυτών μπορούσαν να τους συναγωνισθούν επί ίσοις όροις.⁶¹

Τη μεγαλύτερη ξένη κοινότητα στη Θεσσαλονίκη αποτελούσαν οι Λατίνοι, η παρουσία των οποίων εκεί οφειλόταν κυρίως σε οικονομικά κίνητρα. Οι μαρτυρίες που υπάρχουν για την εγκατάσταση των Λατίνων στην πόλη την περίοδο περ. 1150-1204 είναι πενιχρές, το γεγονός, όμως, ότι έως το 1192 οι Βενετοί απολάμβαναν περισσότερο εκτεταμένα εμπορικά προνόμια στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία σε σχέση με τις άλλες ιταλικές πόλεις, πιθανότατα καταδεικνύει ότι αποτελούσαν την κυρίαρχη υποομάδα μεταξύ των Δυτικών στη Θεσσαλονίκη κατά τον 12ο αιώνα. Οι Πιζάνοι επίσης δραστηριοποιούνταν στη Θεσσαλονίκη, ενώ αντίθετα οι Γενουάτες φαίνεται ότι απουσίαζαν από την πόλη την περίοδο αυτή, γεγονός υπέρ του οποίου συνηγορούν τόσο η έλλειψη εκτεταμένων προνομίων έως το 1192, όσο και οι ρότες που ακολουθούσαν τα πλοία τους. Οι δραστηριότητες των μεν Βενετών στη Θεσσαλονίκη διακόπηκαν προσωρινά το 1171, εξαιτίας της σύλληψής τους σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια, των δε Πιζάνων το 1182, λόγω της εκδίωξής τους από την αυτοκρατορία. Μπορούμε, ωστόσο, να εικάσουμε ότι στη Θεσσαλονίκη κατά την άλωση του 1185 βρίσκονταν έμποροι και μέτοικοι τόσο από τη Βενετία όσο και από την Πίζα.⁶² Ο Ευστάθιος στην περιγραφή της άλωσης αναφέρεται στη συνοικία των Λατίνων, με αφορμή συγκεκριμένο περιστατικό: *Καὶ ὁ μὲν εἰπὼν Λατίνος ὡς ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργου θέλημα ἐπέμφθη τοῖς ἔξω κατὰ τῶν τῆς πόλεως καὶ καταμήνυμα τῶν ἐντὸς οὐκ ἂν ἀπιστοῖτο ἡμῖν, ...*⁶³ Στο χωρίο αυτό ο Ευστάθιος με τον όρο *Βουργεσίοι*,⁶⁴ μια εξελληνισμένη λατινική

60. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 747.

61. Magdalino, *Manuel*, σελ. 148-150· Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 751.

62. Jacoby, «Foreigners», σελ. 88-90.

63. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 92.7-9.

64. Για τον όρο αυτό, πρβλ. Κίνναμος, *Έπιτομή*, VI.10, σελ. 281.22-282.8. Βλ. D. Jacoby, «The Byzantine Outsider in Trade (c. 900 - c. 1350)», στο D.C. Smythe (επιμ.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider. Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine*

λέξη (*burgenses*), αναφέρεται γενικά στους Λατίνους, των οποίων η συνοικία φαίνεται ότι βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά της Θεσσαλονίκης, πλησίον τόσο του τείχους που προστάτευε τη δυτική πλευρά της πόλης, όσο και του λιμανιού.⁶⁵ Σε αυτή την αστική περιοχή διέμεναν οι μέτοικοι και οι επισκέπτες έμποροι, διενεργώντας μεγάλο μέρος των εμπορικών δραστηριοτήτων τους. Πάντως, οι Βενετοί και οι Πιζάνοι πρέπει να κατοικούσαν και να δραστηριοποιούνταν σε ξεχωριστές, αλλά γειτονικές, περιοχές μέσα στη λατινική συνοικία της Θεσσαλονίκης.⁶⁶

Πέραν των Λατίνων της Θεσσαλονίκης, γνωρίζουμε, χάρη στον Ευστάθιο, ότι σε δύο χωριά κοντά στην πόλη διέμεναν Εβραίοι και Αρμένιοι.⁶⁷ Για τις αναφορές του Ευσταθίου ειδικά στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στο κεφάλαιο V.2· εδώ ως αρχεσθούμε να σημειώσουμε ότι οι Εβραίοι αποτελούσαν την παλαιότερη μειονοτική ομάδα της πόλης.⁶⁸ Ο Ισπανοεβραίος περιηγητής Βενιαμίν εκ Τουδέλης, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις αρχές της δεκαετίας του 1160, υπολόγισε τον αριθμό των Εβραίων της πόλης σε πεντακόσιους και ανέφερε ότι καταπιέζονταν, ενώ ζούσαν από την ύφανση του μεταξιού. Αυτή η κοινότητα ήταν μια από τις μεγαλύτερες που συνάντησε στην αυτοκρατορία και ο αρχιραββίνος της είχε τεθεί από τις αυτοκρατορικές αρχές επικεφαλής της.⁶⁹

Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998, Άλντερσοτ 2000, σελ. 129-147, ειδ. 135-137.

65. J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe et VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne* [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 254], Αθήνα - Παρίσι 1984, σελ. 44· Jacoby, «Foreigners», σελ. 90.

66. Jacoby, «Foreigners», σελ. 91-92.

67. Ευστάθιος, Άλωσης, σελ. 124,25-26: Ἰουδαίῳ μὲν γὰρ καὶ Ἀρμενίῳ, οὓς ἡ ἀγγιτέρωμιν Κρανία καὶ ὁ Ζεμενίκος φέρβουσιν, ... Προβλ. και Jacoby, «Foreigners», σελ. 119. Για τους Αρμένιους ιδιαίτερα, βλ. επίσης Ευστάθιος, Άλωσης, σελ. 124,31 κ.ε.

68. Για τους Εβραίους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μεταξύ άλλων, βλ. J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204*, Αθήνα 1939· Z. Ankori, *Karaites in Byzantium. The Formative Years, 970-1100*, Νέα Υόρκη - Ιερουσαλήμ 1959· A. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, Λονδίνο 1971· του ιδίου, *Jews and Other Minorities in Byzantium*, Ιερουσαλήμ 1995· S.B. Bowman, *The Jews of Byzantium, 1204-1453*, Αλαμπάμα 1985· D. Jacoby, «Les Juifs de Byzance: une communauté marginalisée», στο Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί*, σελ. 103-154· A. Cameron, «Byzantines and Jews: Some Recent Work on Early Byzantium», *BMGS* 20 (1996), σελ. 249-274· N. de Lange, «Hebrews, Greeks or Romans? Jewish Culture and Identity in Byzantium», στο Smythe (επιμ.), *Strangers to Themselves...*, ό.π., σελ. 105-118.

69. Benjamin of Tudela, έκδ. και αγγλ. μτφρ. M.N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of*

Η κορύφωση των εμπορικών δραστηριοτήτων και η προβολή της Θεσσαλονίκης ως διεθνούς εμπορικού κέντρου λάμβανε χώρα κατά κύριο λόγο στη μεγάλη διαπεριφερειακή και διεθνή εμποροπανήγυρη της Θεσσαλονίκης, τη μεγαλύτερη ίσως των Βαλκανίων,⁷⁰ που διεξαγόταν κάθε Οκτώβριο στο πλαίσιο των *Δημητρίων*, της περίφημης γιορτής του αγίου Δημητρίου.⁷¹ Για την εμποροπανήγυρη αυτή παρέχει, πολύτιμη περιγραφή ο σατιρικός διάλογος του 12ου αιώνα *Τιμαρίων*, που έγραψε ανώνυμος συγγραφέας.⁷² Η εμποροπανήγυρη διεξαγόταν στην ύπαιθρο, έξω από τα τείχη της πόλης,⁷³ αρχίζοντας έξι ημέρες πριν και λήγοντας

Tudela, Λονδίνο 1907, σελ. 11. Πρβλ. Jacoby, «Foreigners», σελ. 123.

70. Magdalino, «Eustathios», σελ. 225-226.

71. Σχετικά με την εμποροπανήγυρη του αγίου Δημητρίου, βλ. Sp. Vryonis, Jr., «The Panēgyris of the Byzantine Saint: A Study in the Nature of a Medieval Institution, Its Origins and Fate», στο S. Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint, University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies* [Studies Supplementary to Sobornost, 5], Λονδίνο 1981, σελ. 196-228, ειδ. 202-204· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 71· O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, προλ. Ch. Diehl, Παρίσι 1913 (φωτομ. ανατ. Θεσσαλονίκη 1993), σελ. 117-119· N. Σβορώνος, «Διάγραμμα οικονομικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης (4ος-19ος αιώνες)», *Αρχαιολογία* 7 (Μάιος 1983), σελ. 66-71, ειδ. 68· E. Καλτσογιάννη – Σ. Κοτζάμπαση – H. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 32], Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 19-22· B. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη: Εγκώμια της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 38.

72. *Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων*, έκδ. R. Romano, *Pseudo-Luciano, Timarione*, Νάπολη 1974 (επανέκδ. με διορθώσεις στο R. Romano, *La satira bizantina dei secoli XI-XV* [Classici Graeci], Τορίνο 1999, σελ. 99-175). Γενικά για τον *Τιμαρίωνα* και τη μελέτη διαφόρων όψεων του συγκεκριμένου έργου, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 568-572· M. Alexiou, «Literary Subversion and the Aristocracy in Twelfth-Century Byzantium: A Stylistic Analysis of the Timarion (ch. 6-10)», *BMGS* 8 (1982-1983), σελ. 29-45· B. Baldwin, «The Authorship of the Timarion», *BZ* 77 (1984), σελ. 233-237· Στ. Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη βυζαντινή και στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία* (ιδ. διαιτρ.), Αθήνα 1982, σελ. 82-87· του ιδίου, «Θέματα από την λογοτεχνία της εποχής των Κομνηνών. Επισκόπηση της έρευνας», *ΒΔ* 1 (1987), σελ. 27-38, ειδ. 34-35· E.Θ. Τσολάκης, «Τιμαρίων. Μια νέα ανάγνωση», *Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά. Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 109-117· D.R. Reinsch, «Zur Identität einer Gestalt im Timarion», *BZ* 86-87 (1993-1994), σελ. 383-385· Π. Βλαχάκος, «Γεωγραφικά στον Τιμαρίωνα», *Βυζαντινά* 21: *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη E. Καραγιαννόπουλου* (2000), σελ. 181-187.

73. O Bouras, «Aspects of the Byzantine City...», ό.π., σελ. 514, λαμβάνοντας υπ' όψιν του εκτός των άλλων πηγών και την περιγραφή του *Τιμαρίωνος*, τονίζει ότι ήταν ευκολό-

δύο ημέρες μετά τη γιορτή του αγίου Δημητρίου (διαρκώντας, δηλαδή, οκτώ ημέρες),⁷⁴ και συγκέντρωνε όχι μόνο Έλληνες, αλλά και αλλοδαπούς, που προέρχονταν από Βορρά, Δύση και Ανατολή:

*Εορτή δὲ ἦν τὰ Δημήτρια ὥσπερ ἐν Ἀθήνησι Παναθήναια καὶ Μιλησίοις τὰ Πανιώνια· γίνεται δὲ καὶ παρὰ Μακεδόσι μεγίστη τῶν πανηγύρεων. Συρρεῖ γὰρ ἐπ' αὐτὴν οὐ μόνον αὐτόχθων ὄχλος καὶ ἰθαγενής, ἀλλὰ πάντοθεν καὶ παντοῖος, Ἑλλήνων τῶν ἀπανταχοῦ, Μυσῶν τῶν παροικούντων, γένη παντοδαπὰ Ἰστροῦ μέχρι καὶ Σκυθικῆς, Καμπανῶν Ἰταλῶν Ἰβήρων Λυσιτανῶν καὶ Κελτῶν τῶν ἐπέκεινα Ἀλπεων καὶ συλλήβδην εἰπεῖν, Ὡκεάνειοι θῖνες ἰκέτας καὶ θεωροὺς ἐπὶ τὸν μάρτυρα πέμπουσι· τοσοῦτον αὐτῷ τῆς δόξης κατὰ τὴν Εὐρώπην περίεστιν.*⁷⁵

Μολονότι υπάρχει αρκετό περιθώριο υπερβολής ως προς την προέλευση των ανθρώπων που συνέρρεαν στην εμποροπανήγυρη (π.χ. «Κέλτες» ἐπέκεινα Ἀλπεων),⁷⁶ από τις πληροφορίες που παρέχει το κείμενο σχετικά με τη διεθνή απήχυσή της, διαπιστώνεται η σημασία της Θεσσαλονίκης ως σημαντικού εμπορικού κέντρου και η οικουμενική διάσταση της εμπορικής δραστηριότητάς της.

Ως προς τα είδη των εμπορευμάτων που διατίθονταν στην εμποροπανήγυρη, η μαρτυρία του *Τιμαρίωνος* αποδεικνύεται για άλλη μια φορά πολύτιμη:

... ὥς ὕστερον κατιῶν ἐκ τῆς ἀκρωρείας ἐθεασάμην, παντοῖον εἶδος, ὅσα ἐν ὑφάσμασι καὶ νήμασιν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ ὅσα ἐκ Βοιωτίας καὶ Πελοποννήσου καὶ ὅσα ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἑλλήνας ἐμπορικαὶ νῆες κομίζουσιν. Ἀλλὰ καὶ Φοινίκη πολλὰ συνεισφέρει καὶ Αἴγυπτος, Ἰσπανία καὶ Ἡράκλειοι στῆλαι ἱστουργοῦσαι τῶν ἐπίπλων τὰ κάλλιστα. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀμέσως ἐκ τῶν χωρῶν πρὸς τὴν πάλαι Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλονίκην κομίζουσιν ἔμποροι· Εὐξείνιος δὲ πρὸς τὸ Βυζάντιον τὰ ἑαυτοῦ διαπέμπων ἐκείθεν καὶ οὗτος κοσμεῖ τὴν πανήγυριν, πολλῶν

τερο να βρεθεί ελεύθερος χώρος εκτός των τειχών μιας πόλης για προσωρινές εμπορικές δραστηριότητες, όπως αυτές των εμποροπανηγύρεων.

74. *Τιμαρίων*, ό.π., σελ. 52,94-97 [= Romano, *La satira bizantina*..., ό.π., σελ. 114,85-89]: ... καὶ τοῖς θεοῖς τεμένεσι καὶ ἱεροῖς προσελθόντες καὶ τὴν ὀφειλομένην τιμὴν ἀπονείμαντες, παρὰ τὴν ἔξω πυλῶν πηγνυμένην πανήγυριν διετρίβομεν. Ἀρχεται δὲ πρὸ ἐξ τῆς ἐορτῆς ἡμερῶν, λήγει δὲ κατὰ τὴν δευτέραν τῆς κυρίας εὐθύς.

75. *Τιμαρίων*, ό.π., σελ. 53,114-123 [= Romano, *La satira bizantina*..., ό.π., σελ. 116,104-112].

76. Καλτσογιάννη – Κοτζάμπαση – Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη*..., ό.π., σελ. 21.

ἵππων, πολλῶν ἡμιόνων ἀγόντων τὰ ἐκεῖθεν ἀγώγιμα, καὶ ταῦτα μὲν ὕστερον κατιῶν ἐπῆλθον καὶ διεσκόπησα· ἔτι δὲ περὶ τὴν ἀκρώρειαν ἡδρασμένῳ τὰ τῶν ζώων γένη καὶ πλήθη θαυμάζειν ἐπῆει μοι καὶ ὅπως ἢ ἐκ τούτων βοὴ συμμιγῆς ἐξαίσια τοῖς ὥσί μοι προσέπιπτεν, ἵπποι χρεμετίζοντες, βόες μυκώμενοι, πρόβατα βληχώμενα, χοῖροι γρυλλίζοντες καὶ κύνες βαῦζοντες· ...⁷⁷

Σύμφωνα λοιπόν με το κείμενο, εμπορικά πλοία έφεραν στην εμποροπανήγυρη υφάσματα και νήματα από τη Βοιωτία, την Πελοπόννησο και την Ιταλία· υφάσματα έφθαναν επίσης από τη Συρία, την Αίγυπτο, την Ισπανία και τις «Ηράκλειες Στήλες». Τα εμπορεύματα που προέρχονταν από τον Εύξεινο Πόντο δεν έφθαναν απευθείας στη Θεσσαλονίκη, αλλά μέσω της Κωνσταντινούπολης· από εκεί μεγάλα караβάνια μετέφεραν τα εμπορεύματα στη Θεσσαλονίκη μέσω της Εγνατίας Οδού.⁷⁸ Πρέπει να σημειωθεί ότι η απουσία αναφοράς στις βορειοδυτικές περιοχές των Βαλκανίων και συγκεκριμένα στις σερβικές περιοχές σχετίζεται με το γεγονός που θίχτηκε προηγουμένως, ότι δηλαδή οι εμπορικές συναλλαγές με τις συγκεκριμένες περιοχές ήταν ασήμαντες αυτή την περίοδο.⁷⁹ Επιπλέον, αξίζει να τονισθεί το γεγονός ότι η αναφορά στις χερσαίες και θαλάσσιες οδούς που ακολουθούσαν τα εμπορεύματα για να φθάσουν στη Θεσσαλονίκη, αφενός μαρτυρεί την κομβική εμπορική θέση της πόλης, και αφετέρου πληροφορεί επακριβώς για τον τρόπο με τον οποίο κατέληγαν τα αγαθά εκεί, αναλόγως της περιοχής προέλευσής τους. Συμπερασματικά, με βάση τα αγαθά που περιγράφονται στον *Τιμαρίωνα*, η εμποροπανήγυρη της Θεσσαλονίκης αποτελούσε μία μεγάλη και εξειδικευμένη αγορά για υφάσματα, βοοειδή, πρόβατα και χοίρους.⁸⁰

Μία σημαντική – αλλά όχι τόσο εμφανή – πλευρά των μεγάλων διεθνών εμποροπανηγύρεων συνιστούσαν οι οικονομικές λειτουργίες τους, όπως τα δάνεια που λάμβαναν οι έμποροι για να χρηματοδοτήσουν τις εργασίες τους ή οι διεξαγόμενες συναλλαγματικές μετατροπές. Οι οικο-

77. *Τιμαρίων*, ό.π., σελ. 54,147-55,163 [= Romano, *La satira bizantina...*, ό.π., σελ. 118,134-148].

78. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 756. Ειδικά για τα εμπορεύματα που έρχονταν από τον Εύξεινο Πόντο, βλ. και D. Jacoby, «The Jewish Community of Constantinople from the Komnenan to the Palaiologan Period», *VV* 55 (80) (1998), σελ. 31-40, ειδ. 35.

79. Laiou, «Thessaloniki», σελ. 7-8.

80. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 756· της ίδιας, «Thessaloniki», σελ. 8· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 137.

νομικές αυτές εργασίες κατά πάσα πιθανότητα διενεργούνταν και στην εμποροπανήγυρη του αγίου Δημητρίου.⁸¹ Το γεγονός αυτό συνηγορεί στην ανάδειξη της Θεσσαλονίκης σε κέντρο προσέλκυσης των εμπορικών δραστηριοτήτων του ελληνικού χώρου, μεγάλου μέρους των Βαλκανίων και μέχρι ενός βαθμού περιοχών της Δυτικής Ευρώπης, της Αιγύπτου και της Συρίας. Ίσως, όμως, αποτελεί και έμμεση επιβεβαίωση των παραπόνων του Ευσταθίου για τις εμπορικές, πιστωτικές και συναλλαγματικές δραστηριότητες των Θεσσαλονικέων, αφού οι εργασίες αυτού του είδους εκ των πραγμάτων θα ήταν περισσότερο ανεπτυγμένες μέσα σε ένα περιβάλλον διεθνούς και διαπεριφερειακού εμπορίου.

Μετά από όλα όσα αναφέρθηκαν για τη Θεσσαλονίκη δεν είναι τυχαίο ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης σε επιστολή του προς τον Ευστάθιο, με αφορμή την άλωση της πόλης από τους Νορμανδούς,⁸² χαρακτηρίζει τη Θεσσαλονίκη πρώτη μετά την πρώτην και τοῖς ἀγαθοῖς ἀπάσῶν βασιλεύουσαν.⁸³ Ούτε είναι τυχαίο ότι, συγκρίνοντας στη συνέχεια τη Θεσσαλονίκη με την Κωνσταντινούπολη, υπονοεί ότι ο μόνος τομέας στον οποίο υπερέχει η Κωνσταντινούπολη είναι η πολιτική της επιρροή ως πρωτεύουσα του κράτους.⁸⁴ Μια σειρά γεγονότων, όμως, στα οποία έχει ήδη γίνει αναφορά, πρέπει να επέδρασε αρνητικά στην ευμάρεια και τις οικονομικές δραστηριότητες της Θεσσαλονίκης: η άλωσή της το 1185 από τους Νορμανδούς, η εξέγερση των Πέτρου και Ασάν το ίδιο έτος, και τέλος η Δ΄ Σταυροφορία. Τα γεγονότα αυτά ανέτρεψαν σε μεγάλο βαθμό εκείνες τις συνθήκες που είχαν στο παρελθόν επιτρέψει στη Θεσσαλονίκη να αναδειχθεί σε διεθνές εμπορικό κέντρο: τη γενικευμένη ειρήνη, τη σταθερότητα στα Βαλκάνια και τις σχετικά ανοιχτές συγκοινωνίες (ιδιαίτερα τις θαλάσσιες).⁸⁵

81. Laiou, «Thessaloniki», σελ. 8.

82. Μιχ. Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, 36, σελ. 50-51 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β', επιστ. λς', σελ. 59-61]: *Τῷ Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐσταθίῳ*.

83. Μιχ. Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, 36, σελ. 50,7-8 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β', επιστ. λς', σελ. 60,5-6]. Για τον χαρακτηρισμό αυτό, πρβλ. και Α. Rhoby, «Miscellanea zu den Briefen des Michael Choniates», *JÖB* 55 (2005), σελ. 209-220, ειδ. 214.

84. Μιχ. Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, 36, σελ. 51,20-23 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β', σελ. 60,21-25]: *οἷα γάρ τις καρδία τῆς ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς τὴν μέσσην αὐτῆς ἔλαχε χώραν καὶ πᾶσι κοινὸν ἀγαθὸν ἐξέκειτο καὶ τῇ Κωνσταντίνου, ὅσα κεφαλῇ καὶ πόλει τοῦ κράτους, ὑφίζάνουσα τῶν λοιπῶν ἀγαθῶν ἡμφισβήτει ...* Πρβλ. και Καλτσογιάννη – Κοτζάμπαση – Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σελ. 26.

85. Πρβλ. Laiou, «Thessaloniki», σελ. 8.

Ο Ευστάθιος έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, γεγονός που συνεπάγεται ότι είχε βιώσει τις οικονομικές συνθήκες των δύο κατεχοχών αστικών κέντρων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι οικονομικές του ιδέες, επομένως, σε μεγάλο βαθμό καθορίστηκαν, πέραν των άλλων επιδράσεων, από τα βιώματά του σε αυτές τις δύο πόλεις. Ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη – όπου είχε αναλάβει ως ιεράρχης την ευθύνη να κατευθύνει πνευματικά το ποίμνιό του – εξέφραζε στα κηρύγματά του απόψεις, με τις οποίες επιχειρούσε να δώσει απαντήσεις στην οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του. Οι νοθεσίες του, ωστόσο, ήταν ενδεικτικές των οικονομικών συνθηκών και ως ένα βαθμό τις αντικατόπτριζαν: η στηλίτευση οικονομικών πρακτικών και συμπεριφορών στα κηρύγματά του, όπως η τοκοληψία, η αγάπη για το κέρδος κ.ά., υποδηλώνει ότι, ανεξαρτήτως των αξιολογικών του κρίσεων, απεικόνιζε υπαρκτές συμπεριφορές και πρακτικές. Και η έμμεση μαρτυρία του για την οικονομική άνθηση της Θεσσαλονίκης, μέσω των παραπόνων του για την ενασχόληση των κατοίκων της με επικερδείς ασχολίες, έχει την αξία της, τόσο για να καταστεί περισσότερο κατανοητή η στάση του, όσο και για να αντληθούν επιπλέον πληροφορίες για την πόλη τον ύστερο 12ο αιώνα.

III. ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η μελέτη των οικονομικών αντιλήψεων του Ευσταθίου δεν θα μπορούσε να είναι αποκομμένη από τις πνευματικές και πολιτισμικές επιρροές, οι οποίες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για τη διαμόρφωσή τους. Αν, λοιπόν, η χριστιανική διδασκαλία (Παλαιά και Καινή Διαθήκη, Πατέρες) αποτελεί τη μία συνισταμένη των επιδράσεων στις οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου – πράγμα λογικό, τόσο λόγω του χριστιανικού χαρακτήρα του βυζαντινού κράτους, όσο και της ιδιότητας του Ευσταθίου ως κληρικού – τότε την άλλη συνισταμένη αποτελεί η ελληνική κλασική κληρονομιά.¹ Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι και οι δυο αυτές συνισταμένες επηρέαζαν όλες τις περιόδους της βυζαντινής πνευματικής ζωής εξίσου. Έτσι, αν επιχειρούσε κανείς να απομακρυνθεί από τον 12ο αιώνα και να στραφεί στο παρελθόν, είναι προφανές ότι η σημασία της πρώτης θα παρέμενε σταθερή και δεδομένη, όχι όμως και της δεύτερης.

Αυτό οφείλεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι κατά τον 11ο και ιδίως τον 12ο αιώνα οι Βυζαντινοί δεν ασχολούνται απλώς με τη συγκέντρωση και διάδοση των κλασικών κειμένων, όπως συνέβαινε τους προηγούμενους αιώνες, αλλά είναι πλέον σε θέση να κατανοήσουν και να αφομοιώσουν την κλασική κληρονομιά.² Η ενασχόληση με την αρχαία ελληνική γραμματεία είχε ως αποτέλεσμα την ανάδυση ενός νέου τύπου ορθολογισμού στους λόγιους κύκλους των βυζαντινών πόλεων. Εάν κάποιος ήθελε, για παράδειγμα, να προσδώσει κύρος στα επιχειρήματά του, δεν ανέτρεχε μόνο στις απόψεις των Πατέρων της Εκκλησίας, αλλά

1. Για την επίδραση της ελληνικής κλασικής παράδοσης στους Βυζαντινούς λογίους, βλ. Β. Laourdas, «Intellectuals, Scholars and Bureaucrats in the Byzantine Society», *Κληρονομία* 2 (1970), σελ. 273-291.

2. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 210.

και του Πλάτωνος ή του Αριστοτέλη. Μολονότι αποτελεί τεράστιο ζήτημα, πρέπει να τονισθεί ότι η εξέλιξη αυτή δεν ήταν άμοιρη εσωτερικών συγκρούσεων. Η Ορθόδοξη Εκκλησία προέβαλε έντονα την αντίδρασή της στις νέες, και πολλές φορές ετερόδοξες ιδέες των ακαδημαϊκών κύκλων,³ με την υποστήριξη της κρατικής εξουσίας, που επιθυμούσε να θέσει τις ανώτερες σχολές κάτω από τον έλεγχο της Εκκλησίας, καθώς ο ορθολογισμός απειλούσε την καθιερωμένη ιδεολογία.⁴ Και αυτό γιατί όπως πολύ γλαφυρά έχει γράψει ο R. Browning, «εκείνοι που έχουν μάθει από τον Αριστοτέλη να αναλύουν και να συγκρίνουν, τείνουν να το κάνουν τη στιγμή ακριβώς που οι έχοντες την εξουσία το επιθυμούν λιγότερο».⁵ Ωστόσο, δεν πρέπει να υπερβάλει κανείς ως προς το μέγεθος της θρησκευτικής καταπίεσης στο Βυζάντιο, καθώς σε σχέση με τη Δύση ήταν πολύ λιγότερο συστηματική.⁶

3. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα της εκκλησιαστικής αντίδρασης κατά τον 11ο και 12ο αιώνα είναι η καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού (περ. 1025 - μετά 1082) ως αιρετικού το 1082, και του μαθητή του Ευστρατίου Νικαίας (ήχμασε γύρω στο 1100) το 1117 (δεν ήταν βέβαια οι μοναδικές την περίοδο των Κομνηνών), οι οποίοι στήριζαν τις απόψεις τους στις αρχές της λογικής που αντλούσαν από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία (ιδιαίτερα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη). Βλ. *Τὰ πραχθέντα βασιλικῇ καὶ συνοδικῇ διαγνώσει ἔν τε τῷ παλατίῳ καὶ τῇ ἀγιωτάτῃ τοῦ θεοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ κατὰ τοῦ Ἰταλοῦ Ἰωάννου*, ἐκδ. J. Gouillard, «Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus», *TM* 9 (1985), σελ. 133-174, ειδ. 136-161· *Τὰ κακῶς ἐκτεθέντα κεφάλαια περὶ τῆς ἀρρήτου ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρὰ Εὐστρατίου τοῦ μητροπολίτου Νικαίας*, ἐκδ. P. Joannou, «Eustrate de Nicée. Trois pièces inédites de son procès (1117)», *REB* 10 (1952), σελ. 24-34, ειδ. 32-34· Νικήτας Σερρών, *Λόγος ἀπολογητικὸς καὶ ἐλεγκτικὸς, πῶς καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν οὐ προσδέχεται τὸν Νικαίας*, ἐκδ. P. Joannou, «Le sort des évêques hérétiques réconciliés. Un discours inédit de Nicetas de Serres contre Eustrate de Nicée», *Byz* 28 (1958), σελ. 1-30, ειδ. 8-30. Πρβλ. R. Browning, *Church, State and Learning in Twelfth Century Byzantium* [Friends of Dr. Williams's Library], Λέστερ 1981, σελ. 14, 15, 18· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 246-247· C. Mango, *Βυζάντιο, Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1988, σελ. 173-175· Angold, *Church*, σελ. 50-54, 73-75· του ιδίου, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 191, 227-232, 294-296.

4. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 256-257. Πρβλ. Mango, *Βυζάντιο...*, ό.π., σελ. 176.

5. R. Browning, «Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries», *Past and Present* 69 (Νοέμβρ. 1975), σελ. 3-23, ειδ. 3 [= του ιδίου, *Studies*, αρ. XV]: *And those who have learnt from Aristotle to analyse and to compare, tend to do so just when those in power least want them to.*

6. P. Magdalino, «Enlightenment and Repression in Twelfth-Century Byzantium. The Evidence of the Canonists», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 357-373, ειδ. 372.

Η πρόσληψη της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς από τους Βυζαντινούς λογίους δεν ήταν επιφανειακή, αλλά σε μεγάλο βαθμό αποτελούσε το όχημα για τη δημιουργία γόνιμων προβληματισμών σε ένα ευρύ πεδίο της θεωρητικής σκέψης, από τη θεολογία έως την πολιτική φιλοσοφία. Αποτελεί, λοιπόν, αναμενόμενο επακόλουθο το γεγονός ότι η άνθηση στη μελέτη των κλασικών επηρέασε και τις οικονομικές αντιλήψεις των Βυζαντινών λογίων του 12ου αιώνα. Ακόμα και αν κάποιος μορφωμένος άνθρωπος εκείνης της περιόδου δεν διέθετε την πιο προωθημένη σκέψη αναφορικά με τα οικονομικά ζητήματα, δεν μπορεί παρά να είχε επηρεασθεί, έστω και σε μικρό βαθμό, από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα.

2. Τα ομηρικά έπη

Ο Ευστάθιος αποτελεί έναν από τους κορυφαίους Βυζαντινούς λογίους του 12ου αιώνα,⁷ και μάλλον τον πολυγραφότερο,⁸ αλλά ακόμα και στην εποχή μας το πλέον γνωστό του έργο παραμένουν τα σχόλια στον Όμηρο, τα οποία αποτελούν, με μεγάλη διαφορά, το εκτενέστερο πόνημά του. Στο προοίμιο των σχολίων στην *Ιλιάδα* ο Ευστάθιος εξυμνεί τον Όμηρο και εξαίρει τα οφέλη που αποκομίζουν όσοι ασχολούνται με την ποίησή του. Η μελέτη του Ομήρου – ο οποίος αποτελεί Ωκεανό σοφίας για τον Ευστάθιο –⁹ και συγκεκριμένα της *Ιλιάδος* προσφέρει πλήθος ωφελημάτων σε πολλούς τομείς:

... αὐτὴ δὲ καλοῦ παντός ἐστὶν Ἰλιάς· ... γέμουσα δὲ μυρίων ὧν ἂν τις εἴποι καλῶν, φιλοσοφίας, ῥήτορείας, στρατηγικῆς εὐτεχνίας, διδασκαλίας τῆς περὶ ἠθικῶν ἀρετῶν, τεχνῶν ὅλως παντοίων καὶ ἐπιστημῶν.¹⁰

Με αφορμή, επίσης, το γεγονός ότι ο Μέγας Αλέξανδρος έτρεφε μεγάλη αγάπη στην *Ιλιάδα* και δεν την αποχωριζόταν ούτε στον ύπνο του,¹¹

7. Για τον Ευστάθιο ως λόγιο, βλ. ενδεικτικά Browning, «Byzantine Scholarship», σελ. 14-16 [= του ιδίου, *Studies*, αρ. XIII]· Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 449-453· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 252-262.

8. Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 252.

9. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. I, σελ. 1.9-11: ἐξ Ὠκεανοῦ μὲν γὰρ ποταμοὶ πάντες, πηγαὶ πᾶσαι, φρέατα πάντα κατὰ τὸν πάλαι λόγον· ἐξ Ὀμήρου δέ, εἰ καὶ μὴ πᾶσα, πολλὴ γοῦν παρεισέρρευσεν τοῖς σοφοῖς λόγου ἐπιρροή.

10. Ό.π., σελ. 2.4-7.

11. Ό.π., σελ. 1.23-2.2: ἐφέλκεται τὸ πρᾶγμα καὶ βασιλεῖς· καὶ μαρτυρεῖ ὁ μέγας

σημειώνει: *καὶ ἔστιν ἀληθῶς βασιλικὸν πρᾶγμα ἡ Ὀμήρου ποιήσις καὶ μάλιστα ἡ Ἰλιάς*.¹² Ο Ευστάθιος, ωστόσο, αποδίδει πολύ μεγάλη σημασία και στην παιδευτική αξία της ομηρικής ποίησης: *... τοῦ τὰς ψυχὰς παιδεύειν, τοῦ εἰς ἀρετὴν ἐπαίρειν, ...*¹³ Αναφέρει μάλιστα ότι έγραψε τα σχόλια στην *Ιλιάδα* κατόπιν επιθυμίας φίλων του, και όχι επειδή του το ανέθεσαν κάποιοι ισχυροί προστάτες, ενώ τονίζει ότι σκοπός των σχολίων είναι να χρησιμεύσουν στους νέους σπουδαστές:¹⁴ *νέων γὰρ ἀγωγή καὶ διατριβὴ ἀναγνώσεως συντελοῦσα εἰς τὴν Ὀμηρικὴν Ἰλιάδα, ...*¹⁵ Κατά πάσα πιθανότητα τα σχόλια αυτά αποτελούσαν το κείμενο των διαλέξεών του, αφού ο Ευστάθιος ως δάσκαλος της γραμματικής και της ρητορικής θα είχε αναλύσει με τους μαθητές του ορισμένα κλασικά κείμενα.¹⁶

Βέβαια, το ενδιαφέρον του Ευσταθίου για τον Όμηρο δεν περιορίζεται στα σχόλια στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*. Στα ρητορικά έργα και στις επιστολές του ή στην περιγραφή της άλωσης της Θεσσαλονίκης, μεταξύ άλλων, οι υπαινιγμοί στον Όμηρο, αλλά και στους άλλους αρχαίους συγγραφείς, είναι ιδιαίτερα συχνοί: είναι αξιοσημείωτο μάλιστα ότι τα ομηρικά χωρία που απαντούν στις επιστολές του ιδιαίτερα είναι περισσότερα από τα βιβλικά. Πρέπει πάντως να παρατηρηθεί ότι η έκταση των αναφορών στον Όμηρο, και στην αρχαία ελληνική γραμματεία γενικότερα, αποτελούσε συνάρτηση του λογοτεχνικού είδους στο οποίο

Ἀλέξανδρος, *κειμήλιον εἶτε καὶ ἐφόδιον καὶ ἐν αὐταῖς μάχαις τὴν Ὀμηρικὴν βίβλον ἐπαγόμενος καὶ τὴν κεφαλὴν, ὅτε ὑπνοῦν δέοι, ἐπαναπαύων αὐτῇ, ἵνα τάχα μὴδὲ ἐν ὕπνοις αὐτοῦ ἀπέχοιτο, ἀλλὰ καὶ φανταζόμενος εἴη εὐδνειρος*.

12. Ό.π., σελ. 2,2-3.

13. Ό.π., σελ. 2,12-13.

14. Ό.π., σελ. 3,1-8: *Λεῖπεται δὴ ἡμῖν, ἐπεὶ ἀποπέφανται μὴ γελοῖος εἶναι πάντῃ ὁ ποιησάμενος περὶ τὴν Ὀμήρου ποιήσιν, γενέσθαι οὐ ἐσκοπήσαμεν καὶ μὴ ἐπὶ πλέον συνιστᾶν τὸν ποιητὴν, ἀλλὰ ποιεῖν ὅπερ εἰς αὐτὸν οὐ πρὸς μεγιστάνων τινῶν ἐπετάχθημεν, ὅποιά τινα πλάττονται οἱ κομποί, ἀλλὰ πρὸς φίλων ὁμιλητῶν, οἷς ὑπολήψεώς τι χρηστῆς περὶ ἡμῶν ὕπεστιν. ἦν δὲ τὸ φιλικὸν θέλημα διὰ τῆς Ἰλιάδος ἐλθεῖν καὶ ἐκπορίσασθαι τὰ χρήσιμα τῷ διεξοδεύοντι, οὐ λέγω ἀνδρὶ λογίῳ, ἐκείνον γὰρ οὐδὲν ἂν τῶν τοιούτων εἰκὸς λανθάνειν, ἀλλὰ νέῳ ἄρτι μανθάνοντι τυχὸν δὲ καὶ μαθόντι μὲν, δεομένῳ δὲ ἀναμνήσεως*.

15. Ό.π., σελ. 3,25-26. Πρβλ. και Browning, «Eustathios Revisited», σελ. 86· Στ. Λαμπάκης, «Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο πρόλογος των σχολίων του στον Πίνδαρο», *Επετηρὶς Εταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν* 2/2 (1995), σελ. 1173-1178, εἰδ. 1178.

16. Browning, «Homer», σελ. 26 [= του ιδίου, *Studies*, αρ. XVII]· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 253, 254.

κάθε έργο ανήκε.¹⁷ Είναι αυτονόητο, για παράδειγμα, ότι οι κλασικές αναφορές περιορίζονται στα εκκλησιαστικά του έργα σε σύγκριση με τα κοσμικά, ενώ δεν πρέπει να λησμονεί κανείς ότι η ίδια η παράδοση επέβαλλε αυτή τη διαφορά ύφους: η επιστολογραφία συγκεκριμένα,¹⁸ αλλά και τα υπόλοιπα λογοτεχνικά είδη (π.χ. ρητορική,¹⁹ ιστοριογραφία²⁰), βασιζόνταν κατά το μάλλον ή ήττον σε μία μακρά παράδοση που είχαν κληρονομήσει οι Βυζαντινοί από την αρχαιότητα, ενώ τα εκκλησιαστικά έργα ήταν είδος χριστιανικό.²¹

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επιστολής ενός σύγχρονου του Ευσταθίου λογίου, ίσως καταστήσει περισσότερο ανάγλυφη την προσπάθεια να αναδειχθεί η έκταση της αφομοίωσης της κλασικής παράδοσης από τη βυζαντινή διανόηση του 12ου αιώνα. Ο Ιωάννης Τζέτζης είχε γράψει μια παραμυθητική επιστολή²² στον διάκονο Λέοντα Χαρσιανίτη, μετέπειτα μητροπολίτη Δρίτσας, ο οποίος είχε χάσει τη μητέρα του.²³ Το στοιχείο που προκαλεί το ενδιαφέρον είναι ότι σε αυτή την επιστολή δεν εντοπίζεται ούτε μία βιβλική αναφορά. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική, καθώς αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο – που αφορούσε όλα τα είδη της βυζαντινής επιστολογραφίας – οι επιστολές να περιέχουν αναφορές στη Βίβλο και τους κλασικούς συγγραφείς, αναμιγμένες ή σε

17. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Αναγέννησις*, σελ. 81, 98.

18. Για τη βυζαντινή επιστολογραφία, βλ. Ν.Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή επιστολογραφία. Εισαγωγή, κείμενα, κατάλογος επιστολογράφων*, Αθήνα 1955· Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 301-357· M. Mullett, «The Classical Tradition in the Byzantine Letter», στο M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, 1979, Μπίρμινγκχαμ 1981, σελ. 75-93.

19. Σχετικά με τη βυζαντινή ρητορική, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 123-299· Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σελ. 209-221.

20. Για τη βυζαντινή ιστοριογραφία, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 11-364.

21. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Αναγέννησις*, σελ. 98.

22. Για την παρηγορητική και θεραπευτική επίδραση της επιστολής, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 337· A.R. Littlewood, «The Byzantine Letter of Consolation in the Macedonian and Komnenian Periods», *DOP* 53 (1999), σελ. 19-41. Βλ. επίσης την πρόσφατη μελέτη του Β.Α. Σαρρή, *Η βυζαντινή παραμυθητική επιστολή από τον Θεόδωρο Στουδίτη έως τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης (9ος-12ος αι.)*: Ο θεραπευτικός λόγος των Βυζαντινών ενάντια στο πάθος της λύπης, Θεσσαλονίκη 2005, στην οποία γίνεται αναφορά σε τρεις παραμυθητικές επιστολές του Ευσταθίου (*Επιστολαί*, 36, 40, 47, σελ. 103-105, 110, 129-130 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. λε', λθ', μζ', σελ. 341-342, 343-344, 350]).

23. Ιωάννης Τζέτζης, *Επιστολαί*, λη', έκδ. P.A.M. Leone, *Ioannis Tzetzae epistulae*, Λιψία 1972, σελ. 53-56: *Τῷ διακόνῳ κυρῷ Λέοντι τῷ Χαρσιανίτῃ*.

ξεχωριστά πλαίσια. Σε μια χριστιανική κοινωνία, ωστόσο, όπως η βυζαντινή, άρμοζαν περισσότερο οι αναφορές στη Βίβλο στις περιπτώσεις που έπρεπε να προσφερθεί παρηγοριά και ανακούφιση για την ανθρώπινη απώλεια. Εντούτοις, στη συγκεκριμένη παραμυθητική επιστολή υπάρχουν αναφορές αποκλειστικά σε κλασικούς συγγραφείς (Πλάτων, Αισχύλος), ενώ είναι ενδεικτικό ότι οι περισσότερες γίνονται στον Όμηρο.²⁴ Το γεγονός αυτό υποδηλώνει όχι μόνο ότι ο Τζέτζης ήταν εξοικειωμένος με τους αρχαίους συγγραφείς και ιδιαίτερα με τον Όμηρο, αλλά και ότι οι νύξεις του σε αυτούς θα είχαν νόημα για τον παραλήπτη αυτής της ιδιαίτερης επιστολής που βίωνε την απώλεια ενός προσφιούς προσώπου.

Όλη αυτή η ατμόσφαιρα, που καλλιεργούσε τους δεσμούς με την αρχαιότητα, αποτελούσε έκφανση της αφομοίωσης της κλασικής παράδοσης από τη βυζαντινή πνευματική ζωή του 11ου και 12ου αιώνα, τάση που ακολούθησε την εκ νέου ανακάλυψη του αρχαίου πολιτισμού κατά τον 9ο και 10ο αιώνα.²⁵ Απόρροια αυτής της αφομοίωσης ήταν ότι η κυρίαρχη πνευματική και κοινωνική ομάδα στο Βυζάντιο προσλάμβανε το κλασικό παρελθόν ως τη φυσική της κληρονομιά.²⁶ Η εξάρτηση των Βυζαντινών από την αρχαιότητα μπορεί να αναχθεί στην ανασφάλεια που ένιωθαν, ζώντας μέσα σε μια ασταθή κοινωνία, και κατά συνέπεια στην ανάγκη τους να αισθανθούν ασφαλείς, καλλιεργώντας την ψευδαισθήση της πολιτισμικής συνέχειας με το ελληνικό παρελθόν.²⁷ Με τα παραπάνω σχετίζεται και το φαινόμενο του αττικισμού, της μίμησης της γλώσσας και του ύφους των κλασικών αττικών συγγραφέων από τους Βυζαντινούς λογίους, και είναι ενδεικτικό ότι οι περισσότεροι Βυζαντινοί συγγραφείς δεν διανοούνταν καν να χρησιμοποιήσουν την καθομιλουμένη στα έργα τους.²⁸ Οι Βυζαντινοί τον 12ο αιώνα, επομένως, δεν ένιωθαν καθόλου αμήχανα μπροστά στον αρχαίο κόσμο.

24. Σχετικά με το περιεχόμενο της υπό εξέταση επιστολής του Ιωάννη Τζέτζη, βλ. Littlewood, «The Byzantine Letter of Consolation...», ό.π., σελ. 32-33. Να σημειωθεί, πάντως, πως το προσφιλές πρόσωπο που είχε χάσει ο Λέων Χαρσιανίτης δεν ήταν ο αδελφός του, όπως λανθασμένα αναφέρει ο Littlewood (ό.π., σελ. 32), αλλά η μητέρα του, όπως έχει ήδη σημειωθεί.

25. Βλ. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 210-257· Πρβλ. Browning, «Homer», σελ. 25.

26. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 257.

27. Ό.π., σελ. 217.

28. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 369· Browning, *Church, State and Learning...*, ό.π., σελ. 21. Σχετικά με τη διγλωσσία στο Βυζάντιο, βλ. Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σελ.

Ο Όμηρος αποτελούσε ακριβώς το σημείο εισόδου στον κόσμο αυτό: διαμέσου της ποίησής του οι Βυζαντινοί εξοικειώνονταν με την ελληνική μυθολογία, τους θεούς, τους ήρωες και τα τέρατα, που αργότερα θα συναντούσαν στα έργα άλλων αρχαίων ποιητών και συγγραφέων.²⁹ Δεν είναι αξιοπερίεργο, λοιπόν, το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί λόγιοι του 12ου αιώνα είχαν μελετήσει τον Όμηρο. Βέβαια, ο Όμηρος δεν ήταν άγνωστος στο Βυζάντιο πριν τον 11ο και τον 12ο αιώνα. Είναι γνωστό ότι από την αρχαιότητα αποτελούσε σχολικό εγχειρίδιο,³⁰ ενώ οι αναφορές στον Ποιητή χαρακτηρίζουν τη βυζαντινή λογοτεχνία σε όλη της την έκταση³¹ εντούτοις, η ομηρική κριτική αποκτά ευρύτητα και βάθος τον 12ο αιώνα.³² Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς το γεγονός ότι ο Όμηρος μελετάται σε τόση έκταση και για τον πρόσθετο λόγο ότι δεν θεωρείται δογματικά και ιδεολογικά επικίνδυνος, όπως ο Πλάτων, η μελέτη του οποίου είχε σταθεί αφορμή να διατυπωθούν αιρετικές απόψεις ήδη από τον προηγούμενο αιώνα (π.χ. Ιωάννης Ιταλός³³).³⁴

Ο Ευστάθιος, ως λόγιος που είχε εντρυφήσει στα ομηρικά έπη, είχε ασφαλώς παρατηρήσει πολλά από τα χαρακτηριστικά του ομηρικού κόσμου, μεταξύ των οποίων και κάποιες από τις κοινωνικές και οικονομικές αντιλήψεις του. Το γεγονός αυτό πιθανότατα άσκησε σε κάποιο βαθμό επίδραση στην οικονομική ιδεολογία του, παρέχοντάς του – μέσω της αυθεντίας του Ομήρου και σε συνδυασμό, βέβαια, με τις άλλες παραδόσεις που επηρέασαν τις οικονομικές αντιλήψεις του – βάσεις για να στηρίξει τις απόψεις του. Πολύ εύλογα, ωστόσο, μπορεί κάποιος να αναρωτηθεί πώς θα ήταν δυνατόν να είχε επηρεάσει τον Ευστάθιο ένας κόσμος, από τον οποίο τον χώριζαν αιώνες, για να μην αναφερθούν οι θρησκευτικές, κοινωνικές και γενικότερες πολιτισμικές διαφορές;

Αν προσπαθήσει κανείς να διαγνώσει τους λόγους για τους οποίους ο Ευστάθιος επηρεάστηκε από τα ομηρικά έπη, θα σταθεί καταρχάς στον τρόπο με τον οποίο οι Βυζαντινοί λόγιοι του 12ου αιώνα αντιμετώπιζαν

202-208.

29. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Αναγέννησις*, σελ. 80, 202-203.

30. Ό.π., σελ. 33· Browning, «Homer», σελ. 15.

31. Browning, «Homer», σελ. 18.

32. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Αναγέννησις*, σελ. 27· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 211.

33. Βλ. παραπάνω, σημ. 3.

34. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Αναγέννησις*, σελ. 59, 175· Πρβλ. Tatakis, *Christian Philosophy*, σελ. 242-243.

την κλασική παράδοση. Οι λόγιοι, ανεξάρτητα από το αν ήταν λαϊκοί ή κληρικοί, ανέπτυσαν έντονα κοσμικά ενδιαφέροντα και φιλελεύθερες τάσεις:³⁵ σε αυτό το πλαίσιο εντασσόταν και η ενασχόλησή τους με την κλασική γραμματεία. Όταν ο Ευστάθιος σχολιάζει τον Όμηρο, δεν δίνει την εντύπωση ότι ερμηνεύει τα κείμενα ενός κόσμου αρχαίου ή απόμακρου· αντίθετα, ρίχνει φως στα έπη ενός κόσμου οικείου και προσιτού, που αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της δικής του εποχής. Αυτή η αίσθηση οικειότητας με τον Όμηρο, αλλά και την κλασική γραμματεία γενικότερα, αντικατοπτρίζεται καλύτερα στον τρόπο προσέγγισης των κλασικών κειμένων. Ο Ευστάθιος – όπως και ο Ιωάννης Τζέτζης, που εκφράζει παρόμοιο ενδιαφέρον για τον Όμηρο –³⁶ αντλεί στοιχεία από τις δικές του εμπειρίες στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τον κλασικό κόσμο και ιδιαίτερα τα ομηρικά έπη.³⁷ Τα γλωσσικά δεδομένα,³⁸ τα ήθη και έθιμα των ανθρώπων της εποχής του, οι λαϊκές δοξασίες, οι πολιτικοί θεσμοί, ακόμα και ορισμένα σύγχρονά του γεγονότα χρησιμοποιούνται από τον Ευστάθιο με σκοπό την κατανόηση και ερμηνεία των ομηρικών επών.³⁹ Εφ' όσον λοιπόν η κλασική παράδοση γενικότερα ήταν τόσο οικεία στον Ευστάθιο και, παραφράζοντας τον R. Browning, τα διδάγματά της μπορούσαν να δώσουν λύσεις στα προβλήματα του καιρού του,⁴⁰ δεν είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι κάτι ανάλογο μπορούσαν να προσφέρουν και τα ομηρικά έπη ειδικότερα;

35. Magdalino, «Enlightenment and Repression...», ό.π., σελ. 373.

36. Browning, «Homer in Byzantium», σελ. 26-28. Γενικά, για τον Ιωάννη Τζέτζη ως λόγιο, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 442-449· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 244-252· Browning, «Byzantine Scholarship», σελ. 14-15.

37. Browning, «Byzantine Scholarship», σελ. 15.

38. Όπως έχει επισημάνει ο Φ. Κουκουλές, είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς, ιδιαίτερα από την ανάγνωση των σχολίων στον Όμηρο, ότι ο Ευστάθιος είχε κάνει μία σοβαρή και εκτεταμένη ετυμολογική μελέτη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Ταυτόχρονα, όμως, είχε εξετάσει ετυμολογικά (και όχι μόνο) την σύγχρονή του δημώδη γλώσσα. Συγκεκριμένα, εξέταζε ετυμολογικά τις δημώδεις λέξεις που δεν αναφέρονταν στην αρχαία γραμματεία, τις οποίες προσπαθούσε να εξηγήσει με βάση αρχαία ελληνικά πρότυπα που αντλούσε από τον κλασικό ποιητικό και πεζό λόγο. Συχνά αυτές οι αποπειρές του ήταν επιτυχημένες, άλλοτε πάλι όχι, αυτό, όμως, που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι το συγκεκριμένο γεγονός επιτρέπει να διαπιστώσουμε την αυτοπεποίθηση που ένοιωθε ο Ευστάθιος, όταν μεταχειριζόταν την αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία (Φ.Ι. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εϋσταθίου τὰ γραμματικά*, Αθήνα 1953, σελ. 86-87).

39. Browning, «Homer», σελ. 26· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 211.

40. Browning, «Byzantine Scholarship», σελ. 15: *Its lessons could therefore be applied to the*

Δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, αν δεν διερευνηθούν προηγουμένως ορισμένες πτυχές του ομηρικού κόσμου, εντοπίζοντας ιδέες που ενδεχομένως θα μπορούσαν να έχουν επηρεάσει τον Ευστάθιο, παρουσιάζοντας αναλογίες με αντιλήψεις ή θεσμούς της δικής του εποχής. Πρώτα, όμως, είναι απαραίτητο να γίνει μία επισήμανση: αν θέλει κανείς να είναι ακριβής, δεν μπορεί να κάνει λόγο γενικά περί «ομηρικής κοινωνίας», αλλά μόνο για κοινωνία της *Ιλιάδος* καί κοινωνία της *Οδύσσειας*. Αυτή η διάκριση επιβάλλεται εξαιτίας των διαφορών που παρουσιάζουν μεταξύ τους τα δύο έπη. Στην *Ιλιάδα* εμφανίζεται ένας κόσμος περισσότερο αρχαϊκός και λιγότερο ανοικτός από εκείνον της *Οδύσσειας*, ένας κόσμος που προεξάρχουν οι ήρωες-πολεμιστές. Στην *Οδύσεια*, αντίθετα, παρέχεται μια λεπτομερέστερη περιγραφή της κοινωνίας και αποδίδεται (αναλογικά) μεγαλύτερη σημασία στις κατώτερες τάξεις.⁴¹ Γενικά, είναι ευκολότερη η απόπειρα σχηματισμού της κοινωνίας της *Οδύσσειας* και για τον πρόσθετο λόγο ότι σε αυτήν παρέχεται μία ευκρινέστερη εικόνα της οικονομίας, η οποία υποβοηθείται από το ίδιο το θέμα του ποιήματος: με εξαίρεση τις περιπλανήσεις του Οδυσσέα, επίκεντρό του είναι το αρχοντικό του ήρωα στην Ιθάκη.⁴² Συνεπώς, τα στοιχεία που θα παρουσιασθούν στη συνέχεια προέρχονται κατά κύριο λόγο από την κοινωνία της *Οδύσσειας*.

Θα μπορούσαμε να αρχίσουμε λέγοντας ότι ο αριστοκρατικός *οἶκος* αποτελεί τον κυριότερο θεσμό του ομηρικού κόσμου. Θα ήταν επισφαλές, ωστόσο, να αποδοθεί η έννοια *οἶκος* με τον όρο «οικογένεια» (μολονότι αποδίδεται συχνά με τον όρο αυτό): ο *οἶκος* σχηματίζεται, βέβαια, γύρω από μία εκτεταμένη οικογενειακή ομάδα, αλλά, εκτός αυτής, συμπεριλαμβάνει όλους εκείνους τους ανθρώπους, ελεύθερους και δούλους, οι οποίοι έχουν άμεση σχέση εξάρτησης από τον επικεφαλής του *οἴκου*: τα άτομα αυτά είναι συνήθως οι υπηρέτες στους οποίους έχουν ανατεθεί τα διάφορα καθήκοντα. Από την παρατήρηση αυτή εύκολα συμπεραίνεται ότι ο συγκεκριμένος θεσμός δεν στηρίζεται αποκλειστικά στη συγγένεια. Επιπλέον, ο αριστοκρατικός *οἶκος* συγκροτείται όχι μόνο από μία ανθρώπινη ομάδα, αλλά και από τα πάσης φύσεως περιουσιακά στοιχεία (γη, κτήρια, ζώα κ.ο.κ.), τα οποία δεν μπορούν

problems of their own world. Προβλ. με άλλη αφορμή και Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία* [Δωδώνη, Παράρτημα, 62], Ιωάννινα 1996, σελ. 257.

41. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 65.

42. Βλ. Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 79-80.

να διαχωρισθούν από την ομάδα των ανθρώπων, λόγω του ότι χάρη σε αυτά εξασφαλίζεται η επιβίωσή τους.⁴³

Ο αριστοκρατικός οἶκος αποτελεί επομένως και οικονομική μονάδα, την οποία διοικεί και διαχειρίζεται ο αρχηγός του οἴκου, ένας μεγάλος πολεμικός ηγέτης, όπως ο Οδυσσεύς για παράδειγμα. Ως οικονομική μονάδα ο οἶκος έχει μία κύρια επιδίωξη και ένα σταθερό ιδεώδες, την αυτάρκεια· ο οἶκος πρέπει να μπορεί να παράγει μέσα στο πλαίσιο του και κατά το μέγιστο δυνατόν οτιδήποτε είναι απαραίτητο για την επιβίωσή του. Έτσι, ο οἶκος είναι συγχρόνως μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης, που ικανοποιεί την πλειονότητα των υλικών αναγκών του μέσα στα δικά του όρια, αποφεύγοντας γι' αυτόν τον σκοπό την επαφή με τον έξω κόσμο και τις πάσης φύσεως εμπορικές ανταλλαγές. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο επικεφαλής του οἴκου συγκεντρώνει την παραγωγή στα χέρια του και εν συνεχεία τη μοιράζει κατά την κρίση του, γεγονός που αυτόματα συνεπάγεται ότι δεν υφίστανται ανταλλαγές, με τη στενή έννοια, στο πλαίσιο του οἴκου.⁴⁴

Ο υλικός πλούτος του αριστοκρατικού οἴκου στηρίζεται πρωτίστως στη γη. Οι ευγενείς πολεμιστές, οι ομηρικοί ήρωες, είναι μεγάλοι γαιοκτήμονες – όπως άλλωστε και τα μέλη της στρατιωτικής αριστοκρατίας που υποστηρίζει ο Ευστάθιος. Ο Όμηρος αποδίδει μεγάλη σημασία στη γεωργία και τον πλούτο που προέρχεται από τη γη: η γεωργία αποτελεί αναμφισβήτητο τον ακρογωνιαίο λίθο του πολιτισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Κύκλωπες παρουσιάζονται στην Οδύσσεια ως απολίτιστοι και τα γνωρίσματα που πιστοποιούν αυτό το γεγονός είναι ακριβώς ότι δεν καλλιεργούν τη γη, δεν γνωρίζουν το δίκαιο και τις συνελεύσεις, και δεν ζουν σε κοινότητες.⁴⁵ Αν και ο Όμηρος αναφέρεται σε πολλές περι-

43. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 67. Για τον οἶκον, βλ. επίσης Finley, *Odysseus*, σελ. 57 κ.ε.

44. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 67-68· Finley, *Odysseus*, σελ. 60-61. 70· Χ. Μπαλόγλου, *Οι αρχαίοι Έλληνες για τους οικονομικούς κινδύνους και την κάλυψή τους* [Μελέτες, 2], Αθήνα 2004, σελ. 41.

45. Οδ., ι 105-115: Ἐνθεν δὲ προτέρω πλέομεν ἀκαχήμενοι ἦτορ. / Κυκλώπων δ' ἐς γαῖαν ὑπερφιάλων ἀθεμίστων / ἰκόμεθ', οἳ ῥά θεοῖσι πεποιθότες ἀθανάτοισιν / οὔτε φυτεύουσιν χερσὶν φυτὸν οὔτ' ἀρόωσιν. / ἀλλὰ τὰ γ' ἄσπαρτα καὶ ἀνήροτα πάντα φύονται, / πυροὶ καὶ κριθαὶ ἡδ' ἄμπελοι, αἳ τε φέρουσιν / οἶνον ἐριστάφυλον, καὶ σφιν Διὸς ὄμβρος ἀέξει. / τοῖσιν δ' οὔτ' ἀγοραὶ βουληφόροι οὔτε θέμιστες, / ἀλλ' οἳ γ' ὕψηλῶν ὀρέων ναίουσι κάρηνα / ἐν σπέσσι γλαφυροῖσι, θεμιστεύει δὲ ἕκαστος / παίδων ἡδ' ἀλόχων, οὐδ' ἀλλήλων ἀλέγουσι. Πρβλ. και W. Schadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, τ. Β': *Ομηρικές σκηνές*, μτφρ. Φ.Ι. Κακριδής, Αθήνα 31989, σελ. 196.

πτώσεις άμεσα ή έμμεσα στη γεωργία και τη σπουδαιότητά της, ίσως η πιο περιεκτική – και «οικουμενική» κατά κάποιο τρόπο, πέρα από συγκεκριμένο τόπο, χρόνο και περίσταση – αναφορά του σε αυτή λαμβάνει χώρα στην περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα, την οποία χαλκεύει για λογαριασμό του ο Ήφαιστος (Ιλιάς, Σ 478-608).⁴⁶ Στην ασπίδα αυτή περιγράφονται γλαφυρές σκηνές με τις οποίες αναπαρίσταται, μεταξύ άλλων, η γεωργία και η κτηνοτροφία (Ιλ., Σ 541 κ.ε.), δηλαδή η αγροτική ζωή στην ολότητά της. Είναι χαρακτηριστικό δε ότι μία από τις πιο σημαντικές παρατηρήσεις του Ευστάθιου για τη σπουδαιότητα της γεωργίας λαμβάνει χώρα με αφορμή τον σχολιασμό των σκηνών αυτών. Ας αφήσουμε, όμως, την περιγραφή τους στον ίδιο τον Ευστάθιο:

*“Οτι προθέμενος ό ποιητής τῇ τοῦ Ἀχιλλέως ἀσπίδι μετὰ τὰ θεῖα, οἷς βραχύ τι ὡς ἐξῆν ἐνδιέτριψε, ... εἶτα μεταβαίνει ἐπὶ τὰ ἐξ ἀνάγκης ἀνθρώποις χρησιμώτατα. ὦν κεφάλαιον ἡ γεωργική, περὶ πόνους δύο σχιζομένη, τόν τε περὶ φιλήν ἄροσιν καὶ τὸν περὶ τὴν ἀμπελόφυτον. μεθ’ ἣν καὶ τῆς λοιπῆς γίνεται τῆς περὶ θρέμματα ζωογόνα, ὅποια βόες καὶ πρόβατα, οἷς ἀφήσι συννοεῖν καὶ τὴν τῶν ἄλλων βοσκημάτων ἐπιμέλειαν.”*⁴⁷

Ο Ευστάθιος, όπως φαίνεται και από τον σχολιασμό του, συμφωνεί με την ομηρική άποψη ότι η σημαντικότερη ανθρώπινη ενασχόληση είναι η αγροτική, ενώ διάφορες άλλες ομηρικές αναφορές στη γεωργία γίνονται αρκετά συχνά αφορμή για να εξυμνήσει την αξία της στα ομηρικά σχόλιά του.⁴⁸

Είναι προφανές, λοιπόν, η σημασία της γεωργίας στα ομηρικά έπη: αγροί, αμπέλια, ελιές, λαχανικά και οπωροφόρα δέντρα καλλιεργού-

46. Για μία πολυδιάστατη ερμηνεία της ασπίδας του Αχιλλέα, βλ. Schadewaldt, ό.π., σελ. 181-206.

47. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εις Ιλιάδα*, τ. IV, σελ. 246,2-9. Είναι άκρως ενδιαφέροντα, όσα παρατηρεί ο W. Schadewaldt σχετικά με την αναπαράσταση της αγροτικής ζωής που πραγματοποιεί ο Όμηρος στην ασπίδα του Αχιλλέα: *Με τη γεωργία και με την κτηνοτροφία παριστάνει ο Όμηρος την αγροτική ζωή στο σύνολό της. ... Με όλα αυτά παρακολουθούμε μιαν εικόνα της δουλειάς, εκείνης της αδιάκοπης δουλειάς που επιβάλλουν στο γεωργό οι εποχές, της δουλειάς που συνδέει το γεωργό με τη φύση και την ίδια στιγμή αποτελεί την αρχαιότατη μορφή του πολιτισμού. Δεν ήταν λοιπόν ο Ησίοδος ο πρώτος Έλληνας που ανακάλυψε τη δουλειά ως ποιητικό θέμα* (Schadewaldt, ό.π., σελ. 197-198).

48. Βλ. παρακάτω, σελ. 165.

νται συστηματικά. Φαίνεται, πάντως, πως μεγάλη βαρύτητα αποδιδόταν στην κτηνοτροφία και χαρακτηριστικό αυτής της προτίμησης είναι ότι βάσει του αριθμού των κεφαλιών των ζώων (των βοοειδών ιδιαίτερα) που είχε στα κτήματά του ένας μεγάλος γαιοκτήμονας υπολογιζόταν το μέγεθος του πλούτου του.⁴⁹ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή των κοπαδιών του Οδυσσέα από τον Εύμαιο,⁵⁰ σε ένα σημείο της οποίας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι και είκοσι άνδρες να συγκεντρώνονταν, πάλι δεν θα κατόρθωναν να φθάσουν τα πλούτη του.

Πρέπει να σημειωθεί ότι εκτός από τα παραπάνω ένας αριστοκρατικός οἶκος διέθετε και συσσωρευμένο «θησαυρό», φυλασσόμενο σε ειδικό δωμάτιο (θάλαμος) στο κέντρο του αρχοντικού. Ο «θησαυρός» περιλάμβανε από αποθέματα τροφίμων μέχρι πολύτιμα υλικά και μέταλλα, κοινά και πολύτιμα, σε διάφορες μορφές, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε και από την επίσκεψη του Τηλεμάχου στον θάλαμον του οἴκου του.⁵¹ Ο Ευστάθιος, μάλιστα, σχολιάζοντας αυτούς τους στίχους, αναφέρει ότι ο θάλαμος είναι ουσιαστικά το θησαυροφυλάκιο στο πιο βαθύ μέρος του οἴκου και αναγνωρίζει την οικονομική μέθοδο της

49. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 68. Βλ. επίσης, Finley, *Odysseus*, σελ. 60.

50. Οδ., ξ 96-106: ἤ γάρ οἱ ζώη γ' ἦν ἄσπετος· οὐ τι νι τόσση / ἀνδρῶν ἡρώων, οὐτ' ἠπείροιο μελαίνης / οὐτ' αὐτῆς Ἰθάκης· οὐδὲ ξυνεείκοσι φωτῶν / ἔστ' ἄφενος τοσοῦτον· ἐγὼ δέ κέ τοι καταλέξω. / δώδεκ' ἐν ἠπείρῳ ἀγέλαι· τόσα πῶεα οἶων. / τόσσα συῶν συβόσια, τόσ' αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν / βόσκουσι ξεινοί τε καὶ αὐτοῦ βώτορες ἄνδρες. / ἐνθάδε δ' αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν ἑνδεκα πάντα / ἐσχατιῇ βόσκοντ', ἐπὶ δ' ἄνδρες ἐσθλοὶ ὄρονται. / τῶν αἰεὶ σφιν ἕκαστος ἐπ' ἥματι μῆλον ἀγινεῖ. / ζατρεφῶν αἰγῶν ὅς τις φαίνεται ἄριστος. Βλ. και τον σχολιασμό του Ευσταθίου στον στίχο ξ 96 κ.ε.: Σύστασις δὲ πλούτου τό, ἡ γάρ οἱ ζώη γ' ἦν ἄσπετος, οὐ τι νι τόσση ἀνδρῶν ἡρώων, οὐτε ξυνεείκοσι φωτῶν ἔστ' ἄφενος τοσοῦτον. Καὶ ὅρα ὅτι τε ζωὴν ἔφη τὴν εἰς τὸ ζῆν κτήσιν καὶ χορηγίαν οἷα διχῶς τῆς ζωῆς λεγομένης κατὰ τοὺς παλαιούς, ἐπὶ τε τῆς συνήθους δηλαδὴ καὶ ἐπὶ τῆς περιουσίας (Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν, τ. II, σελ. 63,42-45).

51. Οδ., β 337-347: Ὡς φάν' ὁ δ' ὑψόροφον θάλαμον κατεβήσето πατρός, / εὐρύν, ὅθι νητὸς χρυσὸς καὶ χαλκὸς ἔκειτο / ἐσθῆς τ' ἐν χηλοῖσιν ἄλις τ' εὐῶδες ἔλαιον· / ἐν δὲ πίθοι οἶνιο παλαιοῦ ἡδυπότοιο / ἔστασαν, ἄκρητον θεῖον ποτὸν ἐντὸς ἔχοντες, / ἐξείης ποτὶ τοῖχον ἀρηρότες, εἴ ποτ' Ὀδυσσεὺς / οἷκαδε νοστήσειε καὶ ἄλγεα πολλὰ μογήσας. / κληῖται δ' ἔπεσαν σανίδες πυκινῶς ἀραρυῖαι, / δικλίδες· ἐν δὲ γυνὴ ταμὴ νύκτας τε καὶ ἡμαρ / ἔσχ', ἡ πάντ' ἐφύλασσε νόοι πολυῖδρεῖσιν, / Εὐρύκλει', Ὡπος θυγάτηρ Πεισηνορίδαο. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψις τοῦ Τηλεμάχου στὸν θάλαμον τοῦ οἴκου τοῦ, τὸ δωμάτιο αὐτὸ ἦταν ταυτόχρονα ἀποθήκη καὶ θησαυροφυλάκιο.

χρήσης του «θησαυρού» από τους κυρίους του οἴκου στις κατάλληλες περιστάσεις:

Καὶ ὅρα οἷά τε τὰ ἥρωϊκὰ ταμεῖα, καὶ ὡς οἰκονομικὴν μέθοδον ἐνταῦθα παραδίδωσιν ὁ ποιητής, διδάσκων χρῆναι τοὺς οἰκοδεσποτοῦντας, κειμήλια ἔχειν εἰς χρῆσιν τὴν ἐν καιρῷ. Θάλαμον δέ, τὸ ταμεῖον λέγει, ἐνδοτάτῳ πάντως ὄν καὶ αὐτό.⁵²

Το μέταλλο που εμφανίζεται συχνότερα, πάντως, είναι ο χρυσός: συνήθως φυλάσσεται και έρχεται στο φως μόνο σε περίπτωση που πρέπει να γίνει δώρο σε έναν επισκέπτη ήρωα.⁵³ Το μέγεθος ενός «θησαυρού» ήταν πολύ σημαντικό για το κύρος ενός πολεμικού ηγέτη, καθώς την ισχύ του την εκτιμούσαν και από το θησαυροφυλάκιό του και συνεπακόλουθα από τη λαμπρότητα των δώρων που προσέφερε σε φιλοξενομένους ανάλογης κοινωνικής θέσης με τη δική του.⁵⁴

Μολονότι το οικονομικό ιδεώδες του αριστοκρατικού οἴκου ήταν η αυτάρχεια, όπως προαναφέρθηκε, δεν θα μπορούσε στην πραγματικότητα να επιτευχθεί επαρκώς, αφού ήταν αδύνατον να παραχθούν στο πλαίσιο του οἴκου όλα τα αναγκαία για την ύπαρξή του αγαθά. Από τα σημαντικότερα αγαθά που ο οἶκος έπρεπε να προμηθευθεί από τον έξω κόσμο ήταν τα μέταλλα και οι δούλοι.⁵⁵ Δύο ήταν οι τρόποι με τους οποίους οι ομηρικοί ήρωες μπορούσαν να προμηθευθούν τα απαραίτητα αγαθά, και οι δύο είναι ενδεικτικοί των αξιών του ομηρικού κόσμου.⁵⁶ Ο πρώτος, ιδιαίτερα στην *Ιλιάδα*, ήταν ο πόλεμος και αποτελούσε, μάλιστα, συνηθισμένη πρακτική να γίνονται επιδρομές με σκοπό τη λαφυραγωγία.⁵⁷

Ο πόλεμος, όμως, δεν είναι πάντοτε το πιο πρόσφορο μέσο απόκτησης αγαθών, καθώς μία πολεμική επιχείρηση ενέχει μεγάλους κινδύνους, όπως την αντιμετώπιση ενός ισχυρότερου αντιπάλου. Επομένως, συχνά είναι απαραίτητη η προσφυγή στις ανταλλαγές. Στην *Οδύσσεια* κυρίως υφίσταται ένας ολόκληρος κώδικας σχέσεων με τον έξω κόσμο, βάσει του οποίου πραγματοποιούνται οι ανταλλαγές με σεβασμό στις αριστο-

52. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. Ι, σελ. 102,5-7.

53. Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 81.

54. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 69.

55. Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 80· Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 69.

56. Για την παρουσίαση ορισμένων από τις αξίες του ομηρικού κόσμου, βλ. Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 292-294.

57. Βλ. για παράδειγμα, *Ιλ.*, Λ 670-684.

κρατικές αξίες. Σε αυτό το έπος – αλλά όχι στην *Ιλιάδα* – απαντούν αρκετά παραδείγματα μιας τεχνικής ανταλλαγών, εκείνης του δώρου και του αντίδωρου, η οποία συνίσταται στην αντίληψη, που είναι διάχυτη στον ομηρικό κόσμο και σε πολλές αρχαϊκές κοινωνίες, ότι δεν υπάρχουν ανιδιοτελή δώρα. Κάποιος δωρίζει κάτι, επειδή προσβλέπει μακροπρόθεσμα στην ανταπόδοση του δώρου του υπό μορφή αντικειμένου ή υπηρεσίας, και αυτή την πρακτική ο Όμηρος τη θεωρεί αυταπόδεικτη.⁵⁸ Οι ήρωες προσφέρουν με προθυμία στους φιλοξενούμενους τους δώρα με την προσδοκία της ανταπόδοσής τους σε είδος ή της παροχής κάποιας αντισταθμιστικής υπηρεσίας. Πρέπει, ωστόσο, να διευκρινισθεί ότι αυτού του είδους οι ανταλλαγές δεν έχουν εμπορικό χαρακτήρα, αφού οποιαδήποτε έννοια κέρδους αποκλείεται συστηματικά. Αντίθετα, ισχύει η έννοια της ισοδυναμίας: είναι κοινώς αποδεκτό ότι τα δώρα πρέπει να αντισταθμίζονται μεταξύ τους και αποκλείεται η αποκόμιση κέρδους από αυτή τη συναλλαγή. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ανταλλαγές πραγματοποιούνται χωρίς να παραβιάζονται οι αριστοκρατικές αξίες και μπορούμε να δούμε πολλούς ομηρικούς ήρωες να πραγματοποιούν ταξίδια για να καλύψουν τις ελλείψεις στον οίκον τους μέσω ανταλλαγών.⁵⁹ Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ο Ευστάθιος πρέπει να αντιλαμβανόταν όσα προαναφέρθηκαν σχετικά με τη φύση του δώρου, γιατί σχολιάζοντας τον στίχο α 311 κ.ε. της *Οδύσσειας* καταλήγει: δῶρον, οὐ τὸ μὲν κεφάλαιον, τιμὴ ἔσται.⁶⁰

58. Βλ. ενδεικτικά, *Οδ.*, α 306-318: Τὴν δ' αὖ Τηλέμαχος πεπνυμένος ἀντίον ἦδ' αὖ / «ξείν', ἦ τοι μὲν ταῦτα φίλα φρονέων ἀγορεύεις, / ὥς τε πατήρ ῥ' αὖτε παῖδ' οὐ ποτε λήσομαι αὐτῶν. / ἀλλ' ἄγε νῦν ἐπίμεινον, ἐπειγόμενός περ ὁδοῖο, / ὅφρα λοεσσάμενός τε τεταρπόμενός τε φίλον κῆρ / δῶρον ἔχων ἐπὶ νῆα κίης, χαίρων ἐνὶ θυμῷ, / τιμῆν, μάλα καλόν, ὃ τοι κειμήλιον ἔσται / ἐξ ἐμεῦ, οἷα φίλοι ξεῖνοι ξείνοισι διδοῦσι». / Τὸν δ' ἡμείβετ' ἔπειτα θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη· / «μή μ' ἔτι νῦν κατέρυκε, λιλαϊόμενόν περ ὁδοῖο. / δῶρον δ' ὅττι κέ μοι δοῦναι φίλον ἦτορ ἀνώγῃ, / αὐτίς ἀνερχομένω δόμεναι οἴκονδε φέρεσθαι, / καὶ μάλα καλὸν ἔλῳ· σοὶ δ' ἄξιον ἔσται ἀμοιβῆς». Πρβλ. ὅ.π., ω 271-286 και τον σχολιασμό των στίχων αυτών στο Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. II, σελ. 323,32-43.

59. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 70-71· Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 81· Finley, *Odysseus*, σελ. 64-67. Για ορισμένες εκφάνσεις των δώρων στον Όμηρο, βλ. επίσης, I. Morris, «Gift and Commodity in Archaic Greece», *Man*, n.s., 21/1 (Μάρτ. 1986), σελ. 1-17.

60. Βλ. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. I, σελ. 61,15-20: Ὅτι ἐγκώμιον ἀγαθοῦ δώρου, τὸ εἰπεῖν, δῶρον ἔχων τιμῆν, μάλα καλόν, ὃ, τοι κειμήλιον ἔσται. οἷα φίλοι ξεῖνοι ξείνοισι διδοῦσι. καὶ παρακατιῶν δέ, φησί. δῶρον μάλα καλὸν ἄξιον ἀμοιβῆς.

Όσα αναφέρθηκαν περί τήρησης των αριστοκρατικών αξιών και αποκλεισμού του κέρδους στις ανταλλαγές καθιστούν εύλογη την απορία για τη θέση του εμπορίου στον ομηρικό κόσμο. Εμπόριο, φυσικά, υφίσταται – περισσότερο στην Οδύσσεια, όμως, παρά στην *Ιλιάδα* –, ωστόσο δεν είναι καθόλου ανεπτυγμένο. Μερικά στοιχεία είναι αποκαλυπτικά για τη θέση του εμπορίου στον ομηρικό κόσμο: δεν υφίστανται εμποροπανηγύρεις και η αγορά των πόλεων είναι μάλλον σημείο συναντήσεων, χωρίς οικονομική λειτουργία.⁶¹ Η λέξη «έμπορος» πάλι – η οποία αργότερα θα σημαίνει κατ' εξοχήν τον ναυτιλιακό έμπορο – χρησιμοποιείται μόνο για να δηλώσει τον επιβάτη πλοίου, ενώ ο Όμηρος δεν παραθέτει κάποιον τεχνικό όρο για να αποδώσει την έννοια του εμπόρου, παρά μόνο το αόριστο *πρηκτήρ*,⁶² που σημαίνει αυτόν που πράττει κάτι, τον εκτελεστή.⁶³

Η θέση που κατέχει το εμπόριο σε έναν κόσμο όπως ο ομηρικός, στον οποίο οι αριστοκρατικές αξίες διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο, είναι προφανής: το εμπόριο δεν είναι ασχολία που αρμόζει σε έναν ήρωα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Οδυσσεύς δέχεται την ύψιστη των προσβολών από έναν νεαρό Φαίακα, ο οποίος τον κατηγορεί ότι δεν μοιάζει με αθλητή, αλλά με έμπορο που ενδιαφέρεται μόνο για τα εμπορεύματα και το κέρδος του.⁶⁴ Ο έμπορος, επίσης, δεν έχει θέση στον *οἶκον* ενός

Ἰστέον δὲ ὅτι πρὸς ἀκρίβειαν ἐρρέθη τό, φίλοι ξεῖνοι. οὐ γὰρ πᾶς ξείνος φίλος. καθὰ οὐδὲ πᾶς ἐταῖρος. ἀλλ' ὁ γνησίως ὑποδεχθεῖς. Ἰστέον δὲ ὅτι τό, δῶρον τιμῆν μάλα καλόν, οὕτω μετέβαλεν ὁ Θραξ Δημοσθένης. δῶρον, οὐ τὸ μὲν κεφάλαιον, τιμὴ ἔσται.

61. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 71.

62. Οδ., θ 162: ... ἀρχὸς ναυτῶν οἷ τε πρηκτῆρες ἔασι, ...

63. Βλ. Liddell – Scott, τ. III, λήμμα «πρακτήρ», σελ. 667.

64. Οδ., θ 158-164: Τὸν δ' αὖτ' Εὐρύαλος ἀπαμείβετο νείκεσέ τ' ἄντην· / «οὐ γάρ σ' οὐδέ, ξεῖνε, δαήμονι φωτὶ εἵσκω / ἄθλων, οἷά τε πολλὰ μετ' ἀνθρώποισι πέλονται, / ἀλλὰ τῷ ὅς θ' ἅμα νηϊ πολυκλήϊδι θαμίζων, / ἀρχὸς ναυτῶν οἷ τε πρηκτῆρες ἔασι, / φόρτου τε μνήμων καὶ ἐπίσκοπος ἦσιν ὁδαίων / κερδέων θ' ἀρπαλέων· οὐδ' ἀθλητῆρι ἔοικας». Βλ. και τον σχολιασμό του Ευσταθίου στον στίχο θ 162 κ.ε.: *Πρηκτῆρες δέ, οἱ παρὰ τοῖς ὕστερον πραγματευταί. σεμνότερον δὲ τούτων ἐν Ἰλιάδι, ὁ πολεμικὸς πρηκτήρ. κατὰ τό, μύθων τε ῥητῆρα πρηκτῆρά τε ἔργων. καὶ γίνεται ἐκεῖνος παρὰ τὸ εὖ πράσσειν. ὃ κεῖται μετὰ βραχὺ παρὰ τῷ ποιητῇ ἐν τῷ, εὐπρήσσεσκον ἕκαστα. Μνήμων δὲ φόρτου, ὁ γραμματεὺς ἦτοι ἀποσημάντωρ διὰ γραμμάτων. ἢ καὶ ἄλλως, λογιστής, ἐπιμελητής. Ἐπίσκοπος δὲ ἢ ἐπίστροφος ὁδαίων ὃ ἐστὶν ἐφοδίων, διχῶς γὰρ τοῦτο λέγεται, ὃ τῶν ἐφοδίων ταμίας. ὅθεν γὰρ τὸ ὁδαῖον, ἐκεῖθεν καὶ τὸ ἐφόδιον. Τὰ δὲ συχνὰ πάρισα κάλλος κἀνταῦθα λόγου ποιεῖ. τὸ ὁδαίων. τὸ κερδέων. τὸ ἀρπαλέων. Ἀρπαλέα δέ, τὰ πάνυ περισπούδαστα (Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. I, σελ. 288.46-289.6). Βλ. σχετικὰ Andrewes, *Αρχαία ἐλληνικὴ κοινωνία*, σελ. 82· Finley, *Odysseus*, σελ. 69-70.*

ήρωα – γεγονός ενδεικτικό της χαμηλής κοινωνικής του θέσης –, καθώς δεν αποτελεί γενικότερα πρόσωπο άξιο λόγου.⁶⁵ Οι μόνοι εξειδικευμένοι έμποροι είναι οι Φοίνικες, οι οποίοι εμφανίζονται περισσότερο στην Οδύσσεια, αλλά η φήμη τους είναι τέτοια που δεν συμβάλλει σε μια θετικότερη αποτίμηση του εμπορίου. Εμπορεύονται πολύτιμα αντικείμενα και δούλους, αλλά συνοδεύονται πάντοτε από κακή φήμη και έλλειψη εμπιστοσύνης στο πρόσωπό τους.⁶⁶ φαίνεται, μάλιστα, ότι μερικές φορές δεν διστάζουν να πουλήσουν τους επιβάτες τους ως δούλους.⁶⁷ Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι η ομηρική αντίληψη περί εμπορίου παρουσιάζει ενδιαφέρουσες αναλογίες με τις αντίστοιχες ιδέες του Αριστοτέλη: μόνο οι ανταλλαγές μη εμπορικού χαρακτήρα που στοχεύουν στην επίτευξη του ιδανικού της αυτάρκειας είναι αποδεκτές· από εκεί και πέρα, το εμπόριο είναι αξιοκαταφρόνητο όταν επιδιώκεται το χρηματικό κέρδος, ενώ γενικά αποτελεί υπόθεση των ξένων.⁶⁸

Αν και είναι πασιφανές το γεγονός ότι οι ήρωες μονοπωλούν το ενδιαφέρον του Ομήρου και οι μη προνομιούχοι τον απασχολούν μόνο σε σχέση με τους άρχοντες,⁶⁹ θα είχε ενδιαφέρον να εξετασθεί η στάση του απέναντι στις κατώτερες τάξεις. Τόσο στην *Ιλιάδα* όσο και στην *Οδύσσεια* γίνεται λόγος γι' αυτές, ωστόσο, οι πληροφορίες που τις αφορούν είναι τουλάχιστον ανεπαρκείς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η κατάταξη των κατώτερων τάξεων στην ιεραρχική κλίμακα του ομηρικού κόσμου να αποτελεί μία κάθε άλλο παρά δεδομένη υπόθεση.⁷⁰ Καταρχάς, η κοινωνική θέση του ατόμου δεν καθορίζεται με αφηρημένο τρόπο, από την κατοχή ή όχι προσωπικής ελευθερίας, αλλά από την ένταξή του ή μη σε έναν αριστοκρατικό *οἶκον*, καθώς η κοινωνική θέση κάποιου εξαρτάται από το αν ανήκει σε κάποιο σύνολο (και, όπως έχει ήδη αναφερθεί, την κύρια μονάδα στον κόσμο του Ομήρου αποτελεί ο *οἶκος*). Σύμφωνα λοι-

65. Βλ. Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 82.

66. Οδ., ξ 288-289: ... δὴ τότε Φοῖνιξ ἦλθεν ἀνὴρ ἀπατήλια εἰδώς, / τρώκτης, ὃς δὴ πολλὰ κάχ' ἀνθρώποισιν ἐώργει· ... Πρβλ. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 72· Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 81.

67. Οδ., ξ 293-297: ἀλλ' ὅτε δὴ μῆνές τε καὶ ἡμέραι ἐξετελεῦντο / ἅψ περιτελλομένου ἔτεος καὶ ἐπήλυθον ὦραι, / ἐς Λιβύην μ' ἐπὶ νηὸς ἐέσσατο ποντοπόροιο / ψεύδεα βουλεύσας, ἵνα οἱ σὺν φόρτον ἄγοιμι, / κεῖθι δέ μ' ὥς περάσειε καὶ ἄσπετον ὦνον ἔλοιτο. Πρβλ. ό.π., ο 415-484.

68. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 75-76.

69. Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 80.

70. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 72-73.

πόν με αυτή τη διαδεδομένη άποψη, τη χαμηλότερη κοινωνική βαθμίδα δεν καταλαμβάνει ο δούλος,⁷¹ που έχει χάσει την ελευθερία του, αλλά ο θήτης, ο ελεύθερος που δεν κατέχει ιδιοκτησία.⁷² Για να επιβιώσει πρέπει να πουλήσει τις υπηρεσίες του, να εξαρτηθεί δηλαδή από κάποιον, χωρίς όμως να τον βεβαιώνει κανείς ότι θα λάβει το αντίτιμο των υπηρεσιών του από τον «εργοδότη» του. Από αυτή, λοιπόν, την άποψη η θέση του είναι χειρότερη από εκείνη του δούλου, αφού ένας δούλος τουλάχιστον ανήκει σε έναν αριστοκρατικό οίκον, όντας ενταγμένος σε ένα σύνολο. Έχοντας αυτά κατά νου, δεν εκπλήσσει καθόλου η δήλωση του Αχιλλέα στον Κάτω Κόσμο ότι θα προτιμούσε να είναι θήτης (θητευόμεν) στη γη και στην υπηρεσία ενός φτωχού ανθρώπου, παρά βασιλιάς όλων των νεκρών.⁷³ Η ζωή είναι τόσο προτιμότερη από τον θάνατο που για χάρη της αξίζει κανείς να υπομένει τη χειρότερη μοίρα.

Το θέμα της εργασίας έχει απασχολήσει πολύ τον Ευστάθιο: γι' αυτόν αποτελεί τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, με την οποία ικανοποιεί τις σωματικές και πνευματικές του ανάγκες, ενώ είναι ταυτόχρονα αρεστή στον Θεό.⁷⁴ Φαίνεται ότι αυτή του η θέση προέρχεται μάλλον από τη χριστιανική παράδοση και απαντά ήδη στη Γένεσιν, όπου η εργασία δεν αντιμετωπίζεται ως ένα είδος επαχθούς μοίρας. Αντίθετα, αποτελεί

71. Η θέση ενός δούλου δεν ήταν αυστηρά προκαθορισμένη και ενίοτε δεν ήταν ιδιαίτερα επαχθής. Έτσι, είναι χαρακτηριστικό ότι ελεύθεροι και δούλοι δεν διαφοροποιούνταν ως προς το είδος της εργασίας που έκαναν. Επίσης, μέσα στο πλαίσιο του οίκου παρουσιάζονταν διακρίσεις ως προς τη θέση των δούλων. Στο αρχοντικό του Οδυσσέα, συγκεκριμένα, οι δούλοι χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, σε εκείνους που τους είχαν ανατεθεί συγκεκριμένες εργασίες και έπρεπε απλώς να τις εκτελούν και σε εκείνους που έχαιραν της εμπιστοσύνης των κυρίων τους και συμμετείχαν ακόμα και στη διαχείριση του οίκου. Τυπικό παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης αποτελεί ο Εύμαιος (Οδ., ξ 5-28, 61-67, 449-452). Βλ. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 73-74.

72. Σχετικά με τον θήτη, βλ. Finley, *Odysseus*, σελ. 57-58.

73. Οδ., λ 488-491: «μή δὲ μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ. / βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἔων θητευέμεν ἄλλω, / ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἴη. / ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν». Βλ. και Ευστάθιος, *Παρεχβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. I, σελ. 429.8-12: «Ὅτι φιλόζωος ἐνταῦθα πλάττεται Ἀχιλλεύς, ὅς ἐξ Ὀδυσσέως ἀκούσας, μὴ χρῆναι ἀκαχίζεσθαι αὐτὸν ἐπεὶ μέγα κρατεῖ νεκύεσσι, προκρίνει τοῦ εὐκλεῶς οὕτω ζῆν τὴν τυχοῦσαν βιοτήν, καὶ ταῦτα ἐν Τροίᾳ, τὸν ὀλιγοχρόνιον ἔντιμον βίον τοῦ μὴ τοιούτου ἀνθαιρούμενος. φησὶ γάρ· μὴ δὲ μοι θάνατόν μοι παραύδα φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ. βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἔων θητευέμεν ἄλλω ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἴη ἢ πᾶσι νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν».

74. Βλ. παρακάτω, κεφ. IV.2.

μέρος της ίδιας της ουσίας του ανθρώπου· οι πρωτόπλαστοι δημιουργήθηκαν για να εργάζονται και τους δόθηκε η ικανότητα να καινοτομούν και να εφευρίσκουν. Δημιουργήθηκαν κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού – ο οποίος εργάζεται, ως ο κατ' εξοχήν Δημιουργός – και δεν προορίζονταν για να απολαμβάνουν μία οκνηρή ζωή στον Παράδεισο, όπως φαίνεται από την εξιστόρηση της Δημιουργίας: *Καὶ ἔλαβεν κύριος ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἔπλασεν, καὶ ἔθετο αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν* (Γέν. 2,15). Ο άνθρωπος, επομένως, είχε αναλάβει μία εργασία στον Παράδεισο.⁷⁵

Τα πράγματα εμφανίζονται εκ πρώτης όψεως διαφορετικά στον Όμηρο. Στην *Ιλιάδα* η εργασία παρουσιάζεται ως μία καταπιεστική μοίρα που ο Δίας επιβάλλει στους ανθρώπους από τη στιγμή της γέννησής τους.⁷⁶ η εργασία αποτελεί απλώς ένα είδος τιμωρίας. Εντούτοις, στην *Οδύσσεια* – λόγω και του χαρακτήρα του έπους – οι ομηρικοί ήρωες, και όχι μόνο ο απλός λαός ή οι δούλοι, εργάζονται και νιώθουν συχνά υπερήφανοι για το αποτέλεσμα της εργασίας τους. Έχει ήδη επισημανθεί ότι ελεύθεροι και δούλοι δεν παρουσίαζαν καμία διαφορά ως προς το είδος της εργασίας που έκαναν. Ο Ευστάθιος, μάλιστα, σχολιάζοντας την ερώτηση του Οδυσσέα προς τον Λαέρτη σχετικά με το τίνος τον κήπο περιποιείται,⁷⁷ αναφέρει ότι ο Λαέρτης χαιρόταν να ασχολείται με τη γεωργία:

*ὁμοίως δὲ δῆλον ἐκ τοῦ ποιητοῦ καὶ ὡς ἔχαιρεν αὐτουργῶν κατὰ γεωργίαν ὁ Λαέρτης, ὥς που καὶ Ὀδυσσεὺς φθάσας ἐνηβρύνετο πρὸς τοὺς μνηστῆρας τῇ γεωργικῇ τέχνῃ, καὶ ὅτι διὰ τὸ ἐπὶ τῷ υἱῷ πένθος ὁ γέρων τοῖς ἀγροῖς ἐκδέδωκεν ἑαυτόν.*⁷⁸

Είναι χαρακτηριστική, επίσης, η σκηνή όπου ο Οδυσσέας αναφέρει στην Πηνελόπη το κρεβάτι τους, το οποίο είχε πελεκήσει ο ίδιος από μία μεγάλη ελιά, που ήταν ριζωμένη στο μέρος που είχε διαλέξει για να χτίσει την κρεβατοκάμαρά του.⁷⁹ Ο Ευστάθιος σχολιάζει τα λόγια

75. Βλ. Gordon, *Economic Problem*, σελ. 1-3.

76. *Ιλ.*, Κ 69-71: «... μηδὲ μεγαλίζεο θυμῷ. / ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ περ πονεώμεθα ὥδέ που ἄμμι / Ζεὺς ἐπὶ γιγνομένοισιν ἔει κακότητα βαρεῖαν».

77. *Οδ.*, ω 257: *τεῦ δ' ὄρχατον ἀμφιπολεύεις;*

78. Ευστάθιος, *Παρεχβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. II, σελ. 322,45-323,2.

79. *Οδ.*, ψ 189-201.

του Οδυσσέα, αναγνωρίζοντας ότι ο ομηρικός ήρωας είχε κλίση σε διάφορες τέχνες:

“Ὅρα δ’ ἐν τούτοις καὶ μίαν τῶν τοῦ πολυμηχάνου Ὀδυσσέως τεχνῶν τὴν τεκτονικὴν, καθ’ ἣν τὴν κλίνην ἔτευξεν ὁ ἐν τοῖς φθάσασι καὶ ναυπηγεῖν ἐπιστάμενος. φαίνεται δὲ δεξιὸς εἶναι καὶ οἰκοδομεῖν, ὡς δημοῖ τό, θάλαμον ἔδεμον λίθοις καὶ ἑξῆς, εἰ μὴ ἄρα ἴσως τοῦτο οὐχ’ ὡς αὐτὸς χειρουργῶν εἶπεν, ἀλλ’ ἐπὶ τῷ ἔργῳ ἀρχιτεκτονῶν· καὶ ἔστιν οὐδὲ τοῦτο μακρὰν τέχνης οἰκοδομικῆς.”⁸⁰

Ο ίδιος ο Οδυσσεύς, επομένως, δεν θεωρούσε υποτιμητικό να καταπιάνεται με χειρωνακτικές τέχνες, όπως η ξυλουργική και η οικοδομική.

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι παρ’ όλο που η εργασία δεν λαμβάνει μία ιδεολογική δικαίωση, θεωρούμενη μάλλον ως «άνωθεν» επιβεβλημένη κατάσταση, αυτό δεν εμποδίζει τους ομηρικούς ήρωες να ασχολούνται συχνά με πολλά είδη εργασίας, επιτρέποντας στον Ευστάθιο να τους χρησιμοποιεί ως παραδείγματα προς μίμηση. Βέβαια, σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητη μία διευκρίνιση σχετικά με την εξέλιξη που θα σημειωθεί με την πάροδο των αιώνων και την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών στην αντίληψη περί χειρωνακτικής εργασίας: η χειρωνακτική εργασία, ενώ δεν περιφρονείται από τους ομηρικούς ήρωες, θα αντιμετωπίζεται υποτιμητικά κατά την κλασική περίοδο, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Ο λόγος εντοπίζεται στις διαφορετικές συνθήκες και αντιλήψεις κάτω από τις οποίες διεξάγεται αυτές τις δύο περιόδους. Οι ομηρικοί ήρωες, όπως ο Οδυσσεύς, εργάζονται χωρίς ντροπή, γιατί έτσι προσπαθούν να εξασφαλίσουν την οικονομική τους αυτάρχεια.⁸¹ Η εργασία τους όμως διεξάγεται υπό συνθήκες ανεξαρτησίας και προσωπικής ελευθερίας, καθώς δεν τους υποχρεώνει κανείς να εργασθούν.⁸² Αντίθετα, ένας τεχνίτης σε μία πόλη της κλασικής περιόδου δεν μπορεί να είναι αυτάρκης, όπως ο ελεύθερος χωρικός, αλλά εξαρτάται από άλλους, και γι’ αυτόν τον λόγο θεωρείται κατώτερος από τον χωρικό.⁸³ Αυτή η αλλαγή στην αντιμετώπιση της εργασίας παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με τη στάση του Ευσταθίου προς τις διάφορες ασχολίες: η γεωργία, και όχι το εμπόριο ή η βιοτεχνία, αποτελεί την καλύτερη

80. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. II, σελ. 302.17-21.

81. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 36-37.

82. Βλ. Finley, *Odysseus*, σελ. 71.

83. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 37.

μορφή εργασίας, αφού μόνο αυτή εξασφαλίζει την αυτάρκεια, ενώ οι άλλες δύο όχι μόνο δεν καλύπτουν την ανάγκη αυτή, αλλά αποσκοπούν συνήθως και στο επιβλαβές για την ψυχή κέρδος.⁸⁴

Η περιγραφή της κοινωνίας (κυρίως) της *Οδύσσειας* που μόλις επιχειρήθηκε απέχει πολύ από το να θεωρηθεί πλήρης, αλλά σκοπός δεν ήταν να περιγραφούν σε βάθος οι κοινωνίες των ομηρικών επών, αλλά να εντοπισθούν τυχόν αναλογίες μεταξύ ορισμένων ιδεών ή θεσμών που περιγράφονται εκεί και των αντίστοιχων της εποχής του Ευστάθιου.

Σε αυτή την προσπάθεια δύο διαπιστώσεις μπορούν να καταστούν χρήσιμες. Σχετικά με την πρώτη έχει ήδη γίνει λόγος στην αρχή του υποκεφαλαίου: για τον Ευστάθιο δεν υπήρχε απόσταση ανάμεσα στο ομηρικό παρελθόν και το δικό του παρόν. Ο Όμηρος δεν ήταν κάποιος απόμακρος ξένος, αλλά ο Ποιητής, και στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τα έπη του ο Ευστάθιος χρησιμοποίησε διάφορα «εργαλεία», όπως την καθομιλουμένη γλώσσα της εποχής του, τα ήθη και έθιμα των αγροτών και των κατοίκων των πόλεων,⁸⁵ αλλά και τις δικές του κοινωνικές και οικονομικές αντιλήψεις. Δεν είναι περίεργο, επομένως, ότι στα ομηρικά έπη ανακαλύπτει διάφορες αναλογίες με θεσμούς και αντιλήψεις της εποχής του.

Ενδεικτικά, οι Κύκλωπες, σύμφωνα με τον Ευστάθιο, οι οποίοι εμπιστεύονται τις τύχες τους στον Θεό [εδώ ο Ευστάθιος έχει μετατρέψει τους θεούς, που αναφέρει ο Όμηρος, στον έναν Θεό] και δεν σπέρνουν, ούτε οργώνουν, ενώ κατοικούν σε σπηλιές (*Οδ.*, ι 105-115), μοιάζουν με τους αναχωρητές της εποχής του που εγκαταλείπουν τις πόλεις και κατοικούν στις κορυφές των βουνών και σε σπηλιές και οι οποίοι δεν φυτεύουν, ούτε γενικώς εργάζονται, αλλά λαμβάνουν τα αγαθά «άνωθεν», χωρίς να σπέρνουν και να οργώνουν.⁸⁶ Αυτή η καυστική παρομοίωση δεν μπορεί παρά να φέρει στον νου από τη μια πλευρά τις αντιλήψεις του Ευσταθίου περί υπεράσπισης της εργασίας και καταδίκης της αερ-

84. Βλ. παρακάτω, κεφ. IV.

85. Βλ. A. Kazhdan – K. Snipes – A. Cutler, «Homer», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 943-944, ειδ. 944.

86. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. I, σελ. 326,26-30: *Τὸ δὲ οἱ θεῶ πεποιθότες ἀθανάτω οὔτε φυτεύουσι καὶ ἐξῆς ἔως τοῦ, ναίουσιν ἐν σπέσσι γλαφυροῖσι, πρέπει τοῖς καθ' ἡμᾶς ἀναχωρηταῖς. οἱ καὶ αὐτοὶ πόλεις μὲν φυγόντες, ὀρέων δὲ ναίοντες κάρηνα ἐν σπηλαίοις, οὔτε φυτεύουσιν, οὔτ' ἄλλο τι τῶν ἐφεξῆς ποιοῦσιν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἄσπαρτα καὶ ἀνήροτα ἔχουσιν ἄνωθεν τὰ καλὰ, αὐτοκράτορες ὄντες ἑαυτῶν, καὶ τρόπον ἄλλον θεμιστεύοντες οὐ μὴν ἀθεμίστως ἔχοντες.*

γίας, οι οποίες εμφανίζουν τους οκνηρούς μοναχούς ως το κατεξοχήν παράδειγμα προς αποφυγή.⁸⁷ Από την άλλη, όμως, η παρατήρηση ότι οι αναχωρητές *αὐτοκράτορες ὄντες* *ἐαυτῶν* πρέπει να αποτελεί νύξη στη γενικότερη διάθεση των μοναχών για αυτονομία, στην οποία ο Ευστάθιος εξέφραζε τη σθεναρή αντίθεσή του και την στηλίτευε με κάθε ευκαιρία.⁸⁸

Επίσης, κάποιοι ομηρικοί στίχοι τού προσφέρουν την αφορμή να εκφράσει την αποδοκιμασία του για το επιβλαβές χρήμα. Συγκεκριμένα, σχολιάζοντας τους στίχους στην *Ιλιάδα*, όπου οι Αχαιοί αγοράζουν κρασί από πλοία που έχουν έλθει από τη Λήμνο,⁸⁹ δίνοντας ο καθένας ανταλλάγματα, όπως χαλκό, αστραφτερό σίδηρο, δέρματα, βοοειδή ή δούλους,⁹⁰ ο Ευστάθιος δράττεται της ευκαιρίας και υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι παλαιοί χρησιμοποιούσαν τις ανταλλαγές (*ἀμοιβαίς*) και όχι τα νομίσματα στις εμπορικές συναλλαγές τους, αφού δεν υπήρχε μεταξύ των ανθρώπων το χρήμα που υποδουλώνει.⁹¹

Δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο Ευστάθιος με αυτό το σχόλιο εκφράζει την επιθυμία του για επιστροφή σε μία κατάσταση ανταλλακτικής οικονομίας, κάτι που θα προϋπέθετε την κατάργηση του χρήματος. Απλώς εκφράζει την αποδοκιμασία του όχι για τη χρήση του χρήματος ως ανταλλακτικού μέσου, αλλά για την επιδίωξη του χρηματικού κέρδους που επιτρέπει να φωλιάσουν στις ψυχές των ανθρώπων η φιλαργυρία και η πλεονεξία. Το χρήμα υποδουλώνει, επειδή ακριβώς ο άνθρωπος γίνεται δέσμιος των αμαρτημάτων αυτών, μια πολύ διαδεδομένη αντίληψη της χριστιανικής διδασκαλίας,⁹² ενώ και ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι

87. Βλ. παρακάτω, σελ. 163-164.

88. Βλ. παρακάτω, κεφ. IV.12.

89. *Ιλ.*, Η 467-468: *νῆες δ' ἐκ Λήμνοιο παρέστασαν οἶνον ἄγουσαι / πολλαί. ...*

90. *Ό.π.*, Η 472-475: *ἐνθεν οἰνίζοντο κάρη κομόωντες Ἀχαιοί. / ἄλλοι μὲν χαλκῷ, ἄλλοι δ' αἶθωνι σιδήρῳ. / ἄλλοι δὲ ῥινοῖς, ἄλλοι δ' αὐτῇσι βόεσσιν. / ἄλλοι δ' ἀνδραπόδεσσιν. ...*

91. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. II, σελ. 502.10-14: «Ἐνθεν ἄρ' οἰνίζοντο», *φησίν*. «Ἀχαιοί, ἄλλοι μὲν χαλκῷ, ἄλλοι δ' αἶθωνι σιδήρῳ, ἄλλοι δὲ ῥινοῖς, ἄλλοι δ' αὐτῇσι βόεσσιν, ἄλλοι δ' ἀνδραπόδεσσιν». Ἀμοιβαίς γὰρ οἱ παλαιοὶ ἐχρῶντο καὶ οὐ νομίσμασιν. Οὕτω γὰρ ἦν παρρησία νομίσματος δουλοποιῶν ἐν ἀνθρώποις.

92. Σχετικά με την πλεονεξία, βλ. για παράδειγμα, *Λουκ.* 12.15: *... ὁρᾶτε καὶ φυλάσσετε ἀπὸ πάσης πλεονεξίας· ὅτι οὐκ ἐν τῷ περισσεύειν τινὶ ἡ ζωὴ αὐτοῦ ἐστὶν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ· Α' Κορινθ.* 6.10: *... οὔτε πλεονέκται οὔτε κλέπται οὔτε μέθυσοι, οὐ λοιδοροὶ, οὐχ ἄρπαγες βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσι* (πρβλ. *Εφεσ.* 5.5). Σχετικά με τη φιλαργυρία, βλ. *Α' Τιμόθ.* 6.9-10: *οἱ δὲ βουλόμενοι πλουτεῖν ἐμπίπτουσιν εἰς*

δεν είναι δίκαιος όποιος επιδιώκει τον υπερβολικό πλούτο.⁹³ Συνεπώς, λαμβάνοντας υπ' όψιν και άλλες ανάλογες αντιλήψεις του (που θα εξετασθούν στο επόμενο κεφάλαιο), προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο Ευστάθιος εκτιμά μόνο το εμπόριο που δεν αποσκοπεί στο κέρδος αλλά στην κάλυψη των αναγκών.

Το γεγονός ότι ο Ευστάθιος εκτιμά τον αντιπραγματισμό που υφίσταται στον ομηρικό κόσμο σημαίνει ότι συναντά στα ομηρικά έπη μία κατάσταση ιδεατή, που δείχνει πόσο αρμονικότερα ήταν τα πράγματα όταν απουσίαζε το επιβλαβές χρήμα. Είναι, δηλαδή, πιθανόν να ανακάλυπτε στα ομηρικά έπη αντιλήψεις, τις οποίες χρησιμοποιούσε ως σημείο αναφοράς για να εκφράσει τις δικές του απόψεις. Έτσι, εκτός από την εξύμνηση της γεωργίας από τη μια πλευρά, και την περιφρόνηση προς το εμπόριο και τη βιοτεχνία από την άλλη, ίσως και άλλες ομηρικές αντιλήψεις, όπως η αντιμετώπιση της δουλείας⁹⁴ ή των κατώτερων κοινωνικών ομάδων, να είχαν διαδραματίσει κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση των αντίστοιχων ιδεών του Ευσταθίου.

Η προσπάθεια ερμηνείας ή αξιολόγησης του κλασικού παρελθόντος με βάση το παρόν, μπορούσε συχνά να λειτουργήσει και αντίστροφα. Στον επιτάφιο που έγραψε για τον μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαο Αγιοθεοδώριτη⁹⁵ αναφέρει ότι ο θανών ιεράρχης είχε σκιάσει ακόμα και την οξύνοια του Οδυσσέα.⁹⁶ Τα ομηρικά έπη και οι ήρωές τους, επομένως,

πειρασμόν και παγίδα και επιθυμίας πολλὰς ἀνοήτους και βλαβεράς, αἵτινες βυθίζουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς ὄλεθρον και ἀπώλειαν. ρίζα γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἐστὶν ἡ φιλαργυρία, ἧς τινες ὀρεγόμενοι ἀπεπλανήθησαν ἀπὸ τῆς πίστεως και ἑαυτοὺς περιέπειραν ὀδύναις πολλαῖς.

93. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, V, 1129b1-10.

94. Για κάποιες αναφορές του Ευσταθίου στη δουλεία με αφορμή τα σχόλιά του στον Όμηρο, βλ. παρακάτω, κεφ. IV.9.

95. Ευστάθιος, *Opera minora*, A, σελ. 3-16 [= Σιδεράς, *Επιτάφιοι*, 3, σελ. 33-50]: *Λόγος ἀναγνωσθεὶς ἔξω τῆς μεγαλωνύμου πόλεως Θεσσαλονίκης ἐν τῷ θείῳ ναῷ τοῦ μυροβλύτου ἀγίου Νικολάου ἐπ' αὐτῇ τῇ θήκῃ τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν αἰοιδίμῳ τῇ μνήμῃ πανιερωτάτου Ἀθηνῶν τοῦ ὑπερτίμου, ὅτε εἰς τὴν μεγαλόπολιν ἀνεκομίζετο· μικτὸς δὲ ὁ λόγος και οὔτε μονωδικὸς ἀκράτως (οὐ γὰρ ἔπρεπε τὸ τοιοῦτον εἶδος εἰς ἀκέραιον οὔτε τῷ κειμένῳ οὔτε τῷ γράψαντι) και οὐδὲ πρὸς ἐπιτάφιον ἐντελῶς διεσκευασμένος διὰ τὸ ἀμελέτητον, κεκραμένος δὲ ἐξ ἀμφοῖν και μονωδικῶς μὲν παθαινόμενος, ἐπιταφίου δὲ νόμῳ ἔστιν αἷς τῶν πράξεων ἐλλαμπόμενος και τοῦτο μετὰ γοργότητος· εἰ δέ τινα και ἄλλα μεσολαβεῖται τῷ λόγῳ, μέθοδος ἰδία ταῦτα τοῦ γράψαντος, χαίροντος τῇ ιδέᾳ ταύτῃ ὡς τὰ πολλὰ.*

96. Ευστάθιος, *Opera minora*, A, σελ. 7,56-57 [= Σιδεράς, *Επιτάφιοι*, 3, σελ. 39,6-8]: ...

αποτελούν συχνά το μέτρο βάσει του οποίου αξιολογούνται άνθρωποι και καταστάσεις της εποχής του Ευσταθίου. Ένα από τα πιο πρόσφορα έργα για να καταστεί κατανοητή αυτή η λειτουργία της κλασικής κληρονομιάς αποτελεί η *Ἀλεξιάς* της Ἄννας Κομνηνῆς.⁹⁷ Το έργο αυτό, ένα από τα σημαντικότερα της βυζαντινῆς ιστοριογραφίας, βρίθει ομηρικών επιρροών, από τις οποίες η πιο προφανής εντοπίζεται στον τίτλο του.⁹⁸ Η λειτουργία όμως των ομηρικών στοιχείων δεν είναι απλώς «διακοσμητική», αλλά παρουσιάζει πολλαπλότητα. Μία από τις σπουδαιότερες εκφάνσεις της είναι ότι ο κόσμος της *Ιλιάδος* και της *Οδύσσειας* χρησιμεύει ως μέτρο με το οποίο συγκρίνεται το παρόν: ο αυτοκράτορας Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός, ο πατέρας της Ἄννας και ἥρωάς της στο έργο, ανταποκρίνεται και πολλές φορές ξεπερνά το μέτρο αυτό, ενώ οι αντίπαλοί του συνήθως όχι.⁹⁹

Επιπλέον, τα ομηρικά στοιχεία συντελούν με τρόπο καταλυτικό στην εκδήλωση μίας ουσιαστικής πρόθεσης του έργου της Ἄννας Κομνηνῆς: την προβολή της επικής νοοτροπίας της στρατιωτικής αριστοκρατίας, η οποία ενσαρκώνεται στη δυναστεία των Κομνηνών. Ο R. Katičić έχει δείξει ότι το επικό και ομηρικό πνεύμα στην *Ἀλεξιάδα* δεν αποτελεί πα-

εἶδεν ὁ τόπος ἐκεῖνος καὶ τὴν Ὀδυσσεὺς σύνεσιν, ἀλλὰ σὺ ταύτην ἀπέκρουψας, θαῦμα μέγα τοῖς ἐγχωρίοις ἐπιφανείς' ...

97. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, D.R. Reinsch – A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB, 40/1], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001. Για την Ἄννα Κομνηνή, βλ. G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Λονδίνο 1929· Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινὸ ιστοριογραφικὸ πεντάπτυχο: Προκόπιος, Μιχαὴλ Ψελλός, Ἄννα Κομνηνή, Ἰωάννης Κίνναμος, Γεώργιος Σφραντζής. Συμβολὴ για τους ιστοριογράφους και την εποχή τους* [Βυζάντιο / Ιστορία], Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 47-63.

98. Για τις ομηρικές επιρροές στην *Ἀλεξιάδα*, βλ. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Αναγέννησις*, σελ. 89-90· A.R. Dyck, «*Iliad and Alexiad: Anna Comnena's Homeric Reminiscences*», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 27 (1986), σελ. 113-120· Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, Β', σελ. 230, 235· R. Katičić, «Ἄννα ἡ Κομνηνὴ καὶ ὁ Ὅμηρος», *ΕΕΒΣ* 27 (1957), σελ. 213-223· του ιδίου, «Ἡ ἀρχαιομάθεια καὶ τὸ ἐπικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ἀλεξιάδα τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς», *ΕΕΒΣ* 29 (1959), σελ. 81-86· Kazhdan – Epstein, *Ἀλλαγές*, σελ. 215. Για μια γενικότερη αναφορά στα ομηρικά ιδεώδη κατὰ τον 11ο και 12ο αἰώνα, βλ. επίσης A. Carile, «Il cesare Niceforo Briennio», *Aevum* 42 (1968), σελ. 429-454· του ιδίου, «La Ὑλὴ ἱστορίας del Cesare Niceforo Briennio», *Aevum* 43 (1969), σελ. 56-87, 235-282· M. Bazzani, «The Historical Poems of Theodore Prodromos, the Epic-Homeric Revival and the Crisis of Intellectuals in the Twelfth Century», *ByzSlav* 65 (2007), σελ. 211-228, ειδ. 222-225.

99. Dyck, «*Iliad and Alexiad...*», ό.π., σελ. 119.

ραδοσιακό στοιχείο της βυζαντινής ιστοριογραφίας, αλλά σχετίζεται με τον χαρακτήρα και την ιδιοσυγκρασία της στρατιωτικής αριστοκρατίας, της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η στρατιωτική παράδοση αυτών των αριστοκρατικών οίκων είχε επενδυθεί με επικό-ηρωικό χαρακτήρα και εκφραζόταν με τον ακριτικό επικό κύκλο,¹⁰⁰ αφού οι κοινωνικές συνθήκες στις οποίες διαβίωναν και ο τρόπος ζωής των μελών της στρατιωτικής αριστοκρατίας προδιέθεταν για ένα τέτοιο επικό πνεύμα.¹⁰¹ Επομένως, η ομηρική ποίηση πρέπει να είχε ασκήσει έλξη στην Άννα Κομνηνή (η οποία είχε γαλουχηθεί με την ηρωική νοοτροπία) και γι' αυτόν τον λόγο χρησιμοποίησε στην Άλεξιάδα πολλά ομηρικά στοιχεία που εκφράζουν επική διάθεση.¹⁰²

Και άλλοι συγγραφείς, όμως, της περιόδου των Κομνηνών θεωρούν την *Ιλιάδα* ως το καταλληλότερο έργο για να εγκωμιάσει πολεμικά κατορθώματα.¹⁰³ Μεταξύ άλλων, ο καίσαρ Νικηφόρος Βρυέννιος, ο σύζυγος της Άννας Κομνηνής, αναφέρει για τον συνονόματο παππού¹⁰⁴ του: ... εἰ γοῦν μὴ πρὸς ἄλλον σκοπὸν ὁ λόγος ἑώρα, ἀλλὰ τὰ ἐκείνου κατὰ μέρος

100. Το έμμετρο μυθιστόρημα του Διγενή Ἀκρίτη συγκεκριμένα ανάγεται μάλλον στον 11ο ή τον 12ο αιώνα. Σχετικά με την προβολή των ιδεωδών της στρατιωτικής αριστοκρατίας στο έπος του Διγενή, βλ. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 401-404· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 186-189· Magdalino, *Manuel*, σελ. 1-2, 127, 420-421, 449, 469, 473-474 (όπου επισημαίνεται ότι το έπος του Διγενή Ἀκρίτη αποτελούσε πηγή έμπνευσης για το αυτοκρατορικό ιδεώδες των Κομνηνών). Για μία ενδιαφέρουσα σύγκριση των κοινωνικών αξιών στο έπος του Διγενή Ἀκρίτη και στο *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου, βλ. Angold, *Church*, σελ. 391-403· P. Magdalino, «Honour among Romaii: The Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos», *BMGS* 13 (1989), σελ. 183-218 [= του ιδίου, *Tradition*, αρ. III]. Για το έπος του Διγενή, βλ. επίσης N. Oikonomides, «L'Épopée de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et Xle siècles», *TM* 7 (1979), σελ. 375-397.

101. Katičić, «Ἄννα ή Κομνηνή...», ό.π., σελ. 220-221.

102. Ό.π., σελ. 221. Όπως σημειώνει ο R. Katičić σε άλλο σχετικό άρθρο του: *Τὸ ἐπικὸν πνεῦμα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς νοοτροπίας τῶν μεγάλων φεουδαρχῶν τοῦ Βυζαντίου. ... Ἡ ἐπικὴ ὁρμὴ συνδέεται στενῶτατα εἰς τὸ ἔργον τοῦτο μὲ τὴν ὑπερηφάνειαν διὰ τὴν καταγωγὴν, καὶ μὲ τὸν μὴ ρωμαϊκὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, ὁ ὁποῖος θέτει τὰ ἄτομα ὑπεράνω τῶν ἀξιωμάτων καὶ δεικνύει τὸν Ἀλέξιον περισσότερον ὥς «ἐμὸν πατέρα» παρά ὥς αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων («Ἡ ἀρχαιομάθεια...», ό.π., σελ. 85).*

103. Βασιλιχοπούλου-Ιωαννίδου, *Αναγέννησις*, σελ. 89.

104. Βλ. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, Β', σελ. 217-218· Σαββίδης, *Μελέτες*, σελ. 34-35.

διεξελεθῆν ἡβουλήθη, ἄλλης ἂν Ἰλιάδος ἐδέησε.¹⁰⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Νικηφόρος Βρυέννιος εξιδανικεύει στο έργο του το πρότυπο του αριστοκράτη-πολεμιστή και συχνά οι ομηρικοί ήρωες και ο κώδικας τιμής τους χρησιμεύουν για την προβολή αυτού του ιδανικού.¹⁰⁶ Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι ο Βρυέννιος έχει χαρακτηριστεί ως ο ιδεολόγος της στρατιωτικής αριστοκρατίας κατά την περίοδο των Κομνηνών.¹⁰⁷

Οι παραπάνω διαπιστώσεις θα μπορούσαν να ισχύουν σε μεγάλο βαθμό και για τον Ευστάθιο, όχι μόνο επειδή υποστηρίζει τη στρατιωτική αριστοκρατία και συντελεί στη διαμόρφωση και διάδοση των αντιλήψεών της, αλλά και λόγω του ότι η νοοτροπία που διέπει την Άλεξιάδα δεν είναι σε καμία περίπτωση ένα μεμονωμένο φαινόμενο, αφού τα ιδανικά της στρατιωτικής αριστοκρατίας διαποτίζουν σε μεγάλο βαθμό τη βυζαντινή κοινωνία και επιδρούν ακόμα και στην αυτοκρατορική ιδεολογία και εικόνα.¹⁰⁸ Με λίγα λόγια, ο Ευστάθιος αναγνωρίζει στα ομηρικά έπη τις ηρωικές αριστοκρατικές αντιλήψεις της εποχής του.

Σημειωτέον ότι και ο Ευστάθιος έχει τους προσωπικούς του «ήρωες», οι οποίοι είναι μέλη της στρατιωτικής αριστοκρατίας. Ο Ευστάθιος θαυμάζει γενικά τους αριστοκράτες-πολεμιστές, αλλά ο «ιπποτικός» Μανουήλ Α΄ είναι εκείνος που ενσαρκώνει το ιδανικό του πολεμιστή περισσότερο από όλους.¹⁰⁹ Ο Ευστάθιος τον παρουσιάζει ως τον αρχετυπικό πολεμιστή. Στον επιτάφιο που έγραψε προς τιμήν του,¹¹⁰ ο οποίος

105. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Υψηλή Ιστορία*, IV.15, έκδ. P. Gautier, *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor* [CFHB, 9], Βρυξέλλες 1975, σελ. 281,17-18. Για ένα παράδειγμα ανάλογο με αυτό του Βρυεννίου, βλ. Μιχ. Χωνιάτης, *Επιστολαί*, 111, σελ. 176,154-155 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β΄, επιστ. ριὰ, σελ. 215,26-27]: ... ὅσας δὲ διασκευάζεις κατὰ πόντον τραγωδίας, πόσαι Ἰλιάδες ἂν ῥαψωδῆσαιεν;

106. Βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β΄, σελ. 221-222.

107. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 171. Πρβλ. Κ.Δ.Σ. Παϊδας, «Πολιτική σκέψη και ηγεμονικό πρότυπο στην Ύψη Ιστοριών του Νικηφόρου Βρυέννιου», *Βυζαντινά* 26 (2007), σελ. 175-189.

108. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 190.

109. Βλ. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 156: ... Eustathius belonged to that part of the Byzantine intelligentsia which backed the Comneni and the military élite. His ideal was the 'knightly' Manuel I. Βλ. επίσης, Kazhdan, «Imperial Propaganda», σελ. 21.

110. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 196-214: Τὸ γραφὲν εἰς τὸν αἰοίδιμον ἐν ἀγίοις βασιλεῦσι κῦριν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν. Ὅπερ ὅτι οὐ τυχόντως μεθώδευται, ὁ πεπαιδευμένος διακρινεῖ. Πολλῶν γὰρ ἄλλως γραψάντων, ἐστρουφνῶθη πρὸς διαφορὰν ὁ παρὼν ἐπιτάφιος. Πρβλ. καὶ A.F. Stone, «The Funeral Oration of Eustathios of Thessaloniki for Manuel I Komnenos: A Portrait of a Byzantine Emperor», *Balkan Studies* 41/2 (2000), σελ. 239-273.

βρίθκει τόπων, ο Μανουήλ περιγράφεται ως πολεμιστής οπλισμένος με σπάθη βαρυνομένη πολλῶ τῷ σιδήρῳ ἢ με σιδερένιο ρόπαλο που φέρνει χάλκεον ὕπνον¹¹¹ σε όσους πλήττει (σαφής εδώ η ομηρική αναφορά) ἢ με βαρύ δόρυ.¹¹² Ο Μανουήλ αψηφούσε τους κινδύνους και υπερηφανευόταν περισσότερο για τις πληγές στο σώμα του παρά για τα κοσμήματα του διαδήματός του,¹¹³ ενώ άντεχε στο ισχυρό ψύχος και την αφόρητη ζέστη.¹¹⁴ Στον Λόγον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν¹¹⁵ ο Μανουήλ Α΄ παρουσιάζεται να κοιμάται λίγο και να τρώει με εγκράτεια.¹¹⁶ Παρόμοιες απόψεις για τον Μανουήλ εκφράζουν τόσο ο Ιωάννης Κίνναμος (προ 1143 - μετά 1185),¹¹⁷ όσο και ο Θεόδωρος Πρόδρομος

111. Πρβλ. *Ιλ.*, Λ 241: ὥς ὁ μὲν αὖθι πεσὼν κοιμήσατο χάλκεον ὕπνον ...

112. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 208,92-209,4: Καὶ χθές μὲν τὰς βασιλικὰς ἔτριβον χεῖρας, καὶ εἰσαύριον δὲ τρίψουσιν. ἡ σπάθη βαρυνομένη πολλῶ τῷ σιδήρῳ, καὶ ὅσον δίχα γε τοῦ τέμνειν οὐκ ἂν οὐδ' ἄλλως φέροι κατενεχθέντα πολέμιος ὄμιλος, ἀλλὰ συχνὸς τοῦ βίου ἐκθεριζόμενος, δραγμαεύοιτο ἂν εἰς στοιβάς· ἡ κορὴν σιδηρεά, χάλκεον ὕπνον τῶν πληττομένων καταφέρουσα, ἡ βριθὺ δόρυ, καὶ ὅπερ εἶκασεν ἂν ποιητικὴ μεγαλοφωνία ὡς εἰς νηὸς ἱστὸν ἐεικοσόροιο.

113. Ό.π., σελ. 210,20-26: Ἀμέλει καὶ κινδύνοις ἑαυτὸν παρενετίθει, ἔνθα τῷ στρατῷ ἄλλως ἦν ἄφυκτον· καὶ διδοὺς ἑαυτὸν ἕως καὶ εἰς θάνατον, κατηλλάττετο τοῖς λοιποῖς τὸ σώζεσθαι. Ὅθεν καὶ ἐφιλοτιμεῖτο τοῖς διὰ παντὸς τοῦ σώματος τραύμασιν, ἥπερ τοῖς ἐν διαδήματι ἀγλαΐσμασι, καὶ σφραγίδας ταύτας ἔφερεν, ἐγγεγλυμμένας τὸ ἀνδρικόν.

114. Ό.π., σελ. 209,27-35: Διήρκει οὖν εἰς ἅπαν φερεπονῶν, ψύχος μὲν ὑπομένων, ὡς ἐὰν καὶ μεσαιτάτου θέρους φρύγοντος φιλοτιμίαν εὐκράτου πνοῆς εὕρισκε, θερινῷ δὲ θάλπει αὖθις παραβαλλόμενος καὶ ἐγκαρτερῶν, ὡς εἰ καὶ ζωογόνοις αὖραις ἐψύχετο· δίψαν δέ, ὡς οὐδ' ἂν οἱ τῆς ἱστορίας Ἀδιψοί, ἀνεχόμενος· λιμὸν δὲ ἀεργῷ μὲν ἀνδρὶ σύμφορον εἶναι φιλοσοφῶν, ἐργατικῷ δὲ ἀνθρώπῳ ἀπροσάρμοστον, ὃν οἶδε τρέφειν τὰ σπουδαῖα ἔργα, ἑαυτοῖς ἀπασχολοῦντα τὸ τῆς ψυχῆς ἐναγώνιον.

115. Ευστάθιος, *Opera minora*, K, σελ. 182-194 [= FRB, I, σελ. 1-16].

116. Ευστάθιος, *Opera minora*, K, σελ. 184,82-89 [= FRB, I, σελ. 4,6-14]: ... ὕπνος δὲ ἀποδημῶν οὐ μόνον ὅσος λυσιμελὴς καὶ γλυκύθυμος, ἀλλὰ καὶ ὅσος βράχῳ τι ἐπιμύσαι τὰ βλέφαρα, πόσον ἂν τοῦ ὑγιαίνειν ποιήσῃ συνέκδημον; τροφῆς δὲ ἀποχὴ καὶ αὕτη ἐπὶ τοσοῦτον, ἐφ' ὅσον ἂν καὶ οἱ ἐπὶ νηστεῖαις ἀβρυνόμενοι καὶ οἷς ἔργον ἢ κατὰ γαστρός μάχη τὸ ἔλαττον ἀπενέγκωνται, ποῖον ἂν σῶμα οὐκ ἂν διάθηται κατάπονον; ἐπὶ σὲ καὶ ταῦτα, ὦ βασιλεῦ, ἄγρυπνον ἔλκοντα μόχθον καὶ οὐδὲ ἐνθύμιον εἰδότα τροφῆς, ἐφ' οἷς ἀφόρητα ἔκαμνες, ἵνα καὶ ἐνταῦθα φιλοσοφῆς τὴν θεῖαν ὁμοίωσιν.

117. Ο Κίνναμος, για παράδειγμα, θαυμάζει τη σωματική δύναμη του Μανουήλ Α΄, όταν ο τελευταῖος αφιππεύει και με ένα πῆδημα ιππεύει ξανά, ενώ εἶναι πάνοπλος; ... ἐς τὸν Πέτρου τοῦ ἀποστόλου καταντήσας νεῶν κοῦφά τε ἀπέβη τοῦ ἵππου καὶ αὖθις ἐπιβαίνειν μέλλων σὺν ἄλματι ἀνέθορεν, ὥσπερ οὐδὲ τῶν ψιλῶν τις καὶ ἀνόπλων (Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, IV.21, σελ. 187,16-18). Συχνά, επίσης, περιγράφει τον ηρωισμό και το θάρρος του αυτοκράτορα, ὅπως στην περίπτωση που συνάντησε μια λεοπάρδαλη στη

(περ. 1100 - περ. 1170[;]).¹¹⁸ Ο Ευστάθιος σε άλλο λόγο του, τον *Λόγον ῥητορικὸν τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐσταθίου τοῦ τοῦ Καταφλῶρον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*,¹¹⁹ παρομοιάζει τον Αλέξιο Β΄, γιο και διάδοχο του Μανουήλ, με τον νεαρό Αχιλλέα και τον ίδιο τον αυτοκράτορα με τον Πηλέα.¹²⁰

Βέβαια, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι ο Ευστάθιος ως ρήτορας, αλλά και ως ο πιο διάσημος εγκωμιαστής του Μανουήλ Α΄,¹²¹ χρησιμοποίησε την ταύτιση του αγαπημένου του αυτοκράτορα με τους ομηρικούς ήρωες ως μέσο προπαγάνδας που στόχευε στην εξιδανίκευσή του, ιδιαίτερα σε μία εποχή που οι ομηρικοί ήρωες αποτελούσαν πρότυπα.¹²²

διάρκεια ενός κυνηγιού: ἀλλὰ βασιλεὺς φευγόντων ὁ παρήρτητο ξίφος ἐλκύσας τὸν θῆρα πατάξων ἐφέρετο, πληγὴν τε αὐτῷ τοῦ μετώπου κατενεγκὼν ἄχρι καὶ ἐπὶ στέρνα διήλασεν. ὁ μὲν δὴ βασιλεὺς τοιόσδε τις ἐπὶ θηροκτονίαις ἐγένετο (ό.π., VI.6, σελ. 267,10-13. Πρβλ. Μιχαήλ ο του Αγγιάλου, *Λόγος εἰς τὸν ἅγιον αὐτοκράτορα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν*, γραφεὶς καθ' ὃν καιρὸν ἦν ὕπατος τῶν φιλοσόφων, έκδ. R. Browning, «A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century: The Inaugural Lecture of Michael ὁ τοῦ Αγγιάλου ὡς ὕπατος τῶν φιλοσόφων», *Balkan Studies* 2/2 [1961], σελ. 173-214, ειδ. 198,394-419 [= του ιδίου, *Studies*, αρ. IV]). Ο Κίνναμος παραδέχεται, ακόμα, πως αν δεν είχε δει ο ίδιος τα ανδραγαθήματα του Μανουήλ στην πολιορκία της Ζεύγμης (Σεμλίνου) το 1165, δεν θα τα πίστευε (*Επιτομή*, V.14, σελ. 241,15-18).

118. Βλ. για παράδειγμα, Θεόδωρος Πρόδρομος, [*Ιστορικά ποιήματα*], XXX, έκδ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien, 11], Βιέννη 1974, σελ. 348-362, ειδ. 351,81-90: ... χαλᾷ τὸν τόνον τοῖς ἐχθροῖς τοῦ πόνου τῷ συντόνῳ / αὐτὸς ὀτρύνων τὸν στρατόν, αὐτὸς ἀναθερμαίνων, / διημερεύων ἔνοπλος καὶ διανυκτερεύων / καὶ πάσης ἀνεχόμενος ὑπὲρ ἡμῶν ὀδύνης / ἐν καύσῳσιν, ἐν παγετοῖς, ἐν ὄμβροις, ἐν αἰθρίαις, / καὶ ταῦτα τίς; ὁ βασιλεὺς καὶ βασιλέων τόκος / καὶ τὸ χρυσοῦν τιθήνευμα τῆς ἱερᾶς πορφύρας, / ὅτε παρῇν τοὺς μὲν λοιποὺς ἐλέγχεσθαι σαρκίνους / πρὸς τὸ τῶν πόνων ἄτρυτον τῶν νεύρων χαλωμένων, / τὴν σὴν δὲ φύσιν, δέσποτα, μόνην ἀδαμαντίνην.

119. Ευστάθιος, *Opera minora*, O, σελ. 261-288 [= FRB, VI, σελ. 92-125].

120. Ευστάθιος, *Opera minora*, O, σελ. 285,26-30 [= FRB, VI, σελ. 121,15-19]: Τὸ δόρυ ἀνεμοτρεφές [πρβλ. *Ιλ.*, Α 256] σοι, ἀλλ' ἔτι παιδικῇ δυνάμει σύμμετρον, μικρὸν δὲ ὅσον καὶ δολιχόσκιον [πρβλ. *Ιλ.*, Γ 346] καὶ βριθὺ καὶ μέγα καὶ στιβαρὸν καὶ οἷον ἂν σὺ μόνος δύναιο κινεῖν ἐκ τοῦ πατρὸς τὸ διδασκάλιον παραλαβὼν σεμνότερον ἢ περ ὁ Θετταλὸς μεῖραξ ἐκ Πηλέως [πρβλ. *Ιλ.*, Π 140 κ.ε.], τὸ θαῦμα τὸ Ὀμηρικόν.

121. Βλ. Magdalino, *Manuel*, σελ. 483.

122. Πρβλ. ό.π., σελ. 481: *The superlative, inflated quality of that literary image was partly the result of Manuel's need to prove himself better than his brother, father and grandfather in a world where David, Odysseus, Alexander and Digenes Akrites were role models, and where Anna Komnene was busy writing her Alexiad.*

Τα προαναφερθέντα παραδείγματα, ωστόσο, επισημαίνουν τον σπουδαίο ρόλο που διαδραμάτιζαν οι στρατιωτικές αρετές στη διαμόρφωση της εικόνας του ιδανικού αυτοκράτορα κατά τον 12ο αιώνα. Η εξέλιξη αυτή, που καλλιεργούσε το ιδεώδες του αυτοκράτορα-πολεμιστή, είχε αρχίσει από τα τέλη του 11ου αιώνα και επέφερε αλλαγές ακόμα και στο τελετουργικό του κράτους, στη ζωγραφική και την αυτοκρατορική εικονογραφία, καθώς τα πάντα λάμβαναν στρατιωτικό χαρακτήρα.¹²³ Ένας εύγλωττος τρόπος για να απεικονισθεί λογοτεχνικά η στρατιωτική εικόνα του αυτοκράτορα ήταν μέσω της ταύτισής του με τους ήρωες των ομηρικών επών, οι οποίοι ήταν πρωτίστως ένδοξοι αριστοκράτες-πολεμιστές.

Ο αυτοκράτορας αποτελεί το πρόσωπο που ενσαρκώνει τη βυζαντινή ιδεολογία, και η παρουσίασή του ως τέλειου πολεμιστή, ως ακάματου στρατιώτη-αυτοκράτορα, αποτελεί συνέπεια της επικράτησης των ιδανικών της στρατιωτικής αριστοκρατίας στη βυζαντινή κοινωνία και της ανάγκης προβολής τους στην αυτοκρατορική εικόνα. Η δυναστεία των Κομνηνών, που προερχόταν από τη στρατιωτική αριστοκρατία, εμπλούτισε το αυτοκρατορικό ιδεώδες με τα γνωρίσματα και τις αξίες της. Τον 11ο και τον 12ο αιώνα, παράλληλα με την άνοδο της στρατιωτικής αριστοκρατίας, διαμορφώνονται, δίπλα στις παραδοσιακές, νέες αριστοκρατικές αξίες, όπως η ευγενική καταγωγή και η πολεμική ανδρεία.¹²⁴ Ο Ευστάθιος έχει εξυμνήσει αρκετές φορές τις στρατιωτικές αρετές και την ανδρεία μελών της στρατιωτικής αριστοκρατίας.¹²⁵ Στο έργο του για την άλωση της Θεσσαλονίκης επαινεί τη στρατηγική ευφυΐα του Ανδρονίκου Λαπαρδά¹²⁶ και αναφέρει ότι ο Σελτζούκος σουλτάνος Κιλίτζ Αρσλάν Β΄ είχε δώσει στον στρατηγό το προσωνύμιο «Γεράκι» εξαιτίας της ταχύτητας των αντιδράσεων και της οξύνοιάς του,¹²⁷ τονίζοντας έτσι ακόμα περισσότερο την αξία του Λαπαρδά με την εκτίμηση που έτρεφε

123. Βλ. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 178-186.

124. Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 103.

125. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 146-147.

126. Για τον Ανδρόνικο Λαπαρδά, βλ. L. Stiernon, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Théodora Comnène et Andronic Lapardas, sébastes», *REB* 24 (1966), σελ. 89-96· J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia, 9], Παρίσι 1990, σελ. 116.

127. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 22,5-7: ... ὁ καλὸς Λαπαρδάς, ὁ πάνσοφος τὰ στρατηγικά, ὃν ἱέρακα διὰ τὸ τῆς φρονήσεως καὶ τὸ κατὰ πράξιν ὀξυπετὲς ὁ τῶν Τούρκων σουλτάν ὀνομάζειν ἐπέκρινεν, ...

γι' αυτόν ένας αντίπαλος.¹²⁸ Επίσης, στον λόγο του προς τον μεγάλο έταιρειάρχη Ιωάννη Δούκα,¹²⁹ αναφέρεται με πανηγυρικό τρόπο στην ανδρεία του και τα στρατιωτικά κατορθώματά του στην Ασία και την Ευρώπη.¹³⁰

Ο Ευστάθιος, βέβαια, τιμούσε την αριστοκρατική καταγωγή εξίσου με τη στρατιωτική ανδρεία.¹³¹ Εξυμνεί για παράδειγμα, την ευγενική καταγωγή τόσο του Μανουήλ Α',¹³² όσο και του Ανδρονίκου Α',¹³³ ενώ στη μονωδία του προς τον προστάτη του *ἐπὶ τῶν δεήσεων* Νικηφόρο Κομνηνό¹³⁴ τοποθετεί την αριστοκρατική καταγωγή του θανόντος πρώτη στον κατάλογο των αρετών του.¹³⁵ Η σπουδαιότητα με την οποία περιβάλλει ο Ευστάθιος την ευγενική γενεαλογία είναι ενδεικτική των αριστοκρατικών αξιών της περιόδου.¹³⁶

Είναι χαρακτηριστικό ότι η φατρία των Κομνηνών σχηματίζεται από έναν αριθμό οικογενειών που συνδέονται μεταξύ τους με τη σύναψη γάμων, κατάγονται κυρίως από τη Μικρά Ασία και τη Μακεδονία και κατέχουν τεράστιες εκτάσεις γης και τα υψηλότερα στρατιωτικά αξιώματα.¹³⁷ Δεν πρέπει να πέρασε απαρατήρητο από τον Ευστάθιο το γεγονός ότι αυτές οι αριστοκρατικές οικογένειες, οι αριστοκρατικοί οίκοι, παρουσίαζαν, τηρουμένων των αναλογιών, ομοιότητες με τον

128. Ο Ανδρόνικος Λαπαρδάς είχε πολεμήσει εναντίον του Σελτζούκου σουλτάνου του Ικονίου, ως ένας από τους στρατηγούς του αυτοκράτορα Μανουήλ Α', στην καταστροφική για τους Βυζαντινούς μάχη του Μυριοκεφάλου (1176). Βλ. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 180,81-84.

129. Ευστάθιος, *Opera minora*, Α, σελ. 195-201 [= FRB, II, σελ. 16-24]: *Εἶδος λαλιᾶς τινος καὶ προσφωνήσεως, ὅτε ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς καὶ μέγας ἑταιρειάρχης κύρ Ἰωάννης ὁ Δούκας ἦλθεν εἰς Θεσσαλονίκην ἐρευνήσων τὸν Λεπενδρηνὸν κατὰ θεῖον καὶ βασιλικὸν ὀρισμόν.*

130. Ευστάθιος, *Opera minora*, Α, σελ. 197,77 κ.ε. [= FRB, II, σελ. 19,11 κ.ε.].

131. Βλ. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 175.

132. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 197,56-58: *... στερόροις δὲ θεμελίους ἐπωκοδόμηται τῇ προὔποβεβλημένῃ τῶν προγόνων εὐκλείᾳ, ...*

133. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 36,26: *... γένους εὖ ἔχων ...*

134. Ευστάθιος, *Μονωδία εἰς τὸν Νικηφόρον Κομνηνόν.*

135. Ό.π., σελ. 301,404-408: *... οὗ τὸ μὲν γένος τῶν ἀνωτάτω καὶ πρώτων τῆς εὐγενείας πηγῶν ἀπέρρεεν, ὁ δὲ λόγος ἀπ' οὐρανοῦ καὶ ἔνθεος, τὸ δὲ ἦθος ὁποῖον ἂν κατακροτήσειεν ὁ τῶν θειοτάτων ἀρετῶν ὁρμαθός, τοῖς δὲ ἐκτὸς ἐμβλέψαι θέας ἄξιος, ὡς εἰ καὶ ἥλιος ἀνθρωπίνην πλάσιν μετεσκεύαστο.*

136. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 160-178· Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 103-104.

137. Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 103.

ομηρικό αριστοκρατικό οἶκον. Ο Μ.Ι. Finley έχει τονίσει ότι στην κοινωνία της Οδύσσειας η ζωή ενός ανθρώπου καθοριζόταν, τόσο υλικά, όσο και ψυχολογικά, από τη συνύπαρξη τριών διακριτών αλλά επικαλυπτόμενων ομάδων, της κοινωνικής τάξης (*class*), της οικογένειας (*kin*) και του οἴκου.¹³⁸ Αυτό σε μεγάλο βαθμό ίσχυε και στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα.¹³⁹

Η δομή του βυζαντινού οἴκου ήταν σε πρώτο επίπεδο πολύ απλή (και παρόμοια του ομηρικού): περιλάμβανε τον κύριο του σπιτιού, που αποτελούσε την κεφαλή του οἴκου, τη σύζυγο με τα παιδιά του, και τους υπηρέτες που φρόντιζαν τις καθημερινές ανάγκες τους. Είναι σημαντική, όμως, για την κοινωνική σημασία του θεσμού, η διαπίστωση ότι ενώ ο οἶκος δεν περιέκλειε άμεσα ομάδες, όπως τη φατρία (*clan*), τους ακολούθους (*retinue*), τους υπηρέτες, τους λογίους που βασιζόνταν στην προστασία των αριστοκρατών¹⁴⁰ και τους γείτονες (*neighbourhood*), ωστόσο, αποτελούσε το θεσμό που συνένωνε τις ομάδες αυτές και αλληλεπικαλυπτόταν σε μεγάλο βαθμό μαζί τους.¹⁴¹

138. Finley, *Odysseus*, σελ. 78: *The coexistence of three distinct but overlapping groups, class, kin and oikos was that defined a man's life, materially and psychologically.*

139. Βλ. P. Magdalino, «The Byzantine Aristocratic Oikos», στο Angold (επιμ.), *Aristocracy*, σελ. 92-111, ειδ. 92 [= του ιδίου, *Tradition*, αρ. II]: *What made the aristocrat was not just his status in a hierarchy, but also his ability to identify with a group which he could call his own, and in which disparities between rich and poor, masters and servants, were offset by the solidarity of belonging to a single familia.* Πρβλ. Νεαρά 2β' Ρωμανού Α', Κωνσταντίνου και Χριστοφόρου, όπου διευκρινίζεται ότι ο όρος δυνατός αντιστοιχεί σε ένα ευρύ περιεχόμενο: *ἐκεῖνοι δὲ νοεῖσθωσαν δυνατοί, οἵτινες καὶ μὴ δι' ἑαυτῶν, ἀλλ' οὖν διὰ τῆς ἐτέρων δυναστείας, πρὸς οὗς πεπαρρόησιασμένως ὤκειώνται, ἱκανοὶ εἰσιν ἐκφοβῆσαι τοὺς ἐκποιοῦντας, ἢ πρὸς εὐεργεσίας ὑπόσχεσιν τὴν πληροφορίαν αὐτοῖς παρασχεῖν* (JGR, Α', σελ. 203).

140. Βλ. Browning, *Church, State and Learning...*, ό.π., σελ. 11-13.

141. Magdalino, «The Byzantine Aristocratic Oikos», ό.π., σελ. 96-97. Πρβλ. τη σκιαγράφηση της ευρείας έννοιας του οἴκου από τον Ιωάννη Σκυλίτζη, στην εξιστόρηση του πραξικοπήματος εναντίον του αυτοκράτορα Μιχαήλ ΣΤ' (1056-1057) που επιχείρησε ο πρόεδρος Θεοδόσιος το 1056: *Ἀναρρηθέντος δὲ τοῦ Μιχαήλ αὐτοκράτορος κατὰ τὴν λα' ἡμέραν τοῦ Αὐγούστου μηνός, τῆς θ' ἡδικτιῶνος, Θεοδόσιος πρόεδρος ό τοῦ πατραδέλφου τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου υἱός, ... ἀνελήφως τοὺς οἰκογενεῖς καὶ δούλους καὶ τοὺς ἄλλως ὑπηρετουμένους αὐτῷ, πολλοὺς δὲ καὶ τῶν γειτόνων καὶ τινὰς τῶν συνήθων, ὅσοι περ ἦσαν τὰς φρένας κουφότεροι, ἄρας περὶ δειλὴν ὀψίαν ἐκ τῆς οἰκίας (κεῖται δὲ αὕτη περὶ τὸ λεγόμενον Λεωμακέλλιον) προῆει διὰ τῆς πλατείας ὡς εἰς τὸ παλάτιον, ... (Σύνοψις Ἱστοριῶν, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum* [CFHB, 5], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, σελ. 481.42-51).*

Ούτε μία άλλη έμπρακτη εφαρμογή των ομηρικών αξιών, ο θεσμός του δώρου και του αντίδωρου, ήταν άγνωστη στο Βυζάντιο. Αν και τα δώρα αποτελούσαν παραδοσιακό τμήμα της διπλωματικής πρακτικής στη βυζαντινή και σε άλλες αυλές,¹⁴² η σημασία τους δεν ήταν μόνο εθιμοτυπική, αλλά, εκτός των άλλων, και οικονομική.¹⁴³ Φυσικά δεν θα μπορούσε εδώ να εκτεθεί το σύνολο των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών εκφάνσεων των δώρων, η ποικιλία των ειδών τους (από χρηματικά ποσά και ιερά κειμήλια μέχρι εξειδικευμένους τεχνίτες και εργάτες) και η αξία τους. Έχει αναφερθεί, όμως, ότι το κύρος και η ισχύς ενός ομηρικού ήρωα καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τον πλούτο του θησαυροφυλακίου του, τον οποίο αντανακλούσε η λαμπρότητα των δώρων που χάριζε. Αυτή η ιδιότητα του πλούτου ήταν δεδομένη στο Βυζάντιο, και συγκεκριμένα στον βυζαντινό αυτοκρατορικό οίκο ο πλούτος ήταν μία διάσταση της πολιτικής δύναμης, με το δώρο να συνιστά έκφραση του πλούτου αυτού.¹⁴⁴ Τα δώρα αποτελούσαν ευθύ υπαινιγμό σε αυτούς που συμμετείχαν στην ανταλλαγή και επιβεβαίωναν το «απόθεμά» τους, τόσο το μέγεθος του πλούτου του αποδέκτη, που αυξανόταν με το δώρο, όσο και τον εναπομείναντα πλούτο του δωρητή. Ο πλούτος αυτός γινόταν αντιληπτός ως κεφάλαιο, όχι με την έννοια του ποσού που επενδύεται στην αγορά, αλλά ως υλικές κτήσεις που μαρτυρούν την εξουσία και το κύρος του κατόχου. Ένας τρόπος με τον οποίο συσσωρευόταν, αναγνωριζόταν και μεταφερόταν αυτό το κεφάλαιο ήταν ακριβώς μέσω της εκχώρησης δώρων.¹⁴⁵

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η προσφορά δώρων αποτελούσε σημαντική πλευρά της σύναψης συγγενικών δεσμών μεταξύ της βυζαντινής αυτοκρατορικής οικογένειας και ξένων ηγεμονικών οίκων, οι οποίοι οδηγούσαν σε συμμαχία. Μάλιστα, στην περίπτωση των συμμαχιών που επισφραγίζονταν με γάμο, δώρα ανταλλάσσονταν τόσο κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, όσο και κατά την τέλεση

142. Βλ. γενικά Γ.Α. Μέριανος, «Ο ρόλος του δώρου στη βυζαντινή διπλωματία», *Τεκμήριον* 7 (2007), σελ. 199-222.

143. A. Cutler, «Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies», *DOP* 55 (2001), σελ. 247-278.

144. Είναι χρήσιμο να αναφερθεί σε αυτό το σημείο ότι στο Βυζάντιο ο επίσημος διαχωρισμός μεταξύ παλατιού και δημόσιας διοίκησης γινόταν σταδιακά πιο δυσδιάκριτος και οι λειτουργίες του κράτους έτειναν να συγχέονται με τις λειτουργίες του οίκου του αυτοκράτορα. Βλ. Magdalino, «The Byzantine Aristocratic *Oikos*», ό.π., σελ. 93.

145. Cutler, «Gifts and Gift Exchange...», ό.π., σελ. 260.

του γάμου. Δώρα προσφέρονταν στη νύφη και τον γαμπρό, ενώ ιδιαίτερη σημασία είχε η προίκα της νύφης.¹⁴⁶ Η προίκα που προσέφερε ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός στην ανιψιά του Θεοδώρα, όταν συμφώνησε να την παντρεύει με τον βασιλιά της Ιερουσαλήμ Βαλδουίνο Γ΄ (1143-1163) – ο γάμος τους τελέστηκε το 1158 – είναι ενδεικτική: 100.000 χρυσά υπέρπυρα, επιπλέον 10.000 υπέρπυρα για τα έξοδα του γάμου, και δώρα αξίας 40.000 υπέρπυρων που περιλάμβαναν χρυσό, πολύτιμους λίθους, ενδύματα, μαργαριτάρια, τάπητες, μεταξωτά και πολυτελή σκεύη.¹⁴⁷ Αυτή η εντυπωσιακή προίκα αντιπροσώπευε ένα τεράστιο ποσό, που αποτελούσε σαφή νύξη στην τεράστια πολιτική και μυθώδη οικονομική δύναμη του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Προφανώς, η προίκα αυτή δεν προσφέρθηκε χωρίς αντάλλαγμα: με τη συμμαχία που επισφραγίστηκε μέσω αυτού του γάμου, ο Μανουήλ Α΄ αποδεχόταν μεν τη δέσμευση να υποστηρίξει το λατινικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ – επιδεικνύοντας μέσω της προίκας ότι διέθετε τους πόρους να το πράξει –, αποσκοπούσε δε στην ένταξη του βασιλείου αυτού στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής.¹⁴⁸

Όσα προαναφέρθηκαν είχαν σκοπό να επισημάνουν κάποιες χαρακτηριστικές αναλογίες τόσο στον τρόπο ζωής, όσο και στα αριστοκρατικά ιδεώδη μεταξύ ενός ομηρικού ήρωα και ενός μέλους της βυζαντινής στρατιωτικής αριστοκρατίας του 12ου αιώνα. Ο Ευστάθιος, ως λόγιος που είχε εντρυφήσει στα ομηρικά έπη, αντιλαμβανόταν κατά τα φαινόμενα αυτές τις ομοιότητες και τις καλλιεργούσε όχι μόνο ως μέσο προπαγάνδας, αλλά και ως μέσο εξύμνησης των αριστοκρατών-πολεμιστών που θαύμαζε. Για τον Ευστάθιο ο εξιδανικευμένος Μανουήλ Α΄ και οι

146. Για τις προίκες των βυζαντινών πριγκιπισσών, βλ. R. Macrides, «Dynastic Marriages and Political Kinship», στο J. Shepard – S. Franklin (επιμ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, Άλντερσοτ 1992, σελ. 263-280, ειδ. 277-279. Για τα βυζαντινά αυτοκρατορικά συνοικέσια με αλλοδαπούς, βλ. επίσης Κ. Νικολάου, *Βυζαντινά βασιλικά συνοικέσια «μετ' άλλοφύλων και άλλογλώσσων» (7ος-11ος αι.)* [Το Βυζάντιο και οι Ξένοι, 4], Αθήνα 2000.

147. Willermus Tyrensis archiepiscopus, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, 18.22, στο *Recueil des historiens des Croisades, Historiens occidentaux*, τ. I/2, Παρίσι 1844, σελ. 857-858: *Dotis autem quantitas erat in centum millibus hyperperorum, justis ponderis, exceptis decem aliis ejusdem monetæ millibus, quos dominus Imperator ad opus nuptialium expensarum liberaliter concessit; et, excepto mundo virginali, in quo tam in auro, quam in gemmis, vestibus et margaritis, tapetis et holoseris, vasis quoque pretiosis, quadraginta millia justa æstimatione poterant computari.*

148. Magdalino, *Manuel*, σελ. 69-70.

υπόλοιποι αριστοκράτες πρέπει να αποτελούσαν τους ομηρικούς ήρωες της εποχής του.

Το γεγονός, όμως, ότι ο Ευστάθιος αποδεχόταν ορισμένες κοινωνικές και οικονομικές αντιλήψεις που συναντούσε στα ομηρικά έπη, ενδεχομένως, επιτρέπει να διαφανεί ότι οι αντιλήψεις αυτές προσιδίαζαν στα ιδεώδη της στρατιωτικής αριστοκρατίας που υποστήριζε. Έτσι, πέρα από τις προσωπικές του απόψεις, οι ιδέες αυτές (όπως η υπεράσπιση της γεωργίας, η καταδίκη του εμπορίου και της βιοτεχνίας που αποσκοπεί στο κέρδος κ.ά.) ταίριαζαν στα ιδανικά της αριστοκρατίας. Ο Ευστάθιος πρέπει να είχε συναίσθηση αυτής της «συγγένειας» στις περισσότερες περιπτώσεις. Η αυθεντία του Ομήρου, συνεπώς, παρείχε κάποιο βαθμό «ιδεολογικής» δικαίωσης σε συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές αντιλήψεις του Ευσταθίου, οι οποίες ήταν αριστοκρατικές.

Να σημειωθεί, τέλος, ότι και για τον Ησίοδο, όπως έχει ήδη λεχθεί για τον Όμηρο, η γεωργία θεωρείται μία από τις βάσεις του πολιτισμού και είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη θυσία, τη μαγειρική, τη γονιμότητα και την οικογένεια.¹⁴⁹ Γι' αυτό και ο Ευστάθιος δεν αναγνωρίζει τυχαία το γεγονός ότι ο Όμηρος φιλογέωργος γὰρ καὶ αὐτὸς ἔοικεν εἶναι, καθὰ καὶ Ἡσίοδος.¹⁵⁰

Μολονότι οι οικονομικές αντιλήψεις που βρίσκονται στα ομηρικά έπη είναι αναμφισβήτητα σημαντικές – και φαίνεται ότι δεν πέρασαν απαρατήρητες από τον Ευστάθιο –, η μελέτη των οικονομικών φαινομένων απέκτησε ευρύτητα και βάθος πολύ αργότερα, κατ' εξοχήν με τρεις αρχαίους Έλληνες συγγραφείς: τον Ξενοφώντα (435-354 π.Χ.), τον Πλάτωνα (περ. 429-347 π.Χ.) και κυρίως τον Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.).¹⁵¹ Στη συνέχεια θα εξετασθούν ορισμένες από τις σημαντικότερες οικονομικές ιδέες τους.

3. Κλασικοί συγγραφείς

Η ολοκληρωμένη εξέταση της οικονομικής σκέψης των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων – ακόμα και των σημαντικότερων –, εκτός του ότι θα απαιτούσε μεγάλη έκταση για την ανάπτυξή της, θα ξέφευγε από το πλαίσιο αυτής της μελέτης. Έχοντας αυτόν τον περιορισμό υπ' όψιν,

149. Morris. «Gift and Commodity in Archaic Greece», ό.π., σελ. 5· Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 27-28.

150. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. IV, σελ. 246.13.

151. Θεοχάρης, *Ιστορία οικονομικής αναλύσεως*, σελ. 16.

θα επιχειρήσω στη συνέχεια να εξετάσω ορισμένες οικονομικές ιδέες της ελληνικής κλασικής γραμματείας, αποδίδοντας, όμως, μεγαλύτερη έμφαση σε εκείνες που ενδεχομένως επηρέασαν περισσότερο τον Ευστάθιο, βάσει των οικονομικών αντιλήψεων που ο ίδιος εκφράζει.

Καταρχάς, πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η αρχαία ελληνική λέξη *οικονομία* δεν είχε την ίδια σημασία με αυτήν που της αποδίδεται σήμερα: *οικονομία* σήμαινε διαχείριση του *οἴκου*, του νοικοκυριού,¹⁵² ενώ μπορούσε να λάβει και το περιεχόμενο της διοίκησης ή της οργάνωσης με την ευρύτερη έννοια και να εφαρμόζεται έτσι σε διάφορους τομείς.¹⁵³ Η διευκρίνιση αυτή υποδεικνύει πως η οικονομία με την σύγχρονη έννοιά της δεν υπήρξε ποτέ αυτόνομη κατηγορία της αρχαίας ελληνικής διανόησης. Δεν αποτελούσε έναν ξεχωριστό και διακριτό τομέα, αλλά, όπως πολύ χαρακτηριστικά έχει σημειωθεί, ήταν εντεταγμένη στην κοινωνία.¹⁵⁴ συνεπώς, τα οικονομικά θέματα εξετάζονταν υπό το πρίσμα μη οικονομικών αντιλήψεων και παραγόντων, κυρίως ηθικών και πολιτικών. Μολονότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν αντιληφθεί σε μεγάλο βαθμό ότι οι οικονομικοί παράγοντες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην Ιστορία, εντούτοις, δεν τους αντιλαμβάνονταν ως αυτόνομους, αλλά ως εξαρτώμενους από άλλους, κατ' εκείνους σπουδαιότερους, όπως ήταν η πολιτική.¹⁵⁵ Η διαπίστωση αυτή έχει οδηγήσει συχνά στο συμπέρασμα ότι δεν υφίσταται αυτούσια και ανεξάρτητη οικονομική σκέψη και ανάλυση στα πονήματα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων.¹⁵⁶ Αντίθετα,

152. Βλ., για παράδειγμα, τον ορισμό που δίνει ο Ξενοφών, *Οἰκονομικός*, VI.4: ... ἐπιστήμης μὲν τινος ἔδοξεν ἡμῖν ὄνομα εἶναι ἡ οἰκονομία, ἡ δὲ ἐπιστήμη αὕτη ἐφαίετο, ἢ οἴκους δύνανται αὖξιν ἄνθρωποι. ...

153. Κατ' αυτή την έννοια γινόταν λόγος περί *οἰκονομίας* των υποθέσεων μιας πόλης. Ο όρος «πολιτική οικονομία», που χρησιμοποιούμε σήμερα, ανάγεται στη συγκεκριμένη χρήση της λέξης *οἰκονομία* (βλ. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 23).

154. Ό.π., σελ. 27.

155. Ό.π., σελ. 25.

156. Βλ. ενδεικτικά το πολυσυζητημένο και επιδραστικό άρθρο του M.I. Finley, «Aristotle and Economic Analysis», στο του ιδίου (επιμ.), *Studies in Ancient Society* [Past and Present Series], Λονδίνο - Βοστόνη 1974, σελ. 26-52 [ανατ. από το *Past and Present* 47 (Μάιος 1970), σελ. 3-25]. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μελέτη αυτή ο Finley δεν αποδέχεται την ύπαρξη οικονομικής ανάλυσης στον Αριστοτέλη, βλ. για παράδειγμα, ό.π., σελ. 40: *In the Ethics, in sum, there is strictly speaking no economic analysis rather than poor or inadequate economic analysis*· ό.π., σελ. 44: *Nowhere in the Politics does Aristotle ever consider the rules or mechanics of commercial exchange. On the contrary, his insistence on the un-*

αυτό που υπάρχει σύμφωνα με πολλούς ιστορικούς, και που συχνά έχει χαρακτηριστεί ως οικονομική ανάλυση, είναι συνήθως κοινές, εμπειρικές και καθημερινές παρατηρήσεις του οικονομικού πράττειν,¹⁵⁷ θέση η οποία δεν εξαιρεί ούτε τις ιδέες του Αριστοτέλη.¹⁵⁸

naturalness of commercial gain rules out the possibility of such a discussion, and also helps explain the heavily restricted analysis in the Ethics. Of economic analysis there is not a trace. Επίσης, σε άλλη μελέτη του εκφράζει ανάλογη άποψη και για τις ιδέες του Ξενοφώντος: *In Xenophon, however, there is not one sentence that expresses an economic principle or offers any economic analysis, nothing on efficiency of production, "rational" choice, the marketing of crops* (M.I. Finley, *The Ancient Economy*, Λονδίνο 1973, σελ. 19). Ο S. Meikle χαρακτηρίζει υπερβολική την άποψη του Finley ότι τα κεφάλαια του Αριστοτέλη περιέχουν μόνο ηθική και αποκλείουν οτιδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί ως στοχασμός πάνω σε θέματα που συνήθως αποκαλούμε σήμερα «οικονομικά». Ο ισχυρισμός αυτός προέρχεται από την έλλειψη διάκρισης μεταξύ οικονομικών ερευνών, δηλαδή ερευνών που είναι ως προς τη φύση τους οικονομικές, και ερευνών που, μολονότι δεν είναι ως προς τη φύση τους οικονομικές, αφορούν ζητήματα που θα αποκαλούσαμε σήμερα «οικονομικά» (Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 110-111). Ο S.T. Lowry διαφωνεί σε πολλά σημεία με τις απόψεις του Finley τόσο για τον Αριστοτέλη, όσο και για τον Ξενοφώντα (S.T. Lowry, «Recent Literature on Ancient Greek Economic Thought», *Journal of Economic Literature*, 17/1 [Μάρτ. 1979], σελ. 65-86, ειδ. 71-76).

157. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 25.

158. Αν κάποιος επιχειρήσει να ασχοληθεί έστω και αμυδρά με την οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη θα βρεθεί ενώπιον μιας ογκώδους βιβλιογραφίας και μιας διένεξης, η οποία αποτελεί κατά κάποιον τρόπο προέκταση της διαμάχης για τη φύση της αρχαίας οικονομίας. Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα δύο αντίπαλα στρατόπεδα έχουν σχηματισθεί, των νεωτεριστών και των αρχαϊστών (*modernists - primitivists*), αντικείμενο διαμάχης των οποίων αποτελεί η χρησιμότητα ή μη της προσπάθειας κατανόησης της αρχαιότητας με όρους που έχουν ληφθεί από τη νεότερη οικονομική θεωρία. Η άποψη των νεωτεριστών είναι ότι η αρχαία οικονομία δεν είναι ποιοτικά διαφορετική από την κατάσταση που μας είναι οικεία σήμερα, αλλά αποτελεί απλώς μια πρώιμη και περιορισμένη εκδοχή της· επομένως, είναι δυνατή η εφαρμογή στη μελέτη της των οικονομικών εννοιών που χρησιμοποιούνται για τη μελέτη της οικονομίας της εποχής μας. Από την άλλη πλευρά, οι αρχαϊστές, προεξάρχοντος του M.I. Finley, απέρριψαν τη δυνατότητα αυτής της εφαρμογής με το επιχείρημα ότι η αρχαία «οικονομική» δραστηριότητα είναι ποιοτικά διαφορετική από τη δική μας και ότι η χρήση των νεότερων οικονομικών εννοιών στη μελέτη της παρουσιάζει μάλλον μία διαστρεβλωμένη εικόνα της. Η θεμελιώδης διαφορά, κατά τη γνώμη τους, έγκειται στην ανυπαρξία οικονομίας της αγοράς στους αρχαίους Έλληνες, η έλλειψη της οποίας καθιστά αδύνατη την παρουσία οικονομικής σκέψης, αφού η οικονομία της αγοράς και η οικονομική σκέψη συνδέονται κατ' ανάγκη και όχι κατά σύμπτωση. Έτσι, κατά την άποψη των αρχαϊστών τα έργα που θεωρούνται ότι διαθέτουν οικονομικό χαρακτήρα, τελικά αποδεικνύεται ότι έχουν σχέση με την ηθική και όχι με την οικονομία, γεγονός που έχουμε ήδη θίξει. Η διένεξη αυτή δεν θα

Όσον αφορά την εργασία συγκεκριμένα στην αρχαία Ελλάδα υπήρχε μία μάλλον αρνητική αντίληψη απέναντί της,¹⁵⁹ καθώς αποτελούσε ένα

μπορούσε παρά να επηρεάσει τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και ιδιαίτερα εκείνων των έργων που εκλαμβάνονται ως «οικονομικές» πηγές. Από τη στιγμή, όμως, που τα κεφάλαια του Αριστοτέλη θεωρούνται και είναι τα πιο αναλυτικά και ερευνητικά από τα αντίστοιχα άλλων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, αποτελεί φυσικό επόμενο ότι η προσπάθεια ερμηνείας τους έχει βρεθεί στο επίκεντρο της διένεξης, περισσότερο από το έργο κάθε άλλου συγγραφέα. Το γεγονός αυτό έχει δύο αλληλένδετες συνέπειες: αν το αριστοτελικό έργο, το πιο αναλυτικό της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «οικονομικό», τότε σε κανένα άλλο δεν μπορεί να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός αυτός· επιπλέον, η παραδοχή αυτή σημαίνει με τη σειρά της ότι η θέση του Αριστοτέλη ως πατέρα της οικονομικής θεωρίας κλονίζεται (Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 16-19 και γενικότερα το κεφ. 8). Η διαμάχη αυτή δεν έχει λήξει ακόμα. Ο S. Meikle έχει γράψει μία από τις πιο πρόσφατες μελέτες σχετικά με την οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη, στην οποία συμπεραίνει: Οι έρευνες επομένως του Αριστοτέλη είναι ηθικές και μεταφυσικές, όχι οικονομικές (ό.π., σελ. 252). Έχει μεγάλη σημασία, ωστόσο, ότι απαντά στο ερώτημα πώς τα αριστοτελικά χωρία, τα οποία δεν θεωρεί οικονομικά, έχουν επηρεάσει τόσο πολύ την οικονομική σκέψη: Το εκ πρώτης όψεως παράδοξο έγκειται στην ιδέα ότι μια ανάλυση θα μπορούσε να αποτελέσει συμβολή στα οικονομικά χωρίς η ίδια να είναι οικονομική. Αν όμως μία ανάλυση διερευνά ένα θέμα που ταξινομείται ως «οικονομικό», αυτό δεν αποτελεί επαρκή λόγο για να την χαρακτηρίσει κανείς ως «οικονομική». Η φύση μιας έρευνας δεν καθορίζεται μόνο από το θέμα που αποτελεί το αντικείμενό της. ... Για τον εντοπισμό της φύσης μιας έρευνας είναι καθοριστικές οι διαφορές σκοπού (ό.π., σελ. 250). Σχετικά με τη διαμάχη για τη φύση της αρχαίας οικονομίας, βλ. ενδεικτικά W.T. Loomis, *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*, Ann Arbor 1998, σελ. 251-258· K. Greene, «Technological Innovation and Economic Progress in the Ancient World: M.I. Finley Reconsidered», *Economic History Review* 53/1 (2000), σελ. 29-59· P. Cartledge, «The Economy (Economies) of Ancient Greece», στο Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, σελ. 11-32· J. Andreau, «Twenty Years after Moses I. Finley's *The Ancient Economy*», στο Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, σελ. 33-49· S. Meikle, «Modernism, Economics and the Ancient Economy», στο Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, σελ. 233-250· R. Saller, «Framing the Debate over Growth in the Ancient Economy», στο Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, σελ. 251-269· M. Nafissi, *Ancient Athens and Modern Ideology: Value, Theory and Evidence in Historical Sciences: Max Weber, Karl Polanyi and Moses Finley* [Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement, 80], Λονδίνο 2005, καθώς και τη σχετική βιβλιοκρισία του B. Hindess, «The Battle of the Ancient Economy», *Economy and Society* 36/3 (2007), σελ. 495-508· N. Morley, *Trade in Classical Antiquity* [Key Themes in Ancient History], Καίμπριτζ 2007, σελ. 1-16.

159. Εντούτοις, μία από τις σημαντικότερες συμβολές των αρχαίων Ελλήνων στην έννοια της εργασίας, αποτελούν αναμφίβολα οι γνωστές ιδέες του Πλάτωνα και του Ξενοφώντος για τον καταμερισμό των έργων. Κάποιοι ιστορικοί θεωρούν ότι οι ιδέες

αναπόφευκτο αλλά αναγκαίο κακό. Οι αρχαίοι Έλληνες δεν εκλάμβαναν, όπως εμείς, την εργασία ως μια ξεχωριστή λειτουργία που αποδίδει κοινωνικές αξίες, αλλά ως ένα χαλαρό σύνολο διαφορετικών ενασχολήσεων. Επιπλέον, η διανοητική τους συνήθεια να κάνουν διακρίσεις μεταξύ των διαφόρων ασχολιών, συγκρίνοντάς τις μεταξύ τους και θεωρώντας κάποιες ανώτερες και άλλες κατώτερες, είχε ως αποτέλεσμα να μην μπορούν να αντιληφθούν ένα συνδυαστικό δεσμό για όλα τα είδη εργασιών.¹⁶⁰ Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι αν και οι αρχαίοι Έλληνες δεν αντιμετώπιζαν την ίδια την εργασία ως καλή ή κακή, η παράμετρος που μπορούσε να οδηγήσει στη θετική ή αρνητική αξιολόγησή της ήταν αν κάποιος εργαζόταν για τον εαυτό του ή προσέφερε τις υπηρεσίες του σε κάποιον άλλο. Η δεύτερη περίπτωση ήταν ανεπιθύμητη για έναν ελεύθερο άνθρωπο, καθώς σήμαινε κατά κάποιον τρόπο την υποταγή του εργαζόμενου στον εργοδότη του, αφού όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης: *ἐλευθέρου γὰρ τὸ μὴ πρὸς ἄλλον ζῆν*.¹⁶¹ Αυτός είναι μάλλον και ένας από τους λόγους για τον οποίο ο Αριστοτέλης και άλλοι δεν θεωρούν το επάγγελμα του τεχνίτη κατάλληλο για έναν ελεύθερο πολίτη, επειδή ο τεχνίτης εξαρτάται κάθε φορά από τον παραγγελιοδότη του.

Ήταν, όμως, όλες οι εργασίες κοινωνικά εξίσου αποδεκτές; Οι αρχαίοι Έλληνες συνήθιζαν, όπως προαναφέρθηκε, να διαχωρίζουν τις διάφο-

αυτές είναι άσχετες προς τη νεότερη έννοια του καταμερισμού της εργασίας καθώς και οι δύο στοχεύουν στη βελτίωση της ποιότητας των παραγομένων αγαθών, μέσω μιας μεγαλύτερης εξειδίκευσης, και όχι στην αύξηση της παραγωγής (Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 34, 234. Ειδικότερα για τον Ξενοφώντα, βλ. Finley, *The Ancient Economy*, ό.π., σελ. 19). Η ανάγκη για τον καταμερισμό της εργασίας σύμφωνα με τον Πλάτωνα οφείλεται στο γεγονός ότι κάθε άνθρωπος έχει διαφορετικές ικανότητες, τις οποίες μπορεί να βελτιώσει μέσω της εξειδίκευσής του: *Ἐκ δὴ τούτων πλείω τε ἕκαστα γίγνεται καὶ κάλλιον καὶ ῥᾶον, ὅταν εἷς ἐν κατὰ φύσιν καὶ ἐν καιρῷ, σχολὴν τῶν ἄλλων ἄγων, πράττῃ* (*Πολιτεία*, II, 370a-c). Είναι προφανές, λοιπόν, ότι σύμφωνα με τον Πλάτωνα ο καταμερισμός στοχεύει τόσο στην αύξηση, όσο και στη βελτίωση της παραγωγής. Στον Ξενοφώντα, ωστόσο, ο καταμερισμός της εργασίας δείχνει να μην προσλαμβάνει ακριβώς τη σημασία που του αποδίδουμε σήμερα: σκοπός του είναι η βελτίωση της ποιότητας των αγαθών – λόγω της μεγαλύτερης εξειδίκευσης –, η βελτίωση της παραγωγής και όχι η αύξησή της. Όπως πολύ χαρακτηριστικά σημειώνει: *... ἀδύνατον οὖν πολλὰ τεχνώμενον ἄνθρωπον πάντα καλῶς ποιεῖν. ... ἀνάγκη οὖν τὸν ἐν βραχυτάτῳ διατρίβοντα ἔργῳ τοῦτον καὶ ἄριστα δὴ ἡναγκάσθαι τοῦτο ποιεῖν* (*Κύρου Παιδεία*, VIII.2.5).

160. Βλ. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 33.

161. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, I, 1367a33.

ρες ασχολίες σε περισσότερο ή λιγότερο «ευγενείς» – διαχωρισμό που επιχειρεί και ο Ευστάθιος. Σύμφωνα με αυτή τη διάκριση, η οποία ήταν συνηθισμένη στην κλασική περίοδο, κάποιος καλός κάγαθός (ο τέλειος στο σώμα και στην ψυχή άνδρας) άρμοζε να ασχοληθεί με ορισμένες δραστηριότητες, ενώ αντίθετα κάποιες άλλες ήταν ακατάλληλες γι' αυτόν και αντάξιες μόνο των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, των ξένων και των δούλων. Την κορυφή της κλίμακας των αξιών καταλάμβανε η γεωργία, και ο ελεύθερος, ανεξάρτητος και αυτάρκης γαιοκτήμονας ενσάρκωνε το ιδανικό αυτό.¹⁶²

Ήδη από το προηγούμενο υποκεφάλαιο έχει προβληθεί η σπουδαιότητα που απέδιδε στη γεωργία ο Όμηρος. Και άλλοι, μεταγενέστεροι συγγραφείς, όμως, έχουν εξυμνήσει τη γεωργία ως την κατεξοχήν επωφελή, χρήσιμη και αξιέπαινη ασχολία. Ένας από αυτούς ήταν ο Ξενοφών, ο οποίος στον *Οίκονομικόν* του μελετά θέματα οικιακής οικονομίας και κυρίως την άρτια διαχείριση του οίκου,¹⁶³ δηλαδή της οικογενειακής αγροτικής οικίας, η οποία αποτελούσε την παραδοσιακή πολιτική και οικονομική βάση της αθηναϊκής κοινωνίας.¹⁶⁴ Η διαχείριση της περιουσίας κάποιου είχε εξελιχθεί σε μία τυπική τέχνη και υπήρχαν ορισμένες αρχές, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί μέσω της εξέλιξης και της επιβίωσης των ικανότερων· αν κάποιος τις ακολουθούσε μπορούσε να επιτύχει τον υψηλότερο βαθμό απόδοσης.¹⁶⁵ Αυτές τις αρχές και τις τεχνικές συμβουλές, λοιπόν, παρέχει ο Ξενοφών στον *Οίκονομικόν* και οι παρατηρήσεις του σχετικά με την ολοκληρωμένη οργάνωση της οικίας γίνονται σε συνδυασμό με τη γεωργία. Ο τίτλος του έργου του, πάντως, δεν πρέπει να μας παραπλανήσει· ο Ξενοφών δεν εξετάζει γενικότερα τα διάφορα

162. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 27.

163. Ο Ξενοφών δίνει τον εξής ορισμό του οίκου: ... καὶ εἰ μὴδ' ἐν τῇ αὐτῇ πόλει εἴη τῷ κεκτημένῳ, πάντα τοῦ οἴκου εἶναι ὅσα τις κέκτηται. ... ὅ τι γέ τις ἀγαθὸν κέκτηται οὐ μὰ Δί' οὐκ εἴ τι κακόν, τοῦτο κτῆμα ἐγὼ καλῶ. Σὺ δ' ἔοικας τὰ ἐκάστω ὠφέλιμα κτήματα καλεῖν (*Οίκονομικός*, I.5-7). Βλ. επίσης, ὁ.π., VI.4: ... οἶκος δ' ἡμῖν ἐφαίνετο ὅπερ κτήσις ἢ σύμπασα, κτήσιν δὲ τοῦτο ἔφαμεν εἶναι, ὅ τι ἐκάστω εἴη ὠφέλιμον εἰς τὸν βίον, ὠφέλιμα δὲ ὄντα εὐρίσκετο πάντα ὅποσους τις ἐπίσταιτο χρῆσθαι.

164. S.T. Lowry, «The Economic and Jurisprudential Ideas of the Ancient Greeks: Our Heritage from Hellenic Thought», στο Lowry – Gordon (επιμ.), *Economic Ideas*, σελ. 11-37, σελ. 18.

165. Ό.π. Για τις περί επιχειρηματικότητας ιδέες που ανέπτυξε ο Ξενοφών, βλ. A.D. Karayiannis, «Entrepreneurial Functions and Characteristics in a Proto-capitalist Economy: The Xenophonian Entrepreneur», *Wirtschaftspolitische Blätter* 4/2003, σελ. 553-563.

είδη οικονομικής δραστηριότητας, αλλά μόνο τη γεωργία, ενώ πολλές από τις λειτουργίες που περιγράφει δεν είναι καν οικονομικές.¹⁶⁶

Ο Ξενοφών, όπως και ο Ευστάθιος αιώνες αργότερα, θεωρεί ότι η γεωργία αποτελεί την ωφελιμότερη απασχόληση και παρουσιάζει τα πολλά και ποικίλα οφέλη που προσφέρει η γεωργία σε όλους τους τομείς:

*... τῆς γεωργίας οὐδ' οἱ πάνυ μακάριοι δύνανται ἀπέχεσθαι. ἔοικε γὰρ ἡ ἐπιμέλεια αὐτῆς εἶναι ἅμα τε ἡδυπάθειά τις καὶ οἴκου αὔξησης καὶ σωματῶν ἄσκησις εἰς τὸ δύνασθαι ὅσα ἀνδρὶ ἐλευθέρῳ προσήκει.*¹⁶⁷

Εἶναι δε πολύ σημαντικό πως υιοθετεί την αντίληψη ότι η γεωργία είναι η μητέρα και τροφός όλων των τεχνών, υποστηρίζοντας με αυτόν τον τρόπο το επιχείρημα ότι η γεωργία αποτελεί τη βάση και προϋπόθεση του πολιτισμού:

*καλῶς δὲ κάκεινος εἶπεν, ὃς ἔφη τὴν γεωργίαν τῶν ἄλλων τεχνῶν μητέρα καὶ τροφὸν εἶναι. εὖ μὲν γὰρ φερομένης τῆς γεωργίας ἔρρωνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι ἅπασαι, ὅπου δ' ἂν ἀναγκασθῇ ἡ γῆ χερσεύειν, ἀποσβέννυνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι σχεδὸν τι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν.*¹⁶⁸

Και σε ένα άλλο έργο, όμως, επίσης του 4ου αιώνα π.Χ.,¹⁶⁹ εξαιρείται η σημασία της γεωργίας, στο οποίο εκφράζονται αρκετά συχνά οι αντιλήψεις που συναντώνται στον *Οἰκονομικόν* του Ξενοφώντος. Πρόκειται για τα ψευδο-αριστοτελικά *Οἰκονομικά*,¹⁷⁰ στο πρώτο βιβλίο των οποίων διαβάζουμε:

Κτήσεως δὲ πρώτη ἐπιμέλεια ἡ κατὰ φύσιν· κατὰ φύσιν δὲ γεωργικὴ προτέρα, καὶ δεύτεραι ὅσαι ἀπὸ τῆς γῆς, οἷον μεταλλευτικὴ καὶ εἴ τις ἄλλη τοιαύτη. ἡ δὲ γεωργικὴ μάλιστα ὅτι δικαία· οὐ γὰρ ἀπ' ἀνθρώπων, οὐθ' ἐκόντων, ὥσπερ καπηλεία καὶ αἱ μισθαρνικαί, οὐτ' ἀκόντων, ὥσπερ

166. Για παράδειγμα, πραγματεύεται το πώς πρέπει να συμπεριφέρεται ο αρχηγός του οἴκου στη σύζυγό του (Ξενοφών. *Οἰκονομικός*, X.1-13).

167. Ξενοφών. *Οἰκονομικός*, V.1.

168. *Ο.π.*, V.17.

169. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 23-24, 206.

170. Το έργο αυτό, που χωρίζεται σε τρία βιβλία, μας έχει παραδοθεί στο αριστοτελικό corpus και ίσως αποτελεί πόνημα τριών διαφορετικών συγγραφέων της Αριστοτελικής σχολής (ό.π., σελ. 23-24).

αί πολεμικαί. ἔτι δὲ καὶ τῶν κατὰ φύσιν· φύσει γὰρ ἀπὸ τῆς μητρὸς ἡ τροφή πᾶσιν ἐστίν, ὥστε καὶ τοῖς ἀνθρώποις ἀπὸ τῆς γῆς.¹⁷¹

Ας επανέλθουμε όμως στον *Οἰκονομικὸν* του Ξενοφώντος. Όταν ο Κριτόβουλος, ένα από τα πρόσωπα του έργου, ζητά από τον Σωκράτη να του πει ποιες είναι οι τέχνες με τις οποίες αρμόζει να ασχοληθεί, ο Σωκράτης του προτείνει να ασχοληθεί με τη γεωργία· για να δώσει μάλιστα σε αυτή την επιλογή του ιδιαίτερη βαρύτητα, χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τον βασιλιά των Περσών, ο οποίος καταγινόταν με ιδιαίτερη ζέση τόσο με τη γεωργία, όσο και με την πολεμική τέχνη.¹⁷² Είναι πολύ σημαντικό το παράδειγμα που παρέχει ο Ξενοφών δια στόματος Σωκράτη, αφού με αυτόν τον τρόπο συνδέει τον πόλεμο με τη γεωργία, ακολουθώντας μια παραδοσιακή γραμμή σκέψης.¹⁷³ Μία ανάλογη αντίληψη, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί τυπικά αριστοκρατική, συναντάται αιώνες αργότερα και στον Ευστάθιο, ο οποίος μολονότι δεν συνδέει τόσο ξεκάθαρα, όσο ο Ξενοφών, τον πόλεμο με τη γεωργία, εξισώνει εξίσου και τις δύο «ασχολίες». Δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα τον 12ο αιώνα στο Βυζάντιο, η στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων, είχε ως κύρια ασχολία της τον πόλεμο και αντλούσε τον πλούτο της από τη γη. Επομένως, η γεωργία ήταν εξ ορισμού η πλέον έντιμη ενασχόληση και μαζί με την στρατιωτική τέχνη αποτελούσε ένα ισχυρό ζεύγος που παρήγαγε αξίες στην ειρήνη και στον πόλεμο.

Εάν στην κορυφή της κλίμακας των αξιών βρισκόταν η γεωργία, τότε στον αντίποδά της υπήρχαν οι άλλες οικονομικές δραστηριότητες, το εμπόριο και οι χειρωνακτικές τέχνες, οι λεγόμενες «βάνανυσες». Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Ξενοφώντειος Σωκράτης προτείνει τη γεωργία ως την πλέον αρμόζουσα σε έναν ελεύθερο πολίτη ενασχόληση, έχοντας προηγουμένως, όμως, απορρίψει τα «βάνανυσες» επαγγέλματα (*βανανυσικαί*)¹⁷⁴ ως ακατάλληλα. Η αιτιολόγηση που προσφέρει για την

171. Ψευδο-Αριστοτέλης, *Οἰκονομικά*, I, 1343a25-1343b2.

172. Ξενοφών, *Οἰκονομικός*, IV.4: Ἡμῖν δὲ δὴ ποίαις συμβουλεύεις, ὦ Σώκρατες, χρῆσθαι; Ἄρ', ἔφη ὁ Σωκράτης, μὴ αἰσχυνθῶμεν τὸν Περσῶν βασιλέα μιμήσασθαι; ἐκεῖνον γὰρ φασιν ἐν τοῖς καλλίστοις τε καὶ ἀναγκαιοτάτοις ἡγούμενον εἶναι ἐπιμελήμασι γεωργίαν τε καὶ τὴν πολεμικὴν τέχνην τούτων ἀμφοτέρων ἰσχυρῶς ἐπιμελεῖσθαι.

173. Βλ. Austin – Vidal-Naquet, *Οἰκονομία και κοινωνία*, σελ. 231.

174. Ξενοφών, *Οἰκονομικός*, IV.2. Η λέξη *βάνανυσος* (από το *βαῦνος* [= κάμινος] και το *αὔω* [= ανάβω]) ουσιαστικά σημαίνει εκείνον που εργάζεται με τη φωτιά και γενικότερα

επιλογή του συνοψίζεται στα εξής: οι «βάνανυσες» τέχνες έχουν κακή φήμη και δικαιολογημένα περιφρονούνται στις πόλεις· τα σώματα εκείνων που ασχολούνται με αυτές καταστρέφονται λόγω της καθιστικής ζωής και εκθηλώνονται, ενώ και οι ψυχές τους γίνονται πιο αδύναμες. Μία σοβαρότερη συνέπεια, όμως, είναι ότι οι τέχνες αυτές αφήνουν ελάχιστο ελεύθερο χρόνο στους τεχνίτες για να ασχοληθούν, με τους φίλους τους ή την πόλη, γεγονός που τους κάνει να θεωρούνται ακατάλληλοι τόσο ως φίλοι, όσο και ως υπερασπιστές της πατρίδας τους. Δεν είναι, επομένως, τυχαίο ότι σε μερικές πόλεις και ιδιαίτερα σε εκείνες που είναι φημισμένες στα πολεμικά δεν επιτρέπεται σε κανέναν πολίτη να ασχολείται με τις «βάνανυσες» τέχνες.¹⁷⁵ Στη συνέχεια, προσφέρει ένα υποθετικό παράδειγμα: αν εισέβαλαν εχθροί στη χώρα και χώριζαν τους αγρότες και τους τεχνίτες σε δύο ομάδες και τους ρωτούσαν χωριστά ποιο είναι καλύτερο, να υπερασπισθούν τη γη ή να την εγκαταλείψουν και να φρουρούν τα τείχη, τότε οι μεν γεωργοί θα ψήφιζαν να την υπερασπισθούν, ενώ οι τεχνίτες θα ψήφιζαν να μην πολεμήσουν, αλλά να καθίσουν ήσυχοι όπως έχουν μάθει, χωρίς να κοπιάσουν και χωρίς να διακινδυνεύσουν.¹⁷⁶ Η γη παροτρύνει τους γεωργούς να υπερασπισθούν τη χώρα τους με τα όπλα¹⁷⁷ και η γεωργία διεγείρει την ανδρεία όσων

τον χειρώναντα, ο οποίος κάνει καθιστική ζωή. Οι βανανυσικαί [ενν. τέχναι], επομένως, σημαίνουν τις χειρωνακτικές εργασίες, οι οποίες θεωρούνται ταπεινές και αξιοκαταφρόνητες (βλ. Liddell – Scott, τ. Ι, λήμματα «βανανυσικός», «βάνανυσος», σελ. 479).

175. Ξενοφών, Οικονομικός, IV.2-3: *καὶ γὰρ αἶ γε βανανυσικαὶ καλούμεναι καὶ ἐπίρρητοί εἰσι καὶ εἰκότως μέντοι πάνυ ἄδοξοῦνται πρὸς τῶν πόλεων. καταλυμαίνονται γὰρ τὰ σώματα τῶν τε ἐργαζομένων καὶ τῶν ἐπιμελομένων, ἀναγκάζουσαι καθῆσθαι καὶ σκιατραφεῖσθαι, ἔναι δὲ καὶ πρὸς πῦρ ἡμερεύειν. τῶν δὲ σωμάτων θηλυνομένων καὶ αἱ ψυχαὶ πολὺ ἀρρωστώτεραι γίγνονται. καὶ ἀσχολίας δὲ μάλιστα ἔχουσι καὶ φίλων καὶ πόλεως συνεπιμελεῖσθαι αἱ βανανυσικαὶ καλούμεναι. ὥστε οἱ τοιοῦτοι δοκοῦσι κακοὶ καὶ φίλοις χρῆσθαι καὶ ταῖς πατρίσιν ἀλεξητῆρες εἶναι. καὶ ἐν ἐνίαις μὲν τῶν πόλεων, μάλιστα δὲ ἐν ταῖς εὐπολέμοις δοκούσαις εἶναι, οὐδ' ἔξεστι τῶν πολιτῶν οὐδενὶ βανανυσικὰς τέχνας ἐργάζεσθαι.*

176. Ό.π., VI, 6-8: *τεκμήριον δὲ σαφέστατον γενέσθαι ἂν τούτου ἔφαμεν. εἰ πολεμίων εἰς τὴν χώραν ἰόντων διακαθίσας τις τοὺς γεωργοὺς καὶ τοὺς τεχνίτας χωρὶς ἑκατέρους ἐπερωτῶν ὅτερα δοκεῖ ἀρήγειν τῇ χώρᾳ ἢ ὑφεμένους τῆς γῆς τὰ τείχη διαφυλάττειν. οὕτως γὰρ ἂν τοὺς μὲν ἀμφὶ γῆν ἔχοντας ὥόμεθ' ἂν ψηφίζεσθαι ἀρήγειν, τοὺς δὲ τεχνίτας μὴ μάχεσθαι, ἀλλ' ὅπερ πεπαίδευνται καθῆσθαι μῆτε πονοῦντας μῆτε κινδυνεύοντας.*

177. Ό.π., V, 7: *παρορμᾷ δέ τι καὶ εἰς τὸ ἀρήγειν σὺν ὅπλοις τῇ χώρᾳ καὶ ἡ γῆ τοὺς γεωργοὺς ἐν τῷ μέσῳ τοὺς καρποὺς τρέφουσα τῷ κρατοῦντι λαμβάνειν.*

ασχολούνται μαζί της, τους οποίους τρέφει με αυτά που φυτρώνουν εκτός των τειχών.¹⁷⁸

Η περιφρόνηση προς τους τεχνίτες είναι παλαιότατη και σίγουρα δεν την εκφράζει πρώτος ο Ξενοφών. Ανάλογες αντιλήψεις απαντούν και στον Όμηρο, ενώ ο Ηρόδοτος παρέχει την πληροφορία ότι και άλλοι λαοί, όπως οι Αιγύπτιοι, οι Θράκες, οι Σκύθες, οι Πέρσες, οι Λυδοί και γενικά όλοι σχεδόν οι «βάρβαροι» είχαν από όλους τους συμπολίτες τους σε μικρότερη εκτίμηση όσους μάθαιναν τις τέχνες και τους απογόνους τους, ενώ αντίθετα θεωρούσαν ευγενείς εκείνους που δεν ασχολούνταν με τις χειρωνακτικές εργασίες και ιδιαίτερα όσους ήταν αφιερωμένοι στα πολεμικά. Το έθιμο αυτό, σημειώνει ο Ηρόδοτος, το είχαν υιοθετήσει και οι Έλληνες, από τους οποίους οι Σπαρτιάτες το τιμούσαν περισσότερο, ενώ οι Κορίνθιοι έδειχναν τη μικρότερη περιφρόνηση προς τους τεχνίτες.¹⁷⁹ Από τα χωρία του Ξενοφώντος και του Ηροδότου γίνεται φανερό όχι μόνο η χαμηλή εκτίμηση που έτρεφαν οι αρχαίοι Έλληνες για τους τεχνίτες, αλλά και η ασυμβατότητα της ιδιότητας του τεχνίτη με εκείνη του πολεμιστή. Ο τεχνίτης δεν θεωρείται απλώς ανεπαρκής να υπερασπίσει την πατρίδα του, αλλά σε καιρό κινδύνου θα λάβει αποφάσεις με γνώμονα πρωτίστως την προσωπική του ασφάλεια και άνεση και όχι το όφελος της πόλης του. Φαίνεται πάντως, και από την αντίληψη που παραδίδει ο Πλούταρχος,¹⁸⁰ ότι στην αρχαιότητα επικρατούσε

178. Ό.π., VI, 10: συμπαροξύνειν δέ τι ἐδόκει ἡμῖν καὶ εἰς τὸ ἀλκίμους εἶναι ἡ γεωργία ἔξω τῶν ἐρυμάτων τὰ ἐπιτήδεια φύουσά τε καὶ τρέφουσα τοὺς ἐργαζομένους.

179. Ηρόδοτος, *Ιστοριών*, II.167: εἰ μὲν νυν καὶ τοῦτο παρ' Αἰγυπτίων μεμαθήκασιν οἱ Ἕλληνες, οὐκ ἔχω ἀτρεκέως κρίναι, ὁρῶν καὶ Θρήικας καὶ Σκύθας καὶ Πέρσας καὶ Λυδοὺς καὶ σχεδὸν πάντας τοὺς βαρβάρους ἀποτιμωτέρους τῶν ἄλλων ἡγούμενους πολιητέων τοὺς τὰς τέχνας μανθάνοντας καὶ τοὺς ἐκγόνους τούτων, τοὺς δὲ ἀπαλλαγμένους τῶν χειρωναξίων γενναίους νομιζομένους εἶναι, καὶ μάλιστα τοὺς ἐς τὸν πόλεμον ἀνεμένους, μεμαθήκασιν δ' ὦν τοῦτο πάντες οἱ Ἕλληνες καὶ μάλιστα Λακεδαιμόνιοι, ἥκιστα δὲ Κορίνθιοι ὄνονται τοὺς χειροτέχνας.

180. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Περικλῆς, I.4-II.2: ... ἐπεὶ τῶν γ' ἄλλων οὐκ εὐθὺς ἀκολουθεῖ τῷ θαυμάσαι τὸ πραχθὲν ὁρμὴ πρὸς τὸ πρᾶξαι· πολλάκις δὲ καὶ τοῦναντίον χαίροντες τῷ ἔργῳ τοῦ δημιουργοῦ καταφρονοῦμεν, ὥς ἐπὶ τῶν μύρων καὶ τῶν ἀλουργῶν τούτοις μὲν ἡδόμεθα, τοὺς δὲ βαφεῖς καὶ μυρεψοὺς ἀνελευθέρους ἡγούμεθα καὶ βαναύσους. ... Ἡ δ' αὐτουργία τῶν ταπεινῶν τῆς εἰς τὰ καλὰ ῥαθυμίας μάρτυρα τὸν ἐν τοῖς ἀχρήστοις πόνον παρέχεται καθ' αὐτῆς· καὶ οὐδεὶς εὐφυῆς νέος ἢ τὸν ἐν Πίσῃ θεασάμενος Δία γενέσθαι Φειδίας· ἐπεθύμησεν ἢ τὴν Ἥραν τὴν ἐν Ἀργεὶ Πολύκλειτος, οὐδ' Ἀνακρέων ἢ Φιλητᾶς ἢ Ἀρχίλοχος ἡσθεὶς αὐτῶν τοῖς ποιήμασιν. οὐ γὰρ ἀναγκαῖον, εἰ τέρπει τὸ ἔργον ὥς χάριεν, ἄξιον σπουδῆς εἶναι τὸν εἰργασμένον.

το εξής παράδοξο: ενώ το έργο των τεχνιτών γινόταν συχνά αντικείμενο θαυμασμού, για τους ίδιους ως πρόσωπα έτρεφαν μάλλον χαμηλή εκτίμηση. Να σημειωθεί, επίσης, ότι ο Ήφαιστος, ο θεός-τεχνίτης, του οποίου η δεξιοτεχνία και οι δημιουργίες επαινούνταν ιδιαίτερα ήταν παρ' όλα αυτά δύσμορφος και χωλός, δεν χαρακτηριζόταν, δηλαδή, από την ολύμπια ομορφιά και χάρη των υπολοίπων θεών.¹⁸¹ Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι ο Ξενοφών ορίζει τη γεωργία, και όχι κάποια άλλη εργασία, ως την καταλληλότερη ασχολία για έναν καλόν κάγαθόν,¹⁸² όπως δεν είναι επίσης τυχαίο ότι η βιοτεχνία, αλλά και το εμπόριο, θεωρούνταν σε μεγάλο βαθμό υπόθεση των κατώτερων τάξεων και των ξένων.¹⁸³

Οι αντιλήψεις αυτές θα μπορούσαν να ερμηνευθούν βάσει των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Συγκεκριμένα, υπήρχε ένα γνώρισμα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, το οποίο είναι κοινό σε κάθε προβιομηχανική κοινωνία – και σε μεγάλο βαθμό στο Βυζάντιο: η γη αποτελούσε την κυριότερη μορφή περιουσίας. Σε μία κοινωνία, όπου η μεγάλη επάρκεια ρευστών πόρων και η συγκροτημένη πιστωτική δομή του δικού μας πολιτισμού ήταν άγνωστες, διαφορετικού είδους μορφές επένδυσης δεν υφίσταντο ή, σε σύγκριση με τη γη, ήταν επισφαλείς. Η έγχειος ιδιοκτησία αποτελούσε τη σταθερή μορφή οικονομικής ασφάλειας, καθώς το σπίτι και η γη κάποιου – ο οἶκος του – ήταν αδύνατον να υπεξαίρεθούν.¹⁸⁴

Είχαν όμως όλοι ανεξαιρέτως το δικαίωμα να κατέχουν γη μέσα στην επικράτεια μιας πόλης-κράτους; Σαφώς όχι: το προνόμιο αυτό ανήκε αποκλειστικά στον πολίτη μιας πόλης, και είναι χαρακτηριστικό ότι στην Αθήνα οι μέτοικοι, οι αλλοδαποί κάτοικοί της, δεν είχαν το δικαίωμα να αγοράζουν γη, αν και διαχειριζόνταν το μεγαλύτερο ποσοστό του εμπορίου και της βιοτεχνίας, καθώς και το περισσότερο ρευστό κεφάλαιο.¹⁸⁵

Στενά συνδεδεμένες με τις παραπάνω συνθήκες είναι και οι διαφορές αντιλήψεις περί έντιμων και μη τρόπων απόκτησης. Η γεωργία, η πολιτική και ο πόλεμος θεωρούνταν νόμιμοι και σεβαστοί τρόποι, ιδέα που αντανάκλα για ακόμη μία φορά τις αριστοκρατικές αξίες. Το εμπόριο, αν και δεν το αντιλαμβάνονταν ως από τη φύση του καλό

181. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 30· Finley, *Odysseus*, σελ. 72.

182. Ξενοφών, *Οικονομικός*, VI.8-9: *ἐδοκιμάσαμεν δὲ ἀνδρὶ καλῷ τε κάγαθῷ ἐργασίαν εἶναι καὶ ἐπιστήμην κρατίστην γεωργίαν, ἀφ' ἧς τὰ ἐπιτήδεια ἄνθρωποι πορίζονται.*

183. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 28.

184. Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, σελ. 141.

185. Ο.π.

ή κακό, εντούτοις το ανέχονταν στον βαθμό που αποσκοπούσε στην ικανοποίηση της αυτάρκειας, προσκομίζοντας όσα δεν μπορούσαν να παραχθούν στο πλαίσιο του οίκου. Αντίθετα, περιφρονούσαν το εμπόριο όταν επεδίωκε το κέρδος, όταν δηλαδή μετατρεπόταν σε αυτοσκοπό του εμπόρου, ενώ ήταν κυρίαρχο το στερεότυπο του εμπόρου λιανικής ως ατόμου ανέντιμου που εξαπατούσε τον κόσμο, πουλώντας το εμπόρευσμά του σε εξωφρενικές τιμές.¹⁸⁶

Ποιά ήταν η στάση, όμως, που εξέφραζαν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς και φιλόσοφοι απέναντι στα εμπορικά και βιοτεχνικά επαγγέλματα; Οι αντιλήψεις του Αριστοτέλη είναι οι πλέον αντιπροσωπευτικές και εξαιτίας του γεγονότος ότι άσκησαν τεράστια επίδραση κατά τον Μεσαίωνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη γνώμη του ο χειρωνακτας βρίσκεται κάτω από ένα είδος περιορισμένης δουλείας,¹⁸⁷ μάλλον λόγω της εξάρτησής του από εκείνον που παραγγέλλει το έργο του. Ακολουθώντας αυτή τη γραμμή σκέψης, θεωρεί πως ορισμένες εργασίες, όπως του τεχνίτη, είναι κατάλληλες για δούλους και αναφέρει ότι τον παλαιό καιρό, πριν την ανάπτυξη της ακραίας μορφής της δημοκρατίας, οι τεχνίτες δεν μπορούσαν να καταλάβουν αξιώματα σε μερικές πόλεις. Έτσι, στην ιδανική του πολιτεία αρνείται την ιδιότητα του πολίτη τόσο στους τεχνίτες¹⁸⁸ – όπως και ο Πλάτων –¹⁸⁹ όσο και στους εμπόρους. Οι έμπο-

186. Ό.π., σελ. 30-32.

187. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, I, 1260a41-1260b1: ... ό γάρ βάνουσος τεχνίτης άφωρισμένην τινά έχει δουλειαν, ...

188. Ό.π., III, 1277a35-1277b7: ... θάτερον δέ και άνδραποδῶδες. λέγω δέ θάτερον τὸ δύνασθαι και ύπηρετείν τὰς διακονικάς πράξεις. δούλου δ' είδη πλείω λέγομεν· αί γάρ έργασίαι πλείους. ὧν έν μέρος κατέχουσιν οί χερνήτες· οὔτοι δ' είσίν, ὡσερ σημαίνει και τούνομ' αυτό, οί ζῶντες από τών χειρῶν, έν οἷς ό βάνουσος τεχνίτης έστιν. διό παρ' ένίοις οὔ μετεΐχον οί δημιουργοί τὸ παλαιόν άρχῶν, πριν δήμον γενέσθαι τὸν έσχατον. τὰ μέν οὔν έργα τών άρχομένων οὔτως οὔ δεί τὸν άγαθόν [οὔδε τὸν] πολιτικόν οὔδε τὸν πολίτην τὸν άγαθόν μανθάνειν, εί μή ποτε χρειάς χάριν αὐτῷ προς αὐτόν· οὔ γάρ έτι συμβαίνει γίνεσθαι τὸν μέν δεσπότην τὸν δέ δούλον. Βέβαια, όπως διευκρινίζει, ο πολίτης μπορεί να εκτελέσει κάποια τέχνη για προσωπική του ανάγκη αν χρειασθεί, υπονοώντας πιθανότατα ότι σε αυτή την περίπτωση δεν πράττει κάτι κακό, αφού ασχολείται με κάποια τέχνη προκειμένου να εξασφαλίσει την αυτάρκειά του και όχι επειδή εξαναγκάζεται να το κάνει, όπως ένας δούλος. Επομένως, και εδώ παρατηρείται αυτό που έχει επισημανθεί στην αρχή για τη στάση των αρχαίων Ελλήνων απέναντι στην εργασία: είναι αποδεκτή εφ' όσον κάποιος εργάζεται ανεξάρτητος, για τον εαυτό του και όχι για κάποιον άλλο.

189. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 37.

ροι και οι τεχνίτες αποκλείονται επειδή η ζωή τους είναι τιποτένια και αντίθετη προς την αρετή, αλλά αυτό που ίσως κάνει εντύπωση είναι η πεποίθησή του πως ένας πολίτης δεν μπορεί να είναι ούτε γεωργός, όχι βέβαια για τους ίδιους λόγους, αλλά γιατί είναι απαραίτητος ο ελεύθερος χρόνος τόσο για την απόκτηση της αρετής όσο και για την ενασχόληση με την πολιτική.¹⁹⁰ Αυτή η στάση απέναντι στους γεωργούς αποκαλύπτει τη διάσταση που υπήρχε στην αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη ως προς την αξιολόγηση του ρόλου και της σημασίας τους μέσα σε μία πολιτεία.¹⁹¹ Για παράδειγμα, έχει ήδη επισημανθεί πως ο Ξενοφών πρεσβεύει ότι η γεωργία αποτελεί την πλέον κατάλληλη εργασία για έναν πολίτη, ενώ αντίθετα ο Αριστοτέλης θεωρεί τους γεωργούς ακατάλληλους για πολίτες.

Πάντως, η αντίθεση αυτή δεν πρέπει να είναι άσχετη με το γεγονός ότι τον 4ο αιώνα π.Χ. το ιδανικό του χωρικού-πολίτη είχε αρχίσει να χάνει την ισχύ του και η κλασική πόλις σταδιακά παρήκμαζε.¹⁹² Επιπλέον, πρέπει να συνυπολογισθεί και το γεγονός ότι η γεωργία, όσο προτιμότερη και αν ήταν από το εμπόριο ή τη βιοτεχνία, παρέμενε ένα είδος εργασίας, το οποίο προσέκρουε στο διαδεδομένο ιδανικό της «σχολής» και της αποχής από την εργασία για βιοποριστικούς λόγους.¹⁹³ Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι ο Αριστοτέλης υποστήριζε τη δουλεία: θεωρεί ότι κάποιοι άνθρωποι είναι από τη φύση τους δούλοι και χρήσιμοι για τις ανάγκες της ζωής.¹⁹⁴ Να σημειωθεί, πάντως, ότι ο Ευστάθιος, σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη, θεωρεί, όπως γράφει σε επιστολή του,¹⁹⁵ ότι φύσει γάρ ελεύθερον ζῶον ἄπας ἄνθρωπος.¹⁹⁶

190. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, VII, 1328b37-1329a2: ... φανερόν ἐκ τούτων ὡς ἐν τῇ κάλλιστα πολιτευομένῃ πόλει καὶ τῇ κεκτημένῃ δικαίους ἄνδρας ἀπλῶς, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν, οὔτε βάνανυσον βίον οὔτ' ἀγοραῖον δεῖ ζῆν τοὺς πολίτας (ἀγεννῆς γὰρ ὁ τοιοῦτος βίος καὶ πρὸς ἀρετὴν ὑπεναντίος), οὐδὲ δὴ γεωργούς εἶναι τοὺς μέλλοντας ἔσεσθαι (δεῖ γὰρ σχολῆς καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ πρὸς τὰς πράξεις τὰς πολιτικὰς).

191. Βλ. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 507 σημ. 2.

192. Ό.π., σελ. 51. Για την παρακμή της πόλης-κράτους, βλ. επίσης C.P. Baloglou, «Hellenistic Economic Thought», στο Lowry – Gordon (επιμ.), *Economic Ideas*, σελ. 105-146, ειδ. 107-108.

193. Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία*, σελ. 36.

194. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, I, 1254b16-1255a2. Βλ. σχετικά P. Millett, «Aristotle and Slavery in Athens», *Greece & Rome* 54/2 (2007), σελ. 178-209.

195. Ευστάθιος, *Επιστολαί*, 27, σελ. 79-80 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κς', σελ. 334]: <Τῷ ἱερῷ ἐκδικεῖω>.

196. Ευστάθιος, *Επιστολαί*, 27, σελ. 79,22 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κς', σελ. 334,52]. Βλ. παρακάτω, σελ. 214 κ.ε.

Ο Αριστοτέλης τηρεί, επίσης, μια ιδιαίτερη στάση προς το θαλάσσιο εμπόριο (ἐμπορικὴ): θεωρεῖ αποδεκτό το εμπόριο που περιορίζεται στην εξασφάλιση της αὐτάρκειας, ἀλλὰ αποδοκιμάζει το διαμετακομιστικό εμπόριο που στοχεύει στο κέρδος. Ἐτσι, θεωρεῖ ὅτι μία πόλη πρέπει να εισάγει τα προϊόντα που δεν διαθέτει και να ἐξάγει το δικό της πλεόνασμα, γιατί ἡ πόλη πρέπει να ἐμπλέκεται στο εμπόριο για το δικό της συμφέρον και ὄχι για το συμφέρον των ἄλλων. Εκείνοι που καθιστοῦν την πόλη τους αγορά για ὅλον τον κόσμον, το πράττουν για να ἀποκτήσουν προσόδους, ἀλλὰ ἡ πόλη που δεν ἔχει ἀνάγκη τέτοιο κέρδος δεν χρειάζεται να διαθέτει και ἐμπορικὸ λιμάνι.¹⁹⁷

Οι ἀντιλήψεις του Αριστοτέλη σχετικά με το εμπόριο και το χρηματικό κέρδος μποροῦν να γίνουν περισσότερο κατανοητές, αν ἐμβραθύνει κανεὶς στη σκέψη του. Στα Πολιτικά I.9 διακρίνει ἐξελικτικὰ τέσσερις μορφές ἀνταλλαγῆς: τὴ μὴ ἐγχρήματα ἀνταλλαγὴ· τὴν ἀνταλλαγὴ που χρησιμοποιεῖται τὸ χρῆμα με σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση των ἀναγκαίων· τὴν αγορά και πώληση που ἀποσκοπεῖ στὴν ἀπόκτηση χρημάτων· και τέλος, τὸν δανεισμὸ χρημάτων με τόκο, δηλαδὴ τὴν τοκοληψία.¹⁹⁸ Στὴ συνέχεια θα μελετηθοῦν αὐτὰ τα εἶδη με τὴ σειρά, ἐξετάζοντας καταρχὰς ποιοις εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς οἰκονομικῆς κατὰ τὸν Αριστοτέλη.

Ἡ οἰκονομική, ἡ τέχνη τῆς διοίκησης τοῦ οἴκου, ἔχει ὡς ἀντικείμενὸ τῆς τὸν πλοῦτο.¹⁹⁹ Σκοπὸς τῆς οἰκονομικῆς εἶναι νὰ βρίσκει ἢ νὰ παρέχει ἡ ἴδια ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα για τὴ ζωὴ και χρήσιμα για τὴν κοινότητα μιας πόλης ἢ ἐνὸς νοικοκυριοῦ. Φαίνεται μάλιστα ὅτι αὐτὰ τα πράγματα συνιστοῦν τὸν ἀληθινὸ πλοῦτο, ὁ ὁποῖος ἐπαρκεῖ για μια καλὴ ζωὴ (αὐτάρχεια πρὸς ἀγαθὴν ζωὴν) και δεν εἶναι ἀπεριόριστος.²⁰⁰ Πρέπει

197. Αριστοτέλης, Πολιτικά, VII, 1327a25-31: ὅσα τ' ἂν μὴ τυγχάνῃ παρ' αὐτοῖς ὄντα, δέξασθαι ταῦτα, καὶ τὰ πλεονάζοντα τῶν γιγνομένων ἐκπέμψασθαι τῶν ἀναγκαίων ἐστίν. αὐτῇ γὰρ ἐμπορικῇ, ἀλλ' οὐ τοῖς ἄλλοις, δεῖ εἶναι τὴν πόλιν· οἱ δὲ παρέχοντες σφᾶς αὐτοὺς πᾶσιν ἀγορὰν προσόδου χάριν ταῦτα πράττουσιν· ἣν δὲ μὴ δεῖ πόλιν τοιαύτης μετέχειν πλεονεξίας, οὐδ' ἐμπόριον δεῖ κεκτῆσθαι τοιοῦτον. Πρβλ. Meikle, Οἰκονομικὴ σκέψη Αριστοτέλη, σελ. 132-133.

198. Βλ. Meikle, Οἰκονομικὴ σκέψη Αριστοτέλη, σελ. 64.

199. Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, I, 1094a6-9: πολλῶν δὲ πράξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν πολλὰ γίνεται καὶ τὰ τέλη· ... οἰκονομικῆς δὲ πλοῦτος.

200. Αριστοτέλης, Πολιτικά, I, 1256b26-32: ἐν μὲν οὖν εἶδος κτητικῆς κατὰ φύσιν τῆς οἰκονομικῆς μέρος ἐστίν, ὅτι δεῖ ἥτοι ὑπάρχειν ἢ πορίζειν αὐτὴν ὅπως ὑπάρχῃ ὧν ἔστι θησαυρισμὸς χρημάτων πρὸς ζῶν ἀναγκαίων, καὶ χρησίμων εἰς κοινωνίαν πόλεως ἢ οἰκίας. καὶ ἔοικεν ὁ γ' ἀληθινὸς πλοῦτος ἐκ τούτων εἶναι. ἡ γὰρ τῆς τοιαύτης κτήσεως αὐτάρχεια πρὸς ἀγαθὴν ζωὴν οὐκ ἄπειρός ἐστιν. ...

να διευκρινισθεί ότι η τέχνη της απόκτησης των απαραίτητων αυτών αγαθών, ή χρηματιστική, δεν ταυτίζεται με την τέχνη της διαχείρισης του οἴκου (οἰκονομική), αφού η πρώτη χρησιμεύει στο να παρέχει ενώ η δεύτερη στο να χρησιμοποιεί.²⁰¹ Εντούτοις, η τέχνη της απόκτησης (χρηματιστική) αποτελεί τμήμα της τέχνης της οἰκονομικῆς, καθώς της παρέχει τα αναγκαία μέσα που πρέπει να χρησιμοποιήσει.²⁰²

Υπάρχει, ωστόσο, και ένα άλλο είδος απόκτησης, κατά τὸν Αριστοτέλη, η επονομαζόμενη απόκτηση πλούτου (χρηματιστική), εξαιτίας της οποίας δημιουργείται η αντίληψη ότι δεν υπάρχει ὄριο στα πλούτη και στην περιουσία. Αυτό το είδος αποτελεί την χρηματιστικὴν με την κακή έννοια. Επειδὴ και αυτή έχει σκοπὸ την απόκτηση αγαθών, συγχέεται με την πρώτη χρηματιστικὴν, η οποία περιορίζεται ἀπὸ τις φυσικὲς ἀνάγκες της πόλης ή της οικογένειας, ὅπως προαναφέρθηκε. Δεν ταυτίζεται, ωστόσο, με την πρώτη χρηματιστικὴν, καθώς αυτή δεν είναι φυσική (ενώ η πρώτη είναι) και δημιουργείται ἀπὸ την ἐμπειρία ή τη δεξιότητά.²⁰³

Σε αυτό το σημείο ο Αριστοτέλης εισάγει τη διάκριση μεταξύ ἀξίας χρήσεως και ἀξίας ανταλλαγῆς ενός πράγματος, φέρνοντας ως παράδειγμα το υπόδημα: ἓνα υπόδημα ἔχει δύο χρήσεις, μπορεί να φορεθῇ (ἀξία χρήσεως), ἀλλὰ και να χρησιμοποιηθῇ για ανταλλαγὴ (ἀξία ανταλλαγῆς). Η πρώτη χρήση είναι σχετική με τη φύση του πράγματος, ενώ η δεύτερη δεν είναι. Η φυσική χρηματιστική, ἀπὸ τη μια πλευρά, στοχεύει στην ἀξία χρήσης, στην απόκτηση χρήσιμων πραγμάτων. Η μη φυσική χρηματιστική, ἀπὸ την ἄλλη, ἀποσκοπεί στην ἀξία ανταλλαγῆς, δηλαδή στην απόκτηση χρήματος και η ἐμπορία (καπηλική) περιλαμβάνεται σε αυτή.²⁰⁴

201. Ό.π., I, 1256a10-13: *ὅτι μὲν οὖν οὐχ ἡ αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ τῇ χρηματιστικῇ, δῆλον (τῆς μὲν γὰρ τὸ πορίσασθαι, τῆς δὲ τὸ χρήσασθαι· τίς γὰρ ἔσται ἡ χρησομένη τοῖς κατὰ τὴν οἰκίαν παρὰ τὴν οἰκονομικὴν);* ...

202. Ό.π., I, 1256b26 κ.ε. Πρβλ. Meikle, *Οικονομικὴ σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 68-69.

203. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, I, 1256b40-1257a5: *Ἔστι δὲ γένος ἄλλο κτητικῆς, ἣν μάλιστα καλοῦσι, καὶ δίκαιον αὐτὸ καλεῖν, χρηματιστικὴν, δι' ἣν οὐδὲν δοκεῖ πέρας εἶναι πλούτου καὶ κτήσεως· ἦν ὡς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τῇ λεχθείᾳ πολλοὶ νομίζουσι διὰ τὴν γειτνίασιν· ἔστι δ' οὔτε ἡ αὐτὴ τῇ εἰρημένῃ οὔτε πόρρω ἐκείνης. ἔστι δ' ἡ μὲν φύσει ἡ δ' οὐ φύσει αὐτῶν, ἀλλὰ δι' ἐμπειρίας τινὸς καὶ τέχνης γίνεται μάλλον.* Πρβλ. Meikle, *Οικονομικὴ σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 69.

204. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, I, 1257a6-14: *ἐκάστου γὰρ κτήματος διττὴ ἡ χρήσις ἔστιν, ἀμφοτέραι δὲ καθ' αὐτὸ μὲν ἄλλ' οὐχ ὁμοίως καθ' αὐτό, ἀλλ' ἡ μὲν οἰκεία ἡ δ' οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἢ τε ὑπόδεσις καὶ ἡ μεταβλητικὴ. ἀμφοτέραι γὰρ ὑποδήματος χρήσεις· καὶ γὰρ ὁ ἀλλαττόμενος τῷ δεομένῳ ὑποδήματος ἀντὶ νομί-*

Αξιίζει να γίνει μία παρένθεση σε αυτό το σημείο, επειδή με βάση τα παραπάνω αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο Αριστοτέλης διακρίνει τον πλούτο ως διαθέσιμη αξία χρήσης από τον πλούτο ως διαθέσιμη ανταλλακτική αξία ή αλλιώς ως χρήμα. Ο αληθινός πλούτος που επιζητά η φυσική χρηματιστική είναι περιορισμένος, επειδή αποτελεί το απόθεμα των πραγμάτων που είναι χρήσιμα στην κοινότητα της πόλης ή του οίκου. Αυτό σημαίνει πως όταν αποκτηθούν αγαθά επαρκή για μια καλή ζωή, αγγίζεται ένα φυσικό όριο.²⁰⁵ Αντίθετα, ο σκοπός της μη φυσικής χρηματιστικής δεν έχει φυσικό όριο, εφ' όσον αποσκοπεί στο χρήμα (απεριόριστο κέρδος).²⁰⁶

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει τον συλλογισμό του, αναφέροντας ότι η ανταλλαγή (μεταβλητική) ανάγεται στη φυσική τάξη των πραγμάτων, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι έχουν ορισμένα αγαθά περισσότερα και άλλα λιγότερα από αυτά που τους χρειάζονται. Η πρώτη μορφή ανταλλαγής είναι η ανταλλαγή ενός αγαθού με ένα άλλο, χωρίς τη χρήση χρήματος (ανταλλακτική οικονομία). Στην πρωταρχική μορφή ένωσης, το νοικοκυριό, δεν ήταν αναγκαία η ανταλλαγή γιατί τα μέλη του μοιράζονταν όλα τα πράγματα που τους ανήκαν. Η ανάγκη ανταλλαγής προέκυψε μόνο με την ευρύτερη ένωση του χωριού, που το συναποτελούσαν χωριστά νοικοκυριά, τα οποία αντάλλασσαν μεταξύ τους αγαθά βάσει των αναγκών τους. Αυτό το είδος ανταλλαγής δεν είναι αντίθετο με τη φύση και δεν αποτελεί είδος της χρηματιστικής (με την κακή έννοια, ως απόκτηση χρημάτων) γιατί γινόταν για την αναπλήρωση της φυσικής αυτάρκειας.²⁰⁷

Η ανταλλαγή αγαθών με τη βοήθεια του χρήματος συνιστά τη δεύτερη μορφή ανταλλαγής που αποτελεί λογική εξέλιξη της πρώτης. Αυτή η

σματος ή τροφής χρήται τῷ ὑποδήματι ἢ ὑπόδημα, ἀλλ' οὐ τὴν οἰκείαν χρῆσιν· οὐ γὰρ ἀλλαγῆς ἔνεκεν γέγονε. τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἔχει καὶ περὶ τῶν ἄλλων κτημάτων.

205. Ό.π., I, 1256b31-34.

206. Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 70-73.

207. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, I, 1257a14-30: ἔστι γὰρ ἡ μεταβλητικὴ πάντων, ἀρξαμένη τὸ μὲν πρῶτον ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν, τῷ τὰ μὲν πλείω τὰ δὲ ἐλάττω τῶν ἱκανῶν ἔχειν τοὺς ἀνθρώπους (ἢ καὶ δῆλον ὅτι οὐκ ἔστι φύσει τῆς χρηματιστικῆς ἡ καπηλική· ὅσον γὰρ ἱκανὸν αὐτοῖς, ἀναγκαῖον ἦν ποιεῖσθαι τὴν ἀλλαγὴν). ἐν μὲν οὖν τῇ πρώτῃ κοινωνίᾳ (τοῦτο δ' ἐστὶν οἰκία) φανερόν ὅτι οὐδὲν ἔστιν ἔργον αὐτῆς, ἀλλ' ἤδη πλείονων τῆς κοινωνίας οὔσης. οἱ μὲν γὰρ τῶν αὐτῶν ἐκοινωνοῦν πάντων, οἱ δὲ κεχωρισμένοι πολλῶν πάλιν καὶ ἐτέρων· ὧν κατὰ τὰς δεήσεις ἀναγκαῖον ποιεῖσθαι τὰς μεταδόσεις, ... ἡ μὲν οὖν τοιαύτη μεταβλητικὴ οὔτε παρὰ φύσιν οὔτε χρηματιστικῆς ἐστὶν εἶδος οὐδὲν (εἰς ἀναπλήρωσιν γὰρ τῆς κατὰ φύσιν αὐτάρκειας ἦν)· ...

μορφή είναι ουσιαστικά είδος της χρηματιστικής. Σε αυτό το είδος, ένα εμπόρευμα ανταλλάσσεται με χρήμα και το χρήμα με ένα άλλο εμπόρευμα. Η ανάδυση αυτού του τύπου ανταλλαγής, καθώς και η εμφάνιση του χρήματος, συνδέεται με την εξέλιξη της κοινωνίας που εκτοπίζει τη λιγότερο αναπτυγμένη μορφή ανταλλαγής. Από τη στιγμή που ο εφοδιασμός στηριζόταν ολοένα και περισσότερο σε ξένες πηγές, επινοήθηκε η χρήση του νομίσματος κατ' ανάγκη, αφού δεν μεταφέρονται εύκολα όλα τα αγαθά. Συμφωνήθηκε μάλιστα να χρησιμοποιείται στις ανταλλαγές ως νόμισμα ένα χρήσιμο αγαθό, όπως ο σίδηρος ή ο άργυρος,²⁰⁸ ορίζοντας με τον τρόπο αυτόν ο Αριστοτέλης ότι το νόμισμα αποτελεί τόσο ανταλλακτικό μέσο όσο και αγαθό.²⁰⁹

Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι η δεύτερη μορφή ανταλλαγής είναι φυσική, αφού αποσκοπεί και εκείνη, όπως η πρώτη μορφή, στην ικανοποίηση των φυσικών αναγκών, την επάρκεια, και την αποκαλεί μάλιστα «αναγκαία». Εντούτοις, εξηγεί πως από αυτήν προέρχεται το τρίτο είδος ανταλλαγής, το *καπηλικόν* (λιανικό εμπόριο), όπου οι άνθρωποι προσέρχονται στην αγορά με σκοπό να αγοράσουν για να πουλήσουν, και έτσι να αυξήσουν το απόθεμά τους σε ανταλλακτική αξία, δηλαδή σε χρήμα.²¹⁰ Το λιανικό εμπόριο, που προήλθε μέσω της επινόησης του χρήματος από την αναγκαία ανταλλαγή, σταδιακά και χάρη στην εμπειρία άρχισε να διεξάγεται με μία περισσότερο μελετημένη τεχνική, η οποία επιδίωκε να ανακαλύψει τις πηγές και τις μεθόδους ανταλλα-

208. Ό.π., I, 1257a30-41: ... ἐκ μέντοι ταύτης ἐγένετ' ἐκείνη κατὰ λόγον. ξενικωτέρας γὰρ γενομένης τῆς βοηθείας τῷ εἰσάγεσθαι ὧν ἐνδεεῖς <ῆσαν> καὶ ἐκπέμπειν ὧν ἐπλεόναζον, ἐξ ἀνάγκης ἢ τοῦ νομίσματος ἐπορίσθη χρήσις. οὐ γὰρ εὐβάστακτον ἕκαστον τῶν κατὰ φύσιν ἀναγκαίων· διὸ πρὸς τὰς ἀλλαγὰς τοιοῦτόν τι συνέθεντο πρὸς σφᾶς αὐτοὺς διδόναι καὶ λαμβάνειν, ὃ τῶν χρησίμων αὐτὸ ὃν εἶχε τὴν χρεῖαν εὐμεταχειρίστον πρὸς τὸ ζῆν, οἷον σίδηρος καὶ ἄργυρος κἂν εἴ τι τοιοῦτον ἕτερον, τὸ μὲν πρῶτον ἅπλῳς ὀρισθὲν μεγέθει καὶ σταθμῷ, τὸ δὲ τελευταῖον καὶ χαρακτηῖρα ἐπιβαλλόντων, ἵνα ἀπολύσῃ τῆς μετρήσεως αὐτοῦς· ὁ γὰρ χαρακτηρ ἐτέθη τοῦ ποσοῦ σημεῖον. Για τον ρόλο του νομίσματος, βλ. επίσης Ἡθικὰ Νικομάχεια, V, 1133a19 κ.ε. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αν οι άνθρωποι δεν είχαν ανάγκη τίποτε από τους άλλους, ή δεν τα χρειάζονταν με τον ίδιο τρόπο, τότε δεν θα υπήρχε ανταλλαγή ή θα είχε λάβει διαφορετική μορφή. Το νόμισμα είναι αντιπρόσωπος της ανάγκης (χρείας) συμβατικά, αφού δεν υπάρχει φύσει αλλά νόμω και χρησιμοποιείται για να υπολογίζει την ανταλλακτική αξία των πραγμάτων. για παράδειγμα, πόσα υποδήματα αξίζουν όσο ένα σπίτι. Βλ. παρακάτω, σημ. 260.

209. Βλ. Θεοχάρης, *Ιστορία οικονομικής αναλύσεως*, σελ. 21-22.

210. Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 81.

γής που θα απέφεραν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος. Από αυτό έχει δημιουργηθεί η αντίληψη ότι η χρηματιστική σχετίζεται κυρίως με το νόμισμα, ενώ σύμφωνα με πολλούς, ο πλούτος είναι μία μεγάλη ποσότητα νομισμάτων, επειδή με αυτά ασχολείται κυρίως η χρηματιστική και το λιανικό εμπόριο.²¹¹

Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης με βάση όσα έχει αναφέρει κάνει πιο συγκεκριμένη τη διαφορά μεταξύ φυσικής χρηματιστικής και μη: η πρώτη έχει σχέση με την οικιακή οικονομία (οικονομική), ενώ η δεύτερη με το λιανικό εμπόριο (καπηλική). Η αφύσικη χρηματιστική δημιουργεί πλούτο μόνο με την ανταλλαγή των προϊόντων, σχετίζεται με το χρήμα και ο πλούτος που παράγει είναι απεριόριστος.²¹²

Η τέταρτη και τελευταία μορφή στην εξέλιξη της ανταλλακτικής αξίας και η πλέον μισητή μορφή χρηματιστικής είναι η όβολοστατική, η τοκοληψία, που παράγει κέρδος από το ίδιο το χρήμα και όχι από το φυσικό του αντικείμενο. Ο αρχικός σκοπός του χρήματος ήταν η χρήση του στις ανταλλαγές και όχι η αύξησή του μέσω του τόκου. Ο όρος «τόκος», όμως, ο οποίος δηλώνει τη γένεση χρήματος από χρήμα, χρησιμοποιείται για να δηλώσει το προϊόν του χρήματος, αφού το τέκνο (τόκος) μοιάζει στον γονέα. Επομένως, αυτό το είδος χρηματιστικής είναι το πλέον αφύσικο όλων.²¹³ Η καταδίκη της τοκοληψίας από τον Αριστοτέλη

211. Αριστοτέλης, Πολιτικά, I, 1257a41-1257b10: πορισθέντος οὖν ἤδη νομίσματος ἐκ τῆς ἀναγκαίας ἀλλαγῆς θάτερον εἶδος τῆς χρηματιστικῆς ἐγένετο, τὸ καπηλικόν, τὸ μὲν πρῶτον ἀπλῶς ἴσως γινόμενον, εἶτα δι' ἐμπειρίας ἤδη τεχνικώτερον, πόθεν καὶ πῶς μεταβαλλόμενον πλείστον ποιήσει κέρδος. διὸ δοκεῖ ἡ χρηματιστικὴ μάλιστα περὶ τὸ νόμισμα εἶναι, καὶ ἔργον αὐτῆς τὸ δύνασθαι θεωρῆσαι πόθεν ἔσται πλῆθος χρημάτων· ποιητικὴ γὰρ ἐστὶ πλούτου καὶ χρημάτων. καὶ γὰρ τὸν πλοῦτον πολλάκις τιθέασιν νομίσματος πλῆθος, διὰ τὸ περὶ τοῦτ' εἶναι τὴν χρηματιστικὴν καὶ τὴν καπηλικήν.

212. Ό.π., I, 1257b19-24: ἔστι γὰρ ἐτέρα ἡ χρηματιστικὴ καὶ ὁ πλοῦτος ὁ κατὰ φύσιν, καὶ αὕτη μὲν οἰκονομική, ἡ δὲ καπηλικὴ ποιητικὴ χρημάτων οὐ πάντως, ἀλλὰ διὰ χρημάτων μεταβολῆς. καὶ δοκεῖ περὶ τὸ νόμισμα αὕτη εἶναι· τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν. καὶ ἄπειρος δὴ οὗτος ὁ πλοῦτος, ὁ ἀπὸ ταύτης τῆς χρηματιστικῆς.

213. Ό.π., I, 1258b2-8: ... εὐλογώτατα μισεῖται ἡ όβολοστατικὴ διὰ τὸ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ νομίσματος εἶναι τὴν κτῆσιν καὶ οὐκ ἐφ' ὅπερ ἐπορίσθη. μεταβολῆς γὰρ ἐγένετο χάριν, ὁ δὲ τόκος αὐτὸ ποιεῖ πλέον (ὅθεν καὶ τοῦνομα τοῦτ' εἴληφεν· ὅμοια γὰρ τὰ τικτόμενα τοῖς γεννώσιν αὐτὰ ἐστίν, ὁ δὲ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίσματος)· ὥστε καὶ μάλιστα παρὰ φύσιν οὗτος τῶν χρηματισμῶν ἐστίν.

θα ασκήσει μεγάλη επίδραση στην οικονομική σκέψη των μεσαιωνικών συγγραφέων.²¹⁴

Η μελέτη των τεσσάρων ειδών ανταλλαγής που επιχειρήθηκε επιτρέπει την κατανόηση της στάσης του Αριστοτέλη προς το χρήμα και τις εμπορικές συναλλαγές. Ο Αριστοτέλης αποδέχεται τα δύο πρώτα είδη ανταλλαγής, επειδή αποσκοπούν στην επίτευξη της αυτάρκειας. Ακόμα και όταν στο δεύτερο είδος εισάγεται το χρήμα, αυτό αποτελεί το μέσο της ανταλλαγής, αλλά όχι τον σκοπό της. Αυτό λοιπόν που φαίνεται να διακρίνει ο Αριστοτέλης είναι η διαφορά των σκοπών μεταξύ των διαφόρων ειδών ανταλλαγών. Σκοπός των δύο πρώτων ειδών είναι η ικανοποίηση φυσικών αναγκών, ενώ σκοπός της *καπηλικής* και της *τοκοληψίας* είναι ο πλούτος ως ανταλλακτική αξία, η συσσώρευση χρήματος και όχι η επάρκεια. Ένα τέτοιο είδος πλούτου δεν έχει όριο, ενώ και το κέρδος του συνιστά απώλεια για κάποιον άλλον άνθρωπο.²¹⁵ Η χρήση λοιπόν της ανταλλαγής είναι καλή ή κακή αναλόγως με τον σκοπό που εξυπηρετεί. Αντίστοιχα, η χρήση του χρήματος αξιολογείται θετικά ή αρνητικά από τον σκοπό: εφ' όσον στο δεύτερο είδος, την ανταλλαγή αγαθών με τη μεσολάβηση του χρήματος, ο σκοπός είναι καλός, επομένως και η χρήση του χρήματος είναι καλή. Αντίθετα, στην *καπηλική* και την *τοκοληψία* η χρήση του χρήματος είναι κακή, γιατί ο σκοπός αυτών των ειδών είναι κακός.²¹⁶

Εντούτοις, δεν θεωρεί τη νομισματική ανταλλαγή και το χρήμα ως ουδέτερα μέσα που μόνο μέσω της ανθρώπινης κακίας στρέφονται σε κακούς σκοπούς. Ο κακός σκοπός διακατέχει τον ίδιο τον θεσμό.²¹⁷ Όταν η ανταλλακτική αξία αναπτυχθεί αρκετά μέσα σε μία κοινωνία, οι τέχνες και οι σκοποί τους μετατρέπονται σε μέσα για την επιδίωξή της, αντί να αποτελούν μέσα για το ευ ζην. Από τη στιγμή, λοιπόν, που το χρήμα χρησιμοποιείται με σκοπό τη συσσώρευση και όχι την αυτάρκεια, τότε δεν χρησιμοποιείται ως μέσο υποταγμένο σε ένα φυσικό σκοπό, αλλά αντίθετα, μεταβάλλεται το ίδιο σε σκοπό, ενώ οι φυσικοί σκοποί μετατρέπονται σε μέσα για την απόκτηση χρήματος. Όπως λέει ο Αριστοτέλης, σκοπός της στρατηγικής τέχνης και της ιατρικής δεν είναι να παράγει χρήματα, αλλά η νίκη και η υγεία αντίστοιχα. Οι άνθρω-

214. Θεοχάρης, *Ιστορία οικονομικής αναλύσεως*, σελ. 22.

215. Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 78.

216. Ό.π., σελ. 79-80.

217. Ό.π., σελ. 103-104.

ποι, όμως, μετατρέπουν όλες τις ικανότητες σε μέσα για την απόκτηση πλούτου, επειδή πιστεύουν ότι αυτός είναι ο σκοπός και όλα πρέπει να στρέφονται προς τον σκοπό αυτό.²¹⁸ Αυτό το είδος πλούτου, ωστόσο (σε αντίθεση με τον «αληθινό»), εφ' όσον δεν είναι μέσο υποταγμένο σε κάποιο σκοπό, δεν ενέχει κάποιο όριο που να του επιβάλλεται. Επίσης, ο πλούτος ως ένα ποσοτικό μέγεθος δεν διαθέτει κάποιο δικό του όριο, συνεπώς καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως είναι απεριόριστος. Η έννοια του ορίου είναι πολύ σημαντική για τον Αριστοτέλη και στα *Ἠθικά Νικομάχεια* αναφέρει ότι το κακό ανήκει στο άπειρο, ενώ το αγαθό στο πεπερασμένο, όπως συμπέραιναν και οι Πυθαγόρειοι.²¹⁹ Η παρατήρηση αυτή δεν ισχύει για σκοπούς που καθορίζουν το ευ ζην, όπως η υγεία, αφού δεν υπάρχει όριο στην επιδίωξή της, αλλά ισχύει πάντοτε για τα μέσα, γιατί το όριό τους είναι ο σκοπός.²²⁰ Γίνεται αντιληπτός, λοιπόν, βάσει όσων προαναφέρθηκαν,²²¹ ο λόγος για τον οποίο ο Αριστοτέλης επικρίνει τον απεριόριστο πλούτο που επιδιώκει η κακή χρηματιστική.

Η διάκριση που επιχειρεί ο Αριστοτέλης μεταξύ καλών και κακών σκοπών της χρήσης της ανταλλαγής και του χρήματος βοηθά να γίνει κατανοητή η στάση που τηρεί ο Ευστάθιος προς το εμπόριο και το χρήμα, η οποία παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια με τις αριστοτελικές ιδέες και κατά πάσα πιθανότητα έχει επηρεασθεί σε μεγάλο βαθμό από αυτές. Αν και οι απόψεις του επί του συγκεκριμένου θέματος θα εξετασθούν στο επόμενο κεφάλαιο, εδώ μπορεί απλώς να σημειωθεί ότι και ο Ευστάθιος, μολονότι δεν συμπαθεί ιδιαίτερα το εμπόριο εξαιτίας και των κοινωνικών του αντιλήψεων, το ανέχεται όταν δεν επέρχεται σύγχυση στους σκοπούς που επιδιώκει, όταν δηλαδή δεν αποσκοπεί

218. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, I, 1258a8-14: ... *κἂν μὴ διὰ τῆς χρηματιστικῆς δύνωνται πορίζειν, δι' ἄλλης αἰτίας τοῦτο πειρῶνται, ἐκάστη χρώμενοι τῶν δυνάμεων οὐ κατὰ φύσιν. ἀνδρείας γὰρ οὐ χρήματα ποιεῖν ἐστὶν ἀλλὰ θάρσος, οὐδὲ στρατηγικῆς καὶ ἰατρικῆς, ἀλλὰ τῆς μὲν νίκην τῆς δ' ὑγίαιαν. οἱ δὲ πάσας ποιοῦσι χρηματιστικάς, ὡς τοῦτο τέλος ὄν, πρὸς δὲ τὸ τέλος ἅπαντα δέον ἀπαντᾶν.*

219. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, II, 1106b29-30: ... *τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπείρου, ὡς οἱ Πυθαγόρειοι εἵκαζον, τὸ δ' ἀγαθὸν τοῦ πεπερασμένου ...*

220. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, I, 1257b25-30: *ὥσπερ γὰρ ἡ ἰατρικὴ τοῦ ὑγιαίνειν εἰς ἄπειρόν ἐστι, καὶ ἐκάστη τῶν τεχνῶν τοῦ τέλους εἰς ἄπειρον (ὅτι μάλιστα γὰρ ἐκεῖνο βούλονται ποιεῖν), τῶν δὲ πρὸς τὸ τέλος οὐκ εἰς ἄπειρον (πέρας γὰρ τὸ τέλος πάσαις), οὕτω καὶ ταύτης τῆς χρηματιστικῆς οὐκ ἔστι τοῦ τέλους πέρας, τέλος δὲ ὁ τοιοῦτος πλούτος καὶ χρημάτων κτῆσις.*

221. Βλ. Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 104-106, 118-119.

στο χρήμα, αντί για την εξυπηρέτηση των αναγκών του αγοραστή. Επίσης, μάλλον ανέχεται το χρήμα ως μέσο εξυπηρέτησης των συναλλαγών, αλλά σαφώς όχι ως αυτοσκοπό του εμπόρου.

Και ο Πλάτων,²²² όμως, εμφανίζεται εχθρικός απέναντι στο εμπόριο. Διακηρύσσει ότι η καπηλεία, γεμίζοντας τη χώρα με δραστηριότητες χονδρικού και λιανικού εμπορίου, καλλιεργεί στις ψυχές των ανθρώπων συνήθειες ύπουλες και αναξιόπιστες και καθιστά τους πολίτες δύσπιστους και εχθρικούς όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και απέναντι στους άλλους ανθρώπους.²²³ Η κριτική του Πλάτωνος κατά του εμπορίου στηρίζεται κυρίως στο επιχείρημα ότι επιτρέπει την απεριόριστη επιδίωξη του κέρδους,²²⁴ ενώ, όπως ο Αριστοτέλης, καταδικάζει τη σύγχυση στους σκοπούς που επιφέρει το χρήμα στην άσκηση των τεχνών,²²⁵ αν και η ανάλυση του Αριστοτέλη είναι πολύ πιο σαφής.²²⁶ Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, οι οικονομικές διεργασίες διαδραματίζουν αρνητικό ρόλο, όπως φαίνεται στο VIII και το IX βιβλίο της *Πολιτείας*, όπου ο Πλάτων περιγράφει την παρακμή μιας πολιτείας. Ο χρυσός, απών από την ιδανική πολιτεία, απλώνεται σταδιακά στην πόλη, διαδραματίζοντας έναν καταστρεπτικό ρόλο, αφού η επιθυμία για κέρδος έχει ως συνέπεια την εσωτερική αποσύνθεση της πολιτείας και τη διαίρεσή της σε ανταγωνιστικές ομάδες πλουσίων και πτωχών.²²⁷

Οι λύσεις που προτείνει ο Πλάτων για να αντιμετωπισθούν οι επιβλαβείς συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας βασίζονται στην ευθύνη που έχει το κράτος για την ευημερία των πολιτών του: οι αρχές οφείλουν να εξαλείψουν οποιονδήποτε παράγοντα αδικίας και κυρίως την πλεονεξία. Φυσικά σε καμία περίπτωση και εκείνος, όπως ο Αριστοτέλης, δεν φθάνει στο σημείο να θεωρήσει μόνο την ανταλλακτική οικονομία ως θεμιτή, αξιώνοντας ουσιαστικά την κατάργηση του χρήματος. Θεωρεί, ωστόσο, ότι θα πρέπει να υπάρχει ένας νόμος που να απαγο-

222. Για τις οικονομικές ιδέες του Πλάτωνος, βλ. Α.Δ. Καραγιάννης, *Αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα Οικονομικά*, Αθήνα 2007, σελ. 215-258.

223. Πλάτων, *Νόμοι*, IV, 705a: ... ἐμπορίας γὰρ καὶ χρηματισμοῦ διὰ καπηλείας ἐμπιπλᾶσα αὐτήν. ἦθη παλίμβολα καὶ ἄπιστα ταῖς ψυχαῖς ἐντίκτουσα, αὐτήν τε πρὸς αὐτὴν τὴν πόλιν ἄπιστον καὶ ἄφιλον ποιεῖ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ὡσαύτως.

224. Βλ. ό.π., V, 741e· VIII, 847d· XI, 918d.

225. Πλάτων, *Πολιτεία*, I, 342a-e.

226. Βλ. Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 98.

227. Πλάτων, *Πολιτεία*, VIII, 548a κ.ε., 550c-551e.

ρεύει στους ιδιώτες να κατέχουν χρυσό ή ασήμι, αλλά μόνο τα απαραίτητα χρήματα για τις καθημερινές συναλλαγές τους με τους τεχνίτες και την πληρωμή του μισθού δούλων και μετοίκων. Επίσης, απαγορεύει τον δανεισμό με τόκο, αφού στην περίπτωση αυτή θα επιτρέπεται ο δανειζόμενος να αρνηθεί εντελώς την επιστροφή τόσο του τόκου όσο και του κεφαλαίου.²²⁸

Απαγορεύει, ακόμα, στους πολίτες να κερδίζουν χρήματα ή να συμμετέχουν στο εμπόριο,²²⁹ ενώ θεωρεί ότι το εμπόριο πρέπει να εναποτεθεί στα χέρια των μετοίκων και των ξένων.²³⁰ Βέβαια, για να εξαλειφθεί η πλεονεξία, οι αρχές πρέπει να διασφαλίσουν ότι οι έμποροι (δηλαδή, οι ξένοι που είναι μόνιμοι κάτοικοι ή οι προσωρινοί επισκέπτες) θα περιορίζονται στα λογικά επίπεδα κέρδους.²³¹ Η ιδέα αυτή, που υποστηρίζει την κρατική παρέμβαση στην αγορά για να ρυθμισθούν τα επίπεδα κέρδους,²³² προκειμένου να δαμασθεί η πλεονεξία, θα επηρεάσει τους

228. Πλάτων, *Νόμοι*, V, 742c: ... μηδὲ δανείζειν ἐπὶ τόκῳ, ὡς ἐξὸν μὴ ἀποδιδόναι τὸ παρόπαν τῷ δανεισαμένῳ μήτε τόκον μήτε κεφάλαιον ...

229. *Ο.π.*, VIII, 846d-847b· XI, 915d-920a.

230. *Ο.π.*, XI, 920a: *Μέτοικον εἶναι χρῶν ἢ ξένον, ὅς ἂν μέλλῃ καπηλεύσειν* ...

231. *Ο.π.*, XI, 920a-c.

232. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην ιδεολογία των Βυζαντινών συνυπάρχουν, τουλάχιστον μετά τα τέλη του 9ου αιώνα, οι έννοιες της ελεύθερης διαπραγμάτευσης, της οικονομικής ελευθερίας κατ' ουσίαν, και της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης. Όσον αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες, οι δύο αυτές έννοιες έρχονται αντιμέτωπες ως προς το ζήτημα του προσδιορισμού της αξίας των αγαθών και της διαμόρφωσης της τιμής τους (Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 109). Σε αυτό ακριβώς το σημείο εισάγεται η έννοια της *δικαίας τιμής* που απασχόλησε το Βυζάντιο και τη μεσαιωνική Δύση: πρόκειται ουσιαστικά για ολόκληρο σύστημα, το οποίο περιλαμβάνει εκτός από τη *δικαία τιμή*, έννοιες όπως η *δικαία αξία* και το *δίκαιο κέρδος*. Η ιδέα της *δικαίας τιμής* προέρχεται τόσο από τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη περί δικαιοσύνης στις συναλλαγές, όσο και από τις αντιλήψεις των Ρωμαίων νομικών σχετικά με τον τρόπο καθορισμού της αξίας των αγαθών βάσει της κοινής εκτίμησης. Η αρχή του καθορισμού της πρέπει να βασίζεται σε αντικειμενικά κριτήρια και να μην εξαρτάται από τη βούληση μεμονωμένων ατόμων που δεν θα δίσταζαν να επιφέρουν βλάβη στους συνανθρώπους τους (Θεοχάρης, *Ιστορία οικονομικής αναλύσεως*, σελ. 33). Είναι σημαντικό, πάντως, ότι ο προβληματισμός αναφορικά με αυτή την έννοια εμφανίζεται νωρίτερα στο Βυζάντιο σε σχέση με τη Δύση (Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 110). Επειδή, όμως, ο καθορισμός της *δικαίας τιμής* μπορούσε να γίνει βάσει διαφόρων ερμηνειών και εκτιμήσεων, το περιεχόμενό της γίνεται σταδιακά όλο και πιο ελαστικό. Αυτό σημαίνει πως όταν υιοθετηθεί η παραδοχή ότι η *δικαία τιμή* παρουσιάζει διακυμάνσεις ενός ορισμένου εύρους, αίρεται μερικώς η αντίθεση προς τις διαδικασίες της ελεύθερης

Πατέρες της Εκκλησίας,²³³ αλλά και γενικότερα τη βυζαντινή αντίληψη περί κρατικού παρεμβατισμού.²³⁴

Ο Ευστάθιος ήταν εξοικειωμένος με τα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων που αναφέρθηκαν και όχι μόνο. Ας σημειωθεί ότι η χρήση χωρίων από αρχαίους συγγραφείς στη βυζαντινή λογοτεχνία, συχνά χωρίς αναφορά, έφθασε στο απόγειό της τον 12ο αιώνα με τον Ευστάθιο και τον Νικήτα Χωνιάτη.²³⁵ Φυσικά οι νύξεις αυτές δεν έχουν πάντοτε σχέση με τα οικονομικά ζητήματα που θίγουν σε ορισμένα σημεία των έργων τους οι αρχαίοι συγγραφείς, αλλά αποδεικνύουν ότι ο Ευστάθιος είχε γνώση των κειμένων αυτών.²³⁶ Το γεγονός αυτό ίσως προσφέρει κάποιες ενδείξεις για την επίδραση των συγκεκριμένων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων στις οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου, από τη στιγμή μάλιστα που και ο Ευστάθιος εκφράζει ανάλογες απόψεις με τον Ξενοφώντα και τον Πλάτωνα σχετικά με την υπεροχή της γεωργίας ή σχετικά με την απόρριψη του εμπορίου και της βιοτεχνίας όταν αποσκοπούν στο κέρδος, αντίληψη που εκφράζει και ο Αριστοτέλης. Πάντως, ο Ευστάθιος με τις αναφορές του δίνει περισσότερο έμφαση στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, ένα αυτονόητο γεγονός, αν αναλογισθεί κανείς ότι από όλες τις φιλοσοφικές σχολές

αγοράς. Η νομοθεσία, ως εκ τούτου, απλώς προσδιορίζει και επιβάλλει ένα κατώτερο όριο του ως άνω φάσματος, αποβάλλοντας τον αποτρεπτικό της χαρακτήρα (ό.π., σελ. 116). Για τις έννοιες της δικαίας τιμής και του δικαίου μισθού στη μεσαιωνική Δύση, βλ. D. Wood, *Medieval Economic Thought* [Cambridge Medieval Textbooks], Καίμπριτζ 2002, σελ. 132-158.

233. G.C. Maniatis, «Operationalization of the Concept of Just Price in the Byzantine Legal, Economic and Political System», *Byz* 71/1 (2001), σελ. 131-193, ειδ. 134 σημ. 7.

234. Πρβλ. Oikonomides, «Byzantine State», σελ. 973: ... *the economy of Byzantium is now seen as "restrained" by the state; in other words, it was an economy that functioned on the basis of the freedom of transactions but in which the state intervened to prevent the excessive accumulation of wealth, the suppression of the weakest, and the exploitation of the citizens / consumers.*

235. H. Hunger, «The Classical Tradition in Byzantine Literature: The Importance of Rhetoric», στο M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979*, Μπίρμινγκχαμ 1981, σελ. 35-47, ειδ. 46.

236. Για παράδειγμα, η ακόλουθη νύξη επιτρέπει την υπόθεση ότι ο Ευστάθιος είχε διαβάσει τον *Οἰκονομικὸν* του Ξενοφώντος: ... ἀφιέντες τὸν τοῦ γάμου ζυγὸν ἐτεροκλινῇ τῇ ἀρπαγῇ τῆς ἀντιρρόπου δυνάμεως, ... (Ευστάθιος, Ἄλωσις, σελ. 136,33-34). Πρβλ. Ξενοφών, *Οἰκονομικός*, III.15: νομίζω δὲ γυναῖκα ... ἀντίρροπον εἶναι τῷ ἀνδρὶ ...

και τα ρεύματα του κλασικού και ελληνιστικού κόσμου μόνον ο Πλατωνισμός και ο Αριστοτελισμός κατόρθωσαν να υπερβούν την ύστερη αρχαιότητα και να ασκήσουν σταθερή επίδραση κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα.²³⁷

Η συγκέντρωση και αντιγραφή των κλασικών κειμένων στο Βυζάντιο είχε ήδη αρχίσει από τον 9ο και τον 10ο αιώνα – αιώνες από τους οποίους προέρχονται κώδικες μεγάλης σημασίας για τη χειρόγραφη παράδοση των έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη –,²³⁸ αλλά το γεγονός αυτό δεν συνεπαγόταν αυτόματα ότι οι Βυζαντινοί είχαν αφομοιώσει την κλασική κληρονομιά. Η εις βάθος μελέτη και αφομοίωση της κλασικής γραμματείας και η ακλόουθη ταύτιση των Βυζαντινών με το ελληνικό παρελθόν αρχίζει τον 11ο και 12ο αιώνα, όπως έχει σημειωθεί.²³⁹ Η πορεία των έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη είναι ενδεικτική αυτής της ριζικά διαφορετικής στάσης απέναντι στην ελληνική γραμματεία μεταξύ του 9ου και του 12ου αιώνα στο Βυζάντιο. Μολονότι ο Πλάτων αντιγράφεται ήδη από τον 9ο αιώνα,²⁴⁰ μόνο τον 11ο αιώνα σημειώνεται άνθηση της μελέτης του, όταν ο Μιχαήλ Ψελλός (1018 - μετά 1081[;]) μελετά και εκλαϊκεύει το έργο του.²⁴¹ Αξίζει να προστεθεί, ωστόσο, ότι ο Ψελλός γνώριζε τον Πλάτωνα περισσότερο μέσω των Νεοπλατωνικών παρά άμεσα.²⁴² Την πλατωνική φιλοσοφία μελέτησαν

237. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 50.

238. H. Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μτφρ. Γ. Βασιλάρος, επιμ. Τ.Γ. Κόλιας, Αθήνα 1995, σελ. 174.

239. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 44-45, 214, 216.

240. Ό.π., σελ. 213.

241. Browning, «Byzantine Scholarship», σελ. 16· Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 62-64. Για τη φιλοσοφική σκέψη του Ψελλού γενικότερα και τη στάση του απέναντι στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, βλ. Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 159-201· του ιδίου, *Christian Philosophy*, σελ. 245-262· Ε. Κριαράς, «Ο Μιχαήλ Ψελλός», *Βυζαντινά* 4 (1972), σελ. 53-128, ειδ. 74-84· J. Duffy, «Hellenic Philosophy in Byzantium and the Lonely Mission of Michael Psellos», στο Κ. Ιεροδιακόνου (επιμ.), *Byzantine Philosophy*, σελ. 139-156. Για τον Ψελλό κυρίως ως λόγιο, αλλά και για κάποια στοιχεία αναφορικά με τη σχέση του με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, βλ. Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 192-194, 202-230.

242. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 62. Πρβλ. Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 159.

επίσης οι Ιωάννης Ιταλός,²⁴³ Μιχαήλ Ιταλικός († προ 1157),²⁴⁴ Θεόδωρος Πρόδρομος,²⁴⁵ καθώς και διάφοροι άλλοι λόγιοι.

Παρομοίως, αν και ο Αριστοτέλης δημοσιεύεται στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 850, δεν βρίσκουμε παρά περιστασιακές αναφορές στο έργο του κατά τη διάρκεια του 10ου αιώνα. Αντίθετα, από τον 11ο και ιδιαίτερα τον 12ο αιώνα παρουσιάζεται ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός μελετητών και σχολιαστών του Αριστοτέλη,²⁴⁶ στους οποίους μπορούν να συμπεριληφθούν λόγιοι, όπως ο Μιχαήλ Ψελλός,²⁴⁷ ο Ιωάννης Ιταλός,²⁴⁸ ο Θεόδωρος Σμύρνης (μέσα 11ου αι. - μετά 1112),²⁴⁹ ο Ευστράτιος Νικαίας,²⁵⁰ ο Μιχαήλ Εφέσιος (ήκμασε γύρω στο 1100),²⁵¹ ο Θεόδωρος Πρόδρομος²⁵² και ο Ιωάννης Τζέτζης.²⁵³

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι ακόμα και οι θεολογικές διαμάχες, που χαρακτηρίζουν τον 12ο αιώνα, διεξάγονται περισσότερο με φιλοσοφικά επιχειρήματα παρά με αναφορές στους Πατέρες.²⁵⁴ Φαίνεται ότι είχε αρχίσει η διαμόρφωση ενός νέου είδους θεολογίας, η οποία στηριζόταν

243. Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 198-200· Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 201 κ.ε.· του ιδίου, *Christian Philosophy*, σελ. 263-266.

244. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 65· Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 208-209.

245. Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 209.

246. Browning, «Byzantine Scholarship», σελ. 16· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 213.

247. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 70, 79-80. Πρβλ. Κ. Ierodiakonou, «Psellos' Paraphrasis on Aristotle's *De interpretatione*» στο της ιδίας (επιμ.), *Byzantine Philosophy*, σελ. 157-181.

248. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 81· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 200· Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 201 κ.ε.

249. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 207· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 232.

250. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 81-82· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 213, 247· Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 207-208· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 234-236.

251. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 81-83· Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 206-207· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 234-235. Βλ. επίσης την πρόσφατη και εξαιρετικά κατατοπιστική μελέτη του Γ. Αραμπατζή για τον βίο, τη σχολιαστική πρωτοτυπία και τις απόψεις περί παιδείας και επιστήμης του Μιχαήλ Εφέσιου: *Παιδεία και επιστήμη στον Μιχαήλ Εφέσιο. Εἰς περὶ ζώων μορίων Α 1,3-2,10*, Αθήνα 2006.

252. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 69, 83· Τατάκης, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, σελ. 209.

253. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α', σελ. 69, 83· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 213.

254. Browning, «Byzantine Scholarship», σελ. 16.

αφενός μεν στη Βίβλο και την πατερική διδασκαλία, αφετέρου δε σε έναν νέο τύπο ορθολογισμού.²⁵⁵ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ο Ευστράτιος Νικαίας κατηγορήθηκε πως θεωρούσε ότι ακόμα και ο Χριστός συλλογιζόταν με τον τρόπο του Αριστοτέλη.²⁵⁶

Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι το ενδιαφέρον των Βυζαντινών φιλοσόφων κατά τον 12ο αιώνα έχει ως αντικείμενο περισσότερο τον Αριστοτέλη και λιγότερο τον Πλάτωνα.²⁵⁷ Αυτή η άνηυση της μελέτης του Αριστοτέλη ήταν αναπόφευκτο να οδηγήσει στην εξέταση των οικονομικών ιδεών του, οι βασικότερες από τις οποίες βρίσκονται στα *Πολιτικά* και τα *Ἠθικά Νικομάχεια*, με τα οποία είχαν ασχοληθεί σε βάθος οι Βυζαντινοί λόγιοι του 12ου αιώνα.²⁵⁸ Συγκεκριμένα, γύρω στα τέλη του 11ου και σε όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα λόγιοι, φιλόσοφοι, κανονολόγοι και ιστορικοί καταθέτουν σε έργα τους απόψεις, οι οποίες δείχνουν ότι προβληματίζονται γύρω από θέματα οικονομικής και κοινωνικής φύσης. Τα κείμενα αυτά φανερώνουν τη βαθύτερη επίγνωση της βυζαντινής διανόησης για την ύπαρξη μίας πραγματικότητας στην οποία οι λειτουργίες της αγοράς παίζουν πρωτεύοντα ρόλο και είναι σημαντικό το γεγονός ότι οι λειτουργίες αυτές συνήθως δεν αντιμετωπίζονται απαξιωτικά. Εξίσου ενδιαφέρον είναι ότι αυτοί οι άνθρωποι του πνεύματος δεν περιορίζονται στην καταγραφή των οικονομικών φαινομένων, αλλά επιχειρούν να κατανοήσουν τις οικονομικές διεργασίες, όπως τον πληθωρισμό, την αξία και τη λειτουργία του χρήματος, τη διαμόρφωση των τιμών και των μισθών μέσω της προσφοράς και της ζήτησης. Οι σχολιαστές του Αριστοτέλη είναι εκείνοι ακριβώς που φαίνεται να έχουν την πιο προωθημένη σκέψη αναφορικά με τα συγκεκριμένα οικονομικά ζητήματα.²⁵⁹

255. Kazhdan – Constable, *People*, σελ. 138.

256. *Τὰ κακῶς ἐκτεθέντα κεφάλαια περὶ τῆς ἀρρήτου ἐνσάρχου οἰκονομίας τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρὰ Εὐστρατίου τοῦ μητροπολίτου Νικαίας*, 24, ἐκδ. P. Joannou, «Eustrate de Nicée. Trois pièces inédites de son procès (1117)», *REB* 10 (1952), σελ. 24-34, εἰδ. 34: «Ὅτι πανταχοῦ τῶν ἱερῶν καὶ θεῶν λογίων ὁ Χριστὸς συλλογίζεται ἀριστοτελικῶς. Πρβλ. καὶ P. Joannou, «Der Nominalismus und die menschliche Psychologie Christi. Das Semeioma gegen Eustratios von Nikaia (1117)», *BZ* 47 (1954), σελ. 369-378, εἰδ. 373· Angold, *Church*, σελ. 73· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 247· Kazhdan – Constable, *People*, σελ. 138.

257. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, Α', σελ. 65.

258. Λαΐου, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη*, σελ. 118.

259. Ὁ.π., σελ. 117-118.

Ιδιαίτερα σημαντικοί μεταξύ των σχολιαστών του Αριστοτέλη είναι ο Ευστράτιος Νικαίας και ο Μιχαήλ Εφέσιος, οι οποίοι συνέβαλαν όσο λίγοι στην άνθηση του Αριστοτελισμού τον 12ο αιώνα στο Βυζάντιο. Κατά πάσα πιθανότητα οι δύο αυτοί λόγιοι εργάστηκαν μαζί με έναν τρίτο σχολιαστή για τη συγγραφή σχολίων στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, και μάλλον σε κάποια άλλα έργα του Αριστοτέλη, υπό την καθοδήγηση και την ενθάρρυνση της Άννας Κομνηνής. Έτσι, ο Ευστράτιος σχολίασε το I και το VI βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ενώ το V, IX και X βιβλίο σχολίασε ο Μιχαήλ Εφέσιος.²⁶⁰ Το υπόμνημα στο VIII βιβλίο δεν σώζεται, ενώ τα

260. Ειδικότερα τα σχόλια του Μιχαήλ Εφεσίου στο βιβλίο V των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* αποτελούν μία από τις σημαντικότερες συμβολές στην ερμηνεία της οικονομικής σκέψης του Αριστοτέλη κατά τον 12ο αιώνα (βλ. Μιχαήλ Εφέσιος, *Εἰς τὸ πέμπτον τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων σχόλια*, έκδ. G. Heylbut, στα *Commentaria in Aristotelem Graeca, edita consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae*, τ. XX: *Eustratii et Michaelis et anonima in Ethica Nicomachea Commentaria*, Βερολίνο 1892, σελ. 205-255). Το πέμπτο κεφάλαιο του συγκεκριμένου βιβλίου (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, V, 5) πραγματεύεται τη δικαιοσύνη κατά τη συναλλαγή. Ο Αριστοτέλης, αφού έχει αναφέρει ότι πρέπει να υπάρχει στις συναλλαγές ισότητα κατ' αναλογία (... τὸ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἴσον, ... [V, 1133a10-11]), υπογραμμίζει ότι είναι αναγκαίο ένα κοινό μέτρο που να καθιστά τα αγαθὰ συμβλητά, δηλαδή συγκρίσιμα, και κατ' επέκταση ανταλλάξιμα. Το μέτρο αυτό επιτρέπει να καθορισθούν, για παράδειγμα, πόσα υποδήματα αξίζουν όσο ένα σπίτι (... τοσαυτὰ ὑποδήματα πρὸς οἰκίαν ... [V, 1133a23]). Αν μπορούσαμε να καθορίσουμε την ανταλλαξιμότητα, θα καταφέραμε να καθορίσουμε το ισοδύναμο, και κατ' επέκταση την αξία των αγαθών. Χρειαζόμαστε, επομένως, ένα μέτρο για να καθορίσουμε το ισοδύναμο. Για τον Αριστοτέλη το μέτρο αυτό είναι ... ἡ χρεία, ἢ πάντα συνέχει ... (V, 1133a27) και ο ρόλος του χρήματος, που υπάρχει κατὰ συνθήκη, είναι ακριβῶς να υποκαθιστᾷ τη χρεία (V, 1133a28-31). Ο Μιχαήλ Εφέσιος σχολιάζοντας το αριστοτελικό κείμενο, πιστεύει ότι η χρεία αποτελεί την αιτία κάθε συναλλαγῆς και ότι υπολογίζεται με το νόμισμα, μία άποψη πρωτότυπη που αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στο νόμισμα ως μέτρο της αξίας. Φαίνεται ακόμα ότι θεωρεῖ ως δικαία τιμὴ την τιμὴ της αγοράς, καθώς επίσης αντιλαμβάνεται ότι η αγοραστική αξία του χρήματος αποτελεί συνάρτηση της προσφοράς και της ζήτησης και όχι, για παράδειγμα, της μεταλλικής αξίας του νομίσματος ή της κρατικής βούλησης. Αν και δεν το εκφράζει σαφώς, υπονοεῖ ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της νομισματικής αξίας και της τιμῆς των αγαθών και ότι η διαδικασία διαμόρφωσής τους είναι συλλογική. Τέλος, πιστεύει ότι το διορθωτικό δίκαιο του Αριστοτέλη μεριμνά για την εγγύηση της τήρησης των όρων μιας σύμβασης που συνάπτεται με την ελεύθερη βούληση των συμβαλλομένων, άποψη που μάλλον αντικατοπτρίζει τις ανάγκες της εποχής του (βλ. Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 119-125· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 162-163).

σχόλια στα II-IV και VII βιβλία ανήκουν στον ανώνυμο σχολιαστή που προαναφέρθηκε.²⁶¹

Ο Ευστάθιος από την πλευρά του είχε μελετήσει τον Αριστοτέλη, όπως κάθε μορφωμένος άνθρωπος της εποχής του, και ο Μιχαήλ Χωνιάτης, στον επιτάφιο που συνέγραψε για τον δάσκαλό του,²⁶² παρέχει την πολύ σημαντική πληροφορία ότι ο Ευστάθιος δίδασκε, μεταξύ άλλων, αριστοτελική φιλοσοφία στην Κωνσταντινούπολη.²⁶³ Σε διάφορα σημεία των έργων του κάνει σαφείς αναφορές ή έμμεσες νύξεις στον Αριστοτέλη. Στην πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού, για παράδειγμα, συμβουλεύει τους μοναχούς σχετικά με τη συμπεριφορά τους, απηχώντας τον Αριστοτέλη περί της αρετής ως μεσότητας²⁶⁴: *χρή γὰρ διατεθεῖσθαι τὰ ἐν σοὶ μέσως καὶ οὕτως ἐναρέτως, εἴγε μεσότης ἀρετὴ πᾶσα*.²⁶⁵ Στη συγγραφή του για την άλωση της Θεσσαλονίκης, με αφορμή τον χαρακτηρισμό του βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμου Β' ως τυράννου, καθώς και του παππού του Ρογήρου Β' και του πατέρα του Γουλιέλμου Α', ο Ευστάθιος παραθέτει την άποψη του Αριστοτέλη ότι η τυραννίδα παρακμάζει μετά από τρεις γενιές:²⁶⁶ *Καὶ ὥς μὲν κατὰ τὴν σκέψιν Ἀριστοτέλους*²⁶⁷ *εἰς τριγωνίαν τὰ πολλὰ τὸ τυραννικὸν φύλον ἀνθοῦν εἴτα μαραίνεται συχνὴ πείρα παρέδειξεν*. ...²⁶⁸

261. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, Α', σελ. 81-82 και Β', σελ. 228· Wilson, *Λόγιοι*, σελ. 234-235.

262. Μιχ. Χωνιάτης, *Τα σωζόμενα*, τ. Α', σελ. 283-306: *Μονωδία εἰς τὸν ἀγιώτατον Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐστάθιον*.

263. Ό.π., σελ. 286,26-287,1: *Ἐν βραχεὶ γὰρ χρόνῳ καὶ ὅσον ἐγκυκλίου προπαιδείας γεύσασθαι ἢ σοφιστικοῖς παλαίσμασι προγυμνάσασθαι ἢ προθύρων ἐπιβῆναι φιλοσοφίας, εἴ τις πεφοίτηκε παρ' ἐκείνων, εὐθὺς ὁ παρὰ τῷ Σταγειρίτῃ πεπαιδευμένος ὥρᾳτο καὶ ὁ παρὰ τῶν Μουσῶν ἐμπνευσθεὶς τὴν ποίησιν*.

264. Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, II, 1106b27-28: *μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὖσα τοῦ μέσου*. Πολιτικά, IV, 1295a37: *... μεσότητα δὲ τὴν ἀρετὴν*, ...· *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, II, 1222a11: *... τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν κατ' αὐτὴν ἐκάστην μεσότητα εἶναι* ...

265. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 91, σελ. 104,4-5 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 236,26-28].

266. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 58,3 κ.ε. Πρβλ. και Στ. Λαμπάκης, «Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο Σικελὸς ῥήξ. Σχόλια σχετικά με τη στάση του Ευσταθίου απέναντι στον Νορμανδό Γουλιέλμο Β'», *ΒΔ* 2 (1988), σελ. 183-186, ειδ. 184.

267. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, V, 1315b11 κ.ε.

268. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 58,12-14. Πρβλ. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 197,43-44: *Οὐ γὰρ τριγόνους, ὃ φασι, γονὰς μετρήσασθαι κἀνταῦθα ἐστίν*, ...

Το πιο ενδιαφέρον, ωστόσο, σημείο της επίδρασης του Αριστοτέλη στον Ευστάθιο εντοπίζεται στην περί δικαιοσύνης αντίληψή του. Πρέπει να τονισθεί ότι ο Ευστάθιος δεν ήταν ο μόνος που είχε διαμορφώσει μία αντίληψη περί δικαιοσύνης, επηρεασμένος σε μεγάλο βαθμό από τις αριστοτελικές ιδέες. Τον 12ο αιώνα, με την άνθηση της μελέτης του Αριστοτέλη, η επίδραση της ανάλυσης στο πέμπτο βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* στάθηκε καθοριστική για τη διαμόρφωση των σχετικών ιδεών.²⁶⁹ Οι ιδέες αυτές δεν ήταν άγνωστες στο Βυζάντιο πριν από τον 12ο αιώνα, αλλά είχαν λάβει χριστιανικό περιεχόμενο. Είναι χαρακτηριστικό ότι η δικαιοσύνη, από την εποχή των Ισαύρων έως και τα τέλη του 10ου αιώνα, ήταν στενά συνδεδεμένη με την έννοια της ισότητας, αλλά και με το ιδεώδες της προστασίας των πτωχών και αδυνάτων. Ήταν μία έννοια δικαιοσύνης ουσιαστικά αριστοτελική, η οποία παραδόθηκε στο Βυζάντιο με τους Πατέρες της Εκκλησίας και μετασχηματίστηκε μέσω της χριστιανικής διδασκαλίας.²⁷⁰

Το πέμπτο βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* πραγματεύεται τη δικαιοσύνη, η οποία νοείται ως ένα είδος ισότητας. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αν ο άδικος είναι πλεονέκτης, παράνομος και άνισος, τότε είναι προφανές ότι ο δίκαιος θα είναι νόμιμος και ίσος. Επομένως, δίκαιο είναι το νόμιμο και το ίσο και άδικο το παράνομο και το άνισο.²⁷¹ Γι' αυτόν τον λόγο μάλιστα φαίνεται να θεωρεί δίκαιο όποιον δεν αποζητά τον υπερβολικό πλούτο.²⁷² Αφού ο Αριστοτέλης διαχωρίσει την καθολική

269. Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 119. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη μεσαιωνική γραμματεία τα σχόλια στο πέμπτο βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* επέδρασαν καταλυτικά στην ανάπτυξη ενός ευρέος φάσματος οικονομικής θεωρίας (Lowry, «The Economic and Jurisprudential Ideas...», ό.π., σελ. 27).

270. Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 105. Βλ. για παράδειγμα, Μέγας Βασίλειος, Ομιλία IB: *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*, 8-9, PG 31, στ. 385-424, ειδ. 401B-405C. Εδώ ο Μέγας Βασίλειος (περ. 329 - περ. 379) κάνει λόγο τόσο για την *ἀπονεμητική* όσο και για την *ἐπανορθωτική* δικαιοσύνη, ενώ τονίζει: *Ἔστι δὲ δικαιοσύνη, ἡ μὲν τις ἐν ἡμῖν στρεφομένη, ἡ τοῦ ἴσου διανομή* (ό.π., στ. 401D-404A).

271. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, V, 1129a32-1129b1: *δοκεῖ δὲ ὁ τε παράνομος ἄδικος εἶναι καὶ ὁ πλεονέκτης καὶ ἄνισος, ὥστε δηλονότι καὶ [ὁ] δίκαιος ἔσται ὁ τε νόμιμος καὶ ὁ ἴσος. τὸ μὲν δίκαιον ἄρα τὸ νόμιμον καὶ τὸ ἴσον, τὸ δ' ἄδικον τὸ παράνομον καὶ τὸ ἄνισον.*

272. Ό.π., V, 1129b1-10: *ἐπεὶ δὲ πλεονέκτης ὁ ἄδικος, περὶ τὰγαθὰ ἔσται, οὐ πάντα, ἀλλὰ περὶ ὅσα εὐτυχία καὶ ἀτυχία, ἃ ἔστι μὲν ἀπλῶς αἰεὶ ἀγαθὰ, τινὲς δ' οὐκ αἰεὶ. οἱ δ' ἄνθρωποι ταῦτα εὗχονται καὶ διώκουσιν· δεῖ δ' οὐ, ἀλλ' εὖχεσθαι μὲν τὰ ἀπλῶς ἀγαθὰ καὶ αὐτοῖς ἀγαθὰ εἶναι, αἰρεῖσθαι δὲ τὰ αὐτοῖς ἀγαθὰ. ὁ δ' ἄδικος οὐκ αἰεὶ τὸ πλεον*

από την ιδιαίτερη δικαιοσύνη, ακολούθως ασχολείται με την ιδιαίτερη δικαιοσύνη,²⁷³ στην οποία διακρίνει δύο είδη: τη διανεμητική δικαιοσύνη (ή διανεμητικό δίκαιο) που αντικείμενό της είναι η διανομή των τιμών, του πλούτου και γενικά των δημοσίων αγαθών μεταξύ εκείνων που συμμετέχουν στην πολιτεία, και τη διορθωτική δικαιοσύνη (ή διορθωτικό δίκαιο) που αφορά τις συναλλακτικές σχέσεις,²⁷⁴ οι οποίες είναι ιδιωτικές, όπως και τα αγαθά με τα οποία ασχολείται.²⁷⁵ Το διανεμητικό δίκαιο αφορά το δημόσιο δίκαιο, ενώ το διορθωτικό αφορά το ιδιωτικό. Πρέπει να σημειωθεί πως ένα τρίτο είδος δικαιοσύνης είναι η δικαιοσύνη στη συναλλαγή, το θέμα του περίφημου κεφαλαίου V.5 των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, αλλά δεν θα εξετασθεί εδώ, αφού ο Ευστάθιος δεν αναφέρεται σε αυτό.

Ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί σε ένα χωρίο του την ορολογία και κάποια από τα επιχειρήματα που σχετίζονται με τη διανεμητική, το πρώτο είδος της ιδιαίτερης δικαιοσύνης. Ποιός ακριβώς είναι, όμως, ο ρόλος αυτού του είδους δικαιοσύνης; Ο Αριστοτέλης ορίζει ότι στη διανομή τιμών, πλούτου και όλων γενικά των δημοσίων αγαθών, αν τα άτομα δεν είναι ίσα, δεν θα λάβουν (σύμφωνα με το δίκαιο) ίσα μερίδια, καθώς τότε ακριβώς προκαλούνται οι διαμάχες και οι αντιδικίες, όταν ίσοι κατέχουν άνισα μερίδια ή άνισοι ίσα. Σύμφωνα, λοιπόν, με το διανεμητικό δίκαιο, τα αγαθά που ανήκουν στην κοινότητα διανέμονται άνισα, βάσει της αρχής της κατ' αξίαν απόδοσης. Έτσι, σκοπός του διανεμητικού δικαίου είναι η εναρμόνιση του μεριδίου ενός προσώπου με την αξία του προσώπου αυτού.²⁷⁶ Το πρόβλημα έγκειται, βέβαια, στο ότι ενώ όλοι αναγνωρίζουν ότι το διανεμητικό δίκαιο πρέπει να στηρίζεται σε κάποια αξία, δεν συμφωνούν όλοι ως προς το ποια πρέπει να είναι, με αποτέλεσμα οι δημοκρατικοί να θεωρούν την ελευθερία ως την αξία

αίρεται, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔλαττον ἐπὶ τῶν ἀπλῶς κακῶν· ἀλλ' ὅτι δοκεῖ καὶ τὸ μείον κακὸν ἀγαθὸν πῶς εἶναι. τοῦ δ' ἀγαθοῦ ἐστὶν ἡ πλεονεξία, διὰ τοῦτο δοκεῖ πλεονέκτης εἶναι. ἐστὶ δ' ἄνισος· ...

273. Ό.π., V, 1130a8 κ.ε.

274. Ό.π., V, 1130b30-1131a1: *τῆς δὲ κατὰ μέρος δικαιοσύνης καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν δικαίου ἐν μὲν ἐστὶν εἶδος τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας (ἐν τούτοις γὰρ ἐστὶ καὶ ἄνισον ἔχειν καὶ ἴσον ἕτερον ἑτέρου), ἐν δὲ τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν.*

275. Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 169.

276. Ό.π.

αυτή, οι ολιγαρχικοί τον πλούτο ή την ευγενική καταγωγή και οι αριστοκρατικοί την αρετή.²⁷⁷

Το δίκαιο αποτελεί ισότητα και αφού η ισότητα είναι είδος μέσου, τότε θα είναι και το δίκαιο. Το δίκαιο, λοιπόν, αποτελεί μέσον προς ορισμένα πράγματα (αυτά είναι το περισσότερο [πλείον] και το λιγότερο [έλαττον]), είναι ισότητα μεταξύ προσώπων, και τέλος, δίκαιο προσώπων και πραγμάτων. Το δίκαιο προϋποθέτει τουλάχιστον τέσσερις όρους, αφού αφορά δύο πρόσωπα (για τα οποία μία διανομή είναι δίκαιη) και δύο πράγματα (που διανέμονται).²⁷⁸ Προκειμένου να ερμηνεύσει τα διάφορα είδη δικαιοσύνης, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί την έννοια της αναλογίας.²⁷⁹ Το δίκαιο αποτελεί τη σωστή αναλογία μεταξύ αυτών των τεσσάρων όρων (προσώπων και πραγμάτων) και *ἀναλογία* είναι η ισότητα των λόγων, δηλαδή ισότητα μεταξύ του λόγου των προσώπων, Α και Β, και του λόγου των πραγμάτων που λαμβάνουν, Γ και Δ.²⁸⁰ Η διανεμητική δικαιοσύνη, συγκεκριμένα, συνίσταται στη σύζευξη του όρου Α με τον Γ και του Β με τον Δ και αποτελεί μέσο των όρων του δυσανάλογου. Αυτή η αναλογία ονομάζεται *γεωμετρική* από τους μαθηματικούς, αφού στη γεωμετρική αναλογία η σχέση των συνόλων συμπίπτει με τη σχέση των μερών.²⁸¹

Ο Ευστάθιος, όπως προκύπτει από τις απόψεις που εκθέτει σε έναν

277. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, V, 1131a22-29: ... εἰ γὰρ μὴ ἴσοι, οὐκ ἴσα ἔξουσιν, ἀλλ' ἐντεῦθεν αἱ μάχαι καὶ τὰ ἐγκλήματα. ὅταν ἢ μὴ ἴσοι ἴσοι ἢ μὴ ἴσοι ἴσα ἔχωσι καὶ νέμονται. ἔτι ἐκ τοῦ κατ' ἀξίαν τοῦτο δῆλον· τὸ γὰρ δίκαιον ἐν ταῖς νομαῖς ὁμολογοῦσι πάντες κατ' ἀξίαν τινὰ δεῖν εἶναι. τὴν μέντοι ἀξίαν οὐ τὴν αὐτὴν λέγουσι πάντες [ὑπάρχειν]. ἀλλ' οἱ μὲν δημοκρατικοὶ ἐλευθερίαν. οἱ δ' ὀλιγαρχικοὶ πλοῦτον. οἱ δ' εὐγένειαν. οἱ δ' ἀριστοκρατικοὶ ἀρετὴν. Πρβλ. καὶ Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 177.

278. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, V, 1131a10-20.

279. Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 170· Χ.Π. Μπαλόγλου, *Η οικονομική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 310.

280. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, V, 1131a29-32: ἔστιν ἄρα τὸ δίκαιον ἀνάλογόν τι. τὸ γὰρ ἀνάλογον οὐ μόνον ἐστὶ μοναδικοῦ ἀριθμοῦ ἀριθμοῦ ἴδιον, ἀλλ' ὅλως ἀριθμοῦ· ἢ γὰρ ἀναλογία ἰσότης ἐστὶ λόγων, καὶ ἐν τέτταρσιν ἐλαχίστοις. Πρβλ. καὶ Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη*, σελ. 181.

281. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, V, 1131b9-15: Ἡ ἄρα τοῦ α ὅρου τῷ γ καὶ ἡ τοῦ β τῷ δ σύζευξις τὸ ἐν διανομῇ δίκαιόν ἐστι. καὶ μέσον τὸ δίκαιον τοῦτ' ἐστὶ, <τὸ δ' ἄδικον> τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογον· τὸ γὰρ ἀνάλογον μέσον. τὸ δὲ δίκαιον ἀνάλογον. καλοῦσι δὲ τὴν τοιαύτην ἀναλογίαν γεωμετρικὴν οἱ μαθηματικοί· ἐν γὰρ τῇ γεωμετρικῇ συμβαίνει καὶ τὸ ὅλον πρὸς τὸ ὅλον ὅπερ ἐκάτερον πρὸς ἐκάτερον.

λόγο του για τη Σαρακοστή,²⁸² αναφέρεται σαφώς στο διανεμητικό δίκαιο και στην κατά γεωμετρική αναλογία διανομή των αγαθών.²⁸³ Σε κάποιο σημείο προσπαθεί να εξηγήσει ότι δεν έχει νόημα να διερωτάται κανείς γιατί ο Θεός έδωσε σε κάποιους πολλά και σε άλλους λίγα,²⁸⁴ για ποιον λόγο, δηλαδή, υπάρχει ανισότητα. Ο Ευστάθιος διαφωνεί ριζικά με αυτόν τον τρόπο σκέψης:

... οὐκ ἔστι τῶν ἐν ἡμῖν οὐδὲν ἴσον, καὶ αὖ πάλιν οὐδὲν ἔστι τῶν ἐν ἡμῖν ἄνισον· πνευματικῶς δ' ἐνταῦθα ἐθέλω ἀντιφωνεῖν· καθότι μὲν γὰρ ὁ θεὸς ἀναλόγως ἐκάστοις ἐπιμερίζει τὰ δέοντα καὶ τῶν μὲν αἶρει, τοῖς δὲ προστίθῃσι γεωμετρικώτερον, ἰσότης ἐν ἡμῖν θειότερον πολιτεύεται καὶ ἀκούει ἕκαστος τὸ ἑταῖρε, ἔχεις τὸ ἀνάλογον σόν. Καὶ οὕτω μανθανέτω καὶ ὁ τὸ ὀλίγον ἔχ[ων], δι[ι]καίως ἔχειν αὐτὸ εἴπουν πρὸς γεωμετρουμένην ἰσότητα· ταυτὸν γὰρ πῶς ἴσον εἰπεῖν καὶ δίκαιον, ἐπεὶ καὶ ἰσότητος ἡ δικαιοσύνη στοχάζεται. Καὶ οὕτω μὲν ἴσα τοῖς ὅλοις ἅπαντα, λόγῳ δ' ἄλλῳ καὶ ἄνισα, καὶ ὁ λόγος ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τοῖς εὐμαθεστέροις (δοτέον δὲ εἰπεῖν καὶ ἀμαθεστέροις) ἢ γοῦν ἀλλὰ κατὰ ἀριθμὸν ὥς εἶναι τὰ καθ' ἡμᾶς οὕτω ἀνακεκραμένα ἰσότητι καὶ ἀνισότητι καὶ ἐξεῖναι λέγειν τὴν ἀρμογὴν τοῦ ἐν ἡμῖν βίου ἢ ἀνισότητα ἴσῃν ἢ τὸ ἀνάπαλιν. Μένε οὖν, ἐν οἷς ἐτάχθης, ὦ ἀδελφέ, ...²⁸⁵ [ἡ υπογράμμιση του γράφοντος].

Το πρώτο στοιχείο που μπορεί να προσέξει κανείς σε αυτό το χωρίο είναι η αναφορά στη γεωμετρουμένην ἰσότητα και στο ότι ἰσότητος ἢ δικαιοσύνη στοχάζεται, επιχειρήματα και ορολογία που σαφώς προέρ-

282. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 100-141 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 125-140]: *Λόγος προεισόδους τῆς ἀγίας τεσσαρακοστῆς*.

283. Η αναφορά στο διανεμητικό δίκαιο δεν ήταν ασυνήθιστη τον 12ο αιώνα, γεγονός που αποδεικνύει την εξοικείωση των λογίων αυτής της περιόδου με την ορολογία του Αριστοτέλη. Βλ. για παράδειγμα, Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, XVIII.29.23-24, έκδ. Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum*, τ. III [CSHB], Βόννη 1897, σελ. 766.17-767.2: καὶ τοὺς τῆς συγκλήτου βουλῆς οὔτε τιμῆς ἥς ἐχρῆν ἡξίου οὔτε πρόνοιαν αὐτῶν ἐτίθετο κατὰ τὸ ἀνάλογον. ... ἀλλ' οὐδ' ἐν ἅπασιν τὴν τῆς δικαιοσύνης ἥν τηρῶν ἀρετὴν ταύτης γὰρ ἴδιον τὸ τοῦ κατ' ἀξίαν ἐκάστῳ διανεμητικόν. ... Πρβλ. Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 119.

284. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 126.623-127.633 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 135.22-37].

285. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 130.724-131.735 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 136.75-92].

χονται από την ανάλυση του Αριστοτέλη για τη διανεμητική δικαιοσύνη και συμφωνούν με όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως. Ωστόσο, η διανεμητική δικαιοσύνη που επικαλείται εδώ ο Ευστάθιος διαπνέεται, όπως είναι φυσικό, από το χριστιανικό πνεύμα και εμφανίζει ορισμένες διαφοροποιήσεις από την ανάλυση του Αριστοτέλη. Έτσι, οι διανομές των αγαθών δεν λαμβάνουν χώρα σε μία πολιτεία, αλλά στην πανανθρώπινη κοινότητα (όπως μπορεί να υποθέσει κανείς), ενώ είναι ο Θεός εκείνος που διανέμει τα αγαθά στον καθένα αναλόγως της αξίας του. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η ισότητα και η δικαιοσύνη. Συνεπώς, όποιος κατέχει λίγα, δικαίως τα κατέχει, αφού αξίζει να έχει τόσα σύμφωνα με τον Θεό.

Ο Ευστάθιος αναφέρει στον λόγο του *Περὶ ὑπακοῆς καὶ εὐπειθείας* *πρεπούσης πολιτεύματι χριστιανικῷ*²⁸⁶ τις διάφορες αξίες στις οποίες στηρίζεται το διανεμητικό δίκαιο που εφαρμόζει ο Θεός στους ανθρώπους:

*Οὐαὶ χώραις καὶ πόλεσι καὶ κώμαις καὶ ἀγροῖς, ἤδη δὲ καὶ ἐρήμοις, ... ἔνθα μὴ εὐρίσκεται καὶ ἐπιλέγεται καὶ στέργεται, ναὶ δὲ καὶ ζητεῖται καὶ τάσσεται στερεῶς ὁ μὲν τις μείζων κατὰ πνεῦμα ἅγιον καὶ νόμον ὀρθὸν καὶ ἔθος εὐθὺ καὶ φύσει παραδεδομένον, ὁ δὲ ὑπ' ἐκείνον, οἷα ἐλάττων· ἐξ ὧν ἀμφοτέρων ἡ καλὴ καὶ ἐν ἰσότητι σοφὴ καὶ ἐπαινετὴ γεωμετρεῖται ἰσότης, καθ' ἣν ἐναλλάξ τῶν πραγμάτων διοικονομουμένων ἐλλόγως θεόθεν καὶ μαθηταὶ πολλοὶ κρείττονες διδασκάλων ἐν ἀποτελέσματι γίνονται, καὶ δοῦλοι δὲ ἀγαθοὶ ὑπέρτεροι δεσποτῶν μὴ τοιούτων, καὶ νῆπια ὑπερφερῇ γερόντων ἐκ θείας ἀποκαλύψεως καὶ δυναμώσεως, καὶ γυναῖκες ἀνδρίζονται σοφία θεία καὶ χάριτι.*²⁸⁷

Βέβαια, σύμφωνα με την υπερβατική λογική της χριστιανικής θεολογίας, ο Θεός δεν κρίνει με τα ανθρώπινα μέτρα και σταθμά, και κατά συνέπεια δεν μπορεί να αναζητηθεί μια καθολική αξία ως κριτήριο της διανεμητικής δικαιοσύνης που εφαρμόζει. Ούτως ή άλλως, όμως, δεν υπήρχε λόγος για τον Ευστάθιο να καταφύγει σε μια τέτοια καθολική αξία, αφού μπορούσε να επικαλεσθεί μία πλούσια πατερική και θεολογική παράδοση, σύμφωνα με την οποία η διανομή των αγαθών, των αξιωμάτων κτλ. σε μία κοινωνία αποτελεί έργο της Θείας Πρόνοιας.

Για να επανέλθουμε στη διανεμητική δικαιοσύνη, ο Θεός, ως άλλος

286. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 13-29.

287. Ό.π., σελ. 29,1-16.

νοικοκύρης, διαχειρίζεται όπως θέλει τα του Οίκου του, και διανέμει τα πάντα κατά τη σοφή κρίση Του, προνοώντας έτσι για τα πλάσματά Του, με κριτήριο πολλούς παράγοντες, τους οποίους η κοντόφθαλμη ανθρώπινη αντίληψη συνήθως αδυνατεί να συλλάβει. Σε αυτό το σημείο ένα χωρίο από το έργο του Νεμεσίου Εμέσης (ήκμασε τον ύστερο 4ο αι.) *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* αποδεικνύεται ιδιαίτερα διαφωτιστικό:

... εἰδὼς γὰρ ὁ θεὸς ὅτι τῷ νῦν χρηστῷ καὶ ἀγαθῷ συμφέρει πένεσθαι καὶ ὅτι διαφθείρει τὴν γνώμην αὐτοῦ πλοῦτος ἐπεισελθὼν, ἐν τῇ πενίᾳ φυλάττει συμφερόντως αὐτόν· εἰδὼς δὲ πολλάκις τὸν πλούσιον χαλεπώτερον ἐσόμενον, εἰ σπανίσσει χρημάτων (ληστεῖαις γὰρ ἐπιχειρήσειν ἢ μισαιφονίαις ἢ τισιν ἄλλοις μείζουσι κακοῖς), ἔῃ τὸν πλοῦτον καρποῦσθαι. ... ἡμεῖς μὲν γὰρ οὐδὲν τῶν ἐσομένων εἰδότες, πρὸς τὰ παρόντα δὲ μόνον βλέποντες, οὐκ ὀρθῶς τὰ συμβαίνοντα κρίνομεν· τῷ δὲ θεῷ καὶ τὰ μέλλοντα ὡς παρόντα ἐστίν.²⁸⁸

Ο Ευστάθιος φαίνεται να υιοθετεί αυτή τη συλλογιστική, που βασίζεται στην ύπαρξη της Θείας Πρόνοιας και πρεσβεύει ότι δεν είναι λογικό να μέμφεται κανείς τον αδελφό του, αν βρίσκεται σε καλύτερη μοίρα, αφού ό,τι και αν κατέχει του το έχει παραχωρήσει ο Θεός κατά την κρίση Του:

... μήτε τὸν σύμπλουν ἀδελφὸν μέμφου, εἰ πρὸς τὸν εὖ ἔχοντα τοῖχον ὁ τῆς νεῶς κύριος αὐτὸν ἐτάξατο. Τί γὰρ καὶ φθονητέον, ἔνθα ἡ μέμφεις διαβαίνει πρὸς τὸν κύριον; ὁ ἀδελφὸς οὐδὲν οἰκεῖον ἔχει, οὐ δὲ ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὅπερ δέδωκεν ὁ θεός· ...²⁸⁹

Προκύπτει, επομένως, ότι οι αντιλήψεις του Ευσταθίου περί της διανομής πλούτου και αξιωμάτων στην κοινωνία στηρίζονται από τη μια πλευρά στην κλασική κληρονομιά και από την άλλη πλευρά στη χριστιανική παράδοση, τάση που μπορεί να ανιχνευθεί και σε άλλες ιδέες του. Πάντως, τόσο τα αριστοτελικά επιχειρήματα περί διανεμητικής δικαιοσύνης, όσο και το θεολογικό δόγμα της Θείας Πρόνοιας, χρησιμεύουν στον Ευστάθιο για να εκφράσει μεταξύ άλλων την αντίθεσή του

288. Νεμέσιος Εμέσης, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, 43, έκδ. Μ. Morani, *Nemesii Emeseni De natura hominis* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Λιψία 1987, σελ. 129,19-130,1.

289. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 131,738-741 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 136,96-137,5].

σε οποιαδήποτε προσπάθεια διατάραξης της παγιωμένης κοινωνικής διαστρωμάτωσης, με την μετακίνηση ατόμων από κατώτερα στρώματα σε ανώτερα, όπως φαίνεται και από τα λεγόμενά του: *Μένε οὖν, ἐν οἷς ἐτάχθης, ὦ ἀδελφέ, ...*²⁹⁰ Ο Ευστάθιος φαίνεται να υποστηρίζει ότι η καθεστηκυία τάξη δεν πρέπει να μεταβάλλεται γιατί έχει διαμορφωθεί από τον Θεό.²⁹¹ Ο κατεξοχήν τρόπος για να μεταβληθεί ήταν μέσω του πλούτου και η εμφάνιση πλούσιων εμπόρων και βιοτεχνών ήταν γεγονός στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα.²⁹² Ίσως, λοιπόν, ο Ευστάθιος να μην αντιμετώπιζε ευνοϊκά αυτές τις απόπειρες υπερπήδησης των ταξικών εμποδίων – ιδίως όταν είχαν σχέση με τον πλουτισμό μέσω του εμπορίου –, μια αντίληψη καθαρά αριστοκρατική.

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμη μία επισήμανση: αν και συνήθως η μελέτη του Αριστοτέλη αυτόν τον αιώνα συνδέεται με την πρωτοπορία της βυζαντινής οικονομικής και κοινωνικής σκέψης, δεν μπορεί να παραβλεφθεί ότι ο συντηρητικός Ευστάθιος χρησιμοποιεί τα επιχειρήματα του Αριστοτέλη σχετικά με το διανεμητικό δίκαιο και την κατά γεωμετρική αναλογία διανομή των αγαθών, προκειμένου να προβάλει την ανάγκη διατήρησης της υπάρχουσας κοινωνικής κατάστασης και να τονίσει το παράλογο και ουσιαστικά βλάσφημο κάθε προσπάθειας ανατροπής της. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι η σκέψη του Αριστοτέλη μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για να εκφρασθούν όχι μόνο προωθούμενες απόψεις, αλλά και συντηρητικές.

Η αναφορά του Ευσταθίου στο διανεμητικό δίκαιο αποτελεί ένδειξη της επιρροής που ασκούσε επάνω του η αριστοτελική σκέψη. Λαμβάνοντας αυτό το γεγονός ως αφορμή, και σε συνδυασμό με όσα έχουν ήδη αναφερθεί σε αυτό το κεφάλαιο, προκύπτει ότι η αρχαία ελληνική γραμματεία επέδρασε στη διαμόρφωση των οικονομικών αντιλήψεων του Ευσταθίου.

290. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Ε', σελ. 131.735 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 136.91-92].

291. Βλ. παρακάτω, σελ. 271 κ.ε.

292. Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 126.

IV. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

1. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Τον 12ο αιώνα, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η βυζαντινή οικονομία ανθεί, αλλά αυτή η ρωμαλέα ανάπτυξη της, που έχει ξεκινήσει εδώ και πολύ καιρό, δεν είναι άμοιρη συνεπειών τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο. Η εξάπλωση της νομισματικής οικονομίας, η ανάδυση των μηχανισμών της ελεύθερης αγοράς, το άνοιγμα νέων αγορών που δημιουργεί η επαφή Ανατολής και Δύσης και η αυξημένη παραγωγικότητα αποτελούν συνθήκες και πρακτικές που εισάγουν νέα δεδομένα όχι μόνο στη μεσαιωνική οικονομία, αλλά και στην κοινωνία. Η άνοδος της εμπορικής δραστηριότητας και η συνακόλουθη ευημερία των εμπόρων, δημιουργούν τριγμούς στα θεμέλια της παραδοσιακής θέασης της κοινωνίας, ανεξάρτητα αν τελικά στο Βυζάντιο, εξαιτίας διαφόρων λόγων, αυτή η δυναμική δεν θα ξεπεράσει ποτέ ένα όριο, σε αντίθεση με τη Δύση. Το φαινόμενο αυτό – που είναι ίσως περισσότερο εμφανές στις επαρχιακές πόλεις που παρουσιάζουν αυτή την εποχή τάσεις ανεξαρτησίας από την υπερσυγκεντρωτική Κωνσταντινούπολη, όπου η κυρίαρχη ιδεολογία είναι πολύ βαθύτερα ριζωμένη – οδηγεί σε μεγαλύτερη χρήση πρακτικών, όπως η τοκοληψία, τις οποίες όμως η Εκκλησία ανέκαθεν καταδίκασε. Σε μια θρησκεία όπως ο Χριστιανισμός, σύμφωνα με την οποία ο Θεός και το Χρήμα θεωρούνται αντίπαλοι και ακόμα και η νομιμοποίηση του θεμιτού κέρδους συχνά δεν είναι αυτονόητη, η αγάπη για το παράνομο ή υπέρμετρο κέρδος, που τα αμαρτήματα της απληστίας και της φιλαργυρίας κάνουν να φωλιάσει στις ψυχές των ανθρώπων, καταδικάζεται απερίφραστα. Έτσι, θα μπορούσε κανείς εντελώς σχηματικά – και το τονίζω αυτό – να ισχυρισθεί ότι διεξάγεται μια πάλη μεταξύ των νέων συνθηκών και όχι τόσο της καθημερινής πρακτικής όσο της επίσημης ιδεολογίας, οι φορείς της οποίας νιώθουν ότι η καθεστηκυία τάξη και οι παραδοσιακές αξίες απειλούνται πολλαπλά. Πώς, λοιπόν, αντιμετωπίζει τις νέες συνθήκες η λόγια αριστοκρατική διάνοηση, που κατεξοχήν διατύπωνε την επίσημη ιδεολογία;

Το πρόβλημα, έτσι όπως μόλις τέθηκε, δεν εμπίπτει τόσο στην πε-

ριοχή της οικονομικής σκέψης, όσο της οικονομικής ιδεολογίας. Ούτως ή άλλως, ο βυζαντινός κόσμος δεν έχει να επιδείξει μία συστηματική ανάλυση των οικονομικών φαινομένων. Στο Βυζάντιο υπήρξαν μάλλον μεμονωμένες εμπειρικό-θεωρητικές αναλύσεις, παρά ολοκληρωμένες οικονομικές θεωρίες.¹ Εξαίρεση αποτελούν οι οικονομικές ιδέες των Πατέρων της Εκκλησίας, ιδιαίτερα εκείνων του 4ου αιώνα, οι οποίες είναι οι μόνες συνεπείς ως προς την ικανοποίηση των προϋποθέσεων μιας συστηματικής θεωρητικής σκέψης.² Σύμφωνα λοιπόν με την παραπάνω διαπίστωση, θα ήταν μάταιο να αναζητηθεί, για παράδειγμα, μία γενική θεωρία του χρήματος στη σκέψη των Βυζαντινών κανονολόγων του 12ου αιώνα.³

Οι οικονομικές ιδέες του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης δεν θα μπορούσαν να αποτελούν εξαίρεση προς όσα μόλις ειπώθηκαν, αφού και αυτές λειτουργούν κυρίως ως δεοντολογικές υποδείξεις παρέμβασης στη λειτουργία των οικονομικών διαδικασιών, μετά από εμπειρική παρατήρηση της οικονομικής δραστηριότητας. Η καθημερινή επαφή του Ευσταθίου με το ποίμνιό του, η διαχείριση του οίκου του, οι συναλλαγές του και διάφορες άλλες καταστάσεις του παρέχουν ερεθίσματα, βάσει των οποίων εκφράζει την οικονομική ιδεολογία του, η οποία περιορίζεται, όμως, σε αποσπασματικές συνήθως εκτιμήσεις για τη φύση και τα αίτια διαμόρφωσης ορισμένων οικονομικών διεργασιών· με άλλα λόγια, ο Ευστάθιος δεν έχει επεξεργασθεί μία ολοκληρωμένη οικονομική θεωρία. Δεν έχει επίσης συγγράψει κάποια οικονομική πραγματεία. Αντίθετα, οι οικονομικές αντιλήψεις του βρίσκονται διάσπαρτες σε ολόκληρο σχεδόν το έργο του. Πρέπει να τονισθεί ότι για να εντοπίσει και να συγκεντρώσει κανείς τις οικονομικές ιδέες του χρειάζεται μερικές φορές να επιχειρήσει μία «δεύτερη ανάγνωση» των κειμένων του, αφού ορισμένες αντιλήψεις του βρίσκονται καλυμμένες κάτω από αναφορές σε ζητήματα που δεν έχουν άμεση σχέση με τις οικονομικές διαδικασίες.

Η στάση που τηρεί ο Ευστάθιος απέναντι στην οικονομική σκέψη είναι παρόμοια με εκείνη που εμπόδιζε τους αρχαίους Έλληνες να εξετάσουν τα οικονομικά φαινόμενα ως αυτόνομα: σε μία προβιομηχανική κοινωνία, όπως η βυζαντινή, η οικονομική σκέψη δεν θεωρείται ανεξάρτητη, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σύστημα, όπου οι θρησκευ-

1. Γκότσης, *Προβλήματα*, σελ. 47.

2. Ό.π., σελ. 53 σημ. 2.

3. A.E. Laiou, «God and Mammon», σελ. 266.

τικές, ηθικές⁴ και πολιτικές αξίες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο, προέχουν δηλαδή μη οικονομικοί παράγοντες.⁵ Δεν είναι τυχαίο, επομένως, ότι ευαγγελικές ρήσεις, όπως η περίφημη: Οὐδείς δύναται δυοὶ κυρίους δουλεύειν· ... οὐ δύνασθε Θεῷ δουλεύειν καὶ μαμωνᾷ (Ματθ. 6,24),⁶ προδιέθεταν για μία αρνητική αντιμετώπιση των οικονομικών διεργασιών από την πλευρά των Χριστιανών, καθιστώντας τις συχνά ασυμβίβαστες με την ιδιότητα του πιστού.⁷

Θα ήταν χρήσιμο να γίνει μία επιπλέον παρατήρηση: πολλές φορές ορισμένες αντιλήψεις του Ευσταθίου δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούν *τόπους* – και συχνά όντως αποτελούν –, τους οποίους ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί στα έργα του, χωρίς απαραίτητα να είναι προσωπικές του πεποιθήσεις. Μεταξύ άλλων, η καταδίκη των δεινών που επιφέρει η χρηματική οικονομία, αποτελεί μία πολύ συνηθισμένη αντίληψη ήδη από την αρχαιότητα. Εντούτοις, ακόμα και οι *τόποι* έχουν την αξία τους, υποδηλώνοντας αντιλήψεις και απόψεις, οι οποίες ακόμα και στην περίπτωση που δεν αποτελούν τίποτα περισσότερο από απραγματοποίητα ιδεώδη, αποκαλύπτουν πλευρές του κυρίαρχου ιδεολογικού οικοδομήματος, καθώς και εκκίνων που τις στηρίζουν.

2. Εργασία

Το θέμα που προσφέρεται περισσότερο για να αρχίσει να ξετυλίγεται σε μία λογική σειρά το νήμα των οικονομικών ιδεών του Ευσταθίου έχει να κάνει με τις περί εργασίας αντιλήψεις του. Η υπεράσπιση της υλικής και ηθικής αξίας της εργασίας αποτελεί για τον Ευστάθιο πρωταρχικό

4. Ο S. Meikle αναφέρει σχετικά με τη σχέση οικονομίας και ηθικής στην εποχή μας: *Στις σύγχρονες κοινωνίες που βασίζονται στην οικονομία της αγοράς, σημαντικές κατηγορίες αποφάσεων αποσπάστηκαν τελείως από το πεδίο της ηθικής και μεταφέρθηκαν στην επικράτεια της οικονομίας. Η σχέση μεταξύ οικονομίας και ηθικής είναι ζήτημα που αμφισβητείται, αλλά οι απόψεις έχουν αποφασιστικά στραφεί, τουλάχιστο μεταξύ των οικονομολόγων αυτού του αιώνα, προς την αποδοχή ότι η σχέση είναι ελάχιστη ή ανύπαρκτη και ότι η οικονομία είναι μια αυτόνομη επιστήμη* (Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη, σελ. 20).

5. Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 104.

6. Βλ. τον σχολιασμό της ευαγγελικής ρήσης στον T.E. Schmidt, *Hostility to Wealth in the Synoptic Gospels* [Journal for the Study of the New Testament, Supplement Series, 15], Σέφιλντ 1987, σελ. 126-127.

7. Laiou, «God and Mammon», σελ. 262.

μέλημα, όπως, κατά συνέπεια, αποτελεί η καταδίκη της οκνηρίας και της απραξίας. Είναι σημαντικό ότι στις συγκεκριμένες θέσεις του είναι έκδηλη η επίδραση της βιβλικής και πατερικής σκέψης,⁸ γεγονός που φανερώνει την απρόσκοπτη συνέχεια της χριστιανικής παράδοσης στις θέσεις επί του συγκεκριμένου θέματος.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Ευστάθιο, η εργασία αποτελεί τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, με την οποία ικανοποιεί το σύνολο των αναγκών του, σωματικών και πνευματικών. Ο Ευστάθιος υπογραμμίζει τη διαφορά μεταξύ ανθρώπου και ζώων ως προς την επιβίωση: ενώ τα ζώα επιβιώνουν με ό,τι φυτρώνει μόνο του, ο άνθρωπος, αντίθετα, έχει δημιουργηθεί για να εργάζεται, για να παράγει με δημιουργικό κόπο και με αυτόν τον τρόπο να επιβιώνει:

Οἶδαμεν γάρ, μηδὲν τῶν ἐν τῷ βίῳ ἐφετῶν ἀπόνως ἀνθρώποις περιγίγνεσθαι, μηδ' αὐτά, ὅποσα τὸ σῶμα τρέφειν οἶδεν, οἷα μηδὲ τοῦ θρεπτικοῦ ἐράνου τυχαίου καὶ αὐτομάτου ὄντος ἐν ἀνθρώποις. Ζῶον μὲν γὰρ ἑτεροῖον θρέψεται εἰκαίαις ἐνθέσεσι, καὶ πιανθήσεται ὡς βόσκημα τροφαῖς αὐτοφυέσιν, ἅς οὔτε ἄροτος, οὔτε σπόρος αὐχοῦσι προάγειν, καὶ ἀρετὴ ζωϊκὴ ἐντεῦθεν τῷ τοιούτῳ ζῷ ἐπιγενήσεται· ἄνθρωπος δέ, τὸ ἐν κόσμῳ ἄριστον ζῶον, τὸ τοῦ θεοῦ ἔργον, τὸ εἰς ἐργατεῖαν ἐκείθεν εὐφυές, τὸ μὴ τεταγμένον ἀναπίπτειν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀεικινήσιαν παραγγέλλον, ὅτε διατίθεται νοερῶς, καὶ κοπιᾷσει, καὶ ἰδρῶτας ἐκκρίνει,⁹ καὶ πονήσεται καλὸν ποιῆσαι· καὶ οὕτω τεύζεται τῆς ἐφέσεως, οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ συνεπιλαμβανομένου θεοῦ.¹⁰

8. Βλ. τα δύο περίφημα βιβλικά χωρία περί εργασίας: *Καὶ ἔλαβεν κύριος ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἔπλασεν, καὶ ἔθετο αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν* (Γέν. 2,15) καὶ *ὁ πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὰρ ἐργάζομαι* (Ιωάν. 5,17). Το πρώτο χωρίο μας προσφέρει την αφετηρία και την αφορμή της εργασίας, ενώ το δεύτερο θεμελιώνει τη χριστιανική περί εργασίας θέση. Σχετικά με την έννοια της εργασίας στη βιβλική και πατερική σκέψη, βλ. Gordon, *Economic Problem*, σελ. 1-3, 16, 34-35, 46-58, 78, 105-106. Ειδικότερα για τις αντιλήψεις του Ιωάννη Χρυσοστόμου σχετικά με την εργασία, βλ. Ι.Α. Λάππας, *Η περί εργασίας διδασκαλία Ιωάννου του Χρυσοστόμου* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1984. Να σημειωθεί, πάντως, ότι γενικά οι Έλληνες Πατέρες έτρεφαν μεγάλη εκτίμηση για την εργασία (βλ. Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 172-175).

9. Πρβλ. Γέν. 3,19: *ἐν ἰδρῶτι τοῦ προσώπου σου φάγη τὸν ἄρτον σου ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήμφθης· ...*

10. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 7,37-44, 78-84.

Το παραπάνω χωρίο προέρχεται από μία ομιλία του Ευσταθίου,¹¹ στην οποία με αφορμή τον σχολιασμό του Ψαλμού 48,10: *καὶ ἐκοπίασεν εἰς τὸν αἰῶνα καὶ ζήσεται εἰς τέλος*, ..., αναπτύσσει, μεταξύ άλλων, τις αντιλήψεις του για την εργασία. Είναι πολύ αποκαλυπτικός ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύει τον συγκεκριμένο Ψαλμό και ο ρόλος που αποδίδει στον δημιουργικό κόπο:

*Ἔστι δὲ τοιοῦτος ὁ νοῦς τῷ ψαλμῷ λέγει, τὸν ἀγαθὸν καὶ ἐνάρετον ἄνθρωπον διὰ τὴν πρόσκαιρον βιοτὴν αὐτοῦ καὶ ἀρετὴν ἀπολήψεσθαι ἀγαθὰ αἰῶνια, νεκρώσαντα κόποις καὶ πόνοις τὴν σάρκα διὰ τὴν σταθερὰν ἐλπίδα τῆς ἐκεῖσε ζωῆς.*¹²

Η εργασία νεκρώνει τη σάρκα και παρέχει ελπίδα αιώνιας ζωής· έχει, επομένως, και ηθική σημασία.

Ο Ευστάθιος επισημαίνει ότι με τον παραγωγικό μόχθο ο άνθρωπος εξουδετερώνει το πρόβλημα της λιμοκτονίας, η οποία ορίζεται ως συνέπεια της οκηριότητας, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνεται το γεγονός ότι η εργασία ευχαριστεί τον Θεό, αφού μέσω εκείνης ο άνθρωπος κερδίζει αιώνιες ευλογίες.¹³

Επίσης, σε έναν λόγο του προς τον Μανουήλ Α'¹⁴ κάνει νύξη στην προτροπή του αποστόλου Παύλου προς τους Θεσσαλονικείς να εργάζο-

11. Ό.π., σελ. 7-13: *Εἰς τὸ ἐκοπίασεν εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ ζήσεται εἰς τέλος. Διαλαμβάνει δὲ ὁ διδασκαλικὸς οὗτος λόγος καὶ περὶ ἐλεημοσύνης, καὶ ταπεινώσεως, καὶ νηστείας, καὶ λούματος, καὶ εὐχῆς, καὶ λοιπῆς ἐναρέτου διαγωγῆς. Ο Κ. Μπόνης θεωρεῖ ὅτι ὁ συγκεκριμένος λόγος εἶναι «παραίνετικὸς» πρὸς τὸν κλῆρο τῆς επισκοπῆς τοῦ Ευσταθίου, ὁ ὁποῖος πιθανόν νὰ συγκάλεσε τοὺς κληρικοὺς τοῦ καὶ νὰ ἐκφώνησε τὸν λόγο ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφιξή του στὴ Θεσσαλονίκη με σκοπὸ νὰ τοὺς νουθετήσῃ καὶ νὰ τοὺς δώσει τὶς κατευθυντήριες γραμμές γιὰ ἓνα ἐνάρετο βίον. Ενδεικτικὸ στοιχεῖο τῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Ευστάθιος με τοὺς μοναχοὺς τῆς μητρόπολὸς τοῦ εἶναι ὅτι τοὺς χρησιμοποιοῦ στὸν λόγο τοῦ ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴ (Μπόνης, «Ευστάθιος», σελ. 72-73).*

12. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 9,67-72.

13. Ό.π., σελ. 10,58-67: *... καὶ κοπιατέον οὐχ ἀπλῶς, ὥστε ἀποζῆν βιωτικῶς (τοῦτο γὰρ ἄκοντες ποιήσομεν, ἂν μὴ βουλομένοις ἡμῖν εἶη, καὶ φερεπονήσομεν πάντως, ἵνα μὴ καὶ ἡμῖν ἔμφορος ὁ λιμὸς γένηται ἀεργοῖς μένουσιν), ἀλλ' ὥς καὶ τῷ θεῷ ἀρέσκειν, καὶ αὐτίκα εὐλογεῖσθαι καὶ ἡμᾶς καὶ τὰ ἔργα ἡμῶν, καὶ κόπον τοῦτον ἐπὶ εὐαρεστήσει θεοῦ πόνους εἶναι συνέριθον βιωτικοῖς, ἀρμόττοντα ἓνα ἐκείνων καὶ μονοειδῆ τοῖς ὅλοις. ὣν οὐκ ἔστι διὰ βίου ἡμᾶς ἀπαλλάττεσθαι.*

14. Ευστάθιος, *Opera minora*, Κ, σελ. 182-194 [= FRB, I, σελ. 1-16]: *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν.*

νται, ακολουθώντας το παράδειγμα που ο ίδιος προσέφερε, ο οποίος δεν ζούσε εις βάρος των άλλων, αλλά προμηθευόταν τα αναγκαία με κόπο και μόχθο.¹⁵ Σημειώνει, λοιπόν ο Ευστάθιος, αναφερόμενος στον αυτοκράτορα: *καλὸν τὸ ἐν κόποις καὶ μόχθοις* [πρβλ. *Β΄ Θεσσ.* 3,8] *περισσότερος, τὸ ἀποστολικόν, καί γε ἐπαληθεύεται τῷ ἡμετέρῳ ἰσαποστόλῳ βασιλεῖ ...*¹⁶ Ἐτσι, η υπεράσπιση του παραγωγικού μόχθου από τον Ευστάθιο, βρίσκει τη δικαίωσή της και μέσω του αποστόλου Παύλου, στον οποίο οφείλεται μία από τις επιδραστικότερες ρήσεις σχετικά με την υποχρέωση για εργασία, το περίφημο: *... εἴ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι, μηδὲ ἐσθιέτω* (*Β΄ Θεσσ.* 3,10).¹⁷

Είναι προφανές ότι η υπεράσπιση της εργασίας από τον Ευστάθιο γίνεται σε δύο επίπεδα, ένα θρησκευτικό-ηθικό και ένα πρακτικό-υλικό. Στο πρώτο, η εργασία εξαίρεται ως κατάσταση αρεστή στον Θεό, αφού ο άνθρωπος έχει πλασθεί ικανός να επιβιώνει μόνο μέσω αυτής, σε αντίθεση με τα ζώα. Αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τη μεταπτωτική *conditio humana*¹⁸ του ανθρωπίνου γένους, μια ιδέα που απαντά τόσο στην Παλαιά Διαθήκη,¹⁹ όσο και στους Πατέρες της Εκκλησίας. Ταυτόχρονα, όμως, συνιστά προϋπόθεση για την ηθική διαβίωση, αφού με αυτήν καταπολεμείται η οκνηρία. Εδώ εισαγόμαστε στο πρακτικό επίπεδο: μέσω της εργασίας ο άνθρωπος δεν πλησιάζει μόνο την ηθική τελείωση, αλλά ταυτόχρονα κατορθώνει να επιβιώσει με τις δικές του δυνάμεις και όχι εις βάρος άλλων.

Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι προαναφερθείσες αντιλήψεις του Ευσταθίου που εξυμνούν την εργασία, ισχύουν μεν για τις παραγωγικές κοινωνικές τάξεις, αλλά με δυσκολία θα μπορούσαν να εφαρμοσθούν στο ιδεώδες του αριστοκρατικά διάγειν, σύμφωνα με το οποίο ο πόλεμος και το

15. *Β΄ Θεσσ.* 3,7-9: *αὐτοὶ γὰρ οἶδατε πῶς δεῖ μιμεῖσθαι ἡμᾶς, ὅτι οὐκ ἡτακτήσαμεν ἐν ὑμῖν. οὐδὲ δωρεὰν ἄρτον ἐφάγομεν παρὰ τινος, ἀλλ' ἐν κόπῳ καὶ μόχθῳ, νύκτα καὶ ἡμέραν ἐργαζόμενοι, πρὸς τὸ ἐπιβαρῆσαι τινὰ ὑμῶν· οὐχ ὅτι οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν, ἀλλ' ἵνα ἑαυτοὺς τύπον δώμεν ὑμῖν εἰς τὸ μιμεῖσθαι ἡμᾶς.*

16. Ευστάθιος, *Opera minora*, K, σελ. 192,58-60 [= *FRB*, I, σελ. 13,14-16].

17. Σχετικά με τις οικονομικές ιδέες του αποστόλου Παύλου, βλ. G. Gotsis – S. Drakopoulou-Dodd, «Economic Ideas in the Pauline Epistles of the New Testament», *History of Economics Review* 35 (2002), σελ. 13-34.

18. Γκότσης, *Προβλήματα*, σελ. 45 σημ. 115.

19. Πρβλ. *Γέν.* 3,23: *καὶ ἐξαπέστειλεν αὐτὸν κύριος ὁ θεὸς ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς ἐργάζεσθαι τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήμφθη.*

κυνήγι θεωρούνται κατάλληλες δραστηριότητες για έναν ευγενή, όχι όμως και η εργασία.²⁰ Το έπος του Διγενή Ακρίτη, μάλιστα, παρέχει τη σαφέστερη λογοτεχνική αναφορά στο ιδανικό της αριστοκρατικής «σχόλης».²¹

Ο Ευστάθιος, δίνοντας μεγαλύτερη ισχύ στα επιχειρήματά του, παρέχει μερικά παραδείγματα σημαινόντων ανθρώπων που αποτελούν πρότυπα όχι μόνο επειδή έτρεφαν μεγάλη εκτίμηση για την εργασία – ιδιαίτερα την αγροτική –, αλλά και επειδή την απολάμβαναν εξίσου. Όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, στη μελέτη των ομηρικών επών, ο Ευστάθιος επισημαίνει ότι ο ηλικιωμένος Λαέρτης αντλούσε ικανοποίηση από την ενασχόληση με τη γη του ακόμα και σε δύσκολες στιγμές,²² ενώ στον Βίο του αγίου Φιλοθέου του Οφικιανού²³ μας πληροφορεί ότι ο άγιος χαιρόταν να δουλεύει τη γη με τα χέρια του:

*Ἠγάπα γὰρ οὐ μόνον θητικάῃς χερσὶν ἀνασκάλλειν τὴν γῆν εἰς παντοδαπὸν φύτευμα, ἀλλὰ καὶ χερσὶ πονεῖσθαι περὶ αὐτὴν, εὐγενὲς τοῦτο ἐπικρίνας ἔργον εἶναι καὶ ἀνθρώπῳ προσῆκον.*²⁴

Αν ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί τα παραπάνω παραδείγματα προς μίμηση για να επισημάνει την αξία της εργασίας, αντίθετα, η απραξία των μοναχών τού χρησιμεύει ως παράδειγμα προς αποφυγή,²⁵ παρέχοντάς του την ευκαιρία να στηλιτεύσει για έναν επιπλέον λόγο τους μοναχούς της μητρόπολής του. Σύμφωνα με τον Ευστάθιο, οι μοναχοί προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αποφύγουν την εργασία, παραδομένοι στην οκνηρία τους. Αναφέρει, για παράδειγμα, στο έργο του για τη διόρθωση του μοναχισμού:²⁶ *κάντεῦθεν ἀργολογίαί πολιτεύονται παρ' αὐτοῖς, ὧν οὐδὲν κέρδος πνευματικόν, ...*,²⁷ ενώ παρακάτω σημειώνει: *... οὐκ ἀπεικὸς φάύλων ἐπιθυμιῶν κλύζεσθαι κύμασι τὸν καθηγούμενον,*

20. A. Kazhdan, «Labor», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 1167.

21. Βλ. σχετικά Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 188-189.

22. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. II, σελ. 322.45-323.2.

23. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 145-151: *Λόγος ἐπελευστικὸς βίου τοῦ κατὰ τὸν ἅγιον Φιλόθεον τὸν Ὀφικιανόν, ἐκ προσώπου Φιλοθέου μοναχοῦ, ἀνδρὸς ἀξίου λόγου, τοῦ καὶ προκαλεσαμένου εἰς ταύτην τὴν γραφὴν.*

24. Ὁ.π., σελ. 149,86-90.

25. Πρβλ. τὴν παρομοίωση τῶν ἐρημιτῶν με τοὺς ἀγρίους Κύκλωπες που ἔχει ἤδη αναφερθεῖ παραπάνω, σελ. 108-109.

26. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις* [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 214-267].

27. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 154, σελ. 170,12-13 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 251,95-96].

ὅτε συνάξας ἑαυτὸν ἔσω τοῦ κελλίου καὶ τῶν ἔξω πάντων ἀφένετος ἐν ἀργίᾳ μένει.²⁸

Ἡ εργασία για τον Ευστάθιο, επομένως, έχει θετική αξία και δεν αποτελεί απλώς μια αναπόφευκτη αναγκαιότητα, όπως για τους αρχαίους Έλληνες· η χριστιανική διδασκαλία φαίνεται πως υπερέχει στη διαμόρφωση των περί εργασίας αντιλήψεών του. Το σημείο, ωστόσο, που οι αντιλήψεις του Ευσταθίου ταυτίζονται με τις αρχαιοελληνικές είναι η διάκριση των διαφόρων ασχολιών σε ανώτερες και κατώτερες.

3. Γεωργία

Σύμφωνα με την παραπάνω διάκριση δεν έχουν για τον Ευστάθιο όλα τα είδη εργασίας την ίδια αξία για τον άνθρωπο, ούτε είναι όλα εξίσου «ευγενή». Υπάρχει ένα συγκεκριμένο είδος που αποτελεί την ευγενέστερη και χρησιμότερη ανθρώπινη ενασχόληση, την οποία έχουν εξυμνήσει οι συγγραφείς και οι φιλόσοφοι από τα πανάρχαια χρόνια, ενώ οι Πατέρες της Εκκλησίας τη θεωρούν μέγιστο αγαθό.²⁹ Η εργασία αυτή δεν είναι άλλη από τη γεωργική, τη χρησιμότητα της οποίας ο Ευστάθιος εξάγει σε πολλά σημεία του έργου του. Κανένα άλλο είδος του ανθρώπινου μόχθου δεν είναι τόσο ευεργετικό και ταυτόχρονα τόσο άμεμπτο, όπως η γεωργία. Αναμφισβήτητα, μπορεί κανείς να συναγάγει από τα λεγόμενα του Ευσταθίου ότι η γεωργία αποτελεί την κορωνίδα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι περισσότερο από όλες τις άλλες επιτρέπει στους ανθρώπους να επιβιώσουν με τον πιο έντιμο τρόπο, επιδιώκοντας την εκπλήρωση του ιδανικού της αυτάρκειας, χωρίς να υποκύπτουν στο όνειδος της επιδίωξης του χρηματικού κέρδους. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, στον αντίποδα της κλί-

28. Ευστάθιος, *Ἐπίσχεψις*, 177, σελ. 198,4-6 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 258,31-34].

29. Βλ. για παράδειγμα, Ιωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν*, 15.3, PG 61, στ. 506: Ἔστι τέχνη γεωργική, ἔστιν ὑφαντική, οἰκοδομική αἱ καὶ ἀναγκαῖαι σφόδρα εἰσὶ, καὶ μάλιστα συνέχουσιν ἡμῶν τὸν βίον. Αἱ γὰρ δὴ ἄλλαι διάκονοι τούτων εἰσὶν, ἡ χαλκευτική, ἡ τεκτονική, ἡ ποιμαντική. Ἀλλὰ καὶ τούτων αὐτῶν τῶν τεχνῶν ἀναγκαιοτέρα πασῶν ἡ γεωργική, ἣν καὶ πρώτην εἰσήγαγεν ὁ Θεός, τὸν ἄνθρωπον πλάσας. Ὑποδημάτων μὲν γὰρ ἄνευ καὶ ἱματίων δυνατόν ζῆν, γεωργικῆς δὲ χωρὶς, ἀμήχανον. Γενικά, ο Ιωάννης Χρυσόστομος (340/50-407) θεωρούσε τη γεωργία ως την πιο ευγενή και χρήσιμη παραγωγική δραστηριότητα (Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 175-176), ενώ και ο Μέγας Βασίλειος έτρεφε μεγάλη εκτίμηση γι' αυτή (Gordon, *Economic Problem*, σελ. 106).

μακας των αξιών ο Ευστάθιος τοποθετεί τη βιοτεχνία και το εμπόριο ως κατώτερου είδους ασχολίες, και ένας παράγοντας που επιβαρύνει την απαξιωτική αξιολόγησή τους είναι ακριβώς η επιδίωξη του κέρδους.

Τα σχόλια του Ευσταθίου στον Όμηρο του παρέχουν αρκετά συχνά την ευκαιρία να εξυμνήσει τη γεωργία. Έχει ήδη γίνει αναφορά στον σχολιασμό των αγροτικών σκηνών στην ασπίδα του Αχιλλέα, οι οποίες του δίνουν το ερέθισμα να επισημάνει ότι η σημαντικότερη ανθρώπινη εργασία είναι η γεωργική.³⁰ Γενικά, οι απόψεις του Ευσταθίου σχετικά με τη σπουδαιότητα της γεωργίας παρουσιάζουν αξιοσημείωτη αναλογία με τις αντίστοιχες ομηρικές, γεγονός που διαπιστώνεται αρκετά συχνά στα ομηρικά σχόλιά του. Έτσι, τονίζει, για παράδειγμα, σε ένα άλλο σημείο των σχολίων στην *Ιλιάδα* την ανωτερότητα του πλούτου που χαρίζει η γεωργία, υπογραμμίζοντας ότι είναι ευλογημένος όποιος πλουτίζει μέσω αυτής: *τινές δὲ ὀλβιόν φασι κυρίως τὸν ἀπὸ γεωργίας πλούσιον, οὗ ἐν ὀλαῖς ἦτοι κριθαῖς ὁ βίος, ἅς καὶ οὐλὰς ἢ ποιήσις λέγει, ἐξ ὧν ὥς ἀπὸ μέρους τὰ ἐκ γῆς δηλοῦται ἀγαθὰ.*³¹ Ενώ ενδεικτική είναι η διαπίστωσή του ότι τα χωράφια και ο χρυσός συνιστούν τα πλούτη, παρατηρώντας όμως ότι η πρωτοκαθεδρία αποδίδεται στη γεωργία:

*Καὶ ὅρα ὥς ἐκ μέρους τῶν ληϊῶν καὶ τῆς χρυσοῦ κτήσεως πάντα πλουτισμὸν ἐνέφηνε, καὶ ὅτι κατ' ἐξάιρετον ἐκ τῶν ἄλλων ὕλῶν μνησθεὶς τοῦ χρυσοῦ μετὰ τὰ λήϊα, καὶ ἐρίτιμον αὐτὸν λέγει ὥς τῶν λοιπῶν μετὰλλων τιμιώτερον. Ληϊῶν δὲ πρώτων μνησθεὶς ἐξοχὴν ἐγκωμιαστικὴν τῆς γεωργίας ἐνέφηνε.*³²

Θεωρεῖ ακόμα ότι ο Όμηρος αποκαλεί τα αλώνια ιερά για δύο λόγους: πρώτον, επειδή ανήκουν στη θεά Δήμητρα και, δεύτερον και κυριότερον, επειδή είναι ωφέλιμα για την ανθρωπότητα.³³ Επίσης, σχολιάζει σε άλλο σημείο: *Τὸ δὲ «ἀνδρὸς μάχαρος» εἰς ἥθος παιδεύει, ὥς τοῖς τοιοῦτοις καὶ τῆς γῆς λίαν εὐφορούσης καὶ οὕτω θεριζομένης ὑπὸ πολλῶν ἀμητήρων καινότερον.*³⁴

30. Βλ. παραπάνω, σελ. 99.

31. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. I, σελ. 633,14-16.

32. Ό.π., τ. II, σελ. 674,22-675,1.

33. Ό.π., τ. II, σελ. 134,7-8: *Ἰερὰς δὲ τὰς ἄλῳας ὀνομάζει οὐ μόνον διὰ τὸ ἀνειμένας εἶναι τῇ Δήμητρι, οἷά τινα τεμένη, ἀλλὰ μάλιστα διὰ τὸ ἐπ' ὠφελείᾳ εἶναι ἀνθρώπων.*

34. Ό.π., τ. III, σελ. 155,10-12.

Σε ένα εντελώς διαφορετικό πάλι πλαίσιο, στον Βίο του αγίου Φιλοθέου του Οψικιανού, εξυμνεί για άλλη μία φορά τη γεωργία, συμπυκνώνοντας τις αρετές και τη χρησιμότητά της για την ανθρωπότητα μέσα σε λίγες γραμμές:

... γῆ δὲ ποθουμένη, ὅσα καὶ μήτηρ, φιλεῖ τε καὶ ἀσπάζεται τοὺς κυπτάζοντας περὶ αὐτήν, καὶ τὸν Ἀσφάλιον προῖσχομένη συντηρεῖ τοὺς γεηπονοῦντας εἰς καίριον. Καὶ ἔστιν ἡ γεωργία ἡ ὅπως οὖν ἀγαθὸν ἀρχέγονον, πλουτοποιὸν ἔργον, ἀκίνδυνον καλόν, τέχνη συγγενῆς ἀνθρώποις.³⁵

Ο Ευστάθιος αποδίδοντας στη γεωργία την πρωτοκαθεδρία μεταξύ όλων των ειδών της ανθρώπινης δραστηριότητας, συμπλέει τόσο με την πατερική διδασκαλία και τις ιδέες των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, όσο και με τις αριστοκρατικές τάσεις της εποχής του. Εκφράζει, επίσης, την τυπική μεσαιωνική αντίληψη για την αγροτική δραστηριότητα, την οποία θεωρούσαν σπουδαία και αξιέπαινη.³⁶

Οι αντιλήψεις του για τη γεωργία ανταποκρίνονται πλήρως και στη βυζαντινή οικονομική πραγματικότητα του 12ου αιώνα, αφού η οικονομία στο Βυζάντιο τη συγκεκριμένη περίοδο παρέμενε κυρίως γεωργική και κτηνοτροφική: μπορεί η τελική επεξεργασία, η διακίνηση και η κατανάλωση των αγροτικών προϊόντων να γινόταν σε μεγάλο βαθμό με επίκεντρο την πόλη, αλλά τα προϊόντα αυτά προέρχονταν από τη γη και ο πλούτος, που παραγόταν από την εκμετάλλευσή τους, επενδυόταν πάλι σε αυτή.³⁷ Είναι πολύ σημαντικό, όμως, το γεγονός ότι η γεωργία παρουσιάζει ανάπτυξη στο Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα και αν εξετάσει κανείς τις μαρτυρίες τόσο Βυζαντινών όσο και Δυτικών

35. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 149,93-150,2.

36. Όπως σημειώνει σχετικά η Α. Λαΐου: *Agricultural activity was considered, in the Middle Ages, as indeed by Aristotle, not only perfectly acceptable but both essential and meritorious; man labored with the sweat of his brow, and if this was a punishment for Adam's sin, the products were, theologically speaking, impeccable* (Laiou, «God and Mammon», σελ. 262).

37. Βλ. Magdalino, *Manuel*, σελ. 141. Για τον θεμελιώδη ρόλο της αγροτικής παραγωγής στη βυζαντινή οικονομία αυτή την περίοδο, βλ. διεξοδικά Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*. Lemerle, *Agrarian History*, σελ. 201-248· Lefort, «Rural Economy»· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 96 κ.ε. Για τον σχηματισμό μιας πρώτης εικόνας σχετικά με το θέμα, βλ. Α. Kazhdan, «Economy», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 674-675· J.W. Nesbitt – Α. Kazhdan, «Agriculture», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 39-40.

αυτής της περιόδου μπορεί να επιβεβαιώσει αυτό το συμπέρασμα.³⁸ Οι εξελίξεις στη γεωργία εξηγούν μέχρι ενός σημείου τη διαφορετική στάση που τηρούν οι Βυζαντινοί απέναντι στη γη από τον 11ο αιώνα: παρουσιάζεται μία αυξανόμενη προτίμηση για την ιδιοκτησία της γης, και ενδεικτικό αυτής της τάσης είναι ότι από τον 11ο αιώνα η εγκαταλελειμμένη γη γίνεται ανάρπαστη, ενώ οι πηγές αναφέρουν, επίσης την εκμετάλλευση βραχυδών και άγονων γαιών. Φυσικά, η τάση αυτή δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι οι αριστοκράτες είναι αυτοί που δίνουν τον τόνο ως κάτοχοι γης. Όλες αυτές οι εξελίξεις παρουσιάζουν ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον αν παρατηρήσει κανείς την ενασχόληση με τη γεωργία στις λογοτεχνικές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα. Οι λόγιοι αρχίζουν να αντιμετωπίζουν τη γη με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, απηχώντας πολλές φορές τις κλασικές αξίες.³⁹ Η διαπίστωση αυτή είναι σημαντική, γιατί δείχνει ότι η ιδιαίτερη προσοχή που χαρίζει ο Ευστάθιος στη γεωργία δεν αποτελεί μία μεμονωμένη περίπτωση, μία προτίμηση που υπογορεύεται αυστηρά και μόνο από τις προσωπικές του κλίσεις, αλλά μάλλον μία γενικότερη τάση, ένα γενικευμένο ενδιαφέρον για τη γεωργία, το οποίο δεν παρατηρείται πριν από τον 11ο αιώνα.⁴⁰

Όπως φάνηκε από τη νύξη που έγινε προηγουμένως, και η προσωπική σχέση του Ευσταθίου με τη γεωργία ήταν ιδιαίτερη. Καταρχάς, σε έναν λόγο του⁴¹ παρέχει την πληροφορία ότι από την παιδική του ηλικία είχε εκπαιδευθεί και εντρυφήσει στα θέματα της αγροτικής ζωής.⁴² Σε λόγο του για τη Σαρακοστή,⁴³ αναφερόμενος στον εαυτό του, καταρτίζει έναν κατάλογο των επαγγελματιών που δεν θα μπορούσε να ασκήσει λόγω κλίσης, στα οποία συγκαταλέγει την επιστήμη του πολέμου, το εμπόριο, τη ναυτιλία και την εργασία του βοσκού.⁴⁴ Όμως, όπως πολύ

38. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 62, 65, 67.

39. Ο.π., σελ. 65-66.

40. Ο.π., σελ. 67.

41. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 98-125: *Πρὸς τοὺς ἐπεγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικαίαν, εἴποτε ἀναμνησθεῖν, κακώσεως γενομένης ποθὲν αὐτῷ.*

42. Ο.π., σελ. 111, 56-59: *Ἦκε δὴ καιρὸς τρυγητοῦ, καὶ ὡς ἐκάτερος κἀνταῦθα εἴθιστο, συμπροῆλθον τῆς μεγίστης τῶν πόλεων εἷς τινα χωρία, οὐ πάνυ μὲν, ἀνακεχωρηκότα δὲ μετρίως τῆς Μεγαλοπόλεως προαστείων δίκην ...*

43. Ευστάθιος, *Opera minora*, Β, σελ. 17-45 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Α', σελ. 5-43]: *Λόγος προεισόδου τῆς ἀγίας τεσσαρακοστής.*

44. Ευστάθιος, *Opera minora*, Β, σελ. 18, 43-46 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Α', σελ. 6, 41-44]: *... στρατηγῶ δὲ ὅπλων μέλησις καὶ στρατοπέδου μετάταξις καὶ ὅσα*

εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Α. Kazhdan,⁴⁵ από τα επαγγέλματα αυτά απουσιάζουν παντελώς οι αγροτικές ενασχολήσεις. Αυτό μάλλον σημαίνει ότι ο Ευστάθιος αφενός μεν συνειδητοποιούσε πλήρως την έλλειψη ικανοτήτων για τα συγκεκριμένα επαγγέλματα, αφετέρου δε πρέπει να θεωρούσε τον εαυτό του ικανό να ασχοληθεί με τη γεωργία, αφού δεν την συγκαταλέγει στα επαγγέλματα αυτά.

Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι σε ορισμένα χωρία του έργου του μας πληροφορεί για τις αξιοσημείωτες επιδόσεις του στην καλλιέργεια του κήπου και των χωραφιών του, ενώ παράλληλα παρέχει με έμμεσο τρόπο πληροφορίες για την αγροτική οικονομική ζωή της εποχής του. Συγκεκριμένα, σε μία επιστολή του προς τον Νικηφόρο Κομνηνό⁴⁶ αναφέρεται με υπερηφάνεια στον κήπο του στην Κωνσταντινούπολη και τα υπέροχα φρούτα και άνθη του. Βέβαια, φρούτα τέτοια ποιότητας θα μπορούσε να βρει κανείς στην ύπαιθρο, αλλά στην Κωνσταντινούπολη κάτι τέτοιο ήταν σπάνιο:

*Ἐμὰ καὶ ταῦτα, Κομνηνὲ αὐθέντα μου, τά τε μῆλα τῆς περσέας καὶ ὁ χρυσοειδὴς κρόκος, καλὸν ἐπὶ καλῷ (ἀπεναντίας τῇ παροιμίᾳ) κείμενος. τί οὖν ἂν ἴδοις ἐν τῇ Μεγαλοπόλει καινότερον; ἐν ἀγροῖς μὲν γὰρ τάχ' ἂν εὐπόρως τῶν τοιούτων σχοίῃ τις· ἐνταῦθα δέ, καὶ μάλιστα περὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ταύτην μοῖραν, ὅτι μάλᾳ πολλὴ σπάνις τούτων ἔστι. καινὰ δὲ καὶ ἄμφω διὰ τὴν ὥραν ...*⁴⁷

Με το παραπάνω χωρίο ο Ευστάθιος επιβεβαιώνει εμμέσως κάτι που είναι ήδη γνωστό για την Κωνσταντινούπολη: η πρωτεύουσα διέθετε και αγροτική πλευρά τόσο εντός των τειχών, όσο και στα περίχωρά της.⁴⁸ Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι οι αγροί, που περιστοιχίζαν

τῆς Ἀρεϊκῆς ἐπιστήμης, ἡμῖν δὲ οὐδέν τι τῶν τοιούτων μετόν, ὥς οὐδὲ τοῦ πέτεσθαι τοῖς πεζεύουσιν· ἀποφῆσει δὲ πάντως ἡμῶν ὁ τοιοῦτος καὶ τὰ λοιπά. τὴν ἐμπορίαν, τὴν ναυτιλίαν, τὴν ποιμανσιν ...

45. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 163.

46. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 2, σελ. 6 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. β', σελ. 308]: <Τῷ αὐτῷ>.

47. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 2, σελ. 6,2-8 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. β', σελ. 308,55-62].

48. Βλ. J. Koder, *Ο κηπουρός και η καθημερινή κουζίνα στο Βυζάντιο* [Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας, 2], Αθήνα 1992· του ιδίου, *Gemüse in Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Lichte der Geoponika* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband, 3], Βιέννη 1993· του ιδίου, «Fresh Vegetables for the Capital», στο C.

τον ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη, βρίσκονταν σχεδόν στο κέντρο της πόλης, όπως γράφει ο Νικόλαος Μεσαρίτης.⁴⁹ Φυσικά, το φαινόμενο αυτό δεν περιοριζόταν στην πρωτεύουσα, αφού είναι γνωστό ότι μεγάλη μερίδα των κατοίκων των βυζαντινών πόλεων ασχολούνταν με την αγροτική οικονομία,⁵⁰ ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι στις μικρότερες πόλεις οι διάφοροι επαγγελματίες καλλιεργούσαν τη γη παράλληλα με την άσκηση του επαγγέλματός τους.⁵¹ Ενδεικτικό της αγροτικής πλευράς των βυζαντινών πόλεων είναι το γνωστό παράπονο⁵² του αρχαιολάτρη μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη για την παρακμή στην οποία είχε περιέλθει η Αθήνα της εποχής του σε σύγκριση με το αρχαίο της μεγαλείο,⁵³ όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι στη θέση ορισμένων σπιτιών έβρισκε κανείς αγρούς, ενώ η περίφημη Στοά είχε γίνει βοσκότοπος.⁵⁴

Σε μία ομιλία του⁵⁵ ο Ευστάθιος, γεμάτος υπερηφάνεια για την ποι-

Mango – G. Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*, Άλντερσοτ 1995, σελ. 49-56· P. Magdalino, «Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 529-537, ειδ. 533-534. Πρβλ. A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn (επιμ.), *Byzantine Garden Culture*, Ουάσινγκτον 2002.

49. Νικόλαος Μεσαρίτης, [Περιγραφή της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων], II.1-2, III.3-IV.2, έκδ., εισ., μτφρ. και σχόλια G. Downey, «Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople», *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s., 47/6 (1957), σελ. 855-924, ειδ. 897-898.

50. Βλ. P. Charanis, «The Role of the People in the Political Life of the Byzantine Empire: The Period of the Comneni and the Palaeologi», *ByzSt* 5/1-2 (1978), σελ. 69-79, ειδ. 69 και σημ. 3· Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 479· Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 325-327, 366 κ.ε· B. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Οικονομία*, σελ. 61. Γενικά για την εξέλιξη της βυζαντινής πόλης μέχρι και τον 12ο αιώνα, βλ. T. Λουγγής, «Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα», *Βυζαντιακά* 16 (1996), σελ. 33-67.

51. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Οικονομία*, σελ. 63.

52. Βρίσκεται στο Μιχ. Χωνιάτη, *Τα σωζόμενα*, τ. Α', σελ. 157-179: Προσφώνημα εις τὸν πραιῶνρα κῶρ Δημήτριον τὸν Δριμὺν ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα.

53. Να σημειωθεί, πάντως, ότι η Αθήνα είχε φθάσει στο απόγειο της μεσαιωνικής ακμής της κατά τον 11ο και 12ο αιώνα (βλ. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 70). Για μία σύντομη περιγραφή της Αθήνας και της οικονομικής δραστηριότητάς της κατά τους αιώνες αυτούς, βλ. M. Kazanaki-Lappa, «Medieval Athens», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 639-646, ειδ. 642-645.

54. Μιχ. Χωνιάτης, *Τα σωζόμενα*, τ. Α', σελ. 159, 19-160, 6.

55. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 152-157: Τοῦ αὐτοῦ <Oratio anno auspizando habita>.

ότητα της γης του αλλά και για τις αγροτικές του ικανότητες, αναφέρει ότι σε ένα χωράφι του είχε θερίσει πενήντα εννέα μεδίμνους, ενώ είχε σπείρει μόνο τρεις. Επρόκειτο, μάλιστα, για ένα χωράφι που δεν είχε αφεθεί καθόλου ακαλλιέργητο:

*Ἔμοιγ' οὖν γήδιόν τι βραχὺ μεδίμνων τριῶν ἀνταπέδωκεν εἰς ἐξήκοντα ἐνὸς δέοντος. Καὶ ἦν καὶ ἡ γῆ ἐκείνη καταπεπονημένη συχνοῖς ἀρότροις καὶ κατασποραῖς· οὐ μὴν ἀκάματος.*⁵⁶

Ο Ευστάθιος μάλλον υπερβάλλει σε αυτό το σημείο, καθώς η συγκομιδή που ισχυρίζεται ότι απέδωσε το κτήμα του ξεπερνά ακόμα και τα όρια της εξαιρετικής περίπτωσης: είκοσι φορές την ποσότητα σποράς! Γνωρίζουμε από έγγραφα του ύστερου 14ου αιώνα ότι η αναλογία συγκομιδής-σποράς για τον ελλαδικό χώρο ποίκιλλε μεταξύ 5:1 και 1,6:1, ήταν δηλαδή ανάλογη με εκείνη άλλων μεσογειακών περιοχών κατά τη διάρκεια του

56. Ό.π., σελ. 155,69-73. Για τις αναφορές του Ευσταθίου στα γεωργικά εργαλεία, βλ. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 249-251. Για την αγροτική τεχνολογία στο Βυζάντιο, βλ. A. Bryer, «The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 101-113 (ωστόσο, υπογραμμίζω, σε σχέση με όσα θα αναπτυχθούν στη συνέχεια αυτής της υποσημείωσης, την άποψη του Bryer ότι η παρουσία ανεμόμυλων από τον 13ο αιώνα στις ακτές της Ιωνίας και στο Αιγαίο θα μπορούσε να συνδεθεί με την επίδραση των δυτικών καινοτομιών [ό.π., σελ. 111]). Μέχρι πρότινος ήταν αρκετά διαδεδομένη η άποψη ότι η βυζαντινή γεωργία υπέφερε από την έλλειψη τεχνολογικών καινοτομιών, συγκρινόμενη ιδίως με τη δυτική μεσαιωνική (βλ. ενδεικτικά Kaplan, *Hommes*, σελ. 46 κ.ε., 68-69, 85-87). Εντούτοις, αυτή η εκτίμηση είναι σε μεγάλο βαθμό παραπλανητική και η έρευνα δεν προβάλλει πλέον τους λόγους για τους οποίους δεν υιοθέτησαν οι Βυζαντινοί δυτικές, ή και μουσουλμανικές, τεχνικές, αλλά το γεγονός ότι τα εργαλεία και οι τεχνικές που χρησιμοποιούσαν ήταν κατάλληλα προσαρμοσμένα στο βυζαντινό περιβάλλον, διαμέσου αιώνων πειραματισμού και εμπειρίας (βλ. J.L. Teall, «The Byzantine Agricultural Tradition», *DOP* 25 [1971], σελ. 33-59, ειδ. 36). Επιπλέον, το συχνά προβαλλόμενο χάσμα μεταξύ της βυζαντινής και της δυτικής μεσαιωνικής τεχνολογίας έχει αποδειχθεί ότι δεν υφίσταται, όπως καταδεικνύει, μεταξύ άλλων, η εκτεταμένη χρήση κάθε είδους μύλων στο Βυζάντιο την υπό εξέταση περίοδο. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι μαρτυρούνται ανεμόμυλοι στη Ρόδο στα μέσα του 13ου αιώνα, πριν δηλαδή από την κατάκτησή της από τους Ιωαννίτες Ιππότες (βλ. Γ. Ντέλλας, «Οι μεσαιωνικοί ανεμόμυλοι της Ρόδου», στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, σελ. 279-301, ειδ. 279-281. Πρβλ. Bryer, ό.π.). Βλ. γενικά Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 201 κ.ε., 415 κ.ε.: Lefort, «Rural Economy», σελ. 234-236· Toubert, «Agrarian Civilization», σελ. 381-382· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 98-100.

Μεσαίωνα.⁵⁷ Άλλωστε, οι ιδιαίτερες κλιματικές συνθήκες της ανατολικής Μεσογείου, με βροχές το χειμώνα και ξηρασία το καλοκαίρι, δημιουργούσαν το δυσκολότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι Βυζαντινοί αγρότες, τη διατήρηση της γονιμότητας του εδάφους.⁵⁸ Έτσι, μόνο με τον συνδυασμό θερμού κλίματος, εύφορου εδάφους και καλής άρδευσης μπορούσε να επιτευχθεί σοδειά δύο φορές το χρόνο σε κάποιες περιοχές.⁵⁹ Βέβαια, ο Ευστάθιος στην ίδια ομιλία – που εκφώνησε μετά το 1185 – παρέχει τη δική του μαρτυρία για τις καλές κλιματικές συνθήκες που επικρατούσαν τον 12ο αιώνα: μολονότι αναφέρει ότι τον τελευταίο καιρό το τοπικό κλίμα είχε χειροτερεύσει, τονίζει ότι προηγουμένως, η εναλλαγή των εποχών ήταν υποδειγματική, με πλούσιες σοδείες.⁶⁰ Εντούτοις, ακόμα και αυτή η μαρτυρία για την ύπαρξη ήπιου κλίματος δεν επαρκεί για να δεχθούμε την εξαιρετική απόδοση που ισχυρίζεται ο Ευστάθιος.

Η υπερβολή του Ευσταθίου εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι αποκαλύπτει μία αδυναμία της βυζαντινής οικονομικής σκέψης του 12ου αιώνα: ο βαθμός απόδοσης του εδάφους συχνά υπολογιζόταν κατά προσέγγιση, ακόμα και από μορφωμένους και έμπειρους γεωργούς – όπως ο Ευστάθιος –, γεγονός που με τη σειρά του μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι απουσίαζε μια οικονομική σκέψη που θα στόχευε στη συστηματική ανάλυση των συνθηκών επίτευξης αγροτικού πλεονάσματος.⁶¹ Η συγκεκριμένη θέση, ωστόσο, δεν ευσταθεί, παρά την έλλειψη συστηματικών οικονομικών θεωριών, εφ' όσον είναι γνωστό ότι τον 12ο αιώνα στο Βυζάντιο υπήρχε μια πραγματική παιδεία σε θέματα διαχείρισης και λογιστικής, που καθιστούσε (τουλάχιστον) τον μορφωμένο μεγάλο γαιοκτήμονα ικανό να επιδιώξει την επίτευξη αγροτικού πλεονάσματος.⁶² Συνεπώς, η εξαιρετική απόδοση που επικαλείται ο Ευστάθιος δεν είναι ενδεικτική τυχόν αδυναμίας υπολογισμού του βαθμού απόδοσης του εδάφους από τους Βυζαντινούς, καθώς και άλλων παραμέτρων, αλλά μάλλον ανήκει στη σφαίρα της ρητορικής υπερβολής.

Πάντως, από τα χωρία σχετικά με τις αγροτικές ενασχολήσεις του

57. Kazhdan – Constable, *People*, σελ. 56. Πρβλ. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 63-64· Lefort, «Rural Economy», σελ. 259-260· Toubert, «Agrarian Civilization», σελ. 381.

58. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 206.

59. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 64.

60. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 153,91 κ.ε. Πρβλ. και Magdalino, *Manuel*, σελ. 142.

61. Γκότσης, *Προβλήματα*, σελ. 61.

62. Lefort, «Rural Economy», σελ. 295-299· Toubert, «Agrarian Civilization», σελ. 390.

Ευσταθίου που παρατέθηκαν μέχρι στιγμής, επιβεβαιώνεται ότι ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης όχι μόνο διατηρούσε ένα έντονο ενδιαφέρον για τη γεωργία, αλλά θεωρούσε τον εαυτό του έμπειρο κηπουρό και γεωργό. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται περαιτέρω από την πείρα του για τους φυσικούς κινδύνους που απειλούν τον αγρότη.⁶³ Πρέπει δε να σημειωθεί ότι κατά τον 12ο αιώνα δεν το θεωρούσαν καθόλου παράξενο ένας επίσκοπος να ασχολείται με τις αγροτικές εργασίες, όπως γίνεται φανερό σε μία επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη:⁶⁴

... οἶδας δὲ πάντως ὅτι ἡ νῦν κατάστασις τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπισκόπων τὰ τε ἄλλα κοσμιωτέρα ἐστὶ καὶ περὶ τὰς βανασικὰς καὶ λοιπὰς χειρωνακτικὰς τέχνας ἀπασχολεῖται, ὥς καὶ βοῦν ἀροτῆρα ἐνίοτε ἐπισκέπτεσθαι καὶ ἄροτρον περιεργάζεσθαι καὶ περισκοπεῖν ἄμαξαν' ...⁶⁵

Η αγάπη του Ευσταθίου για τη γεωργία αντανακλάται σε όλο το έργο του, το οποίο είναι διάσπαρτο με εικόνες αγροτικού περιεχομένου, ενώ συχνά δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για την αμπελουργία,⁶⁶ τον ποιμενικό βίο και τη μελισσοκομία.⁶⁷ Πολύ συχνές στο έργο του είναι

63. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 155,22-26: Ἀκολουθοῦν δὲ τούτοις τὸ θέρος, κενὰς ἀφίησι δραγμάτων τὰς χεῖρας τοῖς γεωργοῖς, εἰς κενὸν διεκπυροῦν τὰ τῆς γῆς, τάχα δὲ καὶ ἄλλως εἰς τοσοῦτον διεκθερμαῖνον, ὥς πῦρ ἐκκαίειν λύπης τοῖς πονησαμένοις περὶ αὐτήν. Ὁ.π., σελ. 155,42-46: Ὅλεθροι ἄνεμοι οὗτοι, πονηρὰ καὶ αὐτοὶ πνεύματα, ἀνθρώποις χρήσιμοι εἰς οὐδέν, ἥρπαζον ἂν καὶ οὗτοι ἀνθρώπους καὶ λοιπὰ ζῶα καὶ σώματα, εἴ περ καθετικῶς εἰς γῆν κατασκήπτοντες ἀνεκλῶντο. Ὁ.π., σελ. 155,49-50: Αἰ δὲ χάλασαι κακὸν ἄλλο καὶ αὐταὶ πολέμιον τῇ περὶ γῆν ἀπάσῃ ἐκφύσει.

64. Μιχ. Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, 43, σελ. 58 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β', επιστ. μγ', σελ. 69]: Τῷ Γαρδικίου καὶ Περιστερᾶς ἐπισκόπῳ κῦρ Ἐπιφανίῳ. Σχετικά με την επιστολή αυτή, βλ. Φ.Χ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης: Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολών*, Αθήνα 1999, σελ. 96-97.

65. Μιχ. Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, 43, σελ. 58,8-12 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β', επιστ. μγ', σελ. 69,8-13]. Πρβλ. και Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 234 σημ. 1.

66. Βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Κουκουῶναι και τριγέρων οἶνος. Σταφύλια και κρασιά στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης», στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ III. Τ' αμπελανθίσματα, Επιστημονικό Συμπόσιο, Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανομή Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2004, σελ. 75-109.

67. Για τη διαπραγμάτευση από τον Ευστάθιο ζητημάτων σχετικών με τον γεωργικό βίο, την αμπελουργία, τη μελισσοκομία και τον ποιμενικό βίο, την αγροτική ζωή στο σύνολό της δηλαδή, βλ. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 234-288. Ειδικότερα για τις αγροτικές εικόνες στο έργο του Ευσταθίου, βλ. Kazhdan – Franklin,

επίσης και οι μεταφορές που εμπνέονται από τον γεωργικό βίο. Χρησιμοποιεί την εικόνα του γεωργού μεταφορικά τόσο για τον Θεό ή τον Χριστό,⁶⁸ όσο και για τον Διάβολο,⁶⁹ καθώς και για την εγκόσμια εξουσία της εποχής του, τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α'.⁷⁰ Επίσης, ιδιαίτερης μνείας αξίζουν δύο πολύ γλαφυρές παρομοιώσεις αγροτικού περιεχομένου που απαντώνται στο έργο του για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Στην πρώτη αναφέρει ο Ευστάθιος: ... αἱ δὲ σκηναὶ μακροῖς ἀλλήλων διαστήμασιν ἀφορίζονται, σικυηλάτοις πρέπουσαι, ..., ενώ στη δεύτερη: ... ἀπηγόμεθα διὰ ξιφῶν μυρίων ἀνατεινομένων καὶ φρισσόντων ὥσει καὶ λήϊον πεπυκνωμένον ἀσταχύεσι.⁷¹

4. Αυτάρκεια

Οι τόσο αγαπητές στον Ευστάθιο αγροτικές δραστηριότητες επιτρέπουν μεγαλύτερη εμβάθυνση στις οικονομικές απόψεις του. Σε μία επιστολή του προς τον Νικηφόρο Κομνηνό⁷² αναφέρεται με υπερηφάνεια στα φρούτα του και συγκεκριμένα στα ροδάκινά του: είναι προϊόντα της δικής του γης, φρούτα που έχουν παραχθεί οικιακά, που δεν έχουν εισαχθεί, ούτε έχουν καταστραφεί από το άγγιγμα πολλών χεριών. Αυτό

Studies, σελ. 164. Για την αγάπη του Ευσταθίου για τη γεωργία, καθώς και τις συχνές στο έργο του παρομοιώσεις του ανθρώπινου οργανισμού με εκείνον των φυτών, προκειμένου να δηλωθεί η νεότητα και το γήρας, βλ. Ε. Παπαδοπούλου, «Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σελ. 131-198, ειδ. 182 κ.ε.

68. Ευστάθιος, *Opera minora*, Θ, σελ. 158,32-33 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Β', σελ. 53,204-205]: ... εἰ δὲ καὶ γεωργὸς ὁ Χριστός, ὁποῖος καὶ ὁ πατήρ, καὶ ἀμπελῶνα ὥσπερ τὸν Ἰσραὴλ καὶ ἡμᾶς ἐφύτευσε. ... Πρβλ. *Ιωάν.* 15,1: Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γεωργός ἐστι· *Ησ.* 5,1 κ.ε. Βλ. επίσης Ευστάθιος, *Opera minora*, Μ, σελ. 223,4-6 [= *FRB*, III, σελ. 51,1-4]: ... ἀληθῶς γὰρ ἐνταῦθα καὶ ἡ τοῦ βασιλικοῦ νοὸς ἀποθήκη αἰεὶ πλατυνομένη τοῖς καρποῖς τοῦ πνεύματος βέβριθεν, οἷς αὐτὴν ὁ οὐράνιος ἐμέστωσε γεωργός, ...

69. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ν, σελ. 229,20-21 [= *FRB*, IV, σελ. 58,2-3]: ... (οὕτω γὰρ ὁ τῆς κακίας γεωργὸς ἐνεργίζωσέ με τῷ πτώματι πρὸς πταῖσμα κατανεγκών) ...

70. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ν, σελ. 247,28-248,31 [= *FRB*, IV, σελ. 78,26-79,1]: ... καὶ ἐφантаζόμεθα καὶ ἐν αὐτοῖς κένωσιν μὲν τῆς τῶν βαρβάρων γῆς, μεταγγισμὸν <δὲ> τῶν αὐτῆς ἐνοίκων εἰς τὰ ἡμέτερα καὶ μεταφύτευσιν πρέπουσαν βασιλεῖ τῷ καλῷ γεωργῷ· ...

71. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 32,11-12 καὶ 106,23-24 ἀντίστοιχα.

72. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 29, σελ. 83-84 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κη', σελ. 335]: <Τῷ αὐτῷ>.

που αρχικά υπονοείται, γίνεται περισσότερο σαφές στη συνέχεια: επαινεί τα φρούτα του όχι μόνο για την ποιότητά τους, αλλά και επειδή δεν έχουν αγορασθεί· αντίθετα, έχουν παραχθεί στο σπίτι του, δεν είναι αγαθά της αγοράς που ο καθένας μπορεί να αποκτήσει:

ὁ δέ γε τῆς περσέας καρπός, ἀλλ' οὗτος αὐτόχθων ἐστίν, ἐμὸς αὐτόχθων ἐστίν· γέννημα γῆς ἐστίν ἐμῆς· κατοικίδιος ὁπώρα, οὐ μεταφορητή, οὐ πολλῶν πειραθεῖσα χειρῶν· κορίσκη σῶφρων, χθὲς ἀποσπασθεῖσα τῆς μητρός, ἀχθυμένης τάχα, ὅτι ταύτης ἐστέρηται· ἄρτι τὴν τροφὸν παραμείψασα, ἄρτι τοῦ θαλάμου προκύψασα· οὐ πλανῆτις, οὐκ ἀγοραία, οὐ δημόσιον ἀγαθόν· ἐμὸν τὸ μέλημα· χειρὸς ἐμῆς μέλημα.⁷³

Το παραπάνω χωρίο θα μπορούσε να αποτελέσει έναυσμα ώστε να υποθέσουμε ότι ο Ευστάθιος εκτιμούσε το ιδανικό της αυτάρκειας, αν και δεν αναφέρεται σαφώς σε αυτό.⁷⁴ Με αυτόν τον τρόπο θα εμφανιζόταν να υιοθετεί τον οικονομικό συντηρητισμό που εξακολουθούσε να διέπει τη βυζαντινή κοινωνία τον 12ο αιώνα. Η επιδίωξη της οικονομικής αυτάρκειας και η επιφυλακτικότητα απέναντι στην αγορά και τους νόμους της ήταν χαρακτηριστικά στοιχεία αυτού του συντηρητισμού, που είχε ως συνέπεια τη στάση που υιοθετούσε και ο Ευστάθιος: ο καθένας εκτιμούσε περισσότερο τα προϊόντα της δικής του παραγωγής, παρά αυτά που έβρισκε στην αγορά.⁷⁵

73. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 29, σελ. 83,19-84,26 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κή', σελ. 335,40-48].

74. Ο Ευστάθιος σε μία από τις περιπτώσεις που αναφέρεται συγκεκριμένα στην αυτάρκεια τη συγκρίνει με τη νηστεία, δίνοντάς της την έννοια της εγκρατούς διατροφής: ... καλὸν ἢ αὐτάρκεια· κάλλιον ἢ νηστεία, εἴπερ τὸ μὲν αὐταρκὲς κατακιρνᾷ τὸ τοῦ κορέννυσθαι ἄκρατον καὶ τοῦ ἄγαν τῆς τρυφῆς ὑφίησι καὶ τὴν μὲν ὕβριν παύει, τῷ δὲ κόρῳ οὐ πάνυ τι ἀντιμάχεται· σῶφρων γάρ τις κόρος καὶ ἡ αὐτάρκεια· ἡ νηστεία δὲ αὐτόχρημα πρὸς μάχην τῷ κόρῳ ἀνταπεξάγεται καὶ τῇ μὲν αὐταρκεῖα ἐγγὺς ἵσταται κατὰ τὸ μέτριον τῆς τροφῆς, ἀπάγει δὲ τὸν κόρον ὑπερόριον, δεινῷ τοῦτω καὶ πολυβρωτάτῳ θηρίῳ ἀντικαθισταμένη καὶ κατὰ στόμα ὑπαντῶσα καὶ πλήττουσα καὶ τὸ παμφάγον εἵργουσα ... (Ευστάθιος, *Opera minora*, Β, σελ. 22,88-95 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Α', σελ. 12,171-177]). Σε άλλη περίπτωση η αυτάρκεια λαμβάνει περισσότερο την έννοια της επάρκειας: ... ὡς ἀληθῶς καλὰ ταῦτα μάννα βρεχόμενον ἄνωθεν καὶ πολυειδεῖ μορφώσει τραπέζας ἐξαρτύον, ὁποῖας εὐλογεῖ θεός, καὶ εἰς αὐτάρκειαν τὴν αὐτίκα καὶ εἰς περίσσειμα (Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 80, σελ. 92,6-9 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 233,93-96]).

75. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 84-85.

Φυσικά, ο Ευστάθιος δεν είναι ο μόνος που δείχνει να υποστηρίζει την αυτάρκεια:⁷⁶ στους Βίους αγίων, ιδιαίτερα, η αυτάρκεια προβάλλεται ως αρετή,⁷⁷ λαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο και ηθική δικαίωση, ενώ είναι γνωστές οι νουθεσίες του Κεκαυμένου (1020 με 1024 - μετά 1080) σχετικά με τη διαχείριση του νοικοκυριού, οι οποίες διαπνέονται από το ιδεώδες της αυτάρκειας.⁷⁸ Ο Α. Harvey θεωρεί ότι η γεωργική παραγωγή στο Βυζάντιο στόχευε στην επίτευξη αυτού ακριβώς του ιδανικού, το οποίο αποτελούσε επιδίωξη όχι μόνο των μικρών αγροτών, αλλά και των μεγαλύτερων εκκλησιαστικών και κοσμικών γαιοκτημόνων. Πιο συγκεκριμένα, οι μικρής κλίμακας αγρότες παραγωγοί ενδιαφέρονταν κυρίως να συντηρήσουν την οικογένειά τους και όχι να παράγουν για να συμμετέχουν σε εμπορικές δραστηριότητες στην αγορά· αν εξαιρέσει κανείς το γεγονός ότι η αγορά τούς χρησίμευε κυρίως ως μέσο εξεύρεσης των μετρητών που έπρεπε να καταβάλουν για τους φόρους τους, συνήθως οι αγρότες παραγωγοί μπορούσαν να καλύψουν

76. Για τη σπουδαιότητα που αποδίδει στην αυτάρκεια ο απόστολος Παύλος, βλ. Gordon, *Economic Problem*, σελ. 53-54. Για την υπεράσπιση του ιδανικού της αυτάρκειας από την πλειονότητα των Πατέρων, βλ. Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 191.

77. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 200· Laiou, «Economic Thought», σελ. 1125. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαχρονικής επίδρασης που ασκούσε στο Βυζάντιο το ιδανικό της αυτάρκειας είναι ότι σε βίους αγίων της Παλαιολόγειας περιόδου, όπως του αγίου Ρωμύλου και του αγίου Διονυσίου του Αθωνίτη, βρίσκουμε την πληροφορία ότι οι άγιοι αυτοί προέρχονταν από οικογένειες που ζούσαν σε συνθήκες αυτάρκειας (Α.Ε. Laiou-Thomadakis, «Saints and Society in the Late Byzantine Empire», στο της ιδίας [επιμ.], *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, Νιου Μπρούκλινγκ 1980, σελ. 84-114, ειδ. 87). Για την αυτάρκεια βλ. και Kaplan, *Hommes*, σελ. 493 κ.ε.

78. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, 35, έκδ. G.G. Litavrin – Δ. Τσουγκαράκης [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας, 2], Αθήνα 1996, σελ. 133: *Εἰ δὲ ἰδιάξεις εἰς τὸν οἶκόν σου καὶ οὐδὲν πράττης, ποίει τὰς δουλείας τοῦ οἴκου σου δι' ὧν εὖ διατραφήσεται ὁ οἶκός σου, καὶ μὴ ἀμέλει τούτων· οὐ γὰρ ἐστὶν σοι ἕτερος πόρος ζωῆς ὑπὲρ τὸ ἐργάζεσθαι τὴν γῆν. Ποίησον σεαυτῷ αὐτουργίας, οἶον μυλωνας καὶ ἐργαστήρια, κήπους τε καὶ ἄλλα ὅσα σοι ἐπιδώσουσι τοὺς αὐτῶν καρποὺς ἐτησίως, διὰ τε πάκτου καὶ καρποῦ. Φύτευσον δένδρα παντοῖα καὶ καλαμῶνας, δι' ὧν ἔσται σοι εἴσοδος μὴ ἔχουσα κατ' ἔτος κόπον· ἐκ τούτων γὰρ ἀναπαυθήσῃ. Κτήνη δὲ ἔστωσάν σοι οἶον βόες ἄροτῆρες καὶ χοῖροι καὶ πρόβατα καὶ ἄλλα ζῶα ἅτινα κατ' ἔτος γεννῶνται, αὐξάνονται καὶ πληθύνονται· ταῦτα γὰρ παρέξουσίν σοι ἀφθονίαν ἐν τῇ τραπέζῃ σου. Καὶ εὐφρανθήσῃ ἐν πᾶσι, ἐν τε περισσεΐᾳ σίτου, οἴνου καὶ τῶν λοιπῶν ἀπάντων, σπερμάτων καὶ ζώων, ἐδωδύμων καὶ ἀγωγύμων. Καὶ εἰ οὕτως βιῶν ἔχεις, μὴ ἀναπέσης καὶ ἀμελήσης τοῦ βίου σου, καὶ ταῦτα πάντα μειωθήσονται.* Πρβλ. και Hendy, *Studies*, σελ. 565-566· Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 200· Laiou, «Economic Thought», σελ. 1127.

τις βασικές ανάγκες τους (ακόμα και τις οικιστικές) μέσα στα όρια του χωριού τους. Φαίνεται, επομένως, ότι ο εκχρηματισμός της οικονομίας δεν τους είχε επηρεάσει ιδιαίτερα.⁷⁹ Από την άλλη πλευρά, η κατάσταση στα μεγάλα κτήματα παρουσίαζε, τηρουμένων των αναλογιών, ομοιότητες, αφού το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους προοριζόταν για άμεση κατανάλωση: έπρεπε να εξασφαλίσουν στους παρόικους τα απαραίτητα μέσα παραγωγής και ταυτόχρονα να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες μεγάλων μοναστηριών.⁸⁰ Από τα παραπάνω μπορεί κανείς να συναγάγει ότι η εμπορική δραστηριότητα ήταν αμελητέα όσο ο αριθμός των ανεξάρτητων αγροτών παραγωγών παρέμενε σημαντικός· μόνο με την εξάπλωση της μεγάλης ιδιοκτησίας, κάτι που αποτελεί ήδη γεγονός τον 12ο αιώνα, η εμπορική δραστηριότητα μπόρεσε να γίνει εντονότερη, λόγω των αυξημένων πόρων που είχαν στη διάθεσή τους οι γαιοκτήμονες.⁸¹

Η Α. Λαΐου, ωστόσο, πιστεύει ότι η αυτάρκεια, που ήταν ενταγμένη σε ένα ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο με πολιτικές αποχρώσεις μεταξύ άλλων, αποτελούσε ένα απραγματοποίητο ιδεώδες,⁸² ενώ, σύμφωνα με τον G. Dagron, συνιστούσε ένα λογοτεχνικό κατασκεύασμα περισσότερο, παρά ένα οικονομικό πρότυπο.⁸³ Έτσι, αν και δεν διέθεταν όλοι οι αγρότες πλεόνασμα, υπήρχαν ωστόσο κάποιοι που μπορούσαν να επιδείξουν κέρδος, ακόμα και μετά την καταβολή των φόρων τους, και αυτό το κέρδος μπορούσε φυσικά να επενδυθεί. Οι αγρότες, συνεπώς, δεν απέφευγαν την αγορά, παρ' όλο που ο βαθμός εξάρτησής τους από αυτήν αποτελούσε συνάρτηση του τόπου και του χρόνου.⁸⁴ Η αριστοκρατία και τα μοναστήρια, πάλι, επένδυαν το πλεόνασμά τους σε τομείς, όπως η ακίνητη περιουσία, η βιοτεχνία και το εμπόριο.⁸⁵ Στην πράξη το ιδεώδες της αυτάρκειας ήταν είτε ακατόρθωτο, είτε ανεπαρκές και οι γαιοκτήμονες ουσιαστικά δεν απέφευγαν την αγορά: το συγκεκριμένο ιδανικό, επομένως, αποτελεί μία από εκείνες τις περιπτώσεις

79. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 200-201, 313, 378.

80. Ό.π., σελ. 201.

81. Ό.π., σελ. 137.

82. Laiou, «Economic Thought», σελ. 1126-1128 της ίδιας, «Methodological Questions Regarding the Economic History of Byzantium», *ZRVI* 39 (2001-2002), σελ. 9-23, ειδ. 14· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 112-113.

83. Dagron, «Urban Economy», σελ. 428.

84. Laiou, «Economic Thought», σελ. 1128.

85. Ό.π., σελ. 1129.

που η ιδεολογία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.⁸⁶ Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, ότι στην οικονομική σκέψη, το ιδεώδες αυτό είχε ήδη αρχίσει να παραγκωνίζεται από τον 10ο αιώνα, ίσως και νωρίτερα, από την ολοένα μεγαλύτερη έμφαση στο κέρδος.⁸⁷

Παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις του ιδανικού της αυτάρκειας που εκτέθηκαν, είναι βέβαιο ότι οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν τελικά να αποφύγουν την αγορά, ακόμα και αν το επιθυμούσαν. Συνεπώς αυτό που διαφαίνεται ως υποστήριξη του Ευσταθίου προς το ιδανικό της αυτάρκειας μάλλον αποτελεί τόπο, μια ιδεατή αλλά ανεφάρμοστη κατάσταση. Ακόμα και στις μέρες μας τα προϊόντα που έχουν παραχθεί οικιακά, ιδίως τα είδη διατροφής, εκτιμώνται ιδιαιτέρως και θεωρούνται αγνότερα εκείνων που διατίθενται στην αγορά. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, το γεγονός ότι ο Ευστάθιος φαίνεται να υποστηρίζει αόριστα την αυτάρκεια στο χωρίο που εκτέθηκε δεν συνεπάγεται ότι στην πραγματικότητα θεωρεί επιτακτική την ανάγκη εφαρμογής αυτού του ιδανικού. Τι πιο συνηθισμένο, άλλωστε, από έναν ερασιτέχνη γεωργό που υπερηφανεύεται για τα φρούτα του;

Ενδεχομένως να υπήρχε, όμως, και μία άλλη διάσταση στην υποστήριξη του ιδανικού της αυτάρκειας, μία υπόθεση, για την οποία δεν έχω εντοπίσει επαρκή στοιχεία στα έργα του Ευσταθίου ώστε να την στηρίξω, αλλά ίσως αξίζει να αναφερθεί. Προηγουμένως έγινε λόγος για τον Κεκαυμένο και τις συμβουλές του για τη σωστή διαχείριση ενός νοικοκυριού. Ο Κεκαυμένος, όμως, όπως και ο Ευστάθιος δεν ήταν ένας απλός χωρικός, αλλά ανήκε σε μια οικογένεια που είχε ανέλθει στην κοινωνική κλίμακα μέσω της άσκησης στρατιωτικών κυρίως αξιωματικών και διέθετε σημαντική ακίνητη περιουσία.⁸⁸ Όταν άνθρωποι όπως ο Κεκαυμένος και ο Ευστάθιος – παρά το γεγονός ότι τους χωρίζουν πολλά χρόνια – περιγράφουν αντίστοιχα τις απαραίτητες συνθήκες για

86. Ό.π., σελ. 1129-1130.

87. Ό.π., σελ. 1130.

88. Για την οικογένεια των Κεκαυμένων, βλ. ενδεικτικά P. Lemerle, *Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kékauménos* [Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, LIV], Βρυξέλλες 1960· του ιδίου, «Nouvelles remarques sur la famille Vichkatzi-Kékauménos», *Revue des Études Arméniennes* 3 (1966), σελ. 177-183· του ιδίου, «Recherches récentes sur Kékauménos, auteur des Conseils et Récits», *Revue des Études Arméniennes* 5 (1968), σελ. 141-144· A.G.C. Savvides, «The Byzantine Family of Kekaumenos (Cekaumenos) (Late 10th - Early 12th Century)», *Δίπτυχα* 4: Ώδη, *Αφιέρωμα εις Giuseppe Schirò* (1986-1987), σελ. 12-27.

την επίτευξη της αυτάρκειας ή έστω κάποια χαρακτηριστικά της, την αντιμετωπίζουν άραγε ως ένα ιδανικό που θα μπορούσαν να επιδιώξουν όλοι ανεξαιρέτως; Ένας απλός βυζαντινός χωρικός θα επιδίωκε αναλόγως των δυνατοτήτων του να παράγει στο σπίτι του όσα περισσότερα αγαθά μπορούσε, κυρίως είδη διατροφής και ένδυσης. Αυτή του η επιδίωξη, ωστόσο, δεν τον καθιστούσε σε καμία περίπτωση αυτάρκη, ικανό δηλαδή να μπορεί να παράγει οτιδήποτε ήταν απαραίτητο για την επιβίωσή του. Είναι αυτονόητο, ωστόσο, ότι σε μία προβιομηχανική κοινωνία τη δυνατότητα έστω να πλησιάσουν το ιδανικό της αυτάρκειας θα την είχαν όχι οι απλοί χωρικοί, αλλά οι μεγαλογαιοκτήμονες, δηλαδή η αριστοκρατία και τα μεγάλα μοναστήρια.⁸⁹ Τηρουμένων των αναλογιών, παρόμοιες συνθήκες επικρατούσαν στο πλαίσιο του ομηρικού αριστοκρατικού οίκου, όπως περιγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Είναι αξιοσημείωτο ότι τον 13ο αιώνα ο Γεώργιος Παχυμέρης σημειώνει: *ἐκ παλαιοῦ αὐταρκες εἶναι τὸ εὐγενές*,⁹⁰ όπως έχει παρατηρήσει ο Τ. Λουγγής, ο οποίος όμως θεωρεί ότι η αυτάρχεια ως ιδεώδες ισχύει περισσότερο για τον αιώνα αυτόν και δείχνει λανθασμένο όσον αφορά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.⁹¹ Εντούτοις, είναι πολύ ενδιαφέρουσες οι λεπτομέρειες που ο Παχυμέρης προσφέρει για το οικονομικό επίπεδο της αυτάρκειας, προκειμένου κανείς να αποκτήσει μια πιο συγκεκριμένη εικόνα γι' αυτό.⁹²

89. Πρβλ. Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 104, για την οργάνωση της παραγωγής στις μεγάλες ιδιοκτησίες.

90. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, I.22, έκδ. Α. Failler, γαλλ. μτφρ. V. Laurent, *Georges Pachymères, Relations historiques*, τ. I [CFHB, 24/1], Παρίσι 1984, σελ. 95,23.

91. Τ. Λουγγής, «Η παραδοσιακή ιστοριογραφία των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο με αφορμή ένα νέο βιβλίο», *ΒΔ* 8-9 (1998), σελ. 217-223, ειδ. 221-222.

92. Παχυμέρης, ό.π., III.9, σελ. 251,14-26: ... *πρὸς δέ γε τὸ αὐτάρκως ἔχειν τῶν ἀνθεξόντων ἐντός, πλῆθος στρατιωτῶν ἔξωθεν εἰσικοῖζειν, πλὴν ἐλαφρῶν, ὡς ἐντός μενούντων ἐπὶ τοῦ τῆς μάχης καιροῦ, ἣν δέ τι δέοι καὶ ἀπὸ γῆς ἐκφέρειν πόλεμον, εἶναι τοὺς ὑποστησόμενους ἐκ στρατευμάτων μεγάλων βασιλικῶν· τὰ δέ γε τῆς τροφῆς αὐτοῖς, εἰ ἐπὶ μῆκιστον παραμένειεν προσκαθήμενοι, ἐτοιμῶς ἀπὸ τῆς πόλεως ἐτοιμάζεσθαι εἰσαχθέντων γὰρ βοῶν ἱκανῶν εἰς γεωργίαν τῶν ἀρουρῶν, ὅπου ἂν εἴησαν αὐταὶ καὶ παρ' ὧν κατέχοντο, τῶν ἐντός λέγω τῆς πόλεως, αὐτοὺς γεωργεῖν ἔχειν, νεοῦντας καὶ σπείροντας καὶ θερίζοντας, ὡς εἶναι καὶ τοῖς ἀνθρώποις αὐτάρκη τροφήν, πρὸς τῷ καὶ ταρίχη προεισαχθῆναι τοῦτο μὲν ἐξ ὑείων κρεῶν, τοῦτο δέ γε καὶ ἐκ τοῦ τῶν προβάτων γάλακτος· καὶ χιλὸν τοῖς ἵπποις προσαπομένειν, εἶναι δὲ καὶ γεωργοῦσιν ἐντός τὰς ἐς τροφήν ἀνθρωπίνην τῶν ζώων ἐξ ἀνάγκης περιγινόμενα, ὡς τρέφειν ἱκανῶς ἔχουσι ...*

5. Εμπόριο - βιοτεχνία

Η ιδεατή λύση που ο Ευστάθιος ενδεχομένως αποδεχόταν για την κάλυψη των αναγκών, θα μπορούσε να σχετίζεται με την άποψή του για τον τρόπο που το εμπόριο διεξαγόταν στον ομηρικό κόσμο, όπως έχει αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο: *Ἀμοιβαῖς γὰρ οἱ παλαιοὶ ἔχρῳντο καὶ οὐ νομίμασιν. Οὕτω γὰρ ἦν παρρησία νομίματος δουλοποιῶν ἐν ἀνθρώποις.*⁹³ Έχει ήδη σημειωθεί ότι ο Ευστάθιος δεν φαίνεται να καταφέρεται εναντίον του ίδιου του εμπορίου με το συγκεκριμένο σχόλιό του, αλλά κατά της χρήσης του δουλοποιῶν χρήματος. Μολονότι θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο Ευστάθιος φανερώνει κάποια προτίμηση υπέρ της ανταλλακτικής οικονομίας, όπως αυτή διεξαγόταν την ομηρική εποχή, το πιο λογικό θα ήταν, αν όντως εννοούσε αυτό, να πρόκειται για τόπο. Είναι γνωστό, βέβαια, ότι στο πλαίσιο της βυζαντινής οικονομίας γίνονταν αρκετά συχνά συναλλαγές σε είδος.⁹⁴ Οι ετήσιοι μισθοί των αξιωματούχων και των κατόχων τιμητικών τίτλων την περίοδο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, οι *ρόγαι*,⁹⁵ αποτελούνταν τόσο από μετρητά όσο και από πολυτελή μεταξωτά ενδύματα, τα περίφημα *σκαραμάγγια*.⁹⁶ Επίσης, τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στις επαρχίες, ορισμένοι φόροι⁹⁷ και πρόσοδοι μπορούσαν να εισπραχθούν σε είδος,

Η επισήμανση αυτού του χωρίου οφείλεται στον Λουγγή, «Η παραδοσιακή ιστοριογραφία...», ό.π., σελ. 222.

93. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. II, σελ. 502,12-14.

94. H. Saradi, «Evidence of Barter Economy in the Documents of Private Transactions», *BZ* 88 (1995), σελ. 405-418.

95. Για τους μισθούς αυτούς, βλ. P. Lemerle, «“Roga” et rente d’État aux Xe-XIe siècles», *REB* 25 (1967), σελ. 77-100· J.-Cl. Cheynet, «Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle», *Byz* 53 (1983), σελ. 453-477· J.-Cl. Cheynet – E. Malamut – C. Morrisson, «Prix et salaires à Byzance (Xe-XVe siècle)», στο *Hommes et richesses*, II, σελ. 339-374, ειδ. 366 κ.ε.· N. Oikonomides, «Title and Income at the Byzantine Court», στο H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Ουάσινγκτον 1997, σελ. 199-215· του ιδίου, «Byzantine State», σελ. 1010-1014, 1018-1021.

96. Βλ. την πασίγνωστη περιγραφή της διανομής των ετήσιων μισθών από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (913-959) που δίνει ο Λιουτπράνδος της Κρεμόνας (Liudprandus Cremonensis, *Antapodosis*, 6.10, έκδ. J. Becker, στο *Die Werke Liudprands von Cremona* [MGH, *Scriptores Rerum Germanicarum*], Αννόβερο - Λιψία 1915, σελ. 157,28-158,34). Για τα *σκαραμάγγια*, βλ. E. Piltz, «Middle Byzantine Court Costume», στο Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture...*, ό.π., σελ. 39-51, ειδ. 43, 45.

97. Πρβλ. τη Νεαρά 27 του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού σχετικά με τη δυνατότητα πληρωμής του κανονικού φόρου σε μετρητά και σε είδος: *Ἀλεξίου τοῦ κομνηνοῦ περὶ τοῦ*

το ίδιο και οι αμοιβές για εργασία ή διάφορες υπηρεσίες.⁹⁸ Εντούτοις, η νομισματική κυκλοφορία βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα κατά τον 12ο αιώνα και η ανταλλακτική οικονομία, μολονότι συνέχιζε να υφίσταται, δεν διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο.⁹⁹

Ίσως πιο κοντά στην πραγματικότητα να βρίσκεται μια ερμηνεία των λεγομένων του Ευσταθίου βάσει του αριστοτελικού διαχωρισμού μεταξύ της φυσικής ανταλλαγής των αγαθών (όπου το χρήμα διαδραματίζει μεσολαβητικό ρόλο) και της αφύσικης καπηλικής (όπου το χρήμα αποτελεί αυτοσκοπό). Φαίνεται ότι η επιδίωξη του χρηματικού κέρδους είναι αυτή που καθιστά επιλήψιμο το εμπόριο κατά την αντίληψη του Ευσταθίου, και γι' αυτόν τον λόγο θεωρεί ότι το χρήμα υποδουλώνει, όπως άλλωστε διακηρύσσουν και οι χριστιανικές διδασχές.¹⁰⁰ Επίσης, σύμφωνα με τη βυζαντινή αντίληψη, η επιδίωξη του κέρδους αποτελεί χαρακτηριστικό του εμπόρου και η πεποίθηση ότι ο έμπορος είναι πρόθυμος να υποβληθεί σε όλους τους φυσικούς και πνευματικούς κινδύνους προκειμένου να κερδίσει χρήματα αποτελούσε τόπο ήδη από την αρχαιότητα, ενώ απαντά και στους Πατέρες του 4ου αιώνα.¹⁰¹ Το εμπόριο, όταν δεν

κανονικού και των διδομένων συνθειών υπέρ χειροτονίας και ιερολογίας γάμου και περί του άερικού και πάντων των ψυχικών χρυσόβουλλον τυπικόν έκτεθειμένον κατά μῆνα Σεπτέμβριον τῆς θ' ἐπινεμήσεως (JGR, Α', σελ. 311-312).

98. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 85. Ο Hendy, *Studies*, σελ. 218-219, αναφέρει ότι δύο λόγοι στους οποίους παραδοσιακά οφειλόταν ο περιορισμός της χρήσης του νομίσματος ήταν αφενός μεν ότι σε πολλές περιοχές δεν ήταν εύκολο να φθάσει και επομένως δεν ήταν άμεσα διαθέσιμο, αφετέρου δε ότι ακόμα και στην περίπτωση που ήταν διαθέσιμο, δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί επικερδώς ή να επενδυθεί, γιατί στη βυζαντινή κοινωνία το εμπόριο, η βιοτεχνία και η πιστωτική οικονομία διαδραμάτιζαν για μεγάλο χρονικό διάστημα περιορισμένο ρόλο. Ακόμα και τα μέλη της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων, που αποτελούσαν τους μεγαλύτερους κατόχους πλούτου, έκαναν περιορισμένη χρήση των νομισμάτων, καθώς ενδιαφέρονταν περισσότερο για την αυτάρκεια. Από την άλλη πλευρά, η κατοχή νομισμάτων δεν ισοδυναμούσε απαραίτητα με κατοχή πλούτου, καθώς τα νομίσματα δεν εξέφραζαν με τρόπο άμεσο και προφανή την κοινωνική θέση ή την ύπαρξη πλούτου, αφού δεν μπορούσαν να επιδειχθούν και γενικά να εκτεθούν δημόσια με κάποιον τρόπο. Για τους πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες που επηρέαζαν τη νομισματική κυκλοφορία, βλ. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 137 κ.ε.

99. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 759.

100. Για τις αντιλήψεις των Ελλήνων Πατέρων σχετικά με το χρήμα, βλ. Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 181-182.

101. Laiou, «Economic Thought», σελ. 1130.

επιδιώκει το κέρδος είναι ανεκτό και θεωρείται απαραίτητο, αφού παρέχει όσα δεν μπορούν να παραχθούν στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού. Η αντίληψη αυτή θα εξετασθεί εκτενέστερα στη συνέχεια.

Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι η εκτίμηση που ο Ευστάθιος τρέφει για τα επαγγέλματα¹⁰² που σχετίζονται με το εμπόριο και τη βιοτεχνία είναι μάλλον χαμηλή και έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον σεβασμό του προς τις αγροτικές ασχολίες.¹⁰³ Η στάση του Ευσταθίου απέναντι στο εμπόριο και τη βιοτεχνία είναι συντηρητική, τυπική οποιασδήποτε προβιομηχανικής κοινωνίας.

Ας θυμηθούμε ξανά την περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα από τον Όμηρο, στην οποία η γεωργία αναδεικνύεται στο σημαντικότερο είδος της ανθρώπινης εργασίας, αντίληψη που έβρισκε απόλυτα σύμφωνο τον Ευστάθιο. Από την περιγραφή της ασπίδας απουσιάζουν, όμως, η ναυσιπλοΐα και τα διάφορα χειρωνακτικά, κατασκευαστικά και βιοτεχνικά επαγγέλματα. Ειδικά η απουσία της ναυσιπλοΐας μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι το ναυτικό εμπόριο δεν συμπεριλαμβανόταν στα παλαιότερα θεμελιακά στοιχεία της ζωής που ενδιέφεραν τον Όμηρο. Όσο για την απουσία των επαγγελμάτων, είναι ενδεικτικό ότι μόνο στο τέλος της περιγραφής, και αυτό σε παρομοίωση, αναφέρεται ο αγγειοπλάστης (Ιλ., Σ 599-601).¹⁰⁴ Ο λόγος για τον οποίον έγινε αυτή η σύντομη παρέμβαση είναι για να υποδηλωθεί ότι ο Ευστάθιος, τηρουμένων των αναλογιών, υιοθετεί μία στάση ανάλογη της ομηρικής, και γενικότερα της αρχαίας ελληνικής, σύμφωνα με την οποία τα εμπορικά και βιοτεχνικά επαγγέλματα είναι κατώτερα από τα αγροτικά. Στο έργο του για τη διόρθωση του μοναχισμού, απευθυνόμενος στους

102. Για τις αναφορές του Ευσταθίου στα ανδρικά επαγγέλματα της εποχής του, βλ. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 391-421.

103. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Πατέρων ακολουθεί το παράδειγμα της αντίθεσης του Χριστού προς το λιανικό εμπόριο, ιδιαίτερα αυτό που διεξάγεται σε ιερούς χώρους (Ματθ. 21,12-13· Μάρκ. 11,15-17). Βλ. Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 177-178. Ωστόσο, οι Έλληνες Πατέρες του 4ου αιώνα υποστήριξαν το διατοπικό εμπόριο και ιδιαίτερα το θαλάσσιο, ως μέσο δίκαιης κατανομής των φυσικών πόρων. η ύπαρξη και διάθεση των οποίων δεν είναι γεωγραφικά ομοιόμορφη (Gordon, *Economic Problem*, σελ. 103-104· Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 178).

104. W. Schadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, τ. Β': *Ομηρικές σκηνές*, μτφρ. Φ.Ι. Κακριδής, Αθήνα 1989, σελ. 198-199.

μοναχούς της μητρόπολής του, αναφέρει σχετικά με τις «βάνανυσες» (χειρωνακτικές) τέχνες:

... τεχνίτου βαναύσου δίκην κοπιᾶς, ὅς ἐν τοῖς ἀγεννέσιν ἔργοις, δι' ὧν ἡ ῥυπαίνεται ἢ κατατρίβεται τὸ καλὸν ἄμφιον, ῥακενδυτεῖ καὶ οὕτω κερδαλεώτερον τὴν τέχνην διαχειρίζεται.¹⁰⁵

Στα σχόλια στην *Ιλιάδα* αποδέχεται το γεγονός ότι οι τεχνίτες μπορεί γενικά να είναι αξιόλογοι και έντιμοι άνθρωποι.¹⁰⁶ ωστόσο, γεννάται η υποψία ότι ο Ευστάθιος αποδεχόταν περισσότερο τους τεχνίτες αρχαιότερων εποχών, επειδή δεν συναλλάσσονταν με χρήματα και επομένως δεν επιδίωκαν το χρηματικό κέρδος.

Από τα λεγόμενά του, πάντως, φαίνεται ότι ο Ευστάθιος δεν ήταν εχθρικός απέναντι στα ίδια τα βιοτεχνικά και εμπορικά επαγγέλματα, παρ' όλο που τα θεωρούσε κατωτέρου είδους. Ως κάτοικος των δύο μεγαλύτερων πόλεων της αυτοκρατορίας, της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, είχε ανάγκη την ποικιλία των αστικών επαγγελμάτων, όπως ήταν οι υφαντές και οι υποδηματοποιοί, για να επιβιώσει, καθώς παραδέχεται εμμέσως σε έναν λόγο του:¹⁰⁷

Ἡ γὰρ οὐδὲν μόνον δῖχα γε τῶν ἄλλων, ὕφαντοῦ μὲν, ὡς ἐνδύσασθαι, σκυτορρόφου δέ, ὡς ὑποδήσασθαι, καὶ ἄλλων δέ, πολλῶν δὲ ἐκείνων εἰς ἑτεροῖα τῷ σώματι χρήσιμα· ...¹⁰⁸

Το παραπάνω χωρίο είναι σημαντικό, ωστόσο, και για έναν επιπλέ-

105. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 129, σελ. 146,5-7 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 245,93-96].

106. Βλ. για παράδειγμα, Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. III, σελ. 918,6-8: Λέγει δὲ λαῶραν μὲν στενὴν τινὰ περιοχὴν ἀκολουθῶς Ὀμήρῳ, δημιουργοὺς δὲ γυναικῶς λόγῳ σεμνότητος τὰς οἷον δημοτικὰς καὶ ἐργασίαν προῖσχομένας δημιάν, ἤγουν δημοσίαν. Ο Α. Kazhdan (Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 155) προκειμένου να δείξει ότι ο Ευστάθιος δεχόταν στα ομηρικά σχόλιά του ότι οι έμποροι μπορεί να είναι έντιμοι, χρησιμοποιεί μεταξύ άλλων ένα χωρίο που αναφέρει: Οἱ γὰρ παλαιοὶ σοφοὺς ἐκάλουν ἅπαντας τοὺς τεχνίτες, ... (Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. III, σελ. 749,22-23). Ο Ευστάθιος, όμως, στην προκειμένη περίπτωση κάνει μια απλή διαπίστωση, χωρίς να θεωρεί ότι ονόμαζαν τους τεχνίτες σοφούς με την καθιερωμένη σημασία της λέξης, αφού λίγες σειρές πριν παρέχει την πληροφορία ότι: Σοφίαν δὲ οὐ τὴν λογικὴν φησιν, ἀλλ' ἀπλῶς τὴν τέχνην ἔθει ἀρχαίῳ, καὶ μάλιστα τὴν χειρωνακτικὴν, ... (ό.π., σελ. 749,20-21).

107. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 13-29: *Περὶ ὑπακοῆς καὶ εὐπειθείας πρεπούσης πολιτεύματι χριστιανικῷ*.

108. Ό.π., σελ. 21,76-79.

ον λόγο: επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο Ευστάθιος είχε συλλάβει εν σπέρματι την ιδέα του καταμερισμού της εργασίας. Με την ποικιλία των επαγγεμάτων που αναφέρει φαίνεται να δέχεται ότι πρέπει να υπάρχει εξειδίκευση, μία αντίληψη που υποδηλώνει ότι η οικονομική του σκέψη είχε ενσωματώσει, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, μορφές αστικής οικονομίας. Η ιδέα αυτή ενισχύεται και από ένα χωρίο που απαντά στην πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού, στο οποίο ουσιαστικά διακηρύσσει ότι είναι αδύνατον για οποιονδήποτε άνθρωπο να καταπιασθεί με κάθε τέχνη, απηχώντας τον Πλάτωνα:¹⁰⁹

ὁ καταμόνας ναυτικός ἀπαρνείται τὰ τακτικά· ὁ περὶ τὰ ὄπλα ὀκνεῖ θαλαττουργὸς ἐπιλέγεσθαι· ὁ παραβεβλημένος τέχνη γεωργικῇ οὐχ' ὑπισχνεῖται τὴν τεκτονικὴν· ὁ τέκτων ἀφυῶς ἔχειν τοῦ γεωργεῖν ὁμολογεῖ· τίς δ' ἂν ἕκαστος τῶν ἄλλων ἐπιστήμων ὑπόσχηται εἶναι, ὧν οὐκ οἶδεν; οὐ χαλκεύς, οὐ ζωγράφος, οὐ λυρικός, οὐκ ἄλλος οὐδεὶς.¹¹⁰

Αν και ο Ευστάθιος δεν περιφρονούσε τα ίδια τα εμποροβιοτεχνικά επαγγέλματα και αποδεχόταν τη χρησιμότητά τους, απεχθανόταν, ωστόσο, την αντιμετώπιση των επαγγεμάτων αυτών ως μέσο πλουτισμού από εκείνους που τα ασκούσαν, αντίληψη που μάλλον συνδέεται με όσα αναφέρθηκαν στην αρχή σχετικά με την καταδίκη του δουλοποιοῦ χρήματος στα σχόλια στην *Ιλιάδα*. Σε λόγο του για τη Σαρακοστή,¹¹¹ μάλιστα, αναφέρεται στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης κάποιων τεχνιτών χάρη στον πλούτο που προσέφερε η τέχνη τους, γεγονός που προφανώς δεν ήταν ασύνηθες:

... καὶ μιμήσεται φιλοτίμους τεχνίτας (ὧν καὶ βαναύσους ἔστιν οὐς ἴδοι τις ἂν, οἳ ἐκ τῶν κατὰ τέχνην ἔργων ἱκανὰ πορισάμενοι καὶ ὡς οἶον ἐλλαμφθέντες, οἳς χρηματίζαμενοι πλοῦτον πολὺν περιέθεντο, τοῦ λοιποῦ ὑπέρφρονες ἀναβαίνουσι καὶ τῆς θρεψαμένης πλουτοποιοῦ τέχνης ὡς τινος ἀχρείου καταχρεμψάμενοι καὶ ἐξαθερίσαντες τὸν ἐκεῖθεν καὶ εἰσέτι πορισμὸν καί, ὃ δὴ λέγεται, τὸν ἥλιον περιφρονήσαντες ὑπὲρ καπνοῦ μὲν ἢ πασσάλου, τὰ πλείω δὲ καὶ ὑπὸ σκότῳ τὰ πρώην φίλα τιθέασιν ὄργανα, ἐσκευακότες δὲ τὸν κατ' αὐτοὺς πηλὸν εἰς ἐπίχρῳσιν οὐχ' ἀπλῶς λάμπουσιν, ἀλλὰ καὶ ἐπίχρυσον, καὶ τὴν μὲν κεφαλὴν ὡς εἰς οὐρανοῦ κάλ-

109. Πλάτων, *Πολιτεία*, II, 370b-c.

110. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 133, σελ. 150,3-8 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 246,87-94].

111. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 100-141 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 125-140]: *Λόγος προεισόδιος τῆς ἀγίας τεσσαρακοστῆς*.

λος εὐθετίσαντες, τὰ δὲ ὑπ' αὐτὴν ἕτερον τρόπον ἐξωραΐσαντες, τὸν μὲν πάλαι τεχνίτην ἐξόμνουνται, εἰς δὲ τὰ βασίλεια παραβύσαντες ἑαυτοὺς οἷ γε καθαρειότερον ἐλόμενοι ζῆν οἱ πολλοὶ καὶ βασιλικοὶ ἀποβαίνουσι).¹¹²

Με την επιφυλακτικότητα του Ευσταθίου απέναντι στην αγορά και την αποστροφή του για το εμπορικό κέρδος πρέπει να συνδέονταν και οι συνηθισμένες μέθοδοι παράνομου πλουτισμού των εμπόρων, όπως ήταν οι τεχνητές ελλείψεις, η αισχροκέρδεια και η πώληση ελλειποβαρών, νοθευμένων και κακής ποιότητας προϊόντων. Οι ποινές που προβλέπονται στο *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* του Λέοντος του Σοφοῦ¹¹³ για την τιμωρία αὐτῶν των ἀδικημάτων¹¹⁴ δείχνουν ὅτι οἱ συγκεκριμένες ἀξιόποινες πράξεις ἦταν πολὺ συνηθισμένες. Μολονότι το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* ἀντανάκλᾳ κυρίως τὴν κατάσταση στὶς συντεχνίες τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὸν 10ο αἰῶνα, τὰ ἀδικήματα τῶν ἐμπόρων, γιὰ τὰ ὁποῖα προβλέπει τὶς ποινές, προφανῶς δὲν θὰ εἶχαν ἐκλείψει τὴν ἐποχὴ αὐτή. Φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι στοὺς Βυζαντινοὺς ἦταν διαδεδομένη ἡ ἀντίληψη πὼς τὸ λιανικὸ ἐμπόριο ἦταν τὸ χειρότερο ὅλων καὶ συνεπαγόταν αὐτόματα ἀπάτη καὶ ἀνεντιμότητα, ἐνῶ ἡ προκατάληψη ὅτι ὁ ἐμπορὸς λιανικῆς ἀποκομίζει τεράστιο κέρδος, πουλώντας τὸ ἐμπόρευσμά του σὲ τιμὴ μεγαλύτερη τῆς πραγματικῆς του ἀξίας, εἶναι διαχρονικὴ.

Δὲν πρέπει νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἐξέφραζε κάποιο χριστιανικὸ ἰδεώδες πενίας, ἄλλωστε, δὲν ἦταν κατὰ τοῦ πλούτου – ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια. Ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση στο Βυζάντιο καθοριζόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν πλούτο καὶ ὁ ἀριστοκρατικὸς τρόπος σκέψης τοῦ Εὐσταθίου δὲν θὰ καταδίκαιζε αὐτὸ τὸ μέσο ὑπεροχῆς τῆς ἀριστοκρατίας. Ὁ Εὐστάθιος, ὁμῶς, με τὶς συντηρητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἐξέφραζε οὐσιαστικὰ τὴν τυπικὴ βυζαντινὴ ἀριστοκρατικὴ στάση ἀπέναντι στο ἐμπορικὸ κέρδος, ἡ ὁποία ἦταν κατεξοχὴν ἀποδοκιμαστικὴ. Μετέφερε, ἐπίσης, μιὰ ἀντίληψη ποὺ πῆγαζε ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἰδεολογία περὶ κοινωνικῆς τάξης, ἡ ὁποία πρέσβευε ὅτι οἱ ἐμπόροι δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἐργασία τοὺς γιὰ νὰ

112. Εὐστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 111,277-112,288 [= τοῦ ἰδίου, *Opuscula*, σελ. 129,75-92].

113. *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, ἐκδ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* [CFHB, 33], Βιέννη 1991.

114. Βλ. Ε.Σπ. Παπαγιάννη, «Ἀγοραία» παραστρατήματα τῶν βυζαντινῶν ἐμπόρων», στο Τρωιάνος (ἐπιμ.), *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία*, σελ. 235-255, εἰδ. 244 κ.ε.

πλουτίζουν, αλλά για να ικανοποιούν τις ανάγκες του αγοραστή.¹¹⁵ Από όσα προαναφέρθηκαν μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι ο Ευστάθιος (όπως και οι αρχαίοι Έλληνες) δεν θεωρούσε το εμπόριο ως καλό ή κακό καθαυτό, ενώ το αποδεχόταν όταν περιοριζόταν στην εξασφάλιση των απαραίτητων προς επιβίωση ειδών. Το αποδοκίμαζε, ωστόσο, όπως και τα βιοτεχνικά επαγγέλματα, όταν μετατρέποταν σε μέσο αποκόμισης υπέρμετρου κέρδους. Αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο, πάντως, οι ιστορικοί και οι λόγιοι εκείνης της εποχής να αποδοκίμαζουν, ακόμα και να χλευάζουν, οποιαδήποτε προσπάθεια γινόταν για να υπερπηδηθούν οι ταξικοί φραγμοί, καθώς δεν ήταν προετοιμασμένοι να δεχθούν κοινωνικές αλλαγές και προσπαθούσαν να αποκλείσουν σε όλους τους άλλους την είσοδο τόσο στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όσο και στο δικό τους κοινωνικό και πνευματικό περιβάλλον.¹¹⁶

Αν μη τι άλλο, οι συγκεκριμένες απόψεις του Ευσταθίου αφήνουν να φανεί ότι η κατάσταση την οποία αποδοκίμαζε, ο πλουτισμός δηλαδή κάποιων εμπόρων και βιοτεχνών, ήταν πραγματικότητα στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Από τον 11ο και κυρίως τον 12ο αιώνα η οικονομική ανάπτυξη έπαψε να εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από τον γεωργικό τομέα. Το εμπόριο και η βιοτεχνία απέκτησαν μεγαλύτερη σημασία για την οικονομία και το κράτος, σημειώθηκε αύξηση της παραγωγής και του όγκου των συναλλαγών, ενώ η αύξηση των επιτοκίων ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της οικονομικής άνθησης: δημιουργήθηκε, επομένως, ένας προϊόν εκχρηματισμός της οικονομίας. Σιγά-σιγά εμφανίσθηκαν πλούσιοι έμποροι και τραπεζίτες στις πόλεις και ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, όπου συγκέντρωσαν στα χέρια τους μεγάλη οικονομική και κάποια πολιτική δύναμη.¹¹⁷

6. Τοκοληψία

Η καταδίκη της τοκοληψίας από τον Ευστάθιο αποτελεί συναφές ζήτημα με όσα προαναφέρθηκαν, το οποίο έθιγε με κάθε ευκαιρία στα κηρύγματα προς το ποίμνιό του. Συνεπής στην άποψή του για τα δεινά που επιφέρει η χρηματική οικονομία, καταφέρεται εναντίον του τόκου,

115. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 155.

116. L. Garland, «Political Power and the Populace in Byzantium Prior to the Fourth Crusade», *ByzSlav* 53 (1992), σελ. 17-52, ειδ. 19.

117. Α. Λαΐου, *Κοινωνική δικαιοσύνη*, σελ. 126.

χρησιμοποιώντας σκληρή γλώσσα και επιστρατεύοντας ηθικά και λογικά επιχειρήματα εναντίον του, απηχώντας τις βιβλικές θέσεις και την πατερική διδασκαλία:¹¹⁸

Ἐκκλησις κακοῦ ἐπισημοτάτη καὶ ἡ τοῦ δανείου μέθοδος, πρῶτα μὲν ἡ θεοπαράδοτος, καθ' ἣν ἐπαινεῖται καὶ ὁ τὸ ἀργύριον αὐτοῦ μὴ διδοὺς ἐπὶ τόκῳ, δευτέρῳ δὲ λόγῳ ἡ νομικὴ· ὁ μῆτε κατ' ἐκείνην μῆτε κατὰ ταύτην δανείζων, εἰ καὶ βαρὺς ὁ λόγος, ἀλλ' ὅμως λέγω πεποιθὼς τῇ ἀληθείᾳ, ὅτι ἐπάρατός ἐστι καὶ ἐπίρρητος, ἐγὼ δὲ συννοοῦμενος καὶ (ὅπως οἱ τοκογλύφοι) πολλῶν ὄντων τόκων. Τίττουσι γὰρ οὐ μόνον ἄνθρωποι, ἀλλὰ καὶ ζῶον ἅπαν, δίχα γε τοῦ κατὰ τοὺς γύπας φύλου· λέγεται δὲ καὶ γῆ τίττειν καὶ θάλασσα, τίττει δὲ καὶ νοῦς γεννήματα προσφυῇ, καὶ ὅλως πεπλάτνυται τὸ ὄνομα τοῦ τόκου· οἱ δὲ ἰδίασαν αὐτὸ κατὰ τι ἐξαιρετον ἐπὶ τοῦ κατ' αὐτοὺς δυστόκου τόκου· οὔτε ἡ φύσις οἶδεν οὔτε ἡ κατ' ἄνθρωπον ὀρθότης, καὶ ὁ θεὸς δὲ ἀπηγόρευσε. Πλατὺ γοῦν αὐτοῖς καὶ πολὺ καὶ τρανὲς τό· Δός μοι τὸν τόκον μου. - Ποῖον, ὦ δανειστά; ὃν σὺ ἐγέννησας, ὃν δὲ ἡ παιδίσκη σου, ὃν δὲ ἡ θυγάτηρ σου ἢ ὁ βοῦς σου ἢ ἵππος; - Οὐ, φησὶν, ἀλλὰ τὸν τοῦ ἀργυρίου μου. - Θηλυκὸν δέ, ὦ ἄνθρωπε, τὸ ἀργύριόν σου, ὥστε καὶ γεννᾷ; - Καταγελᾶν μου, φησὶν, ἔοικας, ὦ χρεώστα· σὺ δὲ δός μοι τὸν τόκον μου. Τούτου δὲ εἰ μὴ βαρύτερον, ἀλλ' οὖν γελοιότερον νόημα δανειστοῦ στερομένου, ὧν ζητεῖ, τό· οἱ τόκοι ἀπώλεσάν με, μὴ διδόμενοι δηλαδὴ·

118. Βλ. ενδεικτικά: Ἐξ. 22,24: ἐὰν δὲ ἀργύριον ἐκδανείσῃς τῷ ἀδελφῷ τῷ πενιχρῷ παρὰ σοί, οὐκ ἔσῃ αὐτὸν κατεπεύγων, οὐκ ἐπιθήσεις αὐτῷ τόκον· Λευιτ. 25,36-37: οὐ λήψῃ παρ' αὐτοῦ τόκον οὐδὲ ἐπὶ πλήθει καὶ φοβηθήσῃ τὸν θεόν σου – ἐγὼ κύριος –, καὶ ζήσεται ὁ ἀδελφός σου μετὰ σοῦ. τὸ ἀργύριόν σου οὐ δώσεις αὐτῷ ἐπὶ τόκῳ καὶ ἐπὶ πλεονασμὸν οὐ δώσεις αὐτῷ τὰ βρώματά σου· Δευτ. 23,20-21: Οὐκ ἐκτοκιεῖς τῷ ἀδελφῷ σου τόκον ἀργυρίου καὶ τόκον βρωμάτων καὶ τόκον παντός πράγματος, οὗ ἂν ἐκδανείσῃς· τῷ ἀλλοτρίῳ ἐκτοκιεῖς, τῷ δὲ ἀδελφῷ σου οὐκ ἐκτοκιεῖς. ... Ψαλμ. 14,1-5: Κύριε, τίς παροικήσει ἐν τῷ σκηνώματί σου καὶ τίς κατασκηνώσει ἐν τῷ ὄρει τῷ ἁγίῳ σου; πορευόμενος ἄμωμος ... τὸ ἀργύριον αὐτοῦ οὐκ ἔδωκεν ἐπὶ τόκῳ ...· Λουκ. 6,30: παντὶ δὲ τῷ αἰτοῦντί σε δίδου, καὶ ἀπὸ τοῦ αἵροντος τὰ σὰ μὴ ἀπαίτει· ὁ.π., 6,34-35: καὶ ἐὰν δανείζετε παρ' ὧν ἐλπίζετε ἀπολαβεῖν, ποία ὑμῖν χάρις ἐστί; καὶ γὰρ ἁμαρτωλοὶ ἁμαρτωλοῖς δανείζουσιν ἵνα ἀπολάβωσι τὰ ἴσα. πλὴν ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ ἀγαθοποιεῖτε καὶ δανείζετε μηδὲν ἀπελπίζοντες. ... Για την απαγόρευση της τοκοληψίας στην Παλαιὰ Διαθήκη, βλ. D. Paris, «An Economic Look at the Old Testament», στο Lowry – Gordon (επιμ.), *Economic Ideas*, σελ. 39-103, ἐτδ. 90-98. Για την καταδίκη του ἐντόκου δανεισμοῦ ἀπὸ τον Ιωάννη Χρυσόστομο, βλ. Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 182.

λοιπόν ἄρα, ὦ τοκιστά, οὐκ ἔστι σοι κυριακὸν τοῦτο τὸ ἀγαθόν· ὁ κύριος μὲν γὰρ οὐκ ἀπόλλει, ἀλλὰ καὶ πλουτίζει μείζουσιν ἐπιθήκαις καὶ εὐδαιμονίζει καὶ τιμᾷ, ὁ δὲ τόκος οὗτος ἀπόλλυσι, καθὰ σὺ φῆς· ἀπόλλυσι δὲ σὲ μὲν τὰ ἐς ψυχὴν, τὸν δὲ καταβαλλόμενόν σοι αὐτὸν τὰ ἐς ζωὴν, ὥς μὴ ὥφελεν.¹¹⁹

Το συγκεκριμένο χωρίο, που προέρχεται από έναν λόγο του για τη Σαρακοστή,¹²⁰ αν και δεν είναι το μοναδικό¹²¹ στο οποίο ο Ευστάθιος καταφέρεται με σκληρά λόγια εναντίον του τόκου και των τοκογλύφων, περιλαμβάνει την πιο ολοκληρωμένη επιχειρηματολογία του κατά της τοκοληψίας. Μας πληροφορεί καταρχάς ότι ο τοκισμός καταδικάζεται τόσο θεολογικά όσο και νομικά. Στη συνέχεια, σε τόνο ειρωνικό, δείχνει εκπληκτος επειδή η λέξη τόκος, που σημαίνει τοκετός, τέκνο, χρησιμοποιείται για το κέρδος που αποφέρει ο δανεισμός των χρημάτων.¹²²

119. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, ΣΤ', σελ. 173,727-174,747 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 72,57-86].

120. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, ΣΤ', σελ. 142-182 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 61-75]: *Λόγος προεισόδους τῆς ἀγίας τεσσαρακοστής*.

121. Βλ. ενδεικτικά, Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, ΣΤ', σελ. 174,750-751 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 72,90-92]: ... τίς ὠφέλεια ἐν τῷ ἀργυρίῳ σου ἐν τῷ καταβιβάζειν σε εἰς διαφθοράν; Ὡ δόλιε τοκογλύφε ἄνθρωπε, μέχρι τίνος τοιοῦτος ἔση; Του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, ΣΤ', σελ. 175,759-761 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 73,7-11]: ... σοὶ μόνῳ, μεγαλοδύναμε καὶ παντοδύναμε κύριε, ἀνατίθῃμι ἐξαμβλῶσαι τὸν ἄδρον τοῦτον τόκον, τὸ δαιμονικὸν γέννημα, τὸ τῆς πλεονεξίας ἀποκύημα, τὸ ἄγριον, τὸ <ἀ>φιλάδελφον, τὸ καὶ μισόθεον καὶ θεομισές. Του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 107,20-27: Οὐκ ἐκδανείζουσι μὲν ἐπὶ ἀνεγέρσει πτώματος τοῦ κατὰ πτωχείαν, τόκου δὲ τοῦ ἐντεῦθεν βαρὺ τι καταρρίπτουσι, μικροῦ δέον καὶ εἰς τὸ λιμῷ θανεῖν οἴκτιστα. Καὶ οὕτω σχήματι ἐλέου εἰς ἑαυτοὺς τὸ πτωχικὸν ἐπαγόμενοι, καὶ περιπτυσσόμενοι ὥς εἰς ἀγάπην, εἴτα κατὰ ἀπάτην σφάττουσιν ἀνηλεῶς, οὐ προσκυνοῦντες καὶ εὐλογοῦντες τοὺς ἐντυγχάνοντας· ... Ὁ.π., σελ. 107,79-84: Ἀλλ' οὕτω μὲν ἐγὼ διαφωτίζων τὰς σκιάς, ... καὶ τοὺς ἐπαράτους τόκους ἐξαμβλίσκειν ἐπιχειρῶν, ... Του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Ε', σελ. 139,939-941 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 140,18-20]: ... βλέπω γάρ, ὅτι, ἐς ὅσον ἐγὼ τὰ των ἱερωτάτων Γραφῶν ἀναβοῶμαι τοῖς τοκογλύφοις, τοσοῦτον αὐτοὶ ἐκμαίνονται εἰς πολυτοκίαν ... Του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Ε', σελ. 140,961-965 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 140,51-56]: Ἀπάγαγε, φιλόανθρωπε κύριε, τὴν ἀπάνθρωπον ταύτην φιλοτησίαν καὶ παντὸς μὲν ἄλλου Χριστιανοῦ καὶ ἡμῶν δέ, οἱ ἀνθρωποφαγοῦντες ψευδόμεθα τὴν κατ' ἀνθρώπον ἡμερότητα· δὸς ἡμῖν λογίσασθαι, ὅτι κάλλιον καθάπαξ ἀφεῖναι τὸν ἀδελφὸν ἐγγχανόντα θανεῖν ἢ ἐπὶ πολὺ στρεύεσθαι χαλεπωτάτῳ λιμῷ ...

122. Συχνά ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί λογοπαίγνια που σχετίζονται με την πολυσημία της λέξης τόκος, παρομοιάζοντάς τον με έναν επίπονο τοκετό. Για παράδειγμα,

Είναι, όμως, ποτέ δυνατόν να γεννούν τα χρήματα; Με αυτόν τον τρόπο προσφέρει ένα έλλογο επιχείρημα κατά της καταβολής τόκου, το οποίο συμφωνεί με την τυπική μεσαιωνική θέση εναντίον της τοκοληψίας (θέση που είχε επηρεασθεί από τον Αριστοτέλη¹²³): το χρήμα είναι εκ φύσεως στείρο, και εφ' όσον δεν έχει την ιδιότητα να γεννά, δεν μπορεί να αποφέρει τόκο. Δεν μπορεί, επομένως, ο δανειστής να επιδιώκει κέρδος από ένα αγαθό που δεν παράγει καρπούς, εκμεταλλευόμενος όσους βρίσκονται σε πιεστική ανάγκη.¹²⁴ Οι χαρακτηρισμοί με τους οποίους ο Ευστάθιος περιγράφει τον τόκο είναι ενδεικτικοί του πόσο μεγάλο δεινό τον θεωρούσε τόσο για την κοινωνία, όσο και για την ψυχή. Ο τόκος απομυζά τη ζωή του οφειλέτη, ενώ συγχρόνως διαφθείρει την ψυχή του δανειστή. Ο κύριος λόγος για τον οποίο ο Ευστάθιος αποστρέφεται τον τόκο είναι επειδή μέσω αυτού κάποιοι εκμεταλλεύονται απάνθρωπα τους συνανθρώπους τους και ιδιαίτερα τους πτωχούς με σκοπό το κέρδος. Έτσι, η γενικότερη αποστροφή του Ευσταθίου για το εμπορικό κέρδος αποκορυφώνεται στην καταδίκη της τοκοληψίας. Ο άνθρωπος του Θεού διάγει ηθικό και πράο βίο, όταν, μεταξύ άλλων, δεν επιδιώκει το κέρδος μέσω του δανεισμού ή τουλάχιστον προσπαθεί να αποκομίζει μι-

ο τόκος δημιουργεί πόνους ανάλογους με τις ωδίνες του τοκετού σε αυτούς που χρωστούν: ... *εἰ καὶ μὴ τινες ἄλλοι πτωχοί, ἀλλ' οὖν οἱ χρεωκοπούμενοι, οὓς ὀξεῖα ὀδύνας δύνουσιν, ὃ δὴ λέγεται, κατὰ τὰς ἱερῶς εἰπεῖν ὠδινούσας καὶ ἐγγιζούσας τοῦ τεκεῖν διὰ τὸν ἀλιτῆριον τόκον, ...* (Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 139,932-934 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 140,6-9]).

123. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη μεσαιωνική δυτική Ευρώπη οι Σχολαστικοί φιλόσοφοι, επηρεασμένοι από τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη περί στειρότητας του χρηματικού κεφαλαίου, καταδικάζουν την τοκοληψία ως αμοιβή του δανειστή αντί του κεφαλαίου που εκχωρεί. Παρ' όλα αυτά η καταδίκη της λήψης τόκου δεν είναι απόλυτη και υπάρχουν τρεις εξαιρέσεις κατά τις οποίες επιτρέπεται: στην πρώτη από αυτές, ο δανειστής δικαιούται τόκο ως αποζημίωση στην περίπτωση που ο οφειλέτης καθυστερεί το δάνειο και ο πρώτος υπόκειται σε πραγματική ζημιά (*damnum emergens*). Στη δεύτερη, που σημειώνεται από μεταγενέστερους Σχολαστικούς συγγραφείς, ο δανειστής δικαιούται τόκο στην περίπτωση που υπάρχει διαφυγόν κέρδος (*lucrum cessans*), όταν δηλαδή ο δανειστής παραχωρώντας χρήματα χάνει ο ίδιος την ευκαιρία να αποκομίσει κέρδος. Στην τελευταία εξαίρεση, η οποία είναι απόρροια της αναπτυσσόμενης οικονομίας, ο δανειστής δικαιούται τόκο – χωρίς, βέβαια, να αφήνεται ανεξέλεγκτο το ύψος του – ως ανταμοιβή για τον κίνδυνο που αντιμετωπίζει δανείζοντας τα χρήματά του (Θεοχάρης, *Ιστορία οικονομικής αναλύσεως*, σελ. 34).

124. Γκότσης, *Προβλήματα*, σελ. 40-41 σημ. 102.

κρό κέρδος, όπως διακηρύσσει σε μία ομιλία του για τη Σαρακοστή:¹²⁵

... καὶ τὸ τοιοῦτον φάκτον μνήμοσι δέλτοις φρενῶν ἐγγραφάμενοι παραδέχεσθε μὲν ἅπαντα ἄνθρωπον ζητοῦντα ..., τὸ ἐν συναλλάγμασιν ἄδολον, τὸ ἐν ὑποσχέσεσιν ἀτρεκές, τὸ ἐν δανείσμασιν ἢ ἀκερδές ἢ ἀλλὰ δευτέρῳ λόγῳ εὐδιακρίτως ὀλιγοκερδές καὶ ὁπόσοις ἄλλοις βίος ἐξαρτύεται ἡμερος καὶ μὴ αἰσχύνων τὸν τοῦ θεοῦ ἄνθρωπον.¹²⁶

Ὅπως ἔχει σημειωθεί στα βιογραφικά του Ευσταθίου, ο λόγιος μητροπολίτης περιγράφει στο ἔργο του για την ἄλωση της Θεσσαλονίκης τα συγκλονιστικά γεγονότα της κατάκτησης της πόλης του από τους Νορμανδούς της Σικελίας. Είναι ενδιαφέρον, όμως, ότι προς το τέλος του ἔργου παρουσιάζει την ἄλωση της Θεσσαλονίκης ως θεία τιμωρία για τις αμαρτίες των κατοίκων της και βρίσκει την ευκαιρία να στηλιτεύσει το ποίμνιό του γι' αυτές. Ο Ευστάθιος τοποθετεί την τοκοληψία ανάμεσά τους ως ένα από τα σοβαρότερα αμαρτήματα:

... οἱ ἐπὶ δανείσμασι μετρίοις ἀσύμμετροι καὶ βαρεῖς τόκοι, οἷς οἱ ἀπάλαμνοι κατεπονοῦντο καὶ ἀπέριττοι καὶ ἀπεριουσίαστοι, οὐς ἐλέησας ὁ τὰ ἐλαφρὰ φορτίζων Θεὸς καὶ τοὺς κοπιῶντας καὶ πεφορτισμένους προκαλούμενος εἰς ἀνάπαυσιν μάχαιραν κατηκόνησεν ἔξωθέν τε καὶ ἔσωθεν, ἀτεκνοῦσαν τοὺς τοῦ τοιοῦτου τόκου πατέρας, οἱ μὴδὲ τὴν ἀρχὴν σπαρῆναι πρὸς πατέρων ὥφειλον· εἰ δὲ καὶ ἐκ τῶν ταμιείων φόβος τοῦ τοιοῦτου ἔσχε, καὶ οἷδαμεν καὶ οἷδασι.¹²⁷

Πέραν τούτων, ο Ευστάθιος αναφέρει σε μερικές περιπτώσεις και τους ἀργυραμοιβούς,¹²⁸ οι οποίοι ήταν γνωστοί, μεταξύ άλλων, ως τραπεζίται και καταλλάχται, ονομασίες με τις οποίες αναφέρονται στο Ἐπαρχικὸν Βιβλίον.¹²⁹ Εδῶ θα περιορισθούμε να αναφέρουμε ότι οι ἀργυραμοιβοὶ

125. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Δ', σελ. 81-99 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 1-7]: Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Εὐσταθίου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης λόγος προεισόδιος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς διορίζων προσοχὴν ἔμφοβον καὶ ἀμνησίκακον.

126. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Δ', σελ. 98.377-390 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 7.15, 45-49].

127. Ευστάθιος, *Ἄλωσης*, σελ. 154,27-33.

128. Βλ. για παράδειγμα: Ἦν ἄρα ταυτὸν, ἀργυραμοιβοῦ ἀφελέσθαι τὴν βάσανον λίθον, καὶ ἀνθρώπου διάκρισιν τὴν ἐν τε καλοῖς ἐν τε κακοῖς (Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 119,74-76).

129. Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον, 3, ὁ.π., σελ. 88,200-90,228: *Περὶ τραπεζιτῶν*. Γενικά για τους ἀργυραμοιβούς, βλ. Dagron, «Urban Economy», σελ. 432-435· Α.Π. Χριστοφι-

βρίσκονταν στις αγορές των μεγάλων πόλεων,¹³⁰ όπως εκείνες της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, όπου ο μεγάλος αριθμός των αλλοδαπών εμπόρων βοηθούσε να αναπτυχθεί το επάγγελμά τους.¹³¹ Διατηρούσαν κατάστημα ή έστηναν το τραπέζι τους στις εμπορικές συνοικίες,¹³² έχοντας ως κύριο καθήκον την ανταλλαγή βυζαντινών και ξένων νομισμάτων, την προμήθεια των ιδιωτών με φιλά για τις αγορές τους και τη μετατροπή των χάλκινων νομισμάτων, που εισέπρατταν οι έμποροι, σε χρυσά, όντες οι μόνοι που είχαν έγκριση να το πράττουν.¹³³ Εξαιτίας του γεγονότος ότι η αγορά και πώληση χρήματος συνδέεται με τις τραπεζικές εργασίες, πιθανότατα οι εργασίες των τραπεζιτών επεκτείνονταν και στον τομέα των καταθέσεων και πιστώσεων, με τις δεύτερες να ήταν τουλάχιστον βραχυπρόθεσμες, όπως οι πιστώσεις που δίνονταν σε πλειστηριασμούς και εμποροπανηγύρεις (τα δάνεια στις εμποροπανηγύρεις προφανώς επέτρεπαν στους αγοραστές να κινούνται χωρίς να φέρουν μεγάλα ποσά).¹³⁴

Να σημειωθεί ότι στο *Έπαρχικόν Βιβλίον* πριν από τους άργυραμοιβούς (τραπεζίτες) εμφανίζεται η συντεχνία των άργυροπρατών, η οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να δραστηριοποιείται μόνο στη χρυσοχοΐα και την κοσμηματοποιία.¹³⁵ Τα μέλη της ασχολούνταν με τα πολύτιμα μέταλλα και τους λίθους, καθώς και με τα μαργαριτάρια, υλικά τα οποία κατεργάζονταν, πουλούσαν και αγόραζαν. Ωστόσο, οι άργυροπράται δεν περιορίζονταν μόνο στη χρυσοχοΐα· στις πηγές, πέρα από την ενασχόληση

λόπουλος, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1935 (ανατ. Θεσσαλονίκη 2000), σελ. 81-82. Ο Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 415, αναφέρει ότι οι άργυραμοιβοί ονομάζονταν επίσης κολλυβισταί και ζυγοπλάσται.

130. Πρβλ. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, σελ. 484,62-64: οὐ μόνον τοίνυν οἱ ἐν τριόδοις καὶ ἀγοραῖς καὶ κολλυβισταὶ καὶ πράται τῶν ὀθονῶν σεβαστοὶ ἐτιμήθησαν, ...

131. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 414-415.

132. Για την τοποθεσία των εμπορικών συνοικιών της Κωνσταντινούπολης αυτή την περίοδο, βλ. M.M. Mango, «The Commercial Map of Constantinople», *DOP* 54 (2000), σελ. 189-207· P. Magdalino, «The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries», *DOP* 54 (2000), σελ. 209-226.

133. Dagron, «Urban Economy», σελ. 433.

134. Ο.π., σελ. 434 και σημ. 223.

135. *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, 2, ό.π., σελ. 84,156-88,199: *Περὶ ἀργυροπρατῶν*. Γενικά για τους άργυροπράτας, βλ. Dagron, «Urban Economy», σελ. 435-438· Χριστοφιλόπουλος, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον...*, ό.π., σελ. 80-81.

ση αυτή, ενίοτε εμφανίζονται ως αρκετά πλούσιοι χρυσοχόοι, γεγονός που επιτρέπει το συμπέρασμα ότι οι δραστηριότητές τους επεκτείνονταν στον έντοκο δανεισμό, καθώς και ως χειριστές χρήματος, οι δραστηριότητες των οποίων βρίσκονταν μια βαθμίδα παραπάνω από τις αντίστοιχες των *ἀργυραμοιβών*.¹³⁶ Δεν πρέπει, εντούτοις, να προβληματίζει το γεγονός ότι το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* περιγράφει μόνο τους χρυσοχόους,¹³⁷ καθώς ασχολείται με τις πλευρές της συντεχνίας που υπάγονται στη δικαιοδοσία του επάρχου· οι άλλες δραστηριότητές της ρυθμίζονται από την αυτοκρατορική νομοθεσία και ορισμένα νομοκανονικά κείμενα που ασχολούνται με τον έντοκο δανεισμό. Εκεί οι *ἀργυροπράται* εμφανίζονται κυρίως ως επαγγελματίες της πίστωσης, ευρισκόμενοι κοινωνικά και επαγγελματικά υψηλότερα στην ιεραρχία από τους *ἀργυραμοιβούς* – δεν τους διαχωρίζει, ωστόσο, μεγάλη απόσταση και ενίοτε συγχέονται εξαιτίας των συναφών δραστηριοτήτων. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι δανειστές, καθώς και οι μεγάλοι τραπεζίτες του 12ου αιώνα.¹³⁸

Ο Ευστάθιος σε μία ομιλία του¹³⁹ αναφέρει ένα περιστατικό που συνέβη στην Κωνσταντινούπολη και αφορά την απάνθρωπη συμπεριφορά ενός *ἀργυραμοιβού* απέναντι στον δραπετή δούλο του. Ο άνθρωπος αυτός παραβίασε το εκκλησιαστικό άσυλο, αποσπώντας με τη βία τον νεαρό δούλο του από την Αγία Σοφία (*τῇ καθολικῇ τοῦ μεγάλου θεοῦ ἐν ἡμῖν ἐκκλησίᾳ*), όπου είχε καταφύγει,¹⁴⁰ και κατόπιν τον υπέβαλε σε

136. Dagron, «Urban Economy», σελ. 435-436.

137. Οι *ἀργυροπράται* που ειδικεύονταν στην κατεργασία των πολύτιμων μετάλλων καλούνται χρυσοχόοι στο *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*. Ο Ευστάθιος κάνει λόγο και γι' αυτούς, αναφέροντάς τους ως χρυσογνώμονες, και περιγράφει μία σκηνή από την καθημερινή τους εργασία: *Καὶ ἔστιν ἐπὶ νοῦν λαβεῖν ἐν τούτοις ἄνδρα χρυσογνώμονα, ὃς τὸ τάλαντον, δι' οὗ σταθμᾶται, προχειρισάμενος καὶ ἐκ τοῦ συγκεκλᾶσθαι ἀνεγείρας τιταίνει, ὃ ἔστιν ἐξαπλοῖ, καὶ μέσου λαβόμενος ἀνορθοῖ καὶ ἐντίθησι τὸ δοκοῦν. καὶ ἡ ῥοπή ὅποι τύχη καθέλκει, ὡς τὴν μὲν πλάστιγγα ἔξεσθαι, τὴν δὲ μετεωρίζεσθαι ὑψοῦ* (Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα*, τ. II, σελ. 531,17-532,3). Για την ταύτιση των ὁρων χρυσοχόος και χρυσογνώμων, βλ. Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 415.

138. Dagron, «Urban Economy», σελ. 437-438.

139. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 152-157: *Τοῦ αὐτοῦ <Oratio anno auspicando habita>*.

140. Όπως μας πληροφορούν αρκετές μαρτυρίες, ιδιαίτερα του 12ου αιώνα, η Αγία Σοφία ήταν ένα μέρος όπου προσφερόταν άσυλο ακόμα και σε αυτούς που είχαν διαπράξει φόνο, των οποίων μάλιστα οι υποθέσεις εξετάζονταν από το ειδικό εκκλησιαστικό δικαστήριο της Μεγάλης Εκκλησίας, το *ἐκδικεῖον* (ο επικεφαλής του ονομαζόταν *πρωτέκδικος*), το οποίο τους επέβαλε επιτίμια για να εξιλεωθούν από την αμαρτία (R.J. Macrides, «Killing, Asylum, and the Law in Byzantium», *Speculum* 63/3 [Ιούλ. 1988], σελ.

μια σειρά απάνθρωπων βασανιστηρίων.¹⁴¹ Σύμφωνα με τον Κ. Μπόνη, ο άργυραμοιβός αυτός φαίνεται ότι φέρθηκε τόσο απάνθρωπα στον νεαρό δούλο του, επειδή ο νεκρός πατέρας του παιδιού τού χρωστούσε χρήματα.¹⁴² Το ενδιαφέρον σε αυτή την υπόθεση είναι πως από τα λεγόμενα του Ευσταθίου γεννάται η υπόνοια ότι ο συγκεκριμένος άργυραμοιβός ήταν κληρικός.¹⁴³

Αν όμως ο Ευστάθιος θεωρούσε αξιοκαταφρόνητους τους λαϊκούς που ασχολούνταν με την τοκοληψία, τι θα είχε να πει για τους κληρικούς και τους μοναχούς που επιδίδονταν σε κάτι τόσο επιβλαβές και ποταπό; Ο Ευστάθιος θίγει το συγκεκριμένο ζήτημα σε διάφορα έργα του¹⁴⁴ και

509-538, ειδ. 514-516). Το έκδικειον γενικά εκδίκαζε υποθέσεις σχετικές με δούλους και άσυλο (βλ. παρακάτω, σελ. 214-215 και σημ. 247). Αυτός ήταν προφανώς και ο λόγος για τον οποίο ο νεαρός δούλος κατέφυγε στην Αγία Σοφία.

141. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 156.45-68: ... καί τις πολίτης ἐν ἡμῖν ἀργυραμοιβός, βραχέος λόγου ἄξιος ..., δουλάριον οἰκτρὸν προσφυγὸν τῇ καθολικῇ τοῦ μεγάλου θεοῦ ἐν ἡμῖν ἐκκλησίᾳ, ἐπιδραμὼν ἐκεῖνος, ... ἐξέσπασεν ἐκεῖνο τὸ ἐλεεινὸν ἀνθρώπιον, ... καὶ ἀράμενος ἀπήγαγεν οἴκοι, ... τὴν τε κεφαλὴν ἐψίλωσε τριχῶν, οὐχ ἀπλῶς, ἀλλ' ὥς εἰ καὶ πυριᾶν αὐτὴν ἔδει φόβῳ παραφροσύνης, καὶ αὐτῆς ὑποκαταβάς γίνεται τῆς ὅλης σαρκός, καὶ πληγὰς ὀλομελεῖς ἐπιτίθῃσι, τίνα τύπτων ὁ μέγας γεννάδας; τὸν οὐδὲ στερόν βαδίζειν δυνάμενον διὰ τὸ κατὰ τὴν ἡλικίαν πανάπαλον. Προνοησάμενος δὲ οὕτω τοῦ παιδίσκου, καὶ τὸ ψυχάριον αὐτοῦ, ὥς οὕτως εἶπειν, ἐκροφήσας, καταβαίνει περὶ τοὺς πόδας. Καὶ ἐπιμελεῖται καὶ αὐτῶν, ὥς καὶ αὐτοῦ ἐπιμεληθεὶ τις ἕτερος, κοσμήσας κλοιῷ τῷ ἐκ σιδήρου· εἶτα καὶ μετεωρίσας τὸ ἐλεεινὸν ἀνδράποδον, οἷα μὴδὲ γῆν πατεῖν αὐτὸ ἄξιον ὁ ἀνηλεὲς σύνδουλος, ἐποίει τὰ μὴ καθήκοντα. Τέλος δὲ σάκκῳ περιστέλλει ἐκεῖνον, ...

142. Μπόνης, «Ευστάθιος», σελ. 84-85. Ίσως ο Μπόνης διατυπώνει αυτή την υπόθεση από τα παρακάτω λόγια του Ευσταθίου: Ἐπταίσας, ὦ δουλίδιον, ὅτι μὴ τῷ πατρικῷ τάφῳ τοῦ σοῦ δεσπότη προσέδραμες. Ἡ γὰρ ἐφείσατό σου ὁ ἀνόσιος. Τίνι τῶν ἀνθρώπων οὐκ ἂν ἐπιδράμῃς ληστρικῶς, ἀναιδέστατε, ὁ κατὰ τῶν θείων τοιοῦτος; (Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 156.76-80).

143. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 156.85-92: Ἄ δὲ κατὰ τῶν ἐλεεινῶν παπάδων ἐξήμεσας τῶν τοῦ θεοῦ, εἰ καὶ διαρρήγνυται ὁ πονηρὸς ἄνθρωπος τοῦτο ἀκούων, λεγέτωσαν οἱ ἀκούσαντες ἐκ τοῦ ἄρπαγος, ἐφ' οἷς οἱ μὲν ἱεροπρεπεῖς κλαύσονται, οἱ δὲ περιφρονηταὶ τῶν θείων γελάσονται, μήποτε δὲ καὶ τινες τῶν ἐκκλησιαστικῶν, οὕς ἐκ τῆς ἀγορᾶς ὁ τοῦ θεοῦ ναὸς δεξάμενος καθεύρωσεν, ὀκνοῦντας μὲν οἶμαι ἱεῖσθαι, τοῦ δὲ ἀγοράζειν ἐπιεμένους ὥς πρότερον. Πρβλ. Μπόνης, «Ευστάθιος», σελ. 85.

144. Ο Ευστάθιος θίγει τα μοναστικά ζητήματα, προτείνοντας τη διόρθωσή τους, και σε δύο άλλα έργα του: το πρώτο είναι το *Περὶ ὑποκρίσεως* (Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 88-98), για το οποίο αναφέρει ο Μπόνης, «Ευστάθιος», σελ. 62: Τὸ δὲ «Περὶ ὑποκρίσεως» ἔργον του, ὁρθῶς ἐχαρκτηρίσθη ὡς ἡ ἀρίστη τῶν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου βυζαντινῶν συγγραφῶν. Το δεύτερο είναι το *Εἰς τὸν ὑπερλίαν σπουδάζοντα διὰ στύλου*

κυρίως στο περίφημο *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περι αὐτόν*,¹⁴⁵ όπου περιγράφει τη θλιβερή κατάσταση των μοναχών της μητρόπολής του, στους οποίους και απηύθυνε την πραγματεία του, όπως σημειώνει ήδη από την αρχή της.¹⁴⁶ Είναι αξιοσημείωτο πως μετά τα ομηρικά σχόλια, αυτή η πραγματεία αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση έργο του.

Ο Ευστάθιος εκθέτει με γλαφυρότητα την κατάπτωση του μοναχισμού της μητρόπολής του.¹⁴⁷ Η χαλάρωση της πειθαρχίας ήταν εμφανής: οι μοναχοί διακρίνονταν για τη διαφθορά, την απληστία και την πλεονεξία τους, ήταν αγράμματοι – χαρακτηριστικό που υποδηλώνει την

ἐν Θεσσαλονίκη ἀναφανῆναι περί που τὸ ἔϋον παραθαλάσσιον. Εἶθε δὲ ἦν ἐκεῖνῳ καὶ αἰσθῆσθαι σαφῶς τῶν λεγομένων. Οὐ γὰρ ἂν ἀνέβη ἐκεῖ ὁ ἄνθρωπος, ὁκνῶν καὶ ἄλλως, ὡς ἐφάκει, τὴν ἀνάβασιν (Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 182-196).

145. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις* [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 214-267]. Η νεοελληνική απόδοση του έργου, «Τι φλυαρεῖ ὁ μέγας παπᾶς;»: Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ*, εισ., κείμενο, απόδοση και σχόλια Φ. Καλαϊτζάκης [Κείμενα Βυζαντινῆς Γραμματείας], Αθήνα 2003, περιέχει φωτοαντύπωση του κειμένου της έκδοσης του Tafel (*Opuscula*).

146. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 2, σελ. 6,4-8,6 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 214,45,55-57]: ... εἴτα προενέγκωμαι εἰς ἔκθεσιν οὐκ ἀμφιβαλλομένην καὶ τοὺς βίους καὶ τὰς πολιτείας, ὧν γίνονται οἱ ἔνδοποι μοναχοὶ μετὰ τὴν τοῦ κόσμου ἀπαλλαγὴν. ...

147. Για τις αναφορές του Ευσταθίου στον μοναχικό βίο, βλ. ενδεικτικά Κ.Γ. Μπόνης, «Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὴν ΙΑ' ἑκατονταετηρίδα», *Θεολογία* 16 (1938), σελ. 355-366, εἰδ. 362-364· του ιδίου, «Ευστάθιος», σελ. 56-57, 62· Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Α', σελ. 363-381· P. Magdalino, «The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century», στο S. Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint, University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies* [Studies Supplementary to Sobornost, 5], Λονδίνο 1981, σελ. 51-66 [= του ιδίου, *Tradition*, αρ. VII]· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 150-153· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 151· I.M. Κονιδάρης, *Η μοναστική ζωή στο 12ο αιώνα μέσα από το έργο του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ευσταθίου*, στο Α.Ε. Καραθανάσης (επιμ.), *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Από της εποχής των Κομνηνών μέχρι και της αλώσεως της Θεσσαλονίκης υπό των Οθωμανών (1430) (11ος-15ος μ.Χ.)*, ΚΕ' Δημήτρια, Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο (Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών - Ιερά Μονή Βλατάδων, 29-31 Οκτωβρίου 1990) [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, 10], Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 133-141· Angold, *Church*, σελ. 348-355. Δυστυχώς, το βιβλίο της K. Metzler, *Eustathios von Thessalonike und das Mönchtum. Untersuchungen und Kommentar zur Schrift «De emendanda vita monachica»* [Supplementa Byzantina, 9], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2006, δεν έφθασε εγκαίρως στα χέρια μου, ώστε να μπορέσω να το αξιοποιήσω στην παρούσα μελέτη.

ταπεινή κοινωνική προέλευσή τους –¹⁴⁸ και χρησιμοποιούσαν χυδαία γλώσσα.¹⁴⁹ Γενικά, ασχολούνταν προκλητικά με τα εγκόσμια, σύχναζαν στην αγορά,¹⁵⁰ εμπορεύονταν, καλλιεργούσαν αμπέλια και διατηρούσαν κοπάδια.¹⁵¹ Κάποιοι από αυτούς φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα ικανοί στο να πλουτίζουν μέσω του εμπορίου: *Εἰσὶ δέ τινες περίφημοι ἐν τοῖς τοιούτοις, οἳ καὶ ἀπὸ πραγματειῶν πλουτίζονται.*¹⁵² Πράγματι, είναι γνωστό ότι τον 11ο και 12ο αιώνα τα μεγάλα μοναστήρια, μεταξύ άλλων της Πάτμου και του Αγίου Όρους, είχαν σημαντική ανάμειξη στο

148. Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 153, σελ. 170,6-9 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 251,70-74]: *γράμματα μὲν γὰρ οὐκ οἶδασιν ἐξ ἐργαστηρίων οἱ πλείους ἦκοντες καὶ ἄλλως δὲ χειρῶνακτες ὄντες (καὶ οὐδὲ οἱ τυχόντες, ἀλλὰ ἐπιστήμονες βάνουσι), πολλοὶ δὲ καὶ τριόδων τριβῶνες. ... Το γεγονός, βέβαια, ότι οι περισσότεροι μοναχοὶ ήταν αγράμματοι αποτελεί σοβαρότατο ελάττωμα για τον λόγιο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης που απέδιδε μεγάλη σημασία στη μόρφωση. Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν πρέπει να παραβλεφθεῖ το γεγονός ότι με την αναφορά αυτή δεν τονίζεται μόνο η ἑλλειψη μόρφωσης των μοναχῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνική της διάσταση: οι μοναχοὶ δεν ἤξεραν γράμματα, επειδή οι περισσότεροι ήταν χειρῶνακτες. Γίνεται καὶ ἐδῶ εμφανής ἡ ἀπαξίωση του Ευσταθίου προς τα βιοτεχνικά επαγγέλματα. Το συμπέρασμα αὐτό ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ το ἀκόλουθο χωρίο που θίγει τὴν κοινωνική προέλευση των μοναχῶν καὶ τὴν ἀγροματοσύνη τους: οὐ γὰρ ἐνθυμοῦνται οἱ τῶν ἐργαστηρίων, οἱ τοῦ ἀγροτικοῦ βίου, οἱ τῆς χειρομάχας πληθῆος, οἱ χύδην προκείμενοι, οἱ φωμοῦ ἀποδόμενοι τὴν τρίχα, οἱ τῶν ἀμμάτων, οἱ τῶν ῥαμμάτων Πόλιν γραμμάτων ἐκείνην πολύκλυτον, ἥ καὶ αὐτὴ παραδέδοται ἡμῖν, ... (Επίσκεψις, 126, σελ. 140,13-17 [= *Opuscula*, σελ. 244,86-90]).*

149. Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 182, σελ. 208,2-6 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 260,66-71]: *εἰ δέ ποτε καὶ γυναικὶ πρὸς λοιδορίαν ἐγχείνοι (ἀλεξίκακε, τῆς καχοστομίας ἀνεξίκακε, τῆς τῶν κακολογιῶν ἐπιχύσεως, τοῦ τῶν βλασφημιῶν πλούτου), πόρνης εἴη ἂν καὶ μόνης ἐξονομάσαι τὴν αἰσχρορρημοσύνην, ἣν ἐξησκημένος ὁ τῆς κατηγήσεως οὐκ ἐθέλει τὸ ἔλαττον ἀποφύγεσθαι: ...*

150. Ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικά ο Ευστάθιος: *συχνότερον γὰρ βλέπει τούτους ἢ ἀγορὰ ἢ περὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἄθροισμα, οἳ καὶ θᾶττον ἂν ἀπολέξωνται μονάζειν ἢ περὶ ἀγοράζειν* (Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 38, σελ. 48,16-18 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 223,38-41]).

151. Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 60, σελ. 72,1-7 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 229,18-26]: *Καὶ ἔχομεν σήμερον ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς καὶ τοιοῦτόν τι φῶλον, οἳ τοῦ κουρεύσασθαι τὸ ἐμπορεύεσθαι ἀπάναντο καὶ ἀδεῶς αὐτὸ πλημελεῖν μὴ κρεοφαγοῦντές τε γὰρ κερδαίνουνσιν ὀλιγοσιτοῦντες οὕτως καὶ μηδὲ εὐλαβούμενοι δυνάστας, οἳ φορολογοῦντες κολούσουσιν αὐτοῖς τὴν ἐμπολὴν ἀμπέλους τε οὖν φυτεύουσι καὶ κήπους τημελοῦσι καὶ ζωογονοῦσι παντοίας ἀγέλας ἀφιέντες τὰ τοῦ θεοῦ ζῶα οἳ ἄλλως φιλόζωοι ἐξαλογίζεσθαι.*

152. Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 62, σελ. 72,1-2 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 229,48-49].

εμπόριο, πουλώντας τα προϊόντα τους (π.χ. σιτηρά και κρασί), αλλά και μεταπωλώντας εκείνα άλλων κτημάτων, στις πόλεις (όπως στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη). Έχει σημασία ότι το εμπόριο αυτό δεν βρισκόταν εκτός του πλαισίου της αγοράς, παρ' όλο που δεν το ασκούσαν επαγγελματίες έμποροι. Δεδομένων των φοροαπαλλαγών που απολάμβαναν, οι μοναχοί πουλούσαν υπό προνομιακές συνθήκες, αποσκοπώντας στη μεγιστοποίηση του κέρδους τους.¹⁵³

Ένα από τα χειρότερα χαρακτηριστικά, όμως, της επιθυμίας των μοναχών για πλούτη ήταν ότι κατέφευγαν μέχρι και στην τοκοληψία για να τα αυξήσουν:

*ταῦτά τε οὖν ὁ οὕτως εἰς ἁμαρτίαν ἐκδεδομένος πλημελεῖ, καὶ λοιπὰ δὲ καθ' εἰρμὸν ἄλλα, ὅπόσοις ὁ κοσμικὸς ἐντρίβεται ἄνθρωπος· ἀσκούμενος καὶ τοκογλυφεῖν ὁ ἐλεεινὸς κοινοβιακὸς καὶ παντοίως μεθοδεύμενος εἰς περιουσιασμόν ...*¹⁵⁴

Η επιμονή του Ευσταθίου στην καταδίκη του τόκου δεν μπορεί παρά να επισημαίνει πόσο διαδεδομένη ήταν η τοκοληψία στην εποχή του. Πάντως, η τοκοληψία αποτελούσε ένα αμφισβητούμενο ζήτημα στο Βυζάντιο ήδη από τον 4ο αιώνα, με τη διαμόρφωση τριών προσεγγίσεων επί του θέματος: οι Πατέρες της Εκκλησίας καταδίκαιζαν ανεπιφύλακτα τη λήψη τόκου ως πρακτική αντίθετη στις αρχές της χριστιανικής δεοντολογίας· οι κανόνες των εκκλησιαστικών συνόδων, από την άλλη πλευρά, απαγόρευαν ρητά μόνο στους κληρικούς τον έντοκο δανεισμό.¹⁵⁵ τέλος, η αστική νομοθεσία εξακολουθούσε να επιτρέπει την τοκοληψία, μολονότι έγιναν προσπάθειες να μειωθούν τα ανώτατα επιτόκια δανεισμού επί Ιουστινιανού Α' (527-565).¹⁵⁶ Σύμφωνα με τον Ιουστινιάνειο Κώδικα το ύψος του τόκου δανεισμού καθοριζόταν από το κράτος σε ένα εύρος από 4-12%. Συγκεκριμένα, τον υψηλότερο τόκο (12%) αναγκαζόταν να πληρώσει όποιος χρησιμοποιούσε τα χρήματα που δανειζόταν για υπερπόντιες επιχειρήσεις. Οι αγρότες έπρεπε να πληρώσουν τόκο 4%, αν δανείζονταν χρήματα, και 12% για δάνειο σε είδος. Από την πλευρά των δανειστών, οι ιδιώτες δεν επιτρεπόταν να λάβουν τόκο υψηλότερο από 6%, ενώ οι

153. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 741-742. Πρβλ. ό.π., σελ. 744-745.

154. Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 122, σελ. 136,24-27 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 243,77-81].

155. Εξαίρεση αποτελεί ο κανόνας Ε' της Συνόδου της Καρθαγένης, όπου σημειώνεται ότι ο έντοκος δανεισμός είναι επιλήψιμος και για τους λαϊκούς. Βλ. παρακάτω, σημ. 167.

156. A. Kazhdan, «Usury», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 2146.

επαγγελματίες δανειστές δικαιούνταν μεγαλύτερο τόκο.¹⁵⁷ Κατά τον 8ο και τον 9ο αιώνα καταβλήθηκαν προσπάθειες να καταργηθεί η τοκοληψία, αλλά απέβησαν άκαρπες· ο Λέων ΣΤ΄ επανέφερε επίσημα τον έντοκο δανεισμό με τη Νεαρά 83, περιορίζοντας, όμως, το επιτόκιο στο 4%.¹⁵⁸ Με την πάροδο των αιώνων, όμως, η πιστωτική οικονομία σημείωσε μεγάλη άνθηση και είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τον 15ο αιώνα αναφέρονται επιτόκια ύψους 15% και 26,6%.¹⁵⁹ Πάντως, ειδικότερα για τον 12ο αιώνα φαίνεται πως το μέσο επιτόκιο ανερχόταν σε 8,33% για τα απλά δάνεια και σε 16,66% για χρηματικές τοποθετήσεις υψηλού κινδύνου.¹⁶⁰

Έτσι, μολονότι η Εκκλησία την καταδίδιζε, η πρακτική του έντοκου δανεισμού ήταν πολύ διαδεδομένη στο Βυζάντιο, αφού επρόκειτο για αναγκαίο κακό: στην πλειονότητα των περιπτώσεων στους τοκογλύφους κατέφευγαν χωρικοί που δεν είχαν την δυνατότητα να πληρώσουν τους φόρους τους και είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η λαϊκή εχθρότητα στο Βυζάντιο στρεφόταν κυρίως εναντίον δύο κατηγοριών ανθρώπων, των φοροεισπρακτόρων και των τοκογλύφων.¹⁶¹ Δύο εξίσου συνηθισμένοι λόγοι λήψης δανείου από τους χωρικούς ήταν η επιβίωση σε περιόδους λιμού και η εξαγορά αιχμαλώτων πολέμου. Βέβαια, σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις τα ζωντανά και η γη τους υποθηκεύονταν, γεγονός που καταδεικνύει τον έναν από τους δύο ουσιαστικούς ρόλους του έντοκου δανεισμού, τη συνεισφορά του στην αναδιανομή της εγγείου ιδιοκτησίας. Ο άλλος ρόλος του ήταν η τόνωση των μικρών επιχειρήσεων, αφού με τη χρήση του τόκου ενθαρρύνονταν οι παραγωγικές πρωτοβουλίες τους. Δυστυχώς, ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τα δάνεια της αριστοκρατίας.¹⁶²

157. *Codex Iustinianus*, III.32.26.1-2, έκδ. P. Krüger [*Corpus Iuris Civilis*, II], Βερολίνο 1877 (ανατ. Δουβλίνο - Ζυρίχη 1970), σελ. 173. Βλ. Gofas, «Law of Interest», σελ. 1096-1098· A. Kazhdan, «Interest», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 1002-1003· Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 483· Νεράντζη-Βαρμάζη, *Οικονομία*, σελ. 87-88.

158. Νεαρά 83 Λέοντος ΣΤ΄ (*JGR*, Α', σελ. 151). Βλ. Gofas, «Law of Interest», σελ. 1099-1100· Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 710-711, 734-735· Kazhdan, «Interest», ό.π.: του ιδίου, «Usury», ό.π.: Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 56· Νεράντζη-Βαρμάζη, *Οικονομία*, σελ. 89-90.

159. Gofas, «Law of Interest», σελ. 1103· Kazhdan, «Interest», ό.π., σελ. 1003.

160. Laiou, «God and Mammon», σελ. 278-281 της ιδίας, «Exchange and Trade», σελ. 757-758 της ιδίας, «Byzantine Economy», σελ. 1153· Laiou – Morrisson, *Economy*, 140-141.

161. Kazhdan – Constable, *People*, σελ. 150.

162. Kazhdan, «Usury», ό.π. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις μεσαιωνικές οικονομίες δίνονταν δάνεια κυρίως για τους παρακάτω λόγους: πρώτον, όταν υπήρχε άμεση ανάγκη

Όπως αναφέρθηκε, η Εκκλησία επανειλημμένα καταδίκασε την τοκοληψία, ενώ απαγόρευε στους κληρικούς να δανείζουν με τόκο. Η απαγόρευση αυτή απαντά αρχικά στους Αποστολικούς Κανόνες¹⁶³ και επαναλαμβάνεται στους κανόνες της Α' Οικουμενικής Συνόδου (325),¹⁶⁴ της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691-692)¹⁶⁵ καθώς επίσης και των τοπικών Συνόδων Λαοδικείας (360)¹⁶⁶ και Καρθαγένης (419)¹⁶⁷ στη Σύνοδο

μετρητών για την επιβίωση σε περιπτώσεις λιμού ή μειωμένης παραγωγικότητας, όπως και για την καταβολή φόρων και ενοικίων. Οι μικροί και πτωχοί παραγωγοί χρειάζονταν συχνά τέτοιου είδους δάνεια, τα οποία, όμως, είχαν συνήθως πολύ υψηλό επιτόκιο· δεύτερον, στην περίπτωση που μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων χρειάζονταν χρήματα για την κατανάλωση ακριβών αντικειμένων ή για τη χρηματοδότηση των πολιτικών φιλοδοξιών τους· τρίτον, για τη χρηματοδότηση του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων, ιδιαίτερα του υπερπόντιου. Αν και η λήψη δανείων από άτομα που ασχολούνταν με το τοπικό εμπόριο ή τις βιοτεχνικές δραστηριότητες δεν ήταν ασυνήθιστη, δεν αποτελούσε πάντως συχνό φαινόμενο (Laiou, «God and Mammon», σελ. 263).

163. Κανών ΜΔ' των αγίων Αποστόλων: *Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, τόκους ἀπαιτῶν τοὺς δανειζομένους, ἢ παυσάσθω, ἢ καθαιρείσθω* (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Β', σελ. 59).

164. Κανών ΙΖ' της εν Νικαία Α' Οικουμενικής Συνόδου: *Ἐπειδὴ πολλοὶ ἐν τῷ κανόνι ἐξεταζόμενοι, τὴν πλεονεξίαν, καὶ τὴν αἰσχροκέρδειαν διώκοντες, ἐπελάθοντο τοῦ θεοῦ γράμματος λέγοντες: Τὸ ἀργύριον αὐτοῦ οὐκ ἔδωκεν ἐπὶ τόκῳ· καὶ δανείζοντες, ἑκατοστὰς ἀπαιτοῦσιν· ἐδικαίωσεν ἡ ἀγία καὶ μεγάλη σύνοδος, ὡς εἴ τις εὕρεθῇ μετὰ τὸν ὅρον τοῦτον τόκους λαμβάνων, ἐκ μεταχειρίσεως, ἢ ἄλλως μετερχόμενος τὸ πρᾶγμα, ἢ ἡμιολίας ἀπαιτῶν, ἢ ὅλως ἑτερόν τι ἐπινοῶν αἰσχροῦ κέρδους ἕνεκα, καθαιρεθήσεται τοῦ κλήρου, καὶ ἀλλότριος τοῦ κανόνος ἔσται* (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Β', σελ. 151).

165. Κανών Ι' της εν τω Τρούλλω ς' Οικουμενικής Συνόδου: *Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, τόκους, ἢ τὰς λεγομένας ἑκατοστὰς λαμβάνων, ἢ παυσάσθω, ἢ καθαιρείσθω* (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Β', σελ. 328).

166. Κανών Δ' της εν Λαοδικεία Συνόδου: *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν ἱερατικούς δανείζειν, καὶ τόκους, καὶ τὰς λεγομένας ἡμιολίας λαμβάνειν* (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Γ', σελ. 174).

167. Κανών Ε' της εν Καρθαγένη Συνόδου: *Περὶ ἀπληστίας. Αὐρόηλιος ἐπίσκοπος εἶπε: Τὴν τῆς ἀπληστίας ἐπιθυμίαν, ἣν πάντων τῶν κακῶν μητέρα εἶναι οὐδεὶς ἀμφιβάλλει, δεόν ἐπέχειν, ἵνα μὴ τις τοῖς ἀλλοτρίοις κατακέρχεται, μηδὲ ἵνα διὰ κέρδος τοὺς τῶν Πατέρων ὅρους τις ὑπερβαίνει, μηδὲ ἵνα παντοίως τινὶ κληρικῷ ἐξὸν εἶη ἀπὸ οἰουδήποτε πράγματος τόκον λαβεῖν. Καὶ τὰ μὲν νεωστὶ ἀνενεχθέντα, ἀμαυρὰ ὄντα, καὶ καθόλου λανθάνοντα, σκοπούμενα παρ' ἡμῶν, τυπωθήσονται. Περὶ δὲ ὧν φανερώτατα ἡ θεία Γραφή ἐθέσπισεν, οὐ δεῖ ψηφίζεσθαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἔπεσθαι. Ἀκολούθως γὰρ τὸ ἐν λαϊκοῖς ἐπιλήψιμον, πολλῶ μᾶλλον ἐν κληρικοῖς ὀφείλει καταδικάζεσθαι. Σύμπασα ἡ σύνοδος εἶπεν: Οὐδεὶς κατὰ τῶν Προφητῶν, οὐδεὶς κατὰ τῶν Εὐαγγελίων χωρὶς κινδύνου ἐποίησε* (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Γ', σελ. 306). Σχετικά με την απαγόρευση της τοκοληψίας στον κλήρο, βλ. επίσης κανόνα ΙΔ' Μεγάλου Βασιλείου: *Ὁ τόκους λαμβάνων,*

της Καρθαγένης, μάλιστα, η καταδίκη του έντοκου δανεισμού επεκτείνεται και στους λαϊκούς.¹⁶⁸ Είναι αξιοσημείωτο πάντως το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί κανονολόγοι του 12ου αιώνα δεν αμφισβήτησαν το κύρος της αστικής νομοθεσίας που επέτρεπε και ρύθμιζε τον τόκο, ούτε την ισχύ της για τους λαϊκούς· καταδίκάζαν τον έντοκο δανεισμό μόνον όσον αφορούσε τους κληρικούς.¹⁶⁹ Σε διαφορετική περίπτωση, άλλωστε, δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει η πιστωτική οικονομία. Η επισήμανση αυτή εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τον λόγο για τον οποίο στο Βυζάντιο ο Εβραίος δεν ταυτιζόταν με τον τοκογλύφο, καθώς και το γεγονός ότι οι Εβραίοι δεν εμφανίζονταν στην πολεμική εναντίον του τόκου, όπως συνέβαινε στη Δύση την ίδια περίοδο. Εφόσον τηρούνταν τα προκαθορισμένα από το κράτος όρια, η λήψη τόκου αποτελούσε πρακτική που επιτρεπόταν στους Χριστιανούς και δεν συνέτρεχε λόγος να περιθωριοποιηθεί.¹⁷⁰

Ωστόσο, η ενασχόληση ορισμένων κληρικών με τον έντοκο δανεισμό ήταν πραγματικότητα. Τα λεγόμενα του Ευσταθίου ενισχύονται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός εξέδωσε τον Νοέμβριο του 1151 ή του 1166 τη *Νεαρά* 71, με την οποία απαγόρευσε στους κληρικούς να διατηρούν καταλλακτικά τραπεζοτόπια, δηλαδή να είναι *ἀργυραμοιβοί*, και τους υποχρέωσε να τα μεταβιβάσουν σε ευυπόληπτους λαϊκούς. Έχει σημασία ότι στη *Νεαρά* αυτή τονίζεται το ασύμβατο της ιδιότητας του κληρικού με τη σωματική ποινή που προβλεπόταν για τους *ἀργυραμοιβούς* που δεν συμμορφώνονταν με τους επαρχικούς κανονισμούς.¹⁷¹ Φαίνεται, λοιπόν, ότι τον 12ο αιώνα

ἐὰν καταδέξῃται τὸ ἄδικον κέρδος εἰς πτωχοὺς ἀναλῶσαι, καὶ τοῦ λοιποῦ τοῦ νοσήματος τῆς φιλοχρηματίας ἀπαλλαγῇναι, δεκτός ἐστὶν εἰς ἱερωσύνην (Ράλλης – Ποτλῆς, *Σύνταγμα*, τ. Δ', σελ. 134). Πρβλ. κανόνα ς' αγ. Γρηγορίου Νύσσης (ό.π., σελ. 320-321).

168. Πρβλ. κανόνα λβ' Νικηφόρου του Ομολογητού: *Ὅτι οὐ χρὴ μεταδιδόναι τοῖς λαμβάνουσι τόκον, ἢ συνεσθίειν αὐτοῖς, ἐπιμένουσι τῇ παρανομίᾳ* (Ράλλης – Ποτλῆς, *Σύνταγμα*, τ. Δ', σελ. 430).

169. Laiou, «God and Mammon», σελ. 267-269· Gofas, «Law of Interest», σελ. 1102.

170. Βλ. D. Jacoby, «Les Juifs de Byzance: une communauté marginalisée», στο Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί*, σελ. 103-154, ειδ. 150 και σημ. 108. Για την αντιμετώπιση της τοκοληψίας στη μεσαιωνική Δύση, βλ., μεταξύ άλλων, Ζ. Λε Γκοφ, *Το πούγκι και η ζωή: Οικονομία και θρησκεία στον Μεσαίωνα*, μτφρ. Ν. Γκοτσινάς, Αθήνα 2003· D. Wood, *Medieval Economic Thought* [Cambridge Medieval Textbooks], Καίμπριτζ 2002, σελ. 159-205· M. Shell, *Money, Language, and Thought: Literary and Philosophic Economies from the Medieval to the Modern Era*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1993, σελ. 47-83· G. Erner, «Christian Economic Morality: The Medieval Turning Point», *International Social Science Journal* 57/3 (2005), σελ. 469-479, ειδ. 471-473.

171. *Νεαρά* 71 Μανουήλ Α΄ Κομνηνού: *Ἐστὶ δὲ καὶ πρόσταγμα τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως*

οι κληρικοί ήταν ιδιαίτερα αναμειγμένοι στις τραπεζικές δραστηριότητες και τον δανεισμό χρημάτων. Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται επίσης από την προσπάθεια των κανονολόγων του 12ου αιώνα να καταστήσουν σαφές ότι οι συγκεκριμένες δραστηριότητες πρέπει να απαγορεύονται στους κληρικούς.¹⁷² Το ενδιαφέρον στοιχείο, βέβαια, είναι ότι οι ιεροί κανόνες δεν αναφέρουν πουθενά συγκεκριμένα την απαγόρευση της τραπεζικής δραστηριότητας στους κληρικούς: η συγκεκριμένη απαγόρευση αποτελεί προσθήκη των κανονολόγων του 12ου αιώνα.¹⁷³

Σημειωτέον ότι το κεφάλαιο των κληρικών που ασχολούνταν με αυτές τις δραστηριότητες πρέπει να προερχόταν από τη γη και ο δανεισμός χρημάτων αποτελούσε γι' αυτούς μάλλον μία μεταγενέστερη μορφή εμπορικής επιχείρησης. Δεν θα έπρεπε πάντως να συναγάγει κανείς από τα παραπάνω ότι τόσο οι λαϊκοί όσο και οι κληρικοί μπορούσαν να δημιουργήσουν μεγάλες περιουσίες μέσω του δανεισμού χρημάτων και μόνο. Αυτό μπορούσε να συμβεί μόνο στην περίπτωση τραπεζιτών που είτε είχαν συνδεθεί με ένα μεγάλο αριστοκρατικό οίκο, είτε εμπλέκονταν στην είσπραξη των κρατικών φόρων.¹⁷⁴

κυρίου μανουήλ τοῦ κομνηνοῦ, ἐξεγενχθὲν μὲν κατὰ μῆνα νοέμβριον ἐπινεμήσεως ιε' ἐπὶ ὑπομνήσει τινῶν κληρικῶν καταλλακτῶν καταστρωθὲν δὲ ἐν τῷ σεκρέτῳ τῶν οἰκειακῶν κατὰ μῆνα ἱανουάριον ἐπινεμήσεως ιε', καὶ ταῦτα ῥητῶς παρακελευόμενον· "Ὅσοις περιήλθον ἐξ ἀγορασίας τὰ τοιαῦτα καταλλακτικὰ τραπεζοτόπια, δίδωσιν ἄδειαν ἢ βασιλεία μου ἐναλλαγῇναι ταῦτα εἰς ἅπερ ἂν εὐρήσετε ἀξιόλογα καὶ ῥωμαϊκὰ πρόσωπα. ὕμᾱς γὰρ ἱερωμένους ὄντας τὴν τοιαύτην ἐπιστήμην μετέρχεσθαι οὐκ ἐνδέχεται, ὅτι οὐδὲ δυνατόν ἀναστέλλεσθαι διὰ προσήκοντος σωφρονισμοῦ, ὅπνῃκα τι ποιεῖτε παρὰ τὸν ἐπαρχικὸν ὅρισμόν, διὰ τὸ εἶναι ἱερωμένους. ὅσοι οὖν ἐξ ὑμῶν ἐξ ἀγορασίας, ὡς εἴρηται, ταῦτα κέκτησθε, προσκομισάτωσαν ἀξιόλογα πρόσωπα τῷ ἐπάρχῳ καὶ ἵνα δέξηται αὐτά, καὶ σφραγίσῃ τραπεζίτας ἀντ' αὐτῶν, κατὰ δωρεάν καὶ ἄνευ συνηθείας καὶ δόσεως οἰασδήτινος (JGR, Α', σελ. 416-417· Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 1384. Πρβλ. καὶ Ν. Οικονομίδης, «The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians», στο Arnaldi – Cavallo (επιμ.), *Europa medievale*, σελ. 221-238, ειδ. 232· Dagron, «Urban Economy», σελ. 435).

172. Βλ., για παράδειγμα, την απόκριση του πατριάρχη Αντιοχείας Θεοδώρου Βαλσαμώνος στην ερώτηση ΚΖ' του πατριάρχη Αλεξανδρείας Μάρκου (Ακινδύνως γίνεται ἱερεὺς, ἢ διάκονος καταλλάκτης, ἢ κομμερχιάριος, ἢ ἱατρός, ἢ ἀστρολόγος, ἢ οὐ;). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Βαλσαμών παραθέτει στην απόκρισή του ολόκληρη τη Νεαρά 71 του Μανουήλ Α' (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Δ', σελ. 468-470).

173. Laiou, «God and Mammon», σελ. 290-291.

174. Henny, *Studies*, σελ. 247.

7. Πλούτος - πενία

Η συζήτηση σχετικά με την καταδίκη του έντοκου δανεισμού και του πλουτισμού που αυτός αποφέρει οδηγεί αναπόφευκτα στο ερώτημα: ποιά ήταν η στάση του Ευσταθίου απέναντι στον πλούτο; Ο Ευστάθιος γενικά δεν αντιτίθεται στον πλούτο, και στην πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τον Ιώβ, για να δείξει ότι ο Θεός δεν απαγορεύει τη δίκαιη (ακόμα και αν είναι υπερβολική) συσσώρευση αγαθών:

Ὅτι δὲ καὶ τὸ κτᾶσθαι κατὰ λόγον ὀρθὸν καὶ τὸ ἐπικτᾶσθαι, καὶ αὐτὸ δὲ τὸ διὰ συχνῆς προσθήκης ὑπερκτᾶσθαι οὐ κεκώλυται, φθάσας μὲν καὶ ὁ μέγας ἐπιστώσατο Ἰώβ, ὃν οὐδὲν ἢ πολυκτημοσύνη ἐκώλυσε μεμαρτυρῆσθαι παρὰ τοῦ θεοῦ αὐτοῦ ὑπὲρ πάντας τοὺς τότε ἀνθρώπους ἐγγύτατα παρεστάναι αὐτῷ.¹⁷⁵

Ο Α. Kazhdan υποθέτει, σε συνάρτηση με συγκεκριμένα χωρία από διάφορα έργα του Ευσταθίου,¹⁷⁶ ότι αυτή η τόσο ευνοϊκή στάση του μητροπολίτη απέναντι στον πλούτο θα μπορούσε ίσως να δικαιολογήσει σε κάποιο βαθμό τις κατηγορίες που οι αντίπαλοί του του απέδιδαν και τις οποίες ο Ευθύμιος Μαλάκης αντέκρουσε με οργή στον επιτάφιο που συνέθεσε προς τιμήν του, ότι δηλαδή ο Ευστάθιος αγαπούσε τα πλούτη, στοίβαζε σωρούς χρημάτων και δεχόταν ύποπτα δώρα:¹⁷⁷

εἰ δὲ καὶ πλουτεῖν ἡγάπα, εἰ δὲ καὶ σωροὺς χρημάτων ἐπεστοιβάσατο, ζητεῖ τὴν ἐξ ὑμῶν μαρτυρίαν, οἷς ἦν ἀεὶ καὶ σύνοικος καὶ συνόμιλος. τί δέ; λημμάτων ἐπληροῦτο τὰς χεῖρας; τί δέ; ξενίοις καὶ δώροις ἔχαιρεν, ὥς καὶ τὰ πνευματικὰ τοῖς βουλομένοις ἔστιν ὅτε καταχειρίζεσθαι καὶ μολύνειν χεῖρας ἀθέσμοις λήμμασι; καὶ τίς οὕτω ψευδοεπὴς καὶ θρασύστομος, ὥς ἐπιθαρρῆσαι τοιούτῳ ῥήματι καὶ τὸν σπῖλον ἐπιτρίψαι τῷ καθαρῷ καὶ τὸ φῶς ὀνομάσαι σκότος καὶ τὸν λυχνίτην καλέσαι κάχληκα; χεῖρες γὰρ ἦσαν

175. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 65, σελ. 78.1-5 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 230.53-59]. Βλ. στο ίδιο πλαίσιο όσα αναφέρει ο Ευστάθιος, πριν παραθέσει το παράδειγμα του Ιώβ, για να δείξει ότι ο Θεός όχι μόνο επιτρέπει τον υπέρμετρο πλούτο, αλλά και βοηθά όσους είναι ικανοί να τον αποκτήσουν τίμια (Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 64, σελ. 76.7-24 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 230.27-52]).

176. Τα χωρία αυτά, όπως παρατίθενται στο Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 141, είναι: Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Ζ', σελ. 204.478-479 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 83.48-49]; *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Ε', σελ. 126.625-127.633· 131.740-741 [= *Opuscula*, σελ. 135.25-37, 137.3-5]; του ιδίου, *Ἐπίσκεψις*, 21, σελ. 28.11-14 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 219.2-5].

177. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 141-142.

ἐκείνου λείπει μὲν αἰεὶ καὶ καθαροὶ μετὰ τῆς Ἰακώβ ἀπληστίας, μεταπλάσσει δὲ ταύτας εἰς τὸ ἀμφιλαφὲς οὐκ ἠγέσχετο, ὥς ἂν τὸ ἀληθὲς ἐπικρύπτοιτο· φύσει γὰρ καὶ τὸ ἐπὶ κλοπὸν ἐμίσει καὶ τὸ δόλιον ἀπεστρέφετο.¹⁷⁸

Ο Kazhdan θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι εἶναι πιθανόν ὁ πειρατής Σίφαντος νὰ πίεσε τὸν Εὐστάθιο νὰ του δώσει 4.000 χρυσὰ νομίσματα ὡς λύτρα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης,¹⁷⁹ πιστεύοντας αὐτὲς τὶς φήμες περὶ υπερβολικοῦ πλούτου τοῦ μητροπολίτη.¹⁸⁰ Δὲν πρέπει νὰ παραβλέπεται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ὡς ἱεράρχης ἐνὸς ἐκ τῶν δύο κυριότερων βυζαντινῶν ἐμπορικῶν κέντρων (τὸ ἄλλο ἦταν βέβαια ἡ Κωνσταντινούπολη) διαχειριζόταν μεγάλο πλούτο – γιὰ τὰ βυζαντινὰ δεδομένα τουλάχιστον.¹⁸¹ Ἐντούτοις, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διάκριση, πρὸς ἀποφυγὴ παρεξηγήσεων, μετὰξὺ τῶν ἐσόδων τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ τῶν προσωπικῶν ἐσόδων τοῦ Εὐσταθίου, καθὼς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μητρόπολη Θεσσαλονίκης ἦταν πλούσια δὲν καθιστοῦσε αὐτομάτως πλούσιο καὶ τὸν μητροπολίτη τῆς. Καὶ πρέπει νὰ ἐπαναληφθεῖ ὅτι πιθανὴ ἐξήγηση γιὰ τὴν ἀπαίτηση τοῦ υπερβολικοῦ ποσοῦ τῶν 4.000 χρυσῶν νομισμάτων ἦταν ὅτι ὁ Σίφαντος το εἶχε υπολογίσει βάσει ὅσων συνέβαιναν στὴ Δύση, ὅπου οἱ ἀρχιεπίσκοποι κατεῖχαν φέουδα ποὺ τοὺς ἀπέδιδαν υπέρρογκα ποσά.¹⁸²

Ὁ Εὐστάθιος στὸ ἔργο του γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ μοναχισμοῦ, με ἀφορμὴ τὸν ὄρκο τῶν μοναχῶν περὶ ἀκτημοσύνης ποὺ συχνὰ δὲν τηρεῖται, ἀναφέρει ὅτι οἱ μοναχοὶ κατὰ τὴν ὁρκωμοσίαν τοὺς ἀπαρνοῦνται τρεῖς ἐκφάνσεις τοῦ πλούτου: πρῶτα ἀπ’ ὅλα τὰ πλούτη ποὺ κάποιος κατέχει, ἐξαρχής, μέσω κληρονομιάς συνήθως ἢ με οἰοιοδήποτε ἄλλον τρόπο (ὑπαρξίς)· στὴ συνέχεια, ἀπαρνοῦνται τὸν πλούτο ποὺ κάποιος ἔχει δημιουργήσει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ βίου του – τὴν περιουσία δηλαδή ποὺ δὲν προϋπήρχε (κτῆσις) – καὶ τέλος, τὸν πλούτο ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε κάποιος παρότι μοναχὸς νὰ δημιουργήσει στὸ μέλλον (ἐπὶ κτῆσις).¹⁸³ Ἀν καὶ ὁ Εὐστάθιος ἐδῶ ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὸ συχνὰ ἀνεκπλήρωτο ἰδεώδες τῆς μοναστικῆς ἀκτημοσύ-

178. Μαλάκης, *Τὰ σωζόμενα*, σελ. 82,6-17.

179. Εὐστάθιος, *Ἄλωσις*, 108,15-19. Βλ. παραπάνω, σελ. 52-53.

180. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 142. Πρβλ. Magdalino, «Eustathios», σελ. 226.

181. Πρβλ. Hendy, *Studies*, σελ. 240 καὶ σημ. 110.

182. Π. Χρήστου, «Ἡ Ἐκκλησία Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Νορμανδῶν», στὸ Βακάρος – Κοντάκης (εποπτ.-επιμ.), *Ἅγιος Εὐστάθιος*, σελ. 341-354, εἰδ. 349.

183. Εὐστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 58, σελ. 70,1-22 [= τοῦ ἰδίου, *Opuscula*, σελ. 228,61-90]. Βλ. καὶ *Ἐπίσκεψις*, 61, σελ. 72,1-4 [= *Opuscula*, σελ. 229,34-39].

νης, μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι κατηγοριοποιεί τον πλούτο και διακρίνει σαφώς μεταξύ του κληρονομημένου πλούτου και εκείνου που δημιουργείται κατά τη διάρκεια της ζωής κάποιου. Μολονότι ο Ευστάθιος γενικά εκτιμά τον πλούτο, δεν ανέχεται τις καταχρήσεις και την εκμετάλλευση που οδηγούν στην απόκτησή του. Στον λόγο του *Περὶ ὑπακοῆς καὶ εὐπειθείας πρεπούσης πολιτεύματι χριστιανικῷ*¹⁸⁴ στηλιτεύει τόσο αυτούς που εκμεταλλεύονται και βασανίζουν τους συνανθρώπους τους,¹⁸⁵ όσο και εκείνους στους οποίους τα αγαθὰ των άλλων συχνά φαίνονται καλύτερα.¹⁸⁶ Όσο για τη φιλαργυρία, ο Ευστάθιος εμφανίζεται κατηγορηματικός στο έργο του *Λόγος κατηχητικός ἐκφωνηθείς ἐν τῇ Θεσσαλονίκῃ*:¹⁸⁷ ... ναὶ γὰρ οὐδὲν ἄλλο ἢ φιλαργυρία τοῖς ἔχουσιν ἢ ῥύπος δυσέκπλητος ἢ ἀναπόνητος, ...¹⁸⁸ Γενικά, στο Βυζάντιο δεν θεωρούσαν αξιόμεμπτη την κατοχή μεγάλης ποσότητας υλικών αγαθών, με την προϋπόθεση ότι ο κάτοχός τους τα απολάμβανε με μέτρο. Σε μία χριστιανική κοινωνία, επηρεασμένη από τα κελεύσματα του Ευαγγελίου,¹⁸⁹ ο πλεονέκτης και ο φιλάργυρος περιφρονούνταν.¹⁹⁰

184. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 13-29.

185. Ό.π., σελ. 14,12-19.

186. Ό.π., σελ. 22,43-50.

187. Ευστάθιος, *Opera minora*, Θ, σελ. 152-169 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Β', σελ. 44-66].

188. Ευστάθιος, *Opera minora*, Θ, σελ. 163,5-6 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Β', σελ. 59,356-357].

189. Είναι γνωστό ότι η χριστιανική θρησκεία διδάσκει την ηθική αξία της φτώχειας και επισημαίνει τους κινδύνους για όσους ασχολούνται με τον πλουτισμό και την επιδίωξη του κέρδους. Βλ. *Ματθ.* 19,24: ... εὐκοπώτερόν ἐστι κάμηλον διὰ τρυπήματος ραφίδος διελθεῖν ἢ πλούσιον εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ εἰσελθεῖν. Για την εχθρική αντιμετώπιση του πλούτου στα συνοπτικά Ευαγγέλια, βλ. T.E. Schmidt, *Hostility to Wealth in the Synoptic Gospels*, Σέφιλντ 1987. Σχετικά με τις οικονομικές ιδέες που υπάρχουν γενικότερα στα συνοπτικά Ευαγγέλια, βλ. S. Drakopoulou-Dodd – G. Gotsis, «Some Economic Implications of Synoptic Gospel Theology: A Short Overview», *History of Economic Ideas* 8/2 [2000], σελ. 7-34). Πρέπει να σημειωθεί ότι στην εβραϊκή παράδοση υπάρχει διάχυτη η αντίληψη ότι ο Θεός είναι ο προστάτης ιδιαίτερα των πτωχών και δεν δείχνει εὐνοία προς τους πλούσιους (W.A. Meeks, *The Moral World of the First Christians* [Library of Early Christianity], Φιλαδέλφεια 1986, σελ. 71). Οι Έλληνες Πατέρες, πάντως, δεν στρέφονταν εναντίον του ιδίου του πλούτου αλλά κατά της απεριόριστης συσσώρευσής του (και της χρήσης του για την αγορά πολυτελών αγαθών), θεωρώντας την ως την κύρια αιτία ύπαρξης της άδικης οικονομικής συμπεριφοράς (Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 183-186, 191-198). Σχετικά με τη βιβλικές και πατερικές αντιλήψεις για τον πλούτο και την πενία, βλ. γενικά Gordon, *Economic Problem*.

190. A. Guillou, «Οι επίμεμπτοι της λαϊκής συνειδήσεως», στο Μαλτέζου (επιμ.), *Οι*

Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Ευσταθίου, ο Θεός είναι εκείνος που αποφασίζει τον διαχωρισμό των ανθρώπων σε πλούσιους και πτωχούς. Έτσι, ενοχλείται, όπως αναφέρει σε έναν λόγο του για τη Σαρακοστή,¹⁹¹ όταν κάποιος δεν μπορούν να κατανοήσουν γιατί σε μερικούς ανθρώπους ο Θεός έδωσε πολλά, ενώ σε άλλους τίποτα.¹⁹² Αυτού του είδους οι προβληματισμοί, όμως, είναι ανούσιοι για τον Ευστάθιο: αν κάποιος δεν κατέχει τίποτα, είναι επειδή ο Θεός το επιθυμεί.¹⁹³

Εντούτοις, ο Ευστάθιος δεν υποτιμά τους πτωχούς, κάθε άλλο. Στην πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού δείχνει μεγάλη συμπάθεια για τους πτωχούς και σκληρά εργαζόμενους ανθρώπους που αμείβονται ελάχιστα για την κοπιαστική εργασία τους, φέρνοντας ως παράδειγμα τους υφαντές, τους ράπτες, όσους κατεργάζονται τον χαλκό, τους σκηνοποιούς, τους βυρσοδέψες, αυτούς που βασανίζονται στη θάλασσα, και τέλος τους επαίτες.¹⁹⁴ Κατανοεί πόσο μεγάλο δεινό είναι η φτώχεια και πόσο υποφέρουν όσοι την υφίστανται, αναφέροντας σε έναν λόγο του:¹⁹⁵

Οὐκ ἦν ἄρα μόνον ἀληθὲς εἰπεῖν, ὅτι δεινὸν πένεσθαι, ἀλλὰ καὶ ὅτι νόσος τοῦτο βίον· ... πένεται μὲν γὰρ σαρκῶν ὁ εἰς νόσον ἀπενεχθεὶς, νοσεὶ δὲ παντὸς καλοῦ ἔνδειαν ὁ πενόμενος. Δεσμὸς ἡ πενία οὐκέτι χειρῶν, οὐκέτι ποδῶν οὐδὲ μόνου σώματος, ἀλλὰ τὴν ὅλην διαρτίαν ἐπέδησε· ...¹⁹⁶

Θεωρεί, ωστόσο, ότι η συμβολή των πτωχών σε μία χριστιανική κοινωνία είναι καταλυτική. Είναι τόσο σπουδαίος ο ρόλος που τους αποδί-

περιθωριακοί, σελ. 49-66, ειδ. 60-61.

191. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 100-141 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 125-140]; *Λόγος προεισόδου τῆς ἀγίας τεσσαρακοστῆς*.

192. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 126,623-127,633 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 135,22-37]: Οὐκ ἄξιον, ὦ οὗτοι πάντες, λογιστῆτος ἀνθρωπίνης ἀπορεῖν, διατί ποτε ὁ θεὸς τοῦτον μὲν τὸν ξένον καὶ ἐκείνον τὸν ἀδελφόν καὶ τόνδε τὸν γείτονα καὶ ἄλλον περίοικον κατήντησεν ἀγαθοῖς τοῖς περὶ κόσμον φαιδρότησιν οἴκων ἐλλάμψας, ... ἐμὲ δὲ οὐδὲν ἀπεικικότα ἐκείνου τοῖς ἅπασιν ἡλάττωσε καὶ αὐτῆς, ὃ φασι, λεβηρίδος κενώτερον ἀπετέλεσε τοῖς ὅλοις ἀποστερήσας ἐμέ;

193. Πρβλ. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 131,740-742 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 137,3-7]: ὁ ἀδελφός οὐδὲν οἰκείον ἔχει, οὐ δὲ ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὅπερ δέδωκεν ὁ θεός· τῷ γοῦν ἀδελφῷ φθονῶν λέληθας σεαυτὸν μεμφόμενος τὸν θεὸν καὶ οὕτω τρόπον τινὰ θεομαχῶν· ...

194. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 38, σελ. 46,1-6 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 223,17-24]. Βλ. επίσης, του ιδίου, *Ἐπίσκεψις*, 169, σελ. 186,9-15 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 255,59-68].

195. Ευστάθιος, *Opera minora*, Η, σελ. 141-151: *Λόγος προσφωνηματικὸς εἰς τὸν λογοθέτην ἐκείνον τοῦ δρόμου κυρ Μιχαὴλ τὸν Ἀγιοθεοδωρίτην*.

196. Ό.π., σελ. 148,73-78.

δεν σε μία από τις ομιλίες του για τη Σαρακοστή¹⁹⁷ – ακολουθώντας και σε αυτό το σημείο τη χριστιανική διδασκαλία – ώστε πιστεύει ότι με τη διαμεσολάβησή τους οι προσευχές των ανθρώπων φθάνουν στον Θεό, ενώ εξαίρει τη σημασία τους ακόμα περισσότερο, λέγοντας: *Θυρωροὶ οὖν καὶ εὐπαρρησίαστοι παραστάται θεοῦ καὶ θεράποντες ...*¹⁹⁸

Η στάση των Βυζαντινών απέναντι στον πλούτο και τη φτώχεια θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αντιφατική. Από πολύ νωρίς ο πλούτος αποτελούσε αδιαμφισβήτητο κριτήριο κοινωνικής διαστρωμάτωσης και είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι σε πολλά νομικά κείμενα το σύνολο του πληθυσμού διαχωρίζεται σε πλούσιους και πτωχούς.¹⁹⁹ Η κατοχή πλούτου συνιστούσε κριτήριο κοινωνικής υπεροχής, ισχύος και επιβολής. Εντούτοις, η κοινωνική αναγνώριση στο Βυζάντιο δεν προερχόταν από οποιοδήποτε είδος πλούτου, καθώς η προέλευσή του βάρυνε εξίσου με την κατοχή του: οι Βυζαντινοί, όπως και οι αρχαίοι Έλληνες, έκαναν διάκριση μεταξύ των διαφόρων τρόπων απόκτησης πλούτου, καθώς κάποιοι επέσυραν την ηθική αποδοκιμασία, ενώ άλλοι θεωρούνταν απολύτως έντιμοι. Έτσι, περιφρονούσαν βαθιά το κέρδος που προερχόταν από το εμπόριο, την παροχή εξαρτημένης εργασίας ή πολύ περισσότερο από την τοκοληψία. Αντίθετα, τα εισοδήματα που απέφερε η έγχειος ιδιοκτησία των γαιο-

197. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, ΣΤ', σελ. 142-182 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 61-75]: *Λόγος προεισόδιος τῆς ἀγίας τεσσαρακοστής*.

198. Πρβλ. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, ΣΤ', σελ. 168,603-618 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 70,62-85]: *Οὕτω καθεσταμένου ἡμῖν καὶ τοῦδε τοῦ πραγματεύματος, προσεπιτίθημι καὶ τὸ κατὰ τὴν προσευχὴν τάλαντον καὶ τὸ κατὰ τὸν ἔλεον τὸν πληρέστατον (ἀνόπιν γὰρ βραχὺ τι τοῦ κατ' αὐτὸν προεβαλόμεθα κέρματος)· τούτων δὲ τῶν δύο ταλάντων τὸ μὲν ἀπονέυει πρὸς θεὸν αὐτόν, εἰς δὲ ἀναβαίνειν αἱ ἀγαθαὶ δηλοῦσιν εὐχαί, τὸ δὲ πρὸς τοὺς ἐκείνου ἀδελφοὺς τοὺς ἡμῖν μὲν ἐλαχίστους προφαινομένους, παραστατοῦντας δὲ ἄλλως τῷ θεῷ, ὅφ' ὧν καὶ αἱ εὐχαὶ πρὸς ἐκείνον διαπορθεύονται. Μυστήριον ἐκλαλῶ ὑμῖν ἱερατικόν, ἐν ᾧ καταμόνας εὐχόμενοι, ὅτε λειτουργοῦμεν τὰ θεῖα, θεοκλυτοῦμεν, διὰ μνήμης εἶναι τῷ ὑπεραγάθῳ κυρίῳ καὶ τοὺς μεμνημένους τῶν πενήτων, ὥστε ἡ ὥρα ἐκείνη τῆς εὐχῆς ἐκείνους προσλαμβάνομένη παριστᾷ τῷ θεῷ ἔμπροσθεν τοῦ κατ' αὐτὸν ἀγνωτάτου βήματος, ὅσοι τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ μέμνηνται· οἱ δὲ γε μὴ τοιοῦτοι οὐκ ἐγγίζουσιν ἐκεῖ. Θυρωροὶ οὖν καὶ εὐπαρρησίαστοι παραστάται θεοῦ καὶ θεράποντες οἱ τοιοῦτοι αὐτοῦ ἀδελφοί, καὶ τοίνυν χρηστὸν αὐτοῖς μέσοις τά γε εἰς σωτηρίαν οὐ δωρεάν, ἀλλὰ πρὸς ἀντίδοσιν τὴν ἐκ θεοῦ, ἃ γὰρ οἱ ἀδελφοὶ λαμβάνουσι καὶ τῷ θεῷ μερίζονται κἀντεῦθεν ἐκεῖνος ἀντιχαρίζεται νόμῳ ἰδίῳ βιαζόμενος πρὸς ἀντάμειψιν· ...*

199. Kazhdan – Constable, *People*, σελ. 159. Ειδικότερα για την περίοδο από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα, βλ. E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Παρίσι - Χάγη 1977, σελ. 25-35.

κτημόνων – η υπεροχή της γεωργίας, όπως προαναφέρθηκε, συνίσταται ακόμα και στον πλούτο που παράγει – ή ο μισθός ενός αξιωματούχου θεωρούνταν από τους ευγενέστερους τρόπους πλουτισμού.²⁰⁰ Αυτές οι δύο περιπτώσεις δεν είναι καθόλου τυχαίες ή ασύνδετες μεταξύ τους και η αποδοχή τους δείχνει το σεβασμό προς τις παραδοσιακές πηγές πλουτισμού της βυζαντινής αριστοκρατίας, η οποία αντλούσε τα εισοδήματά της κυρίως από τη γη και την υπηρεσία στον κρατικό μηχανισμό.²⁰¹

Παρ' όλη τη σπουδαιότητά του στο κοινωνικό πεδίο, όμως, ο πλούτος δεν αποτελούσε για τους Βυζαντινούς παρά μία εγκόσμια αξία. Οι πτωχοί μπορεί να στερούνταν αγαθών, ισχύος και κοινωνικής υπόληψης όσο βρίσκονταν επί της γης, αλλά ήταν διάχυτη η πεποίθηση πως μετά θάνατον θα απολάμβαναν τη μακαριότητα στον Παράδεισο.²⁰² Η φτώχεια τους ήταν ένα μέσο εξαγνισμού που τους χάριζε, έναντι του πλούτου που στερούνταν, τη σωτηρία της ψυχής. Ο Ευστάθιος αναγνώριζε την ηθική αξία της φτώχειας και τη σημασία της για τη διεκδίκηση μιας θέσης στη Βασιλεία των Ουρανών. Το παρακάτω χωρίο από την πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού είναι ενδεικτικό της θέσης του:

ἐπισκήπτεται δὲ καὶ φέρειν, εἴποτε πεινήσει καὶ διψήσει καὶ γυμνιτεύσει καὶ ὑβρισθῇ διὰ τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς πολὺν αὐτοῦ μισθόν, οὐπερ ἔνεκεν χαίρειν αὐτὸν χρεών. καὶ ἔχει μὲν ἐν τούτοις εἰπεῖν καὶ αὐτὸς τότις ἄρα δύναται σωθῆναι,²⁰³

8. Φιλανθρωπία - ελεημοσύνη

Η αποδοχή της ένδειας με καρτερικότητα συνιστούσε μία από τις συνθήκες που εξασφάλιζαν τη σωτηρία της ψυχής του πτωχού. Η κατάσταση ένδειας, ωστόσο, δεν ήταν μόνο άμεσα ωφέλιμη γι' αυτόν που την υφίστατο, αλλά και έμμεσα για όλους τους συνανθρώπους του: η ύπαρξη πτωχών σε μία χριστιανική κοινωνία αποτελούσε εν δυνάμει συνθήκη σωτηρίας για όλους τους Χριστιανούς, γιατί κάθε Χριστιανός που απάλυνε τον πόνο του συνανθρώπου του με την ελεημοσύνη, έθετε ακλόνητες

200. Kazhdan – Constable, *People*, σελ. 159.

201. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 100.

202. Kazhdan – Constable, *People*, σελ. 159-160.

203. Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 21, σελ. 28,11-15 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 219,2-6].

βάσεις για τη σωτηρία της ψυχής του.²⁰⁴ Ο Ευστάθιος στο έργο του *Ἐς τὸ «Κύριε ἐλέησον» σχέψις ἐν δυσὶ πεύσεσι σχεδίους διὰ τина παρὰ τὸ δέον ἐριστικὸν*²⁰⁵ εγκωμιάζει την ελεημοσύνη με τα παρακάτω λόγια:

... ὅτι εὐεργεσιῶν ἀρχή τις ὁ ἔλεος καὶ ὅτι διὰ τοῦτον θεοῦ μιμη-
τῆς ἐστὶ καὶ ὁ εὐεργετῶν· ὅτι ἐπιεικείας μήτηρ ἡ ἐλεημοσύνη, ὅτι τῇ
φιλανθρωπία σύστοιχος, ὅτι τῇ πραότητι σύνθακος, ὅτι τῇ ἀνδρείᾳ σύν-
ναος, ὅτε καὶ ἀμύνειν τοῖς δεινὰ πρὸς τινων πάσχουσι μελετᾷ· ...²⁰⁶

Η φιλανθρωπία αποτελούσε ύψιστη αρετή για τη βυζαντινή κοινω-
νία.²⁰⁷ Ενδεικτικό στοιχείο της σπουδαιότητάς της είναι ότι παραδο-
σιακά τη θεωρούσαν θεμελιώδη αρετή και πρωταρχικό καθήκον του
ιδεώδους αυτοκράτορα.²⁰⁸ Στο Βυζάντιο ο αυτοκράτορας, η Εκκλη-

204. Στην Παλαιά Διαθήκη, μάλιστα, η ελεημοσύνη θεωρείται σπουδαία και θεάρε-
στη πράξη, η οποία θα ανταποδοθεί από τον Θεό σε αυτόν που την πραγματοποιεί (βλ.
Παροιμ. 19.17· *Σοφ.* Σειρ. 3.30). Στην Καινή Διαθήκη, πάλι, καταδικάζεται η ματαιότητα
της συσσώρευσης πλούτου, αλλά εξαιρείται η πώληση των υπαρχόντων και η διανομή
των χρημάτων αυτών στους πτωχούς ως η καλύτερη επένδυση που μπορεί να κάνει ο
πιστός στους Ουρανοί (Λουκ. 12.33). Παρόμοιες αντιλήψεις περί ελεημοσύνης και θεί-
ας ανταπόδοσής της βρίσκουμε και στο έργο των Πατέρων της Εκκλησίας· βλ., μεταξύ
άλλων, Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἐλεημοσύνης, καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον*,
PG 64, στ. 433-444.

205. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ε, σελ. 61-77.

206. Ό.π., σελ. 68,70-74.

207. D.J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare* [Rutgers Byzantine Se-
ries], Νιου Μπρούκλιν 1968 [ελλ. έκδ.: Δ.Ι. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία
και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα 1986].

208. Για την εικόνα του αυτοκράτορα στους Βυζαντινούς, βλ. γενικά Η. Hunger (εκδ.),
Das byzantinische Herrscherbild, Ντάρμστατ 1975. Για τη φιλανθρωπία ως αρετή του ιδαν-
ικού αυτοκράτορα, βλ. Constantelos, *Byzantine Philanthropy...*, ό.π., σελ. 43-61· Kazhdan
– Constable, *People*, σελ. 160· Magdalino, *Manuel*, σελ. 415-416, 419, 433. Είναι χαρακτη-
ριστικό, για παράδειγμα, ότι τον χειμώνα του 1168/9 (Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*,
Α', σελ. 204) ο Ευστάθιος απηύθυνε τον λόγο του: *Τοῦ μακαριωτάτου Θεσσαλονίκης,*
ὅτε ἐν διακόνους ἦν καὶ διδάσκαλος τῶν ῥητόρων, δέησις εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Μανουήλ
τὸν Κομνηνὸν ὡς ἀπὸ τῆς πόλεως, ὅτε αὐτὴν αὐχμὸς ἐπίεζεν (Ευστάθιος, *Opera minora*,
Π, σελ. 289-293 [= *FRB*, VII, σελ. 126-131]) στον Μανουήλ Α', από τον οποίο ζητούσε,
με αφορμή τη λειψυδρία που είχε πλήξει την Κωνσταντινούπολη, να οικοδομηθεῖ ένα
νέο υδραγωγεῖο στην πρωτεύουσα. Ο Ευστάθιος έκανε έκκληση στην φιλανθρωπία του
αυτοκράτορα με τα ακόλουθα λόγια: *Διὰ ταῦτα ἐκχέομεν ἡ πᾶσα πόλις τὰς καρδίας*
ἡμῶν ἐνώπιον τῆς βασιλικωτάτης φιλανθρωπίας σου ... (Ευστάθιος, *Opera minora*, Π, σελ.
291,72-73 [= *FRB*, VII, σελ. 128,23-24]).

σία²⁰⁹ και τα διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα παρείχαν ελεημοσύνη στους πτωχούς, τους ηλικιωμένους και τους αρρώστους. Η Κωνσταντινούπολη ήταν το σημαντικότερο κέντρο της φιλανθρωπικής δραστηριότητας για δύο λόγους: πρώτον, ο αυτοκράτορας διένεμε τις περισσότερες φιλανθρωπικές παροχές του στην πρωτεύουσα, και δεύτερον, εκεί είχαν συγκεντρωθεί πολλά μοναστήρια και φιλανθρωπικά ιδρύματα²¹⁰ – άλλωστε, στην πρωτεύουσα υπήρχε και περισσότερος πλούτος.

Όταν ο Ευστάθιος κατέλαβε τον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης θέλησε να αναλάβει ενεργό ρόλο για την ανακούφιση των πτωχών της μητρόπολής του, ανταποκρινόμενος σε μία από τις κύριες υποχρεώσεις της Εκκλησίας. Η κατάσταση, όμως, που συνάντησε στη μητρόπολή του φαίνεται πως του δημιούργησε πολλές δυσκολίες, τις οποίες περιγράφει στην επιστολή που έστειλε στους Θεσσαλονικείς:²¹¹ πολλοί εκμεταλλεύονταν τους πτωχούς και τους εξανάγκαζαν να πληρώνουν υψηλά επιτόκια δανεισμού.²¹² Η εκμετάλλευση των πτωχών με κίνητρο το κέρδος ήταν ο κύριος λόγος για τον οποίο ο Ευστάθιος απεχθανόταν και καταδίκασε την τοκοληψία, όπως σημειώθηκε. Η Εκκλησία όφειλε να βοηθήσει τους πτωχούς, αλλά κάποιοι τοποθετούσαν ανυπέρβλητα εμπόδια μπροστά σε αυτή την προσπάθεια. Όπως αναφέρει, όμως, σε έναν λόγο του για τη Σαρακοστή²¹³ η Εκκλησία δεν μπορούσε να εκπληρώσει το φιλανθρωπικό της έργο, επειδή μέρος της περιουσίας της είχε γίνει αντικείμενο σφετερισμού από λαϊκούς,²¹⁴ ενώ ορισμένοι κύκλοι

209. Πρβλ. Dagron, «Urban Economy», σελ. 450-451.

210. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 142-143. Πρβλ. P. Magdalino, «Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 529-537, ειδ. 530.

211. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 158-165: Τοῦ αὐτοῦ <Epistola ad Thessalonicenses>.

212. Ό.π., σελ. 163.61-72: Οὐ γὰρ ἀφίμεν ἀπολαύειν ἐλεημοσύνης αὐτούς, οὐδὲ ἐσθίειν καὶ πίνειν τὸ δεδομένον εἰς κέρδος τρόφιμον· ἀλλὰ συγχωρηθέντες καταβροχθίσαι τὴν δωρεάν. εἴτα εἰς ἔμετον προκαλούμεθα τοὺς φαγόντας, ὡς καὶ αὐτὸ ἐξεράσαι τὸ ἐντεθὲν, καὶ τι περιττόν, καὶ τὸ πλέον. Τοῦτο καλοῦμεν τόκον, ὀνόματι σεμνῶ καλλύνοντες πρᾶγμα αἰσχιστον. Καὶ γίνεται ἡ τοιαύτη τροφή μήτηρ λιμοῦ, καὶ τὸ ἐντεῦθεν χόρτασμα κένωμα, καὶ ὁ κόρος νηστεία βιαία. Καὶ ἡμεῖς ὀρώντες τὸν ἀδελφὸν ἰσχναινόμενον, οἷς αὐτὸν ἐθρέψαμεν πανούργως, λιπάναντες χαίρομεν, ὡς τι κερδήσαντες, ἀφ' ὧν ἐκεῖνος ἐξήμεσε.

213. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, ΣΤ', σελ. 142-182 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 61-75]: Λόγος προεισόδιος τῆς ἀγίας τεσσαρακοστής.

214. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, ΣΤ', σελ. 171.694-172.696 [= του ιδίου,

αμφισβητούσαν το δικαίωμά της να έχει περιουσία. Ο Ευστάθιος αναγκαζόταν να εξηγήσει ότι ο λόγος για τον οποίο ο Θεός και οι άγιοί του χρειάζονταν περιουσία, μολονότι δεν έσπερναν, δεν θέριζαν, δεν έτρωγαν και δεν έπιναν, ήταν ότι η περιουσία αυτή διετίθετο προς όφελος των πτωχών.²¹⁵

Σε ένα παρόμοιο πλαίσιο, στο έργο του για τη διόρθωση του μοναχισμού, αναφέρει ότι οι προσφορές των κοσμικών στα μοναστήρια αρκούν όχι μόνο για να τραφούν οι μοναχοί, αλλά περισσεύουν ώστε να διοχετευθούν και σε όσους έχουν ανάγκη.²¹⁶ Έτσι, όταν οι μοναχοί διαχειρίζονται σωστά τις προσφορές των πιστών, έχουν τη δυνατότητα στη συνέχεια να αναδιανείμουν μεγάλο μέρος των αγαθών αυτών στους πτωχούς, μια διεργασία με καθαρά οικονομικές συνέπειες, αφού με τον τρόπο αυτό ουσιαστικά προβαίνουν σε αναδιανομή εισοδήματος.

Δεν έπρεπε, εντούτοις, να αποτελεί υποχρέωση μόνο της Εκκλησίας η βοήθεια προς τους απόρους, αλλά κάθε Χριστιανού: ο Ευστάθιος συμβούλευε τη διανομή του πλούτου στους ενδεείς ως μέσο σωτηρίας της ψυχής. Η ελεημοσύνη, όμως, δεν είναι μόνο μια μορφή φιλανθρωπίας, αλλά και οικονομικής συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τους Καππαδόκες Πατέρες, το οικονομικό πρόβλημα μπορεί να λυθεί μέσω της ατομικής συμπεριφοράς των ευποροτέρων, οι οποίοι οφείλουν να ασκούν συστηματικά τη φιλανθρωπία και την ελεημοσύνη, ως τον καλύτερο μηχανισμό αναδιανομής του εισοδήματος προς όφελος των πτωχών.²¹⁷

Opuscula, σελ. 72,6-9]: ... τὸ μὴ παρασπᾶσθαι γῆν ἄλλοτριαν καὶ αὐτὴν μῆτε ἰδιωτικὴν], τῷ παντὶ δὲ πλεόν, μὴ δὲ ἀφορισμένην τοῖς ἱεροῖς· τοῦτο δὲ τὸ ἱεροσυλικόν. Επίσης, σε μία άλλη ομιλία του (Λόγος προλαληθεὶς τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης τεσσαρακοστῆς, ὡς ἔθος) ο Ευστάθιος αναφέρει: ... ἐλέγχω τοὺς ἀφαιρουμένους ἀρπάγδην τὰ τοῦ θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ. ... (Λόγοι τεσσαρακοστῆς, Ζ', σελ. 204,458-459 [= *Opuscula*, σελ. 83,18-19]).

215. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, ΣΤ', σελ. 172,703-707 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 72,20-27]. Και συνεχίζει λίγο παρακάτω: Τοῦ κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς· ἐχέτω οὖν ἕκαστος, ὅσον θεόθεν ἔλαβεν, ἵνα μὴ ἀδικῶν οὐ πάθοι εὐλογίαν (Λόγοι τεσσαρακοστῆς, ΣΤ', σελ. 173,719-720 [= *Opuscula*, σελ. 72,43-46]).

216. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 80, σελ. 92,1-9 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 233,86-96].

217. Gordon, *Economic Problem*, σελ. 106-109· A.D. Karayiannis, «The Eastern Christian Fathers (A.D. 350-400) on the Redistribution of Wealth», *HOPE* 26/1 (1994), σελ. 39-67· Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 186-190. Γενικά για την περί φιλανθρωπίας ρητορική των Καππαδοκών Πατέρων, βλ. B.E. Daley, «1998 NAPS Presidential Address. Building a New City: The Cappadocian Fathers and the Rhetoric of Philanthropy», *Journal of Early Christian Studies* 7/3 (1999), σελ. 431-461.

Άλλωστε, πολλοί Πατέρες αντιμετώπιζαν την ιδιοκτησία όχι ως ατομική κυριότητα, αλλά ως μέσο διαχείρισης των αγαθών, τα οποία ο Θεός εμπιστεύεται στους «οικονόμους» του με σκοπό τον περιορισμό της φτώχειας.²¹⁸ Επομένως, η άπληστη συσσώρευση πλούτου δεν αποτελεί απλώς προσωπική υπόθεση, αλλά μία εγωιστική συμπεριφορά που έχει σοβαρό αντίκτυπο στη διατήρηση της οικονομικής ανισότητας. Ο Ευστάθιος φαίνεται ότι υιοθετούσε αυτές τις θέσεις, γεγονός που δηλώνεται σαφώς στο ακόλουθο χωρίο από το έργο του *Λόγος κατηχητικός έκφωνηθείς ἐν τῇ Θεσσαλονίκῃ*.²¹⁹

Τὰ ὑπάρχοντα ἡμῖν περὶ ἡμᾶς καὶ οὐ φύσει, ἀλλὰ πρόσθετα καὶ ταῦτα δὴ οὐχ ἡμέτερα, ἐὰν φρονῶμεν ὀρθά, πωλούμενα δὲ εἴτουν ἀντικαταλλασσόμενα καὶ εἰς ἀντάλλαγμα σωτηρίας διδόμενα διαβαίνουσι καὶ αὐτὰ εἰς θεόν, ὃς καλοῦ παντὸς ταμίας ὢν καὶ τοῦτον ἡμῖν τὸν πλοῦτον ταμιουλκεῖ· πωλῆσαι γὰρ αὐτὰ εἰς διάδοσιν πτωχῶν καὶ οὕτω ἀκολουθεῖν θεῷ²²⁰ ἐντελλόμεθα μονονουχὶ ἀκούοντες· «εἰ θέλετε πρὸς τὸν εὐαγγελικὸν δρόμον εὐθετοὶ γενέσθαι, τὸν φόρτον ἀπόθεσθε· οὐ γὰρ εὐθετος εἰς δρόμον ὁ πεφορτισμένος» οὐ γὰρ μόνον ἄλλαι τινὲς ἀμαρτίαι ὑπεραίρουσι κεφαλὴν καὶ ὥσει φορτίον βαρὺ ἐπὶ τὸν ἄνθρωπον βαρύνονται, ἀλλὰ καὶ τὸ φιλοχρήματον καὶ ὁ πολὺς πλοῦτος, ὡς ὁ γε μὴ πολὺς, ἀλλὰ καὶ ἀπαντλούμενος εἰς πένητας οὐκ ἂν βαρύνῃ διὰ τὸ συχνὰ τοὺς βουλόμενους δαπανᾶν αὐτὸν καὶ κουφίζειν τὸν ἔχοντα, ὡς ἐὰν γε ὁ ἀπλῶς πλοῦτος μισεῖσθαι ἀνάγκην ἔχῃ, τί δὴ καὶ γέγονεν ὑπὸ θεοῦ; διὰ τί δὲ ὄργανον καὶ αὐτὸς τῷ ἀνθρώπῳ κεχορήγηται (ὄργανον γὰρ οὐδὲν φαῦλον, εἰ μὴ τι ἄρα κατὰ παράχρησιν), ἵνα τί δὲ καὶ θεοδόσδοτον²²¹ ὡς τὰ πολλὰ ὁ πλοῦτος γίνεται; ... Δῆλον οὖν, ὡς φαῦλον πλοῦτος ἀργὸς καὶ ἀπόθετος, ὃς καὶ τυφλὸς ἂν ἀστειότερον λέγοιτο ὡς μὴ ἐκτρέχων τοῦ σκότους μηδὲ πρὸς ἥλιον γυμναζόμενος, ὁ δὲ δια-

218. Γκότσης, *Προβλήματα*, σελ. 20-21. Για μία αναλυτική διερεύνηση αυτής της θέσης, βλ. D.J. Ireland, *Stewardship and the Kingdom of God: An Historical, Exegetical, and Contextual Study of The Parable of the Unjust Steward in Luke 16:1-13*, Λέιντεν - Νέα Υόρκη - Κολωνία 1992.

219. Ευστάθιος, *Opera minora*, Θ, σελ. 152-169 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Β', σελ. 44-66].

220. Πρβλ. *Ματθ.* 19,21· *Λουκ.* 18,22.

221. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, I, 1099b12: ... εὐλογον καὶ τὴν εὐδαιμονίαν θεόδοτον εἶναι, ...

βαίνων εἰς διάδοσιν πένητος, ἀλλ' οὗτος εὐωπὸς διατρέχει καὶ μυρία τὰ καλὰ ποιεῖ ...²²²

Το πιο ενδιαφέρον σημείο του συγκεκριμένου χωρίου είναι ο χαρακτηρισμός του πλούτου ως οργάνου, εργαλείου δηλαδή που έχει χορηγηθεί από τον Θεό στους ανθρώπους και το οποίο δεν είναι εξ ορισμού ανήθικο – πώς θα μπορούσε άλλωστε, αφού ο ίδιος ο Θεός το παραχωρεί –, αλλά θεωρείται φαύλο μόνον όταν γίνεται κακή χρήση του. Ο Ευστάθιος απηχεί την πατερική παράδοση με αυτή τη θέση του, καθώς τόσο ο Κλήμης Αλεξανδρείας (περ. 150 - προ 215)²²³ όσο και ο Θεοδώρητος Κύρρου (περ. 393 - περ. 466)²²⁴ έχουν εκφράσει την άποψη ότι ο πλούτος αποτελεί ένα κατά βάση χρήσιμο όργανο, για την καλή ή την κακή χρήση του οποίου, ωστόσο, υπεύθυνοι θεωρούνται αποκλειστικά οι άνθρωποι. Η χρησιμότητα του πλούτου έγκειται στο ότι μέσω αυτού επιτυγχάνεται διττός σκοπός: οι πλούσιοι που τον διανέμουν, που επιδίδονται δηλαδή στην ελεημοσύνη, σώζουν την ψυχή τους, ενώ οι πτωχοί, που τον λαμβάνουν, ανακουφίζονται. Ο Ευστάθιος πρέπει να ήταν κατά του αποθησαυρισμού, αφού υποστηρίζει ότι ο πλούτος δεν πρέπει να μένει αργός – μία αντίληψη που εκφράζουν αρκετοί Πατέρες της Εκκλησίας²²⁵, αλλά να διακινείται, ιδιαίτερα προς όφελος των πτωχών.

Σε λόγο του για τη Σαρακοστή²²⁶ επαναλαμβάνει την πατερική άποψη ότι οι άνθρωποι απλώς διαχειρίζονται τον πλούτο, ο οποίος στην

222. Ευστάθιος, *Opera minora*, Θ, σελ. 162,64-163,85 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Β', σελ. 58,322-59,342].

223. Κλήμης Αλεξανδρείας, *Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*;, 14.1, έκδ. O. Stählin, στο *Clemens Alexandrinus*, τ. III [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 17], Λιψία 1909, σελ. 168,23-27: Οὐκ ἄρα ἀπορριπτέον τὰ καὶ τοὺς πέλας ὠφελοῦντα χρήματα· κτήματα γάρ ἐστι κτητὰ ὄντα καὶ χρήματα χρήσιμα ὄντα καὶ εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων ὑπὸ τοῦ θεοῦ παρεσκευασμένα. ἃ δὴ παράκειται καὶ ὑποβέβληται καθάπερ ὕλη τις καὶ ὄργανα πρὸς χρῆσιν ἀγαθὴν τοῖς εἰδόσι.

224. Θεοδώρητος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, 6, PG 83, στ. 652A: Καὶ ταῦτά φαμεν, οὐ τοῦ πλούτου κατηγοροῦντες, οὔτε κακῶ τὸ κακὸν ἰώμενοι· εἰ γὰρ πονηρὸς ὁ πλοῦτος, ἡ βλασφημία κατὰ τοῦ δεδωκότος χωρεῖ· ἀλλὰ πλοῦτον μὲν καὶ πενίαν, οἷον ὕλας τινάς, ἢ ὄργανα, τοῖς ἀνθρώποις παρὰ τοῦ Πεποιηκότος προκεῖσθαι φαμεν, διὰ δὲ τούτων τοὺς ἀνθρώπους, οἷον τινας δημιουργούς, ἢ τὸ τῆς ἀρετῆς ἄγαλμα διαπλάττειν, ἢ τὸν τῆς κακίας ἐκτυποῦν ἀνδριάντα.

225. Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 192-193, 204.

226. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Γ', σελ. 67-80: *Λόγος προεισόδιος τῆς ἁγίας μεγάλης τεσσαρακοστής*.

ουσία δεν τους ανήκει (οὐ λέγω δεσποτῶν ..., ἀλλὰ διοικητῶν). Κύριος του πλούτου είναι μόνον ο Θεός, ο οποίος μπορεί να τον αφαιρέσει από τους ανάξιους οικονόμους του:

... τὰ γὰρ τοῦ θεοῦ ἔχοντες, καθὰ καὶ τις ἔφη τῶν, εἰ μὴ τῆς ἡμετέρας αὐλῆς,²²⁷ ἀλλ' ὅμως ἔξωθέν ποθεν ὀρθὰ γνωματευόντων, ἐπιμελούμεθα τῶν δεδομένων· καὶ ὅτ' ἂν ἐθέλῃ, ἀφαιρεῖται πάλιν αὐτὰ ἐκεῖνος ἡμῶν ὥς καὶ ἀγνωμόνων καὶ κακῶν οὐ λέγω δεσποτῶν (ἐκεῖνος γὰρ ὁ καθὰ καὶ μέγας οἰκονόμος οὕτω καὶ οἰκοδεσπότης), ἀλλὰ διοικητῶν ἀπρεπῶν καὶ ἀναξίων δουλείας τε καὶ φιλίας παμβασιλέως τοιούτου.²²⁸

Από όσα προαναφέρθηκαν προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο Ευστάθιος αντλούσε τις περί πλούτου και πενίας αντιλήψεις κυρίως από την πλούσια πατερική παράδοση, χρησιμοποιώντας τις στα κηρύγματά του για να συγκινήσει και να νουθετήσει το ποίμνιό του, που προερχόταν από μία κοινωνία έντονων οικονομικών ανισοτήτων.

9. Δουλεία - εξαρτημένη εργασία

Τον Ευστάθιο έχει απασχολήσει πολύ το θέμα της δουλείας, αλλά οι αναφορές του σε αυτή δεν περιγράφουν πάντοτε την ίδια κατάσταση, μία επισήμανση που συχνά ενισχύεται από τον πλούτο της ορολογίας που χρησιμοποιεί για να περιγράψει αυτό το φαινόμενο. Σύμφωνα με τη βυζαντινή πραγματικότητα, που ρυθμιζόταν από την κυρίαρχη πολιτική και θρησκευτική ιδεολογία, αλλά και από τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, κάθε Βυζαντινός μπορούσε να θεωρηθεί, πολύ γενικευμένα και (τουλάχιστον) από μία άποψη, δούλος. Αυτό σημαίνει ότι η έννοια της δουλείας δεν ήταν μονοσήμαντη στο Βυζάντιο: πέρα από τον στενό ορισμό της, υπήρχαν και άλλοι οι οποίοι λάμβαναν διαφορετική κοινωνικο-οικονομική, δημοσιονομική, αλλά και ιδεολογική διάσταση.

Έτσι, στο θρησκευτικό πεδίο, η σχέση Θεού και ανθρώπου γινόταν πολλές φορές κατανοητή ως σχέση κυρίου και δούλου· δεν υπήρχε, μάλιστα, μεγαλύτερη τιμή για έναν άγιο από το να τον αποκαλέσουν «δούλο

227. Πρβλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, 9, PG 83, στ. 737B-C: ... καὶ ταῦτα οὐδὲ τῆς ἡμετέρας ὄντες αὐλῆς, ἀλλὰ τῶν ἔξω πλανωμένων προβάτων.

228. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Γ', σελ. 71,101-106.

Θεού».²²⁹ Ο Ευστάθιος αναφέρει σχετικά για τον άγιο Φιλόθεο τον Οψικιανό: ... Φιλόθεος, ὁ ἐγγράψας μὲν ἑαυτὸν εἰς πιστὸν δοῦλον θεοῦ ...²³⁰

Παρομοίως, στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας η σχέση κυρίου-δούλου χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για να εκφρασθούν ποικίλες σχέσεις. Καταρχάς, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ο αυτοκράτορας μεταβλήθηκε και εκείνος από «αυτοκράτορα-θεό» σε «δούλο Θεού», ιδέα που συνιστά το σημαντικότερο στοιχείο στην αλλαγή των αντιλήψεων σχετικά με το πρόσωπο του αυτοκράτορα εκείνη την περίοδο.²³¹ Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, ωστόσο, ήταν ο εκλεκτός του Θεού, ο αγαπημένος Του (θεοφιλής), Τον οποίο όφειλε πάντοτε να μιμείται (μίμησις θεοῦ)²³² και ως ὕπαρχος τοῦ Μεγάλου Βασιλέως αποτελούσε τον προσωρινό εκπρόσωπο του Θεού επί της γης έως την Δευτέρα Παρουσία.²³³ Έτσι, οι υπήκοοι του Βυζαντινού αυτοκράτορα με τη σειρά τους θεωρούνταν δούλοι όχι μόνο του Θεού, αλλά και του αυτοκράτορα· οι ευνοούμενοι, μάλιστα, του αυτοκράτορα έφεραν με υπερηφάνεια τον χαρακτηρισμό δούλος τῆς βασιλείας δίπλα στον τίτλο τους.²³⁴

Ο όρος δουλεία, όμως, χρησιμοποιήθηκε επίσης για να εκφρασθεί η ιδεατή υποτέλεια των ξένων λαών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η Οικουμένη, σύμφωνα με τη βυζαντινή ιδεολογία, αποτελούσε μία αυστηρά ιεραρχημένη οικογένεια ηγεμόνων και λαών, στην οποία προεξήρχε ο Βυζαντινός αυτοκράτορας. Ακολουθούσαν κατά σειρά συγγένειας τα πνευματικά τέκνα του (όπως οι ηγεμόνες της Αρμενίας και της Βουλγαρίας), οι πνευματικοί αδελφοί του (ενδεικτικά, οι ηγεμόνες της Γαλλίας και της Γερμανίας), οι φίλοι του (όπως οι ηγεμόνες της Αγγλίας και της Βενετίας), και τελευταίοι οι δούλοι του (π.χ. οι μικροί τοπικοί άρχοντες της Σερβίας και της Αρμενίας).²³⁵ Επομένως, και στη βυζαντινή εξωτερι-

229. Kazhdan, «Concepts», σελ. 219.

230. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 146,34-35.

231. Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη, α' ανατ. 1992, σελ. 18· του ιδίου, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 291.

232. Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σελ. 106.

233. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία...*, ό.π., σελ. 19· του ιδίου, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 291.

234. Kazhdan, «Concepts», σελ. 219.

235. F. Dölger, «Die "Familie der Könige" im Mittelalter», στο του ιδίου, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Εττάλ 1953, σελ. 34-69· Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία...*, ό.π., σελ. 9· του ιδίου, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 282-283.

κή πολιτική εφαρμοζόταν η σχέση κυρίου-δούλου μεταξύ του Βυζαντινού αυτοκράτορα και αρκετών από τους ξένους ηγεμόνες.

Κατ' αντιστοιχία προς όσα μόλις ειπώθηκαν, ο Ευστάθιος στη μονωδία του για τον μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη²³⁶ δίνει τον δικό του ξεχωριστό ορισμό για το αυτοκρατορικό αξίωμα:

*... καὶ πιστούμενος ἔργοις αὐτοῖς τὴν ἀληθῆ βασιλείαν οὐ τρυφερὰν εἶναι δεσποτείαν, ἀλλὰ δουλείαν ἔνδοξον· ἥ τις δουλεύων τοιαῦτα ἂν φέροι δυσχερῆ, ὅσα ὁ τῆς οἰκουμένης οὗτος δεσπότης τοῦ Χριστιανικοῦ λαχούς ὑπερπονούμενος;*²³⁷

Στην αρχή, πάλι, ενός λόγου του προς τον Μανουήλ Α',²³⁸ ο Ευστάθιος απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα, αναφέρεται εμμέσως στον εαυτό του ως δούλος του: *Ἔστι τοῖς δούλοις καιρὸς ἐπιτρέπων, καθὰ πάλαι τις ἐγνωμάτευσεν, ἐξιστορεῖν τοὺς δεσπότας, ὅσα μήτε λυπρὰ μήτε καρδίᾳς δηκτῆρια.*²³⁹ Ενώ, με αφορμή την υποψηφιότητά του για τον μητροπολιτικό θρόνο των Μύρων Λυκίας, απηύθυνε λόγο στον Μανουήλ Α',²⁴⁰ όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται με πανηγυρικό τρόπο στην υποταγή, το 1172, των Σέρβων και του αρχιζουπάνου τους Στεφάνου Νεμάνια στον Βυζαντινό αυτοκράτορα.²⁴¹ Εκεί ο Ευστάθιος επανειλημμένα χαρακτηρίζει τους Σέρβους και τον Στέφανο Νεμάνια ως δούλους του Μανουήλ Α'. Λέει σε ένα σημείο, για παράδειγμα:

236. Ευστάθιος, *Opera minora*, Α, σελ. 3-16 [= Σιδεράς, *Επιτάφιοι*, 3, σελ. 33-50]: *Λόγος ἀναγνωσθεὶς ἔξω τῆς μεγαλυνήσεως πόλεως Θεσσαλονίκης ἐν τῷ θείῳ ναῷ τοῦ μυροβλύτου ἁγίου Νικολάου ἐπ' αὐτῇ τῇ θήκῃ τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν αἰοιδίῳ τῇ μνήμῃ πανιερωτάτου Ἀθηνῶν τοῦ υπερτίμου, ὅτε εἰς τὴν μεγάλῃσιν ἀνεκομίζετο· μικτὸς δὲ ὁ λόγος καὶ οὔτε μονωδικὸς ἀκράτως (οὐ γὰρ ἔπρεπε τὸ τοιοῦτον εἶδος εἰς ἀκέραιον οὔτε τῷ κειμένῳ οὔτε τῷ γράψαντι) καὶ οὐδὲ πρὸς ἐπιτάφιον ἐντελῶς διεσκευασμένος διὰ τὸ ἀμελέτητον, κεκραμένος δὲ ἔξ ἀμφοῖν καὶ μονωδικῶς μὲν παθαινόμενος, ἐπιταφίου δὲ νόμῳ ἔστιν αἷς τῶν πράξεων ἐλλαμπόμενος καὶ τοῦτο μετὰ γοργότητος· εἰ δέ τινα καὶ ἄλλα μεσολαβεῖται τῷ λόγῳ, μέθοδος ἰδίᾳ ταῦτα τοῦ γράψαντος, χαίροντος τῇ ιδέᾳ ταύτῃ ὡς τὰ πολλὰ.*

237. Ευστάθιος, *Opera minora*, Α, σελ. 15,33-36 [= Σιδεράς, *Επιτάφιοι*, 3, σελ. 49,16-20].

238. Ευστάθιος, *Opera minora*, Κ, σελ. 182-194 [= FRB, I, σελ. 1-16]: *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν.*

239. Ευστάθιος, *Opera minora*, Κ, σελ. 182,4-5 [= FRB, I, σελ. 1,4-6].

240. Ευστάθιος, *Opera minora*, Μ, σελ. 202-228 [= FRB, III, σελ. 24-57]: *Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἀγνωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος.* Βλ. παραπάνω, σελ. 42.

241. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ', σελ. 56.

... ἐν ἐκείνῳ τοῦ ζωγράφου μέμφεται, ὅτι μὴ πανταχοῦ δοῦλον αὐτὸν ἐπικαλεῖ τοῖς τῶν τροπαίων τμήμασι μηδὲ τῇ τοῦ Νεεμὰν προσήσει διόλου καὶ τὸ δοῦλος ὄνομα ἐπιγράφεται ὡς ἀνδρείας βασιλικῆς, δι' ἧς ἔθνος, καὶ τοῦτο μέγα, καὶ ἐθνάρχης ἐκεῖνος λαμπρὸς εἰς τόσον τεταπείνεται καὶ εἰς δουλείαν πεπάτακται' ...²⁴²

Προηγουμένως ἔγινε λόγος για τις αντιλήψεις του Ευσταθίου σχετικά με τη γενικότερη αξία της εργασίας (ιδιαίτερα της γεωργικής), για τις υλικές και ηθικές απολαβές όποιου μοχθεί για το δικό του όφελος. Ο Ευστάθιος, όμως, έχει επίσης θίξει το ζήτημα της εργασίας που αποφέρει κέρδος σε άλλον, τη δουλεία με τη στενή έννοια και την εξαρτημένη εργασία.²⁴³ Με αφορμή αυτή τη διαπίστωση, πρέπει να τονισθεί ότι οι αντιλήψεις του Ευσταθίου περί εργασίας μπορούν να χωρισθούν σε δύο διακριτά πλαίσια: το πρώτο εμπεριέχει τις αντιλήψεις, οι οποίες αφορούν περισσότερο, θα λέγαμε, ανθρώπους σαν τον Ευστάθιο ή αλλιώς τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα· εδώ εντάσσεται η προτίμησή του για τη γεωργία. Το δεύτερο πλαίσιο, με το οποίο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, περιλαμβάνει τις παρατηρήσεις του σχετικά με τη δουλεία και την εξαρτημένη εργασία και συνδέεται με τον «ταπεινότερο» λαό.²⁴⁴

Η δουλεία υπό στενή έννοια αποτελεί ένα από τα ελάχιστα κοινωνικο-οικονομικά φαινόμενα που ο Ευστάθιος επιχειρεί να επεξεργασθεί θεωρητικά. Σε μία επιστολή του προς το *ἱερὸν ἐκδικεῖον*²⁴⁵ αναπτύσσει τις βασικές θέσεις του γύρω από το θέμα της δουλείας. Η επιστολή αυτή αποτελεί ουσιαστικά τη διαθήκη που ρυθμίζει την τύχη των δούλων του μετά τον θάνατό του.²⁴⁶ Να σημειωθεί ότι το *ἱερὸν ἐκδικεῖον* ήταν το αποτελούμενο από κληρικούς δικαστήριο της Αγίας Σοφίας που εκδίκαζε

242. Ευστάθιος, *Opera minora*, Μ. σελ. 217.13-17 [= *FRB*, III, σελ. 43.24-44.1]. Βλ., επίσης, Ευστάθιος, *Opera minora*, Μ. σελ. 210.68-71· 217.92-94 [= *FRB*, III, σελ. 35.6-10· 43.8-10].

243. Για τις αντιλήψεις του Ευσταθίου σχετικά με τη δουλεία, βλ. γενικά Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 164-167.

244. Ό.π., σελ. 163-164· Γκότσης, *Προβλήματα*, σελ. 45 σημ. 115.

245. Ευστάθιος, *Επιστολαί*, 27, σελ. 79-80 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κς', σελ. 334]: <Τῷ ἱερῷ ἐκδικεῖω>.

246. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 166. Για μία άλλη πράξη απελευθέρωσης, βλ. ενδεικτικά Κ.Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας*, τ. ΣΤ', Βενετία - Παρίσι 1877, αρ. 9, σελ. 617-618: Ἄκτος ἐλευθερίας ψυχαιρίου.

υποθέσεις δούλων και ασύλου.²⁴⁷ Ο Ευστάθιος στην αρχή της επιστολής του επιχειρεί μια ιστορική αναδρομή των συνθηκών που συνετέλεσαν στο να αναδυθεί και να επεκταθεί το φαινόμενο της δουλείας. Αναφέρει ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε ανεξάρτητος και σε θέση να ικανοποιεί τις ανάγκες του με τις δικές του προσπάθειες. Με την εμφάνιση, ωστόσο, της πολυτέλειας και της οκνηρίας, της απροθυμίας δηλαδή των πλουσίων για ανάληψη παραγωγικού έργου, κατέστη αναγκαίο να χρησιμοποιηθεί η εργασία των άλλων. Στην αρχή, σημειώνει ο Ευστάθιος, ήταν αρκετό για κάποιους να ενοικιάσουν την εργασία άλλων ανθρώπων, ώστε να συντηρούνται. Σιγά-σιγά, όμως, αντιλήφθηκαν ότι μόνο με την εισαγωγή της δουλείας θα μπορούσαν να υπηρετούνται αιώνια. Η δουλεία δεν είναι τίποτε άλλο από μακροχρόνια και χωρίς αμοιβή εργασία. Είναι ένας κακός και παρά φύσιν κοινωνικός θεσμός, δημιουργημένος από την πλεονεξία του ανθρώπου· κατά συνέπεια, θα ήταν δίκαιη και αρεστή στο Θεό η επιστροφή στη φυσική κατάσταση της ελευθερίας και η αντιστάθμιση (ἐπανισοῦν) του αμαρτήματος της πλεονεξίας με την αρετή της αδελφικής αγάπης.²⁴⁸ Διακηρύσσει δε απερίφραστα στη συνέχεια ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ελεύθερος.²⁴⁹

247. Για το *ἱερὸν ἐκδικεῖον*, βλ. R. Macrides, «Perception of the Past in the Twelfth-Century Canonists», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 589-599, ειδ. 590· της ιδίας, «Killing, Asylum...», ό.π., σελ. 514-516· της ιδίας, «Protekdikos», στο ODB, τ. 3, σελ. 1742-1743· Magdalino, *Manuel*, σελ. 301-302· Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, σελ. 134*.

248. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 27, σελ. 79.2-15 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κς', σελ. 334.27-43]: Αὐτάρκης μὲν τὴν ἀρχὴν ὁ ἄνθρωπος πέπλασται, αὐτὸς ὀφείλων ἑαυτῷ ἐπὶ ταῖς κατὰ τὸν βίον πράξεσιν ἐπαρκεῖν. τρυφὴ δὲ παρεισπεσοῦσα τῷ βίῳ, ἥ καὶ ἄλλως νωθρεία τις ἐν τοῖς πρακτέοις καὶ ἀνάπτωσις, τὸ τῆς θητείας ὄνομα παρεισήγαγε· δι' οὗ ἡμεῖς μὲν ἀναπεπτωκότες ἡσυχίαν ἄγομεν, οἱ μισθαρνοῦντες δ' ἄνθ' ἡμῶν εἰλκον τὴν ἀθλιότητα. ἐπεὶ δὲ καλῶς ἔδοξε τὰ τοῦ πράγματος ἔχειν καὶ τὸ θητεύειν ἀφερεπόνως ἔχειν ἡμᾶς ἐποίει. μηχανώμεθα καὶ δουλείαν, ὡς ἂν ἔχοιμεν τὸ θητεύειν αἰώνιον. ἔστι γὰρ ἡ δουλεία θητεία τίς ἄμισθός τε καὶ πολυχρόνιος. κἀντεῦθεν τὸ τοῦ δουλεύειν εἰς τὸν βίον παρεισερρὺ κακόν. φύσει μὲν ἀγνοούμενον, πλεονεξία δὲ ἀνθρωπίνῃ παρευρεθέν. ἦν ἂν οὖν ἀρέσκον θεῷ, τὸ τῆς δουλείας εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλευθερίαν ἀποκαθιστᾶν καὶ τὸ τῆς πλεονεξίας ἀμάρτημα ἐπανισοῦν φυσικῇ ἀδελφότητι.

249. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 27, σελ. 79.22 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. κς', σελ. 334.52]: ... φύσει γὰρ ἐλεύθερον ζῶον ἅπας ἄνθρωπος ... Πρβλ. Μέγας Βασίλειος, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 20.51, PG 32, στ. 160D: ... παρὰ μὲν ἀνθρώποις τῇ φύσει δοῦλος οὐδεὶς. Βλ. επίσης, Ν.Γ. Μοσχονάς, «Η αγορά των δούλων», στο του ιδίου (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων* [Το Βυζάντιο Σήμερα, 4], Αθήνα 2003, σσ. 249-272, ειδ. 250 σημ. 4, όπου με αφορμή τη συγκεκριμένη επιστολή του Ευσταθίου

Ο Ευστάθιος, λέγοντας ότι ο άνθρωπος είναι ικανός να ικανοποιεί τις ανάγκες του με τις προσωπικές του προσπάθειες, πρεσβεύει ουσιαστικά το ιδανικό της οικονομικής αυτονομίας, ενώ παράλληλα τονίζει την επιτακτική ανάγκη κατάργησης της δουλείας, ενός κοινωνικο-οικονομικού θεσμού που αποτελεί συνέπεια της ανθρώπινης αλαζονείας και χωρίζει τους ανθρώπους σε κυρίους και υποτελείς. Η παρατήρησή του δε ότι η δουλεία επιβλήθηκε από την απαίτηση των ισχυρών να εξυπηρετούνται αδιάκοπα μέσω της εργασίας άλλων, από την επιθυμία τους, δηλαδή, για διαιώνιση της οικονομικής εξάρτησης και μονιμοποίηση των σχέσεων εξαρτημένης εργασίας, συνοψίζει με πολύ περιεκτικό τρόπο τα αίτια εμφάνισης του φαινομένου.²⁵⁰ Είναι προφανές ότι η θέση του για την κατάργηση της δουλείας έχει επηρεασθεί από την πατερική διδασκαλία.²⁵¹

Συνεπώς προς τις αντιλήψεις του, εξαγγέλλει ότι μετά τον θάνατό του όλοι οι δούλοι του θα απελευθερωθούν, θα γίνουν ελεύθεροι Ρωμαίοι, και κανείς δεν θα έχει το δικαίωμα να τους διεκδικήσει, ούτε καν οι συγγενείς του. Βέβαια, μια μικρή χρονική καθυστέρηση στην απόδοση της ελευθερίας τους φαίνεται ότι ήταν αναπόφευκτη, προκειμένου να μην ανακύψουν πρακτικά προβλήματα στον Ευστάθιο. Έτσι, διευκρινίζει ότι για όσο διάστημα θα ζούσε, οι δούλοι του θα συνέχιζαν να ασκούν τα συνηθισμένα τους καθήκοντα.²⁵² Είναι ενδεικτικό του ανθρωπισμού

γίνεται αναφορά σε βυζαντινά νομικά κείμενα που επίσης χαρακτηρίζουν τη δουλεία ως κατάσταση αντίθετη στη φύση.

250. Ο Ευστάθιος επαναλαμβάνει σε έναν από τους λόγους του για τη Σαρακοστή την άποψη ότι οι δούλοι και οι μισθωτοί εργάτες επιτρέπουν στους κυρίους τους να ζουν χωρίς φροντίδες: ... ἐπινενόηνται τοῖς ἐν βίῳ ἀχθοφόρα ζῶα λοιπὰ καὶ πρόσωπα δέ, τὰ μὲν δουλικὰ, τὰ δὲ μισθοῦ μοχθοῦντα, δι' ὧν οἱ δεσπότης βίον τριβουσιν ἄπονον ... (Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Ε', σελ. 108,192-193 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 128,45-48]).

251. Βλ. ενδεικτικά Gordon, *Economic Problem*, σελ. 108· Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers», σελ. 199-201.

252. Ευστάθιος, *Επιστολαί*, 27, σελ. 79,22-80,37 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 334,52-70]: ... καὶ ὅποτε τὴν καθ' ἡμᾶς ζωὴν ἀποθέμενος πρὸς τὴν ἐκεῖσε λῆξιν μετάρω, ὑπὸ μηδενὶ δεσπότη δούλους τυγχάνειν βούλομαι. ἀλλὰ μέχρι μὲν αὐτὸς ἐν τοῖς ζῶσιν εἰμί, μετ' ἐμοῦ ἔσονται καὶ τῆς ἐξ ἔθους μοι κηδεμονίας ἀξιωθήσονται· ἢν οὐκ οἶδα εἴπερ κρεῖττονα παρὰ τοῖς οἰκείοις ἂν ἔσχον γονεῦσι ποτέ, οἰκαδε μένοντες. ὅπηνίκα δὲ τοῦ μεθ' ἡμᾶς μετὰξομαι βίου, ἅδεια τὸ ἐντεῦθεν αὐτοῖς ἐνδοθήσεται διάγειν, ὡς ἐλευθέρους ἐφείται Ρωμαίοις, ἔνθαπερ ἂν βούλοιντο· καὶ οὐδείς οὔτε τῶν κατὰ γένους αἵμα μοι προσηκόντων, οὔτε τῶν ἄλλως οἰκείων τὲ καὶ γνωρίμων, ὡς δούλοις

του Ευσταθίου και του γνήσιου ενδιαφέροντός του για τους δούλους του ότι δεν επαναπαύεται σε οποιαδήποτε προφορική ή άλλου είδους ρύθμιση για την τύχη τους μετά τον θάνατό του, αλλά τους εξασφαλίζει καταφεύγοντας στο *ἱερὸν ἐκδικεῖον*.²⁵³

Ο Ευστάθιος εκφράζει τις ανθρωπιστικές του αντιλήψεις και στον λόγο του *Περὶ ὑπακοῆς καὶ εὐπειθείας πρεπούσης πολιτεύματι χριστιανικῷ*,²⁵⁴ διατυπώνοντας την άποψη ότι όλοι όσοι μοιράζονται το σπίτι κάποιου, είτε πρόκειται για συγγενείς, είτε για υπηρέτες, είτε για δούλους του πρέπει να τυγχάνουν φιλόανθρωπης συμπεριφοράς και μεταχείρισης.²⁵⁵ Γενικά, η κακομεταχείριση των δούλων του προξενεί αποτροπιασμό. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Ευστάθιος έχει στηλιτεύσει την απάνθρωπη συμπεριφορά ενός *ἀργυραμοιβοῦ*, ο οποίος βασάνισε τον δούλο του, επειδή είχε δραπετεύσει.²⁵⁶ Σε έναν λόγο του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α'²⁵⁷ αναφέρει, μιλώντας μεταφορικά, ότι ο συνετός κύριος δεν τιμωρεί ο ίδιος τον δούλο του, αλλά αναθέτει σε άλλους δούλους να τον σωφρονίσουν.²⁵⁸ Αυτή η θέση έχει προξενήσει αμηχανία,²⁵⁹ αλλά δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι ο Ευστάθιος ενστερνιζόταν μία τέτοια άποψη από τη στιγμή που τη χρησιμοποιεί μεταφορικά σε ένα ρητορικό κείμενο.

Οι αναφορές του Ευσταθίου σε ζητήματα σχετικά με τη δουλεία δεν

ἐγχειρήσει αὐτοῖς· τοῦ παρόντος ἐγγράφου μου ἀρκέσοντος αὐτοῖς ἀντὶ ἀσφαλείας ἀπάσης πρὸς ἀποτροπὴν παντὸς βουλησομένου καταδουλώσαι αὐτούς, τοῦ καὶ εἰδέναι ὀφείλοντος, ὅτι σὺν τῷ μηδὲν ἀνῶσαι καὶ τῇ τοῦ μεγάλου θεοῦ ἀρχῇ καθυποβληθήσεται ὡς ἀντιβαίνειν ἐθέλων δικαιοτάτῃ καὶ θεοφιλεῖ οὕτῳ θελήματι ...

253. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 27, σελ. 80,37-41 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 334,70-75]: ...

ὅπερ διὰ πλείονα βεβαίωσιν καὶ τῷ ἱερῷ ἐκδικεῖω ἐμφανισθῆναι ἠθέλησα, ὡς ἂν αὐτόθι ἐπιγνωσθὲν εἰς ἐκδίκησιν τοῖς ἐμοῖς γενήσεται δούλοις, τῷ τε δεῖνα καὶ δεῖνα, εἴ ποτέ τις τυχὸν μετὰ τὸν ἐμὸν θάνατον τῇ αὐτῶν ἐλευθερίᾳ ἐμποδὼν γενέσθαι βούλοιτο.

254. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 13-29.

255. Ό.π., σελ. 22,58-59: ... διατί κατὰ οἴκους μὲν ποιμαίνειν δῆθεν ἐθέλομεν ἀνθρωπικῶς τὸ συγγενές, τὸ δοῦλον, τὸ θετόν, ...

256. Βλ. παραπάνω, σελ. 191-192.

257. Ευστάθιος, *Opera minora*, O, σελ. 261-288 [= *FRB*, VI, σελ. 92-125]: Λόγος ρητορικός τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐσταθίου τοῦ τοῦ Καταφλῶρον εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν.

258. Ευστάθιος, *Opera minora*, O, σελ. 284,74-76 [= *FRB*, VI, σελ. 119,20-23]: ... δεσπότης ταῦτα ἔργα καθαρείου καὶ λαμπροῦ, ὅς αὐτὸς μὲν οὐκ ἂν δούλου σαπροῦ εἰς κολαφισμόν ἐφάπτοιο, τοῖς δὲ ὁμοδόλοις ἐπιτρέπει σωφρονίσαι τὸν κακόφρονα.

259. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 165.

σταματούν εδώ. Αναφέρει ότι υπάρχουν άνθρωποι που απάγουν δούλους (άνδραποδισταί) και τους πωλούν σε μειωμένες τιμές.²⁶⁰ Εξετάζει, επίσης, την ετυμολογία της λέξης *άνδράποδον*, σε δύο περιπτώσεις τουλάχιστον: στα σχόλια στην *Ιλιάδα* εξηγεί ότι οι δούλοι ονομάζονται έτσι, επειδή θεωρούνται τα πόδια των κυρίων τους,²⁶¹ ενώ σε έναν λόγο του²⁶² εκφέρει την άποψη ότι χαρακτηρίζονται κατ' αυτόν τον τρόπο επειδή είναι δραπετές.²⁶³ Επιπλέον, ασχολείται με την ομηρική ορολογία για τους δούλους θηλυκού γένους, που δεν χαρακτηρίζονται ποτέ ως *θεράπαινοι*, αλλά ως *δμῶες* ή *δμῶιδες*,²⁶⁴ ενώ σπανιότερα χρησιμοποιούνται οι όροι *σηκίδες*²⁶⁵ και *τριπέδων*.²⁶⁶

Θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούν σε αυτό το σημείο μερικά στοιχεία σχετικά με τη στενή έννοια του όρου δουλεία, που τόσο απασχολεί τον Ευστάθιο. Καταρχάς, είναι αξιοσημείωτα δύο χαρακτηριστικά της: η ιδιότητα του δούλου ήταν κληρονομική από την πλευρά της μητέρας και η στρατολόγηση δούλων, στο πρωτοβυζαντινό τουλάχιστον κράτος, γινόταν κυρίως μέσω των βαρβάρων αιχμαλώτων πολέμου.²⁶⁷

260. Βλ. Ευστάθιος, *Επίσχεψις*, 128, σελ. 144.19-21 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 245.56-59]: ... καθά που και άνδραποδισταί και κλέπται τροχαζόμενοι φόβῳ βραχέων τιμώνται τὰ εὐγενῆ και πολλοῦ τιμώμενα πρόσωπα τε και χρήματα.

261. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εἰς Ἰλιάδα*, τ. II, σελ. 504.9-11: Ἀπαξ δὲ ἡ λέξις εἴρηται. και δηλοῖ τοὺς δούλους, ὡς ἀνδρῶν ὄντας πόδας, δηλονότι τῶν δεσποτῶν, οἵπερ εἰς κεφαλὰς ἐκείνοις λογιζονται.

262. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 98-125: Πρὸς τοὺς ἐπεγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν, εἴποτε ἀναμνησθεῖη, κακώσεως γενομένης ποθὲν αὐτῷ.

263. Ό.π., σελ. 99.40-43: Οἶδαμεν ἀνδράποδα μὲν τὰ δοῦλα πρόσωπα διαλύσας δέ τις τὴν λέξιν, και ἀνδρῶν πόδας εἰπών, δραπετάς ἐντεῦθεν εὔρε τοὺς δούλους.

264. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. I, σελ. 142.42-43: διὰ τὸ μηδέ ποτε λέγειν τὸν ποιητὴν δούλας τὰς θεραπαίνας, ἀλλὰ δμῶας ἢ δμῶιδας. Για την ερμηνεία του όρου, βλ. *Liddell – Scott*, τ. I, λήμματα «δμῶη και δμῶή», «δμῶις», σελ. 639: οι λέξεις αυτές σημαίνουν κυρίως την αιχμαλωτισμένη σε πόλεμο δούλη, αλλά και τη δούλη γενικότερα.

265. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. I, σελ. 336.30-31: ἐλέγοντο δέ φασι και σηκίδες οἰκογενῆ παιδισκάρια. Η λέξη *σηκίς* σημαίνει κυρίως την οικιακή δούλη (*Liddell – Scott*, τ. IV, λήμμα «σηκίς», σελ. 50).

266. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εἰς Ἰλιάδα*, τ. II, σελ. 623.4: ... τριπέδων ὁ πολλάκις πεδθηεὶς κακοῦργος δοῦλος. ... Η λέξη *τριπέδων* σημαίνει τον δούλο, αρσενικού ἢ θηλυκού γένους, που τον ἔχουν δέσει τρεις ἢ περισσότερες φορές (*Liddell – Scott*, τ. IV, λήμμα «τριπέδων», σελ. 377).

267. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 408.

Η δουλεία διατηρήθηκε στο Βυζάντιο, παρά το χριστιανικό του χαρακτήρα, αφού ο Χριστιανισμός δεν αξίωσε την κατάργησή της. Ήταν μια κατάσταση αποδεκτή στη χριστιανική πρακτική, όπως δείχνουν χαρακτηριστικά οι αντιλήψεις του αποστόλου Παύλου (παρ' όλο που οι απόψεις του σε αυτό το ζήτημα είναι αμφιλεγόμενες²⁶⁸), ενώ η Εκκλησία και το κανονικό δίκαιο θεωρούσαν υποχρεωτική την υποταγή των δούλων στους κυρίους τους.²⁶⁹ Είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και τα σχόλια των κανονολόγων του 12ου αιώνα – Ιωάννη Ζωναρά († μετά 1159[;]), Θεόδωρου Βαλσαμώνος (περ. 1130/40 - μετά 1195) και Αλεξίου Αριστηνού (ήγκασε μέσα 12ου αι.) – σχετικά με την επιταγή υπακοής των δούλων στους κυρίους τους αποτελούν επανάληψη των αντίστοιχων θέσεων των επιστολών του Παύλου και των ιερών κανόνων.²⁷⁰ Το ότι η δουλεία ήταν μια κατάσταση αποδεκτή από την Εκκλησία, με την προϋπόθεση ότι ένας ορθόδοξος χριστιανός δούλος υποτασσόταν μόνο σε έναν ομόδοξο κύριο, φαίνεται και από το γεγονός ότι ο κανόνας ΙΗ' της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου παρέχει την έμμεση πληροφορία ότι δούλους μπορούσαν να έχουν και οι κληρικοί, ακόμα και οι επίσκοποι.²⁷¹ Ο κανόνας σχετίζεται με την απαγόρευση της συνοίκησης και της παροχής υπηρεσιών από δούλους θηλυκού γένους σε επισκόπους και μοναχούς.²⁷² Φυσικά, η

268. Βλ. Γαλ. 3,28: ... οὐκ ἐνὶ δούλῳ οὐδὲ ἐλεύθερῳ, ... Για τις περί δουλείας απόψεις στις επιστολές του αποστόλου Παύλου, βλ. J. Byron, «Paul and the Background of Slavery: The Status Quaestionis in New Testament Scholarship», *Currents in Biblical Research* 3/1 (2004), σελ. 116-139.

269. Βλ. Ε. Παπαγιάννη, «Το πρόβλημα των δούλων στο έργο των κανονολόγων του 12ου αιώνα», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 405-445, ειδ. 405-407. Σχετικά με την υποχρέωση για υπακοή των δούλων στους κυρίους τους, βλ. Εφεσ. 6,5-7: οἱ δούλοι ὑπακούετε τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα μετὰ φόβου καὶ τρόμου ἐν ἀπλότῃ τῆς καρδίας ὑμῶν ὡς τῷ Χριστῷ, μὴ κατ' ὀφθαλμοδουλίαν ὡς ἄνθρωποι, ἀλλ' ὡς δούλοι τοῦ Χριστοῦ, ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐκ ψυχῆς, μετ' εὐνοίας δουλεύοντες ὡς τῷ Κυρίῳ καὶ οὐκ ἀνθρώποις, ... Πρβλ. κανόνα Γ' της εν Γάγγρα Συνόδου: Εἴ τις δούλον προφάσει θεοσεβείας διδάσχοι καταφρονεῖν δεσπότη καὶ ἀναχωρεῖν τῆς ὑπηρεσίας, καὶ μὴ μετ' εὐνοίας καὶ πάσης τιμῆς τῷ ἑαυτοῦ δεσπότη ἐξυπηρετεῖσθαι, ἀνάθεμα ἔστω (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Γ', σελ. 102).

270. Παπαγιάννη, «Το πρόβλημα των δούλων...», ό.π., σελ. 409.

271. Ό.π., σελ. 409-410.

272. Αναφέρει συγκεκριμένα ο κανών ΙΗ' της εν Νικαία το β'. Ζ' Οικουμενικής Συνόδου: Εἴ τις οὖν δούλην, ἢ ἐλευθέραν ἐν ἐπισκοπείῳ κτώμενος φωραθεῖ, ἢ ἐν μοναστηρίῳ, πρὸς ἐγχείρησιν διακονίας τινός, ἐπιτιμάσθω ἐπιμένων δέ, καθαιρεῖσθω (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Β', σελ. 628). Βλ. το σχόλιο του Βαλσαμώνος σε αυτόν τον κανόνα: Σημείωσαι οὖν τὸν κανόνα λέγοντα, ὅτι οὐδὲ δούλη, οὐδὲ ἐλευθέρα

απαγόρευση κατοχής δούλων (οι οποίοι θεωρούνταν περιουσιακά στοιχεία) για τους μοναχούς καλύπτεται από την υποχρέωση ακτημοσύνης.²⁷³ Για τους επισκόπους, όμως, δεν υπήρχε παρόμοια υποχρέωση και φαίνεται πως ο κανόνας ΙΗ΄ προσπαθεί να απαγορεύσει όχι την κατοχή δούλων γενικώς, αλλά την κατοχή δούλων θηλυκού γένους.²⁷⁴ Αξίζει δε να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει κανείς ιερός κανόνας που να απαγορεύει στους κληρικούς την κατοχή δούλων,²⁷⁵ ενώ ο Βαλσαμών υπογραμμίζει στο σχόλιό του στον κανόνα ΙΗ΄ σχετικά με τους επισκόπους: τὴν δὲ τούτων διακονίαν γίνεσθαι παρὰ ἀνδρῶν πάντως.²⁷⁶ Τα παραπάνω είναι πολύ κατατοπιστικά, γιατί εξηγούν, εκτός των άλλων, για ποιον λόγο (και κάτω από ποιες προϋποθέσεις) επιτρεπόταν σε έναν μητροπολίτη, όπως ο Ευστάθιος, να κατέχει δούλους. Είναι πολύ ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι στην πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού ο Ευστάθιος αναφέρει ότι ορισμένοι μοναχοί έχουν στη διάθεσή τους δούλους για τις αγροτικές τους εργασίες (παῖδας γεωργικούς), τη χρησιμότητα των οποίων θα μπορούσε να δικαιολογήσει. Αυτό όμως που δεν μπορεί να εξηγήσει, και το τονίζει με έμφαση, είναι ότι οι μοναχοί αυτοί έχουν και δούλες (παιδίσκας), τις οποίες μάλιστα διαθέτουν σε αριθμούς μεγαλύτερους από τους δούλους.²⁷⁷

Η χριστιανική θρησκεία παρότι δεν απαίτησε την απελευθέρωση των δούλων, συνέβαλε με τις διδαχές της στην πιο φιλόνητο μετὰ χειρὶς τους. Η νομοθεσία μάλιστα του Ιουστινιανού Α΄ επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη χριστιανική – αλλά και τη στωική – διδασκαλία περί φυσικής ισότητας των ανθρώπων.²⁷⁸ Ενδεικτικό του νέου πνεύματος ήταν

ὀφείλει συνδιάγειν μετὰ ἐπισκόπου, ἢ ἡγουμένου, καθ' οἷονδῃτινα λόγον (ὁ.π., σελ. 629), καθώς και του Αριστηνού: ... ἀλλὰ τὸν τολμήσαντα ἔχειν δούλην, ἢ ἐλευθέραν, ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ, ἢ ἐν τῷ μοναστηρίῳ διὰ τινὰ ὑπηρεσίαν, ἐπιτιμᾶσθαι προστάττουσιν οἱ Πατέρες (ὁ.π., σελ. 630).

273. Σχετικά με τους δούλους των μοναστηριών, βλ. Α. Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin* [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 45], Αθήνα 1950, σελ. 48-50.

274. Παπαγιάννη, «Το πρόβλημα των δούλων...», ὁ.π., σελ. 410-411.

275. Ὁ.π., σελ. 411.

276. Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Β΄, σελ. 629.

277. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 122, σελ. 136,21-24 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 243,73-77].

278. *Novellae Iustiniani*, LXXXIX.1, έκδ. R. Schoell – G. Kroll [Corpus Iuris Civilis, III], Βερολίνο 1895 (ανατ. Δουβλίνο - Ζυρίχη 1972), σελ. 429,38-430,3: Ἡ μὲν οὖν φύσις ἐξ ἀρχῆς, ... ἅπαντας ὁμοίως μὲν ἐλευθέρους ὁμοίως δὲ εὐγενεῖς προήγαγε.

το γεγονός ότι παράλληλα με τους ρωμαϊκούς τρόπους απελευθέρωσης τέθηκε σε εφαρμογή η *ἐν ἐκκλησίᾳ ἀπελευθέρωσις*, που παρείχε πλήρη δικαιώματα πολίτη στον απελευθερωμένο δούλο. Η διαδικασία αυτή θεσπίστηκε να είναι απλούστερη για τους κληρικούς που ελευθέρωναν τους δούλους τους.²⁷⁹ Στο σημείο αυτό δεν μπορεί παρά να έλθει στον νου η απελευθέρωση των δούλων του Ευσταθίου.

Μολοντί η εξέταση των πηγών της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο θεσμός της δουλείας βρισκόταν σε εφαρμογή σχεδόν μέχρι την κατάρυξη του βυζαντινού κράτους, τα πράγματα αποδεικνύονται εντελώς διαφορετικά, μετά από επισταμένη μελέτη. Καταρχάς, οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που αναδύθηκαν με το πέρασμα των αιώνων εξουδετέρωσαν τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε η δουλεία στην αγροτική οικονομία. Τη θέση της κατέλαβε η εξαρτημένη εργατική δύναμη, οι μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι καλλιεργούσαν μισθωμένη γη και ήταν ελεύθεροι ως προς τη νομική τους κατάσταση, αλλά με περιορισμένη αρχικά δυνατότητα ελεύθερης μετακίνησης.

Από τον 9ο αιώνα και έπειτα, η Εκκλησία, με το κήρυγμα φωτισμένων εκκλησιαστικών ανδρών, καταφερόταν εναντίον της χρησιμοποίησης των Χριστιανών ως δούλων, ενώ το κράτος έπληττε αργά, αλλά σταθερά, τον θεσμό της δουλείας με ριζικά μέτρα.²⁸⁰ Το 1095 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός εισήγαγε δύο πολύ σημαντικά μέτρα: πρώτον, καθόρισε ότι ένας αιχμάλωτος που καταγόταν από γειτονικό λαό και μπορούσε να αποδείξει με δύο μάρτυρες ότι είχε γεννηθεί ελεύθερος, απελευθερωνόταν. Δεύτερον, επέτρεψε στους δούλους τον εκκλησιαστικό γάμο.²⁸¹ Γεγονός που επέδρασε καταλυτικά στην πορεία κατάργησης της δουλείας, αφού εξομοίωσε ηθικά τους δούλους με τους ελεύθερους.²⁸² Πριν από την εφαρμογή αυτού του μέτρου δεν επιτρεπόταν ο γάμος στους δούλους γιατί η τέλεσή του συνεπαγόταν την απελευθέρωση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μετά την παραχώρηση του δικαιώματος σύναψης γάμου οι δούλοι που παντρεύονταν ελευθερώνονταν.²⁸³ Πρέπει, επίσης,

279. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 409-410.

280. Ό.π., σελ. 410-411.

281. *Νεαρά* 35Α-35Β Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (JGR, Α', σελ. 341-346· Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 1177, 1178).

282. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 411-412. Για τον γάμο μεταξύ δούλων, βλ. Hadjinicolaou-Marava, *Recherches...*, ό.π., σελ. 70-75.

283. Παπαγιάννη, «Το πρόβλημα των δούλων...», ό.π., σελ. 430.

να σημειωθεί πως την περίοδο των Κομνηνών η διεκδίκηση της ελευθερίας από τους δούλους στα εκκλησιαστικά δικαστήρια ήταν πολύ συνηθισμένη,²⁸⁴ όπως υποδηλώνουν και οι ενέργειες του Ευσταθίου ώστε να αποτελέσει το *ιερὸν ἐκδικεῖον* εγγυητή της ελευθερίας των δούλων του μετά τον θάνατό του.

Πέρα από τα προαναφερθέντα μέτρα αξίζει να σημειωθούν και δύο άλλα, τα οποία θίγει ο Ευστάθιος. Πρώτον, για τους δούλους ίσχυε το εκκλησιαστικό άσυλο:²⁸⁵ αυτός είναι ένας από τους λόγους που ο Ευστάθιος καταδικάζει με αγανάκτηση, όπως προαναφέρθηκε, την έφοδο εκείνου του *ἀργυραμοιβοῦ* στην Αγία Σοφία με σκοπό τη βίαιη απόμακρυνση του νεαρού δούλου του, που είχε πάει εκεί για να ζητήσει άσυλο. Δεύτερον, πριν από την παραχώρηση του δικαιώματος κατοχής εγγείου ιδιοκτησίας, οι δούλοι είχαν ήδη αποκτήσει το δικαίωμα απόκτησης *πεκούλιου*.²⁸⁶ Το *πεκούλιον* αποτελούσε ατομική περιουσία του δούλου,²⁸⁷ και ο Ευστάθιος κάνει λόγο γι' αυτό σε δύο περιπτώσεις: σε έναν λόγο του για τη Σαρακοστή,²⁸⁸ αναφέρει ότι υπάρχουν κύριοι που δεν αναγνωρίζουν στους δούλους τους το δικαίωμα να κατέχουν *πεκούλιον* και παίρνουν για τους εαυτούς τους τα υπάρχοντα των δούλων τους²⁸⁹ αντίθετα, στα σχόλια στην *Οδύσσεια* μας πληροφορεί ότι άλλοι δούλοι κρατούν το δικό τους *πεκούλιον*.²⁹⁰

Είναι γεγονός πάντως πως μέχρι τον 11ο αιώνα η σημασία και ο ρόλος της δουλείας είχαν μειωθεί στο Βυζάντιο. Ο P. Lemerle υπογραμμίζει

284. Ό.π., σελ. 442-443.

285. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 446.

286. Ό.π.

287. Βλ. M.Th. Fögen, «Peculium», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1614· G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1961, λήμμα «πεκούλιον», σελ. 1057· E.A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, Νέα Υόρκη - Λιψία 1888, λήμμα «πεκούλιον», σελ. 868· *Συμπλήρωμα του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας*, H.G. Liddell – R. Scott, σχεδιασμός Κ.Δ. Γεωργούλης, επιστασία Π.Κ. Γεωργούντζος, Αθήνα χ.χ., λήμμα «πεκούλιον», σελ. 348.

288. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Ε', σελ. 100-141 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 125-140]: *Λόγος προεισόδιος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστής*.

289. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστής*, Ε', σελ. 110.252-254 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 129.39-42]: ... ἡ δούλους μὲν ἡμετέρους οἱ ἐφήμεροι δεσπύονται οὐκ ἀξιοῦμεν πεκουλιάζεσθαι, ἀλλ' ἡμῖν αὐτοῖς τὰ σφίσιν ὑπάρχοντα ἐπιγράφειν ὀρίζομεν, κἂν μυρία ἔχοιεν, ... Πρβλ. και Κουκουλές, *Ευσταθίου τα λαογραφικά*, τ. Β', σελ. 86.

290. Ευστάθιος, *Παρεχβολαὶ εἰς Ὀδύσειαν*, τ. II, σελ. 82.21-22: *οἰκονομικὴ δ' ἐνταῦθα ἡ ἱστορία ὡς τῶν εὐνουστάτων δούλων καὶ πεκουλιαζομένων ἀκωλύτως ὡς ταπολλά*.

ότι δεν γίνεται καμία αναφορά σε δούλους στο τυπικόν του Γρηγορίου Πακουριανού,²⁹¹ που συντάχθηκε τον Δεκέμβριο του 1083.²⁹² Γενικά, στις πηγές υπάρχουν μαρτυρίες για τη χρησιμοποίηση δούλων σε αγροτικές εργασίες έως τον 11ο αιώνα.²⁹³ Τον 12ο αιώνα, ο Μανουήλ Α΄ κατάφερε ένα ακόμα πλήγμα στον θεσμό της δουλείας: εξαγόρασε πολλούς δούλους της Κωνσταντινούπολης και τους ενέταξε στον στρατό, όπως αναφέρει ο Ευστάθιος στον επιτάφιο που συνέθεσε για τον αυτοκράτορα.²⁹⁴ Το μέτρο αυτό είχε, βέβαια, κοινωνική σημασία, αφού έπειτα από τη σταδιακή εξαφάνιση (ήδη από τον 11ο αιώνα) των αγροτικών δούλων, σειρά είχε η κατάργηση των οικιακών,²⁹⁵ αλλά η πρωταρχική σημασία του μέτρου ήταν στρατιωτική, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Η έννοια της δουλείας, ωστόσο, έβρισκε εφαρμογή στο Βυζάντιο και στην περίπτωση της «ιδιωτικής υπηρεσίας μη δουλικού χαρακτήρα» (*private service of non-servile nature*).²⁹⁶ Είναι ενδεικτικό ένα χωρίο του Ιωάννη Κιννάμου: σε αυτό αναφέρει ότι πολλοί Βυζαντινοί, στους οποίους συγκαταλέγονταν άνθρωποι μη ταπεινής καταγωγής, εγκατέλειπαν την ελευθερία τους και εισέρχονταν στην υπηρεσία (*θητεύουσι*) των ισχυρών έναντι μικρού μισθού (*μίσθωμα*). Οι αγοραστές της δουλείας των ανθρώπων αυτών τους συμπεριφέρονταν σαν να ήταν αγορασμένοι δούλοι, και σε περίπτωση που κάποιος προσπαθούσε να απαλλαγεί από το βάρος της υπηρεσίας του, ο «κύριός» του τον καταδίωκε ως δραπετή και τον τιμωρούσε. Ο Μανουήλ Α΄, όμως, κατάργησε αυτόν τον θεσμό και το 1167 περίπου απέδωσε με αυτοκρατορικό διάταγμα την ελευθερία σε όσους είχαν γεννηθεί ελεύθεροι, καθώς ήθελε να κυβερνά ελεύθερους Ρωμαίους και όχι δούλους.²⁹⁷

291. Lemerle, *Cinq études*, σελ. 188-189: *En face de ces parèques manifestement majoritaires, on ne trouve aucune mention d'esclaves ou d'affranchis, ...*

292. Ο.π., σελ. 129.

293. Ν. Οικονομίδης, «Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 295-302, ειδ. 298.

294. Βλ. παρακάτω, σελ. 233-334.

295. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ', σελ. 248, 257.

296. Kazhdan, «Concepts», σελ. 220.

297. Κίνναμος, *Έπιτομή*, VI.8, σελ. 275,10-276,9: οὗτος ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἔθος τι τῶν ἀτοπωτάτων μικροῦ καὶ εἰς νόμον τελέσαι δεῖσαν ἐκ μέσου τῆς Ῥωμαίων ἐποιήσατο πολιτείας. ὁποῖον δὲ τοῦτο ἦν ἤδη λέγωμεν. ἡ τοῦ ζῆν ἀπαραίτητος τοῖς ἀνθρώποις ἀνάγκη πολλὰ τε κατὰ τὸν βίον ἐκαινοτόμησεν ἄλλα καὶ δὴ καὶ μισθοῦ τὴν ἐλευθερίαν ἀποδόσθαι πολλοὺς ἀναγκάζει. θητεύουσι τοίνυν τοῖς ἐν ὑπεροχαῖς τε καὶ ἀξιώμασι καὶ τῶν εὖ γεγονότων. ἂν οὕτω τύχη, μὴ ὅτι ἀγελαῖοί τινες καὶ ὄχλικοί. ὁποῖον τοίνυν

Μερικοί ιστορικοί, αρχής γενομένης από τον F. Chalandon, εξέλαβαν το συγκεκριμένο χωρίο ως απόδειξη για την απελευθέρωση των παροίκων από τον Μανουήλ Α'.²⁹⁸ Ο A. Kazhdan, ωστόσο, απέδειξε ότι αυτό το χωρίο δεν αναφέρεται σε πραγματική δουλεία, αλλά στην «ιδιωτική υπηρεσία» (*private service*). Η εξέταση του λεξιλογίου που χρησιμοποιεί ο Κίνναμος για να περιγράψει αυτή την κατάσταση δουλείας είναι αποκαλυπτική: η λέξη *μίσθωμα* σημαίνει το μισθό και *μίσθιος* ονομάζεται ο μισθωτός εργάτης και όχι ο δούλος ή ο δούλο-πάροικος· η λέξη *θητεύω*, επίσης, αναφέρεται και αυτή στη μισθωτή εργασία και όχι στη δουλεία. Έτσι, ο Kazhdan καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ένας ελεύθερος άνθρωπος μπορούσε να ονομάζεται *δούλος* ενός άρχοντα και όχι μόνο του αυτοκράτορα – όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Επομένως, ο Κίνναμος με τον όρο *δουλεία* πρέπει να εννοούσε την «ιδιωτική υπηρεσία», ένα νέο φαινόμενο στο Βυζάντιο, αντίστοιχο της υποτέλειας (*vassalage*),²⁹⁹ και φαίνεται ότι ο όρος εξέφραζε μία μορφή εξάρτησης που μπορούσε να είναι από έντονα περιοριστική της ελευθερίας μέχρι πολύ χαλαρή. Ο P. Magdalino προχωρεί τον συλλογισμό ένα βήμα παραπέρα: θεωρεί ότι κατά πάσα πιθανότητα ο νόμος του Μανουήλ, για τον οποίο κάνει λόγο ο Κίνναμος, επιδίωκε να διαβρώσει (μάλλον με την απαλλαγή από την υποτέλειά τους) το σώμα των ακολούθων των ανησυχητικά πανίσχυρων αρχόντων και να ελέγξει τους άρχοντες για τυχόν κατάχρηση της υπηρεσίας και της

ή ἀνθρωπίνῃ κακὸν πλεονεξία; παραλαμβάνοντες τοὺς ἀθλίους οἱ τὴν σφῶν ἐωνημένοι δουλείαν ὅσα καὶ ἀργυρωνήτοις αὐτοῖς προσεφέροντο. καὶ ἦν τὸ τριώβολον ἴσως καταβαλλόμενον μίσθωμα ἐλευθέρων ἀνθρώπων ὡνὴ καὶ συμβόλαιον οὕτω κακοτυχές. ἀμέλει καὶ εἴ ποτε τῇ ἐκ τῆς θητείας ἀχθόμενοι ἐργασία ἀπωθεῖσθαι βουλευθεῖεν αὐτήν. οἱ δὲ καθάπερ δραπέτας συσχόντες αὐτοὺς καὶ δίκας ἐπετίθουν τῆς τόλμης. καὶ ἦν τότε κατὰ τὸ Αἰσώπου μυθῆριον, ἐν ᾧ λέων ἐπὶ τοῦ σπηλαίου νοσεῖ καὶ ζῶα παρ' αὐτὸν εἴσεισιν, ἐλευθέρων μὲν εἰσιόντων ἀνθρώπων ἔχνη καὶ μάλα πολλὰ, ἐξιόντων γε μὴν ἐπὶ τῇ αὐτῇ ἡκιστα οὐδενός. τὸ μὲν δὴ ἔθος οὕτω δεινὸν ἦν, βασιλεὺς δὲ πρόρριζον ἀπὸ μέσης ἐξεσπαχέναι τῆς πολιτείας αὐτὸ βουλευθεῖς γράμμασι τὴν ἐλευθερίαν οἷς φύσει τὸ ἐλεύθερον ἐπεψήφιστο. ἐλευθέρων γὰρ ἄρχειν Ῥωμαίων, οὐμενοῦν ἀνδραπόδων αὐτὸς ἤθελεν. Βλ. επίσης, Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 1476. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινὸ κράτος*, σελ. 412· του ιδίου, *Ιστορία*, Γ', σελ. 248, 257.

298. F. Chalandon, *Les Comnènes, II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Παρίσι 1912, σελ. 611-612. Επίσης, βλ. ενδεικτικά Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ', σελ. 62.

299. Kazhdan, «Concepts», σελ. 220-222.

πίστης (*loyalties*) αυτών των ανθρώπων, οι οποίες κανονικά οφείλονταν στο κράτος.³⁰⁰

Είναι χαρακτηριστική, άλλωστε, η χρήση του όρου *έθελόδουλος* – και όχι μόνο *δοῦλος* – από τον Κίνναμο για τους ξένους υποτελείς του Μανουήλ Α'.³⁰¹ φαίνεται πως ο παλαιός όρος *δοῦλος* ήταν σημασιολογικά φορτισμένος και δεν τον ικανοποιούσε. Είναι ενδιαφέρον ότι ταυτίζει τον όρο *δοῦλος* *έθελόδουλος* με τον δυτικό όρο *λίζιος* (*ligius*) και εξηγεί ότι σημαίνει τον δούλο που τέθηκε οικειοθελώς κάτω από τον ζυγό.³⁰² Με τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι επειδή χρησιμοποιούσαν τον όρο *δουλεία* στο Βυζάντιο για να αποδώσουν ποικίλες σχέσεις, πολλές φορές εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους, είχε αρχίσει να διαφαίνεται η ανάγκη δημιουργίας νέας ορολογίας που θα ανταποκρινόταν με ακρίβεια σε κάθε σχέση.

Επίσης, σύμφωνα με τον Kazhdan, η λέξη *δοῦλος* και τα παράγωγά της, όπως *δουλευτής*, *δουλοπάροικος*³⁰³ ή *δουλευτοπάροικος*³⁰⁴ – μολο-

300. Magdalino, *Manuel*, σελ. 221: *It is perhaps more likely that the emperor's legislation was aimed at eroding the following of overmighty noble lords, and at checking their appropriation of loyalties and services which should have been owed to the state.*

301. Κίνναμος, *Έπιτομή*, IV.24, σελ. 199,6-12: ... *Ῥενάλδω δὲ τῷ Ἀντιοχείας πρίγκιπι σὺν δυνάμει ταῖς περὶ αὐτὸν τὴν ταχίστην ἐκέλευεν ἰέναι, πρὸς δὲ καὶ τοὺς Ἀρμενίων τότε ἡγεμονεύοντας, Τορόσην καὶ Τιγράνην, Χρυσάφιόν τε ἄνδρα Κίλικα καὶ οὓς κοκκοβασιλείους ἐκάλουν, στρατιωτικῶν μὲν καὶ τούτους ἐξάρχοντας δυνάμειν, ἐθελοδούλους δὲ ἐκ μακροῦ βασιλεῖ προσκεχωρηκότας.*

302. Ό.π., V.8, σελ. 223,2-6: *δοῦλος ἐπὶ δεσπότην ἦκεις πολεμῶντων, καὶ δοῦλος οὐ βία τὸν ζυγὸν ὑποδύς (ἢ γὰρ ἂν εἶχε λόγον τινά, φύσει γὰρ δι' ἀπεχθείας τὸ τοιοῦτον τοῖς κεκτημένοις ἐστίν), ἀλλὰ δοῦλος ἐθελόδουλος (ἐρμηνεύει δὲ σοι τοῦτο τὸ λίζιον), ...* Ο όρος *λίζιος* προέρχεται από τη γαλλική λέξη *lige* που σημαίνει τον φεουδαρχικό υποτελή και χρησιμοποιήθηκε κατά τον 12ο και 13ο αιώνα για να αποδώσει τον προσωπικό δεσμό μεταξύ του Βυζαντινού αυτοκράτορα και ορισμένων Δυτικών. Βλ. J. Ferluga, «La ligesse dans l'empire byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance», *ZRVI* 7 (1961), σελ. 97-123· Magdalino, *Manuel*, σελ. 106· M.C. Bartusis, «Lizios», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 1243· Τ. Λουγγής, «Βυζαντινή διπλωματία», στο Β. Βλυσίδου – Σ. Λαμπάκης – Μ. Λεοντσίνη – Τ. Λουγγής, *Σεμινάρια περί βυζαντινής διπλωματίας*, Αθήνα 2006, σελ. 17-106, ειδ. 29. Για τη χρήση του όρου στις σχέσεις του Μανουήλ Α' με τους Λατίνους υποτελείς του, βλ. Magdalino, *Manuel*, σελ. 106, 223, 226.

303. Σχετικά με τους δουλοπάροικους στο Βυζάντιο, βλ. Οικονομίδης, «Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι», ό.π., σελ. 295-302.

304. Ο Ν. Οικονομίδης έχει απορρίψει ως αβάσιμη την άποψη ότι ο όρος *δουλευτοπάροικος* αποτελεί μία δεύτερη μορφή του όρου *δουλοπάροικος*, βασιζόμενος στο επιχείρημα ότι είναι διαφορετική η σημασία της λέξης *δουλευτής* (μισθωτός εργάτης)

νότι είναι πολύ δύσκολο να αποδοθεί η ακριβής σημασία τους –, δεν αναφέρονταν σε κανονικούς δούλους, αλλά σε διάφορες κατηγορίες εξαρτημένων αγροτών.³⁰⁵

Ο Ευστάθιος συχνά διακρίνει τις διαφορές μεταξύ των δούλων και των άλλων εξαρτημένων ομάδων.³⁰⁶ Στα ομηρικά σχόλιά του αναφέρει ενδιάμεσες κατηγορίες, όπως ο *ἄτμενος* και ο *λάτρης*,³⁰⁷ ενώ αλλού, υπογραμμίζοντας τη διαφορά που έχουν οι *θεράπωντες* με τους *υπηρέτας*, λέει ότι αν και στην Κρήτη η λέξη *θεράπων* υποδεικνύει τον ένοπλο δούλο, ο Όμηρος ποτέ δεν συγχέει τους δούλους με τους υπηρέτες.³⁰⁸ Φαίνεται, ακόμα, ότι διακρίνει τη μεσαιωνική λέξη *δουλευτής*³⁰⁹ από τους παλαιότερους όρους *δοῦλος* και *ἀνδράποδον*.³¹⁰

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι πραγματικά ελεύθεροι στο Βυζάντιο θεωρούνταν όσοι προνομιοῦχοι δεν ήταν υποκείμενοι σε καμία μορφή φορολόγησης, αφού η βυζαντινή έννοια της ελευθερίας είχε πρωτίστως δημοσιονομική διάσταση. Αυτό ήταν λογικό για ένα συγκεντρωτικό κράτος, το οποίο συγκέντρωνε τα έσοδά του κυρίως μέσω των φόρων που συνέλεγαν

από τη λέξη *δοῦλος* (σκλάβος), και η λέξη *δουλοπάροικος* έχει ως πρώτο συνθετικό το *δοῦλος* και όχι το *δουλευτής* (ό.π., σελ. 296).

305. Kazhdan, «Concepts», σελ. 222.

306. Βλ. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 165.

307. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. II, σελ. 61,17-21: *Ἰστέον δὲ ὅτι οἰκεὺς καὶ ἐνταῦθα οὐ μόνον δοῦλος, ἀλλὰ καὶ ὁ κατ' οἶκον φιλητός. ἐπαμφοτερίζει γὰρ ἡ λέξις, ὡς ἐν τῇ Ἰλιάδι ἐφάνη. οὕτω δέ, φασί, καὶ ἄτμενος οὐ μόνον ὁ δοῦλος, ἀλλὰ καὶ ὁ τεταγμένος ἐλεύθερος, καὶ λάτρης δὲ κατὰ τινὰς μὲν ὁ ἀπλῶς θεράπων, κατὰ δ' ἑτέρους ὁ κατὰ πολεμικὴν περίστασιν ἄλούς καὶ εἰς δουλείαν ἀπαχθεῖς. Ἡ λέξη λάτρης σήμαινε τον μισθωτὸ εργάτη ἢ τον υπηρέτη (Liddell – Scott, τ. III, λήμμα «λάτρης», σελ. 18).*

308. Ευστάθιος, *Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν*, τ. I, σελ. 29,29-31: *οἱ δὲ θεράπωντες, ἀπλῶς ὑπηρετᾷ εἰσὶ φίλοι, οὐ μὴν κατὰ τοὺς δούλους. οἱ μέντοι γλωσσογράφοι, τοὺς Κρητὰς φασί, θεράποντα τὸν ὀπλοφόρον δοῦλον καλεῖν· του ιδίου. Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα, τ. IV, σελ. 301,18-21: *Θεράπων δέ, εἰ καί, ὡς που προεγράφη, δοῦλον ὀπλοφόρον δηλοῖ κατὰ Κρητῶν γλῶτταν, ἀλλὰ παρὰ τῷ ποιητῇ οὐδαμοῦ θεράπωντες οἱ δοῦλοι, ἀλλὰ τῶν φίλων οἱ δραστικώτεροι, ...**

309. Βλ. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 13,4-7: *... ἐλώμεθα δὲ φορτίζεσθαι, ὡς θεοῦ δουλευταί, ἅπερ ἡμῖν ἐκεῖνος εὐδιακρίτως, ὡς πατήρ, ἐπιτίθησι, καὶ κοπιᾷν, ὡς ἐκεῖνος ἐπιτάσσει· ... Του ιδίου, Ἐπιστολαί, 14, σελ. 52,40-41 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. ιδ', σελ. 322,75-76]: *... ὥστε τῇ ἐπαύριον ἀποσταλέντα πατριάρχῃ δουλευτήν, ... Του ιδίου, Ἐπίσκεψις, 66, σελ. 78,19-20 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 230,86-87]: καὶ οἱ δουλευταὶ ταχυδρόμοι αὐτίκα ἐπὶ τὴν Πέτραν, ...**

310. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 165.

οι καταπιεστικοί φοροσυλλέκτες.³¹¹ Στο Βυζάντιο η έννοια της ελευθερίας ως θετικής ιδιότητας (κατοχή γης και αυτόνομη νομική προσωπικότητα) ήταν άγνωστη.³¹² Είναι ενδεικτικά όσα αναφέρει σχετικά ο Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος διακηρύσσει σε μία επιστολή του³¹³ πως είναι ελεύθερος, από τη στιγμή που δεν υποτάσσεται στη φωνή του φοροεισπράκτορα.³¹⁴

10. Φορολογία

Η παραπάνω διαπίστωση, σχετικά με τη βυζαντινή αντίληψη της ελευθερίας ως απαλλαγής από τις οικονομικές υποχρεώσεις προς το κράτος, θίγει ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που απασχολεί την οικονομική σκέψη του Ευσταθίου: τη φορολογία. Οι φόροι απασχολούσαν τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και όχι άδικα, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Σε μία επιστολή του προς τον Νικηφόρο Κομνηνό³¹⁵ ο Ευστάθιος του ζητά να χρησιμοποιήσει την επιρροή του για να τον βοηθήσει να αντιμετωπίσει τον εφοριακό υπάλληλο, ο οποίος φαίνεται πως είχε βάλει στο στόχαστρο μόνο τον Ευστάθιο και κανέναν από τους γείτονές του, παρ' όλο που η ερημωμένη γη του Ευσταθίου περιβαλλόταν από περιουσίες πλουσίων ανθρώπων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν και οι μοναχοί της Μονής Παντοκράτορος (οί Παντοκρατορηνοί):

καὶ τὴν δυνατὴν δικαίαν ζητοῦμεν βοήθειαν. ἐὰν δὲ καὶ τὸν ἐπηρεάζοντα ἡμῖν ἀπηνέα τε κρατερόν τε ἰδοῦσα ἡ σὴ αὐτόθι ἀντίληψις, ἀναμνήσῃ τε καὶ ὀνειδίσῃ, ὅτι οὐ καλὸν πρᾶγμα ἐποίησεν, εὐχαριστῶ καὶ ὑπὲρ τούτου. διέσεισε γὰρ οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ φανερώς ἠδίκησε, βουλλώσας καὶ εὐθὺς αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ὑποχωρήσας ἀνέτῳ χαλινῷ· ὥστε τῇ ἐπαύριον ἀποσταλέντα πατριάρχη δουλευτήν, μὴ φθᾶσαι καταλαβεῖν αὐτόν, ἀλλὰ μαθεῖν, ὅτι ἐν τῇ Σηλυβρίᾳ μέλλει καταλῦσαι. εἴτα καὶ ἀποθήκην ἐβούλλωσε, πανταχόθεν εὐεπιβούλευτον· ὥς εἶναι πᾶσαν ἡμῖν

311. Kazhdan, «Concepts», σελ. 216-218, 223-224.

312. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 102.

313. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη...*, ό.π., τ. Ε', επιστ. 152, σελ. 400-402: <Πρὸς Δούκαν τὸν Καίσαρα>.

314. Ό.π., σελ. 402: ... καὶ θηράσεις μὲν, ἣν γε βούλωμαι, ἐλεύθερον γὰρ ἀγὰρ ζῶων καὶ ἄνετον, φωνῆς φορολόγου μὴ κατακούων, ...

315. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 14, σελ. 51-52 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. ιδ', σελ. 322]: <Τῷ αὐτῷ>.

ἀνάγκην, φυλακὰς ποιεῖσθαι νυκτός, μὴ ἀπολέσωμεν τὸ βραχὺ ἐκεῖνο οἰνάριον. καὶ τὸ μεῖζον κακόν, ὅτι τῶν χωριτῶν ἀπάντων φεισάμενος, ἡμᾶς καὶ μόνους εἰς διασεισμὸν ἀπελέξατο, μήτε εἶδῃσιν δούς, μήτε ἄλλο τι ποιήσας ἀνθρωπικόν· ἀλλὰ καὶ πλησιαστῶν βαρυόλβων ὄντων κύκλῳ τοῦ ἐρειποτοπίου, εἰς ὅπερ ἡμᾶς διασεῖει (ὧν εἰσι καὶ οἱ Παντοκρατορηνοί), τῶν μὲν ἄλλων ἀπέσχετο, ἡμῖν δὲ ἐνεκάθισεν.³¹⁶

Στον επιτάφιο που συνέθεσε προς τιμὴν του μητροπολίτη Αθηνῶν Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη, ο Ευστάθιος εξυμνεῖ τον θανόντα μητροπολίτη επειδὴ, μεταξύ άλλων, εἶχε πολεμήσει την αδικία και κατά τη διάρκεια μιας εκτίμησης φόρων (τὰ τῆς ἐξισώσεως)³¹⁷ εἶχε αποκτήσει τέτοια φήμη στην Πελοπόννησο, ὥστε να επισκιάζει τα κατορθώματα του Αριστείδη και τη νομοθεσία του Σόλωνα:

... ὦ κατὰ τῆς ἀδικίας τέμνων πέλεκυς· καί μοι μαρτυρήσει πρὸς ἄλλοις τῷ λόγῳ καὶ τὰ τῆς ἐξισώσεως, ἣν ἡ τοῦ Πέλοπος νῆσος ὑμνεῖ, ἣν ἐκ βασιλέως αὐτὸς πιστευθεῖς, ἀπέκρυψας τὸν ὑμνούμενον Ἀριστείδην τῷ θαύματι καὶ τὴν σεισάχθειαν δὲ Σόλωνος ὥσει οὐθὲν παραλαλεῖσθαι πεποιήκας· ...³¹⁸

Επίσης, στο ἔργο του για τη διόρθωση του μοναχισμού καταδικάζει την πρακτική ορισμένων μοναστηριῶν, τα οποία φορολογοῦν περισσότερο τους κατοίκους μιας κοινότητας που ανήκει στη δικαιοδοσία τους (παροικία), σε περίπτωση που αυτή ἔχει πλούσια σοδειά σε γεωργικά προϊόντα.³¹⁹

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης στον επιτάφιο που εκφώνησε προς τιμὴν του Ευσταθίου,³²⁰ παρουσιάζει τον δάσκαλό του ὅχι απλῶς ως ἄνθρωπο που εἶχε υποφέρει ἀπὸ τους φοροεισπράκτορες ἢ που τασσόταν υπέρ των πράξεων ὅσων μάχονταν για μια πιο δίκαιη φορολόγηση, ἀλλὰ και

316. Ευστάθιος, *Ἐπιστολαί*, 14, σελ. 52,35-50 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. ιδ', σελ. 322,69-88].

317. Πρβλ. Α. Kazhdan, «Exisotes», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 770· Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, ὁ.π., λήμμα «ἐξισωτής, 2», σελ. 497· Liddell – Scott, τ. II, λήμμα «ἐξισωτής», σελ. 183.

318. Ευστάθιος, *Opera minora*, Α, σελ. 13,67-71 [= Σιδεράς, *Επιτάφιοι*, 3, σελ. 47,4-8].

319. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 117, σελ. 130,16-17 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 242,34-35].

320. Μιχ. Χωνιάτης, *Τα σωζόμενα*, τ. Α', σελ. 283-306: *Μονωδία εἰς τὸν ἀγιώτατον Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐστάθιον*.

ως ιεράρχη που είχε προστατεύσει το ποίμνιό του από τις αυθαιρεσίες των φοροσυλλεκτών και πεθαίνοντας το άφησε ανυπεράσπιστο:

Πάντως φορολόγοις ἐκκείσομαι· πάντως δασμολόγοις βρωθήσομαι ὥς ἐτοίμη καὶ ἀγαθὴ θήρα καὶ τοῖς ἀνθρωποφάγοις τούτοις θηρσὶν ἔκδοτος. Οὐκέτι γὰρ ἐπαγρυπνήσει μοι ἐκεῖνος ὁ μέγας ἐμὸς ποιμὴν καὶ μυριοὶς διεγρηγορῶς ὄμμασιν· οὐ φυλάξει νυκτὸς καὶ μέθ' ἡμέραν ἐπ' ἐμὲ φυλακάς.³²¹

Η στάση του Ευσταθίου απέναντι στους φόρους και τους δημόσιους λειτουργούς που τους συνέλεγαν δεν ήταν πρωτότυπη. Έχει ήδη αναφερθεί ότι η λαϊκή έχθρα στο Βυζάντιο στρεφόταν κυρίως εναντίον του τοκογλύφου και του φοροεισπράκτορα. Η σύνδεση αυτών των δύο προσώπων δεν ήταν αυθαίρετη ή τυχαία: πολλές φορές ο Βυζαντινός αγρότης αναγκαζόταν να δανεισθεί χρήματα από τον πρώτο επειδή έπρεπε να τα δώσει στον δεύτερο. Σε παλαιότερες εποχές μάλιστα – ιδίως από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα – που υπήρχε σοβαρή έλλειψη νομισμάτων, οι αγρότες είχαν ως μόνη διέξοδο, για να εξοφλήσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις σε μετρητά, τον δανεισμό χρημάτων από τοκογλύφους.³²²

Κατά τον 12ο αιώνα³²³ οι περισσότεροι Βυζαντινοί αγρότες δεν ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν φόρους μόνο σε χρυσό στο κράτος, αλλά και σε είδος, για να μην αναφερθούν οι άλλες υπηρεσίες που όφειλαν

321. Ό.π., σελ. 300,23-27. Η περίπτωση του Ευσταθίου δεν ήταν μοναδική, καθώς οι πνευματικοί ποιμένες αναγκάζονταν να περιφρουρούν το ποίμνιό τους, αλλά και τα συμφέροντα των επισκοπών τους, έναντι των συχνά αδίστακτων φοροεισπρακτόρων. Βλ., ενδεικτικά, Μαλάκης, *Τα σωζόμενα*, επιστ. 9, σελ. 49-50: *Βάρδα ἀρχιτελώνη* και επιστ. 32, σελ. 70: *[Τῷ αὐτῷ]*.

322. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 35.

323. Την περίοδο αυτή η σημαντικότερη εξέλιξη στη φορολογία ήταν η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος το 1106-1109 από τον Αλέξιο Α'. Οι κυριότερες συνέπειες της μεταρρύθμισης ήταν η απάλειψη των ανακολουθιών από το φορολογικό σύστημα και η θέσπιση ενός σταθερού συντελεστή για τους πρόσθετους φόρους. Επίσης, εντατικοποιήθηκε η ιδιοποίηση πλεονάσματος από το κράτος και τους γαιοκτήμονες, επειδή επήλθε αύξηση στα ποσά που πλήρωναν οι άμεσοι παραγωγοί. Η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης αντικατοπτρίζεται στο νόμισμα που εισπράττονταν οι φόροι: βάση του νέου συστήματος αποτελούσε το νόμισμα από ήλεκτρο· έτσι, γινόταν πιο εύκολο για τους φοροεισπράκτορες να απαιτήσουν από τους μικρούς γαιοκτήμονες το νόμισμα από ήλεκτρο, το οποίο ήταν μέσης αξίας, αντί για το νέο υψηλής αξίας χρυσό νόμισμα, το *υπέρπυρον* (Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 162-172).

να προσφέρουν.³²⁴ Πιο συγκεκριμένα, ο βασικός έγγειος φόρος (δημόσιον) δεν αποτελούσε παρά τμήμα μόνο των οικονομικών υποχρεώσεων των αγροτών. Επιπλέον, οι ελεύθεροι και μη αγρότες επιβαρύνονταν με πρόσθετες υποχρεώσεις που αποτελούνταν από πληρωμές σε μετρητά, σε είδος και σε εργασία.³²⁵ Όλα αυτά τα φορολογικά βάρη ήταν επόμενο να πιέζουν αφόρητα τον Βυζαντινό αγρότη.

11. Πρόνοια

Μπορεί ο Ευστάθιος να απεχθανόταν τους κρατικούς φοροεισπράκτορες και τη φορολογία γενικότερα, υποστήριζε ιδιαίτερα, όμως, δύο θεσμούς που βρήκαν συχνή εφαρμογή την περίοδο των Κομνηνών (ιδιαίτερα ο πρώτος): αυτοί ήταν η πρόνοια και η χαριστική δωρεά. Από τους συγκεκριμένους θεσμούς, ο πρώτος αφορούσε την κρατική περιουσία και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τον Μανουήλ Α', ενώ ο δεύτερος, που θα εξετασθεί στο επόμενο υποκεφάλαιο, είχε να κάνει με την εκκλησιαστική περιουσία.

Ο χρόνος εμφάνισης της προνομίας είναι ακόμα υπό συζήτηση, αλλά ο θεσμός, που αποτελούσε εξέλιξη προγενέστερων διαδικασιών που παρχωρούσαν φορολογικά έσοδα σε γαιοκτήμονες, απέκτησε την τεχνική σημασία και τον στρατιωτικό χαρακτήρα του τον 12ο αιώνα. Το κράτος, αδυνατώντας να πληρώσει τους μισθούς των στρατιωτών, τους εκχωρούσε κρατική γη, από την οποία οι στρατιώτες λάμβαναν τη γαιοπρόσοδο και τους φόρους των εξαρτημένων καλλιεργητών. Μολονότι οι απόψεις για το αν η πρόνοια περιλάμβανε κυριαρχικά δικαιώματα επί της γης είναι αντικρουόμενες, σημαντικό χαρακτηριστικό της αυτή την περίοδο ήταν ότι ο αποδέκτης του προνομίου δεν μπορούσε να το μεταβιβάσει. Ο θεσμός γενικευμένος έλαβε το όνομα πρόνοια-οικονομία, διπλός όρος με τον οποίο εκφράζονταν οι απόψεις των δύο ενδιαφερομένων μερών: η πρόνοια αναφερόταν στον αυτοκράτορα που φρόντιζε κάποιον και η οικονομία στον ενδιαφερόμενο που ο αυτοκράτορας εξασφάλιζε οικονομικά.³²⁶ Ωστόσο, τα στοιχεία του 12ου αιώνα για την πρόνοια είναι πενιχρά και δυσερμήνευτα. Αναμφισβήτητα, η πιο γνωστή μαρτυρία

324. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 101

325. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 172-173.

326. Ν. Σβορώνος, *Η βυζαντινή επαρχία, Πέντε μαθήματα* [Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας, 18], χ.τ. [1991], σελ. 83, 94 σημ. 1.

που θεωρείται ότι αναφέρεται στην πρόνοια είναι εκείνη του Νικήτα Χωνιάτη, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ ήταν υπεύθυνος για τη γενίκευση του θεσμού. Ο όρος πρόνοια, πάντως, δεν χρησιμοποιείται από τον Χωνιάτη στο συγκεκριμένο χωρίο:

... ὁ βασιλεὺς οὗτος [= Μανουήλ Α΄] τὰ τοῖς στρατιώταις διδόμενα σιτηρέσια ὡς εἰς δεξαμενὴν ὕδωρ τὰ ταμεία συσχών ἰάτο τὸ δίψος τῶν στρατευμάτων ταῖς λεγομέναις τῶν παροίκων δωρεαῖς, ἔργῳ καταχρησάμενος παρὰ τῶν πρώην ἐφευρημένῳ βασιλέων καὶ σπανίως ἐπὶ τισι γινομένῳ τοὺς πολεμίους πολλάκις συγκόψασιν.³²⁷

Ο Ι. Καραγιαννόπουλος θεωρεί ότι οι πληροφορίες που παρέχει ο Νικήτας Χωνιάτης δεν αναφέρονται στον θεσμό της προνοίας, αλλά σε ανάλογα μέτρα.³²⁸ Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι ο G. Ostrogorsky έχει εξομοιώσει την πρόνοια με το δυτικό φέουδο,³²⁹ θέτοντας μία από τις βάσεις της θεωρίας περί βυζαντινής «φεουδαρχίας», την οποία δεν αποδέχονται όλοι οι ιστορικοί.³³⁰

327. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 208,21-25.

328. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ', σελ. 253.

329. Να σημειωθεί ότι ο F.I. Uspenskij διατύπωσε πρώτος την ιδέα για την πρόνοια-φέουδο («Značenie vizantijskoj i južnoslavjanskoj pronii», *Sbornik statej po slavjanovedeniju, sostavlennyj i izdannij učenicami V.I. Lamanskogo*, Αγ. Πετρούπολη 1883, σελ. 1-32), την οποία αργότερα επεξεργάσθηκε και διατύπωσε με μεγαλύτερη σαφήνεια ο Ostrogorsky (βλ. A. Kazhdan, «State, Feudal, and Private Economy in Byzantium», *DOP* 47 (1993), σελ. 83-100, ειδ. 90 σημ. 36). Για τα έργα του Ostrogorsky που σχετίζονται με το θέμα, βλ. την αμέσως επόμενη σημ. Σχετικά με την κριτική που δέχθηκε ο Ostrogorsky για τη συγκεκριμένη θέση του, βλ. Σαββίδης, *Μελέτες*, σελ. 61· του ιδίου, «Some Crucial Issues Concerning XI-XIII Century Byzantine Internal History from Basil II's Death to the Recapture of Constantinople (A.D. 1025-1261). A Bibliographical Essay», *BA* 5-6 (1992), σελ. 103-122, ειδ. 112-116.

330. Γενικά για τον θεσμό της προνοίας, βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Β', σελ. 217-218, Γ', σελ. 36-37, 60, 100-101· του ιδίου, «La Pronoia: Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance et chez les Slaves du Sud», *Byz* 22 (1952), σελ. 437-518· του ιδίου, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, γαλλ. μτφρ. H. Grégoire – P. Lemerle [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia, 1], Βρυξέλλες 1954· του ιδίου, «Die Pronoia unter den Komnenen», *ZRVI* 12 (1970), σελ. 41-54· P. Charanis, «Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire», *JEH* 13/4 (Φθινόπωρο, 1953), σελ. 412-424, ειδ. 418-419 [= του ιδίου, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire* (Collected Studies, 23), Λονδίνο 1973, αρ. IX]· A. Hohlweg, «Zur Frage der Pronoia in Byzanz», *BZ* 60 (1967), σελ. 288-308· D. Jacoby, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», *TM* 2 (1967), σελ. 421-481· J. Herrin, «The Collapse of the Byzantine Empire in the Twelfth Century: A Study of a Medieval Economy»,

Ο Ευστάθιος φαίνεται πως στήριζε ιδεολογικά και πολιτικά την πρόνοια. Περιγράφοντας σε έναν λόγο του προς τον Μανουήλ Α'³³¹ τις πολλές και ποικίλες δραστηριότητες του αυτοκράτορα, αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη στρατολόγηση ατόμων (στρατιωτῶν ἐκλογισμοί) για υπηρεσία στον βυζαντινό στρατό, στα οποία ο αυτοκράτορας όρισε να παρέχονται οἰκονομιῶν τύποι, δηλαδή πρόνοιες: ... στρατιωτῶν ἐκλογισμοί, ἀκουσμάτων παλαίσματα, ὧν τὰ πλείω ἔξωθεν καὶ ἐκ βαρβάρων, ἀφ' ὧν καὶ πλείους αἱ μέριμναι, οἰκονομιῶν τύποι, ...³³²

Ποιοί ήταν, όμως, αυτοί που στρατολογούνταν και αποδέχονταν τις γενναιόδωρες δωρεές προνοίας; Έγινε λόγος προηγουμένως για τη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη σχετικά με τον θεσμό της προνοίας. Σε εκείνο το χωρίο, ο ιστορικός ασκεί κριτική στον Μανουήλ Α', επειδή γενίκευσε τον συγκεκριμένο θεσμό, που ναι μεν εφαρμοζόταν και άλλοτε, αλλά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις ως επιβράβευση. Συνεχίζοντας,

UBHJ 12/2 (1970), σελ. 188-203, ειδ. 195· A. Carile, «Sulla pronioia nel Peloponneso bizantino anteriormente alla conquista latina», ZRVI 16 (1975), σελ. 55-61· Lemerle, *Agrarian History*, σελ. 221-241, 245, 246· N. Σβορώνος, «Η πρόνοια», στο *ΙΕΕ*, Θ', σελ. 70-72· του ιδίου, *Η βυζαντινή επαρχία...*, ό.π., σελ. 82-83· X. Chvostova, «Pronija: sozial'no-economičeskie i pravnnye problemy», VV 49 (1988), σελ. 13-23· M.C. Bartusis, «Pronioia, Fiscal Meaning», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1734· Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σελ. 67-68· Magdalino, *Manuel*, σελ. 231-233· του ιδίου, «The Byzantine Army and the Land: From *Stratitikon Ktema* to Military *Pronioia*», στο Κ. Τσικνάκης (επιμ.), *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [Διεθνή Συμπόσια, 4], Αθήνα 1997, σελ. 15-36· Π. Γουναρίδης, *Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία* [Οψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας, 5], Αθήνα 1993, σελ. 43-44· Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, «Το “Χρονικό του Μορέως” και η βυζαντινή πρόνοια», *Βυζαντιακά* 14 (1994), σελ. 483-508· της ίδιας, «Πρόνοια-Οικονομία και μοναχοί-λαϊκοί. Η διεκδίκηση των οικονομικών προνομίων στη Μακεδονία (12ος-15ος αι.)», *Βυζαντινά* 21: *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου* (2000), σελ. 251-270· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 244-245, 412-415· Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 189, 211, 247-248· του ιδίου, *Ιστορία*, Γ', σελ. 90 (και σημ. 351), 250-253· Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 27-28, 126-127· Kaplan, *Hommes*, σελ. 181· A. Kazhdan, «State, Feudal, and Private Economy...», ό.π., σελ. 90-91· του ιδίου, «Pronioia: The History of a Scholarly Discussion», *Mediterranean Historical Review* 10 (1995), σελ. 133-163· Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 304-305· Νεράντζη-Βαρμάζη, *Οικονομία*, σελ. 45-46· N. Oikonomides, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [Μονογραφίες, 2], Αθήνα 1996, σελ. 223-224· του ιδίου, «Byzantine State», σελ. 977, 1042-1048, 1049, 1056-1058· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 157-158.

331. Ευστάθιος, *Opera minora*, Κ, σελ. 182-194 [= *FRB*, I, σελ. 1-16]: Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν.

332. Ευστάθιος, *Opera minora*, Κ, σελ. 185, 35-37 [= *FRB*, I, σελ. 5, 27-29]. Πρβλ. και Σβορώνος, «Η πρόνοια», ό.π., σελ. 71· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 145.

ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει ότι η γενίκευση αυτού του μέτρου είχε ως αποτέλεσμα, αφενός μεν να μειωθεί το μαχητικό πνεύμα των άξιων στρατιωτών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι μόνοι αυτοί δικαιούνταν να επωφελούνται από τη γενναιοδωρία του αυτοκράτορα, αφετέρου δε όποιος επιθυμούσε να εισέλθει στον στρατό, είτε είχε σχέση με τα στρατιωτικά πράγματα, είτε όχι, μπορούσε να το πράξει. Πολλοί εγκατέλειπαν τα επαγγέλματά τους και χρησιμοποιώντας συχνά διάφορους τρόπους δωροδοκίας – ἵππον Περσαῖον ἢ χρυσίνους ἀριθμῶ βραχεῖς, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά – κατόρθωναν να συμπεριληφθούν στους στρατιωτικούς καταλόγους και έτσι να εφοδιασθούν με αυτοκρατορικά έγγραφα, με τα οποία το κράτος τους παραχωρούσε πλέθρα γῆς δροσερὰ καὶ ἀρούρας σιτοφόρους καὶ Ῥωμαίους ὑποφόρους.³³³ Το στοιχείο, ωστόσο, που κινεί το ενδιαφέρον είναι ότι ο ιστορικός στη συνέχεια παρέχει την πληροφορία ότι μεταξύ εκείνων που δέχονταν τις αυτοκρατορικές δωρεές βρίσκονταν και πολλοί ημι-βάρβαροι (μιξοβάρβαροι), οι οποίοι συνέλεξαν τους φόρους από άξιους αυτόχθονες Βυζαντινούς, οι οποίοι ήταν πολύ ανώτεροί τους ως πολεμιστές:

... ἐνίοτε καὶ κατατιθέναι φόρους ἀνδραρίῳ μιξοβαρβάρῳ, μηδὲ εἴ ἔστιν ὅλως ἐγνωκότει παράταξις, Ῥωμαῖον ἄνδρα, γεραρὸν τὸ εἶδος καὶ οὕτως εὖ εἰδότα πολέμων καὶ τοσοῦτον τοῦ φορολογοῦντος αὐτὸν ὑπερφέροντα, ὥς Ἀχιλλέα πρὸς ἐκείνον δοκεῖν ἢ διτταῖς χερσὶν ὀπλιζόμενον κρίνεσθαι πρὸς τὸν μηδετέραν ἀπὸ πάθους ὀρέγοντα.³³⁴

Ο Ευστάθιος επιβεβαιώνει με τη σειρά του τα λεγόμενα του Νικήτα Χωνιάτη για την παροχή προνοιῶν σε «βαρβάρους» υιοθετώντας, όμως, την ακριβώς αντίθετη στάση. Εξαίρει την πολιτική του Μανουήλ Α', με την οποία όχι μόνο διατηρήθηκε ο αριθμός των υπηκόων του, αλλά αυξήθηκε σημαντικά. Ο Ευστάθιος καθιστά σαφές ότι ο Μανουήλ εγκατέστησε αιχμαλώτους πολέμου στα εδάφη της αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα συνειδητής προσπάθειας να αυξήσει τον πληθυσμό της επικράτειάς του, αλλά και τους πολεμιστές, μέσω της μετανάστευσης.

Την πιο λεπτομερή περιγραφή αυτής της πολιτικής παρουσιάζει στον

333. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 208,26-209,44. Πρβλ. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 144-145· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ', σελ. 250-252· Lemerle, *Agrarian History*, σελ. 230-234· Magdalino, *Manuel*, σελ. 9-10, 172.

334. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 209,45-49.

επιτάφιο που έγραψε για τον Μανουήλ,³³⁵ όπου αναφέρει ότι οι αποδέκτες των αυτοκρατορικών δωρεών ήταν άνθρωποι κάθε εθνικότητας. Οι μετανάστες αυτοί γεύθηκαν τη γενναιοδωρία του αυτοκράτορα και βρήκαν μία δεύτερη πατρίδα στην αυτοκρατορία. Πριν την εφαρμογή των μέτρων του Μανουήλ, ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη ως δούλοι, των οποίων μόνη επιθυμία ήταν να αποδράσουν και να σηκώσουν τα ξίφη εναντίον των κυρίων τους. Ο αυτοκράτορας, όμως, εξαγόρασε πολλούς από αυτούς με χρήματα από το βασιλικό ταμείο. Τους δόθηκε, έτσι, η ευκαιρία να κερδίσουν την ελευθερία τους και να μεταμορφωθούν από αξιοκαταφρόνητοι δούλοι σε στρατιώτες, ενώ προσθέτει ότι γέμισαν τις πόλεις σαν βλαστοί που μεταφυτεύθηκαν στο βυζαντινό έδαφος.³³⁶ Φυσικά, αυτοί οι αλλοδαποί στρατιώτες δεν εγκαταστάθηκαν στα βυζαντινά εδάφη ως αγρότες, αλλά ως δικαιούχοι προνοίας και, καθώς φαίνεται, σε αυτούς τους μιξοβαρβάρους αναφέρεται τόσο αποδοκιμαστικά ο Νικήτας Χωνιάτης στην κριτική που κάνει για τη γενίκευση του θεσμού της προνοίας από τον Μανουήλ.³³⁷

Στη συνέχεια, ο Ευστάθιος αναφέρεται συγκεκριμένα στις διάφορες εθνικότητες των αλλοδαπών, που υπηρετούσαν ως στρατιώτες σύμφωνα με τα νέα μέτρα:

*Τὸ δὲ καινότερον· καὶ ἄνδρας τούτων ἔτι πλείους ἐκ πρὶν ἀρχεκάκων μεταγαγὼν ἀμύνης λόγῳ ἐπὶ τὰ Ῥωμαϊκά, τῷ ἐκείνων ἀγρίῳ τὸν καθ' ἡμᾶς ἡμερον ἐνεκέντρισεν, καὶ εἰς χρηστότητα μετεποίησεν, ἣν θεῖος ἂν παράδεισος οἰκειώσεται. Καὶ οὐ λέγω μόνους τοὺς ἐκ τῆς χέρσου, τοὺς τῆς Ἄγαρ, τὸ Σκυθικόν, τὸ Παιονικόν, τοὺς ὑπὲρ Ἰστρον, καὶ ὅσοις ἀκραιφνῆς βορρᾶς ἐπιπνεῖ· ἀλλὰ καὶ ὅσους ἐκ θαλάσσης πολυτρόπως ἠγκίστρευσε. Καὶ συντελοῦσι καὶ αὐτοὶ ταῖς ἡμετέραις πόλεσιν εἰς οἰκήτορας.*³³⁸

Ο Ευστάθιος θίγει αυτή την πολιτική του Μανουήλ Α' και σε δύο άλλους λόγους του. Στον πρώτο³³⁹ αναφέρει ότι ο Μανουήλ εγκατέστησε

335. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 196-214: *Τὸ γραφὲν εἰς τὸν ἀοίδιμον ἐν ἀγίοις βασιλεῦσι κῆριν Μανουήλ τὸν Κομνηνόν. Ὅπερ ὅτι οὐ τυχόντως μεθώδευται, ὁ πεπαιδευμένος διακρινεῖ. Πολλῶν γὰρ ἄλλως γραψάντων, ἐστρουφνώθη πρὸς διαφορὰν ὁ παρῶν ἐπιτάφιος.*

336. Ό.π., σελ. 200,11-60. Πρβλ. και Kazhdan, «Imperial Propaganda», σελ. 21-22· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 280-281· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 145-146· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ', σελ. 248-249· Magdalino, *Manuel*, σελ. 175.

337. Magdalino, *Manuel*, σελ. 176.

338. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 200,61-70.

339. Ευστάθιος, *Opera minora*, N, σελ. 229-249 [= *FRB*, IV, σελ. 57-80]: *Λόγος*

αριθμό Τούρκων (Τουρκομάνων) – από εκείνους που είχαν αποδεχθεί την επικυριαρχία του κατὰ φατρίας καὶ κατὰ γένη –³⁴⁰ προφανώς ως δικαιούχους προνοίας, στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης (1177-8), όπου ίδρυσαν μία «νέα Περσία».³⁴¹ Είναι πολύ ενδιαφέρουσα, μάλιστα, η πληροφορία ότι αυτοί οι Τούρκοι μετανάστες ήταν εφοδιασμένοι με χρυσόβουλλα.³⁴²

Είναι αξιοπρόσεκτο, όμως, ότι όπως στον πρώτο λόγο, καθώς και στα χωρία που έχουν ήδη παρατεθεί, έτσι και στον δεύτερο λόγο³⁴³ ο Μανουήλ παρομοιάζεται με καλό γεωργό που καθιστά χρήσιμους τους άγριους βαρβάρους, «μεταφυτεύοντάς» τους σε αυτοκρατορικό έδαφος και «εμβολιάζοντάς» τους στο καλλιεργημένο γένος των Βυζαντινών. Δεν υπάρχει ξένη γη από την οποία ο αυτοκράτορας να μην έχει συλλέξει τους καλύτερους καρπούς, τους οποίους και μεταφύτευσε στο βυζαντινό έδαφος.³⁴⁴ Οι γε-

ἀναγνωσθεὶς εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν.

340. Βλ. Ευθύμιος Μαλάκης, *Τὰ σωζόμενα*, τεύχος Β': Δύο ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' τὸν Κομνηνόν (1143/80), ἐκδ. Κ.Γ. Μπόνης, Αθήνα 1949 (ανατ. ἀπὸ τῆς Θεολογίας 19, 20 [1941/48, 1949]), σελ. 541,15-33. Πρβλ. Α.Φ. Στόν, «Dorylaion Revisited. Manuel I Komnenos and the Refortification of Dorylaion and Soublaion in 1175», *REB* 61 (2003), σελ. 183-199, εἰδ. 196.

341. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ν, σελ. 247,24-248,36 [= *FRB*, IV, σελ. 78,22-79,7]: ... ἦν γὰρ χρόνος οὐ πολὺς ὁ πρὸ τῶν ἄρτι πτωμάτων τῶν βαρβαρικῶν, καὶ εἶδομεν οἱ Θετταλοὶ σπεύρας ὅλας ἀνδρῶν, οὓς καὶ αὐτοὺς ἢ τῆς Ἄγαρ κοιλία πληθυνομένη ταῖς διαδοχαῖς προήγαγε, μέσσην τὴν ἡμετέραν ἐλαύνοντας, ἀνδρας θῆρας, γίγαντας, ἀνδρας αἵματα βλέποντας· καὶ ἐφантаζόμεθα καὶ ἐν αὐτοῖς κένωσιν μὲν τῆς τῶν βαρβάρων γῆς, μεταγγραμμόν <δὲ> τῶν αὐτῆς ἐνοίκων εἰς τὰ ἡμέτερα καὶ μεταφύτευσιν πρέπουσαν βασιλεῖ τῷ καλῷ γεωργῷ καὶ πληθύνει ὁ θεός, ἐλέγομεν, τῇ καθ' ἡμᾶς γῇ τοὺς τοιοῦτους καρπούς· καὶ ἡ μὲν τῶν Ἰταλῶν γῆ πάλαι ποτὲ πολλοὺς δεξαμένη Ἑλλήνας μεγάλη ἐπωνομάσθη Ἑλλάς, γῆν δὲ ἐκείνην τὴν παρασχεδὸν ἡμῖν οὖσαν καὶ ἐτέραν καὶ ἄλλην, τὰς πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης, ἐν αἷς τὸ Ἄγαρηνόν φύλον κατέσπαρται, εἴη ἂν εὐεπὴ βολὸς ἀνθρώπος ὁ νέαν ἐπονομάσας Περσίδα ἢ καὶ γῆν Εὐρωπαϊάν Περσῶν ... Πρβλ. καὶ Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 263· Magdalino, *Manuel*, σελ. 176· Α.Φ. Στόν, «Manuel I Komnenos, the Maiandros Campaigns of 1177-8 and Thessaloniki», *Balkan Studies* 38/1 (1997), σελ. 21-29· τοῦ ἰδίου, «Eustathian Panegyric», σελ. 252· τοῦ ἰδίου, «Stemming the Turkish Tide: Eustathios of Thessaloniki on the Seljuk Turks», *ByzSlav* 62/1 (2004), σελ. 125-142, εἰδ. 141.

342. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ν, σελ. 247,18-20 [= *FRB*, IV, σελ. 78,16-18]: ... καὶ οὐ λόγοις μόνοις φερεγγύοις εἶχον ἐκεῖνοι τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ καὶ γράμμασιν, οἷς χρυσαὶ κορωνίδες, αἱ βασιλικαὶ σφραγίδες, ἐπέκειντο.

343. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ξ, σελ. 250-260 [= *FRB*, V, σελ. 80-92]: Λόγος εἰκῶς ἐπιβατηρίῳ ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐκ Φραγγίας ἐλεύσει τῆς βασιλικῆς νύμφης εἰς τὴν μεγαλόπολιν.

344. Ευστάθιος, *Opera minora*, Ξ, σελ. 250,17-21 [= *FRB*, V, σελ. 81,1-6]: ... φυτηκομεῖς

ωργικές εικόνες, που τόσο αγαπά ο Ευστάθιος, του χρησιμεύουν για να δημιουργήσει επιτυχημένες μεταφορές και σε αυτή την περίπτωση.

Από τον τόνο του Ευσταθίου στους λόγους του, γίνεται αντιληπτό ότι οι δωρεές προνοίας αποτελούσαν γι' αυτόν έκφραση της αυτοκρατορικής γενναιοδωρίας του Μανουήλ Α' προς τους υπηκόους του. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε έναν λόγο του³⁴⁵ ζητά από τον αυτοκράτορα να αφήσει να ρεύσουν ακόμα περισσότερο οι ποταμοί των αυτοκρατορικών ευεργεσιών,³⁴⁶ συμπεριλαμβάνοντας μάλλον σε αυτές και το μέτρο της προνοίας. Η θετική στάση του Ευσταθίου απέναντι στον θεσμό έρχεται σε αντίθεση με την καταδίκη της γενίκευσής του από τον Νικήτα Χωνιάτη, ο οποίος θεωρούσε ότι η υπερβολική γενναιοδωρία του Μανουήλ αποδυνάμωσε την αυτοκρατορία.³⁴⁷

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η γενναιοδωρία του αυτοκράτορα εξαίρεται σε πολλά σημεία στο έργο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης· για παράδειγμα, στη μονωδία του για τον Νικηφόρο Κομνηνό³⁴⁸ ο Ευστάθιος παρομοιάζει τον Μανουήλ Α' με:

... θάλασσα κλύζουσα εύεργεσίαις μὲν τὸ ὑπήκοον, τοῖς ἀνάπαλιν δὲ τὸ παρήκοον βάρβαρον, μᾶλλον μὲν οὖν ἅπασι καθ' ὁμοίωσιν θείαν οὐκ ἔξω τοῦ ἀναλόγου πλημμύρουσα τὸν ἔλεον· ...³⁴⁹

μὲν γὰρ τὸν καθ' ἡμᾶς τοῦτον θεῖον λειμῶνα καί, ὡς οὐκ ἂν εἴη κάλλιον, καὶ πᾶν ἀγαθὸν αὐθιγενὲς καὶ γνήσιον ἐγκαταφυτεύεις αὐτῷ, πραγματεύη δὲ φιλοτίμως καὶ τὰ ἐτέρωθεν παγκαρπίαν ταύτην εὐγενῇ τεχνώμενος· οὐκ ἔστιν γοῦν τις ἄλλοεθνῆς γῆ, ἥς μὴ τὸ εὐγενὲς καὶ κάρπιμον ἐπιλέγδην ἐρανιζόμενος τῇ καθ' ἡμᾶς ἐνεργίῳσας· ...

345. Ευστάθιος, *Opera minora*, K, σελ. 182-194 [= FRB, I, σελ. 1-16]: Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνόν.

346. Ευστάθιος, *Opera minora*, K, σελ. 194,25-28 [= FRB, I, σελ. 15,20-23]: ... προσέταξας, ὦ βασιλεῦ κράτιστε καὶ εὐεργετικώτατε, καὶ εὐεργεσιῶν ἀνεχέθησαν ποταμοί· ἅψαι δὴ καὶ αὐτὸς τοῦ ἔργου καὶ διώρυγας ἀναρρήξας πλουτοποιοῦ ρεύματος ποταμούς εὐποιῶν δὸς ἀναχέεσθαι.

347. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 145.

348. Ευστάθιος, *Μονωδία εἰς τὸν Νικηφόρον Κομνηνόν*.

349. Ό.π., σελ. 296,223-226. Βλ. επίσης, ό.π., σελ. 300,368-369: ... καὶ ὁ τῶν βασιλικῶν εὐεργεσιῶν ὀχετὸς δι' αὐτοῦ τοῖς δεομένοις ἐπλήμμυρε, ...· Ευστάθιος, *Opera minora*, Z, σελ. 107,64-66: ... χρόνος δὲ ὁ μακρὸς βασιλέων μὲν εὐεργετικωτάτου εὐφόρησεν, τοῦ κρατίστου ἡμῶν αὐτοκράτορος, ...· 107,69-71: ... ποῦ γὰρ ἂν ἔτι εὐεργέτης ἐκεῖνος παραβαλλόμενος τῷ εὐεργετικωτάτῳ ἡμῶν βασιλεῖ, εἰ μὴδὲ βραχύ τι λιμνίδιον τὴν τῆς θαλάσσης δεόντως κλῆσιν ἀποκληρώσεται; ...· 116,82-83: ... τῷ εὐεργετικωτάτῳ βασιλεῖ καὶ πατρί, ...· ό.π., Ξ, σελ. 252,67: ... ὁ εὐεργετικώτατος αὐτοκράτωρ ...

Θεωρώντας τις δωρεές προνοίας ως απόδειξη της αυτοκρατορικής γενναιοδωρίας του Μανουήλ Α', ο Ευστάθιος δείχνει ότι όχι μόνο συμφωνούσε με τον θεσμό, τον οποίο εκλάμβανε ως ένα είδος ευεργετήματος, αλλά και ότι συνέδεε άμεσα την παραχώρηση προνοίας με την πολιτική του Μανουήλ, ενώ φαίνεται ότι υποστήριζε και την πολιτική αφομοίωσης των ξένων στοιχείων.

12. Χαριστική δωρεά - μοναστική περιουσία

Ο Ευστάθιος ήταν εξίσου ένθερμος υποστηρικτής του θεσμού της *χαριστικής*.³⁵⁰ Η καταγωγή της *χαριστικής δωρεάς* (ή απλώς *χαριστικής*) δεν είναι ξεκάθαρη. Ο θεσμός συνίσταται στην παραχώρηση της διοίκησης και της διαχείρισης ενός μοναστηριού (ή άλλων ευαγών ιδρυμάτων, όπως πτωχοκομεία, ορφανοτροφεία κ.ά., που είναι οργανωμένα γύρω από ένα μοναστήρι ή εκκλησιαστικό ίδρυμα) και της περιουσίας του σε εκκλησιαστικούς ή λαϊκούς. Η εκχώρηση γινόταν σε ένα πρόσωπο (*ἐφ' ἐνὶ προσώπῳ*)

350. Kazhdan, «Imperial Propaganda», σελ. 22· του ιδίου, «Eustathios of Thessalonike», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 754· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 153-154. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο γνωστότερος πολέμιος του θεσμού της *χαριστικής* είναι ο Ιωάννης Ε' Οξείτης, πατριάρχης Αντιοχείας (περ. 1089-1100), ο οποίος έγραψε μάλιστα γύρω στο 1087 (βλ. Angold, *Church*, σελ. 65 σημ. 74) μία πραγματεία κατά της *χαριστικής* (Λόγος περί τοῦ ὅτι οἱ τὰ μοναστήρια διὰ δωρεῶν λαμβάνοντες εἴτε ἀρχιερατικῶν εἴτε βασιλικῶν καὶ ἐκ μοναστηρίων κέρδη ἔχοντες ἀσεβοῦσιν, έκδ. P. Gautier, «Réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat», *REB* 33 [1975], σελ. 77-132, ειδ. 90-131), με την οποία υποστήριζε ότι ο θεσμός αυτός καθιστά τα μοναστήρια ιδιωτική περιουσία των *χαριστικαρίων* (ό.π., σελ. 119, 400-407), ενώ εισαγάγει σε αυτά τις κοσμικές συνήθειες και οικονομικές δραστηριότητες (ό.π., σελ. 121-127). Αντίθετα, ο Θεόδωρος Βαλσαμών υποστήριζε τον θεσμό της *χαριστικής* και θεωρούσε ότι δεν έπρεπε να δίνεται σημασία στα γραπτά του Ιωάννη Οξείτη που στρέφονταν εναντίον της (Ράλλης – Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. Β', σελ. 614-615). Σχετικά με την κριτική του Ιωάννη Οξείτη κατά της *χαριστικής* και άλλες θέσεις του, βλ. Angold, *Church*, σελ. 57, 65-69, 277-279, 295, 337, 358· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 153-154· P. Lemerle, «Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les charistocaires», *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1967*, Παρίσι 1967, σελ. 9-28, ειδ. 13-18 [= του ιδίου, *Le monde de Byzance: Histoire et institutions*, Λονδίνο 1978, αρ. XV]· M. Angold, «Monastic Satire and the Evergetine Monastic Tradition in the Twelfth Century», στο M. Mullett – A. Kirby (επιμ.), *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism. Papers of the Third Belfast Byzantine International Colloquium, 1-4 May 1992* [Belfast Byzantine Texts and Tranlations, 6.1], Μπέλφαστ 1994, σελ. 86-102, ειδ. 86-89.

για όλη τη διάρκεια της ζωής του ή σε περισσότερα πρόσωπα (ἐπὶ δυσὶ ἢ τρισὶ προσώποις), αλλά ήταν πάντοτε ανακλητή, αν το επιθυμούσε ο ιδιοκτήτης. Το δικαίωμα για παραχώρηση *χαριστικίων* ανήκε στον αυτοκράτορα, στον πατριάρχη, σε μητροπολίτες, σε υψηλούς αξιωματούχους και σε ιδρυτές μοναστηριών – ακόμα και αν ήταν χωρικοί. Ο *χαριστικάριος* (που επίσης ονομαζόταν *προνοητής*, *ἐπίτροπος*, *ἀντιλήπτωρ*, *ἔφορος* και *κουράτωρ*) έπρεπε να ασκεί τη διοίκηση και τη διαχείριση των μοναστηριακών κτημάτων, χωρίς να παρεμβαίνει σε ζητήματα εκκλησιαστικής φύσης. Ο αρχικός σκοπός του θεσμού ήταν η φροντίδα για τη σωστή λειτουργία του μοναστηριού, η ανύψωση της πνευματικής του στάθμης, αλλά και η βελτίωση των οικονομικών του. Οι καταχρήσεις, πάντως, του θεσμού από τους *χαριστικάριους*, οι οποίοι μετέτρεπαν την υπό όρους *χαριστική δωρεά* σε πλήρη κυριότητα ή ακόμα παραμελούσαν το μοναστήρι, επιδιώκοντας μόνο το προσωπικό τους κέρδος, προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις. Παρ' όλα αυτά, ο θεσμός δεν συνιστούσε πρόβλημα μετά τον πρώιμο 12ο αιώνα: μολονότι η κοσμική προστασία στα μοναστήρια δεν έπαυσε να υφίσταται, έλαβε, ωστόσο, διαφορετικές μορφές.³⁵¹

351. Για τη *χαριστική δωρεά*, βλ. E. Herman, «Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri “liberi”», *Orientalia Christiana Periodica* 6 (1940), σελ. 293-375· P. Charanis, «The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire», *DOP* 4 (1948), σελ. 51-118, ειδ. 73-81 [= του ιδίου, *Social, Economic and Political Life...*, ό.π., αρ. I]· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ', σελ. 37-38· J. Darrouzès, «Dossier sur le charisticariat», στο P. Wirth (επιμ.), *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χαϊδελβέργη 1966, σελ. 150-165· Lemerle, «Un aspect du rôle des monastères à Byzance...», ό.π., σελ. 9-28· H. Ahrweiler, «Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles», *ZRVI* 10 (1967), σελ. 1-27· I.M. Κονιδάρης, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1979, σελ. 258-263· N. Σβορώνος, «Η χαριστική δωρεά», στο *ΙΕΕ*. Θ', σελ. 69-70· Σ.Α. Βαρναλίδης, «Ο θεσμός τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινούς [Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται, 21], Θεσσαλονίκη 1985· J.P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire* [DOS, 24], Ουάσινγκτον 1987, σελ. 149-213· M.C. Bartusis, «Charistikion», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 412-413· Kaplan, *Hommes*, σελ. 565-568, 570· Magdalino, *Manuel*, σελ. 268, 270, 317· Angold, *Church*, σελ. 7, 20, 40, 63-69, 144, 276-279, 280, 331, 332-333, 335-337, 344-345· A. Kazhdan, «State, Feudal, and Private Economy...», ό.π., σελ. 91· R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Καίμπριτζ 1995, σελ. 158, 160-161, 263-265, 268-275· Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 211, 457, 474· του ιδίου, *Ιστορία*, Γ', σελ. 90· Νεράντζη-Βαρμάζη, *Οικονομία*, σελ. 45· E. Papagianni, «Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1059-1069, ειδ. 1063-1064.

Στην πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού ο Ευστάθιος εμφανίζεται ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στους βλαβερούς περισπασμούς που δημιουργούσε στους μοναχούς η φροντίδα της εγγείου περιουσίας των μοναστηριών. Λυπάται, μάλιστα, επειδή ο θεσμός της *χαριστικής* είχε πέσει σε δυσμένεια και δείχνει να υποστηρίζει την αναβίωσή του.³⁵² Επικροτεί όσους αυτοκράτορες εφάρμοσαν τον θεσμό, αφού θεωρεί ότι η μόνη λύση για την ανόρθωση του επιπέδου του μοναχισμού της μητρόπολής του ιδιαίτερα είναι η υπαγωγή των μοναστηριών στον έλεγχο κοσμικών αρχόντων. Η ενασχόληση του άρχοντα με την καθημερινή φροντίδα του μοναστηριού, θα απάλλαζε τους μοναχούς από τους πειρασμούς των εγκοσμίων, επιτρέποντάς τους να αφοσιωθούν ανενόχλητοι στη φροντίδα των ψυχών:

*καὶ ἦν τὸ τῆς βασιλικῆς ἐκείνης προμηθείας τέλος ἐπιστάσια ἐν τοῖς μεγάλοις σεμνείοις ἀρχόντων ἐκ τῶν ἐν κόσμῳ, ἵνα οἱ μὲν ἀσκηταὶ τῶν θείων εἶεν ἔργων καταμόνας, οἱ δὲ ἄρχοντες αὐτοὶ τυρβάζοιεν περὶ πολλὰ καὶ ὥς οἶά τινες πρόβουλοι κατὰ κυμάτων βιωτικῶν ἀνιστάμενοι θραύοιεν ἐκεῖνα καὶ ἀποστρέφοιεν πλαζόμενα εἰσοπίσω, τὸ δὲ σεμνεῖον φυλάττοιεν ἀκύμαντον μὲν, εἴ γε οὕτω φύσεως ἔχει τὸ πρᾶγμα, τὰ πλεῖα δὲ ἀκατάσειστον.*³⁵³

Στη συνέχεια αναφέρει ότι υπήρξαν περιπτώσεις μοναχών που οι ίδιοι ανέθεσαν τη διαχείριση του μοναστηριού τους σε κάποιον άρχοντα, προκειμένου να αντιμετωπίσει τα διάφορα καθημερινά προβλήματα και αυτοί να αφοσιωθούν απερίσπαστοι στο έργο της σωτηρίας της ψυχής. Αντίθετα, οι μοναχοί της Θεσσαλονίκης ήταν οι ίδιοι άρχοντες και ασχολούνταν με τα κοσμικά, υλικά και σαρκικά, ενώ μόλις κατάφεραν να συστήσουν τη δική τους μοναστική κοινότητα, άρχιζαν και μετακινούνταν όπου και όπως ήθελαν, υπονοώντας προφανώς την έλλειψη της απαραίτητης επισκοπικής άδειας.³⁵⁴

352. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 124, σελ. 138,8-15 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 244,24-33]: ἦν ὥς ἔοικε προορώμενοι καὶ οἱ πάλοι ποτὲ μακαριστοὶ βασιλεῖς ἐμπολιτευσομένην, οἷς αὐτοὶ φροντιστηρίους ἡρόσαντο, εἰ μὴ προμηθεύονται τι σοφόν, καθὰ οἷόν τε ἦν, ἔθεντο βουλὴν, δι' ἧς ἡ μὲν νόθος πρακτικὴ καὶ τῷ μοναχικῷ βίῳ ἐπίβουλος, καθ' ἣν οἱ μονάζοντες οὕτε σφᾶς αὐτοὺς βελτιοῦσι, καὶ τοὺς παραβάλλοντας δὲ ἢ ἄλλως πειρωμένους βλάπτουσιν, ἐξωθοῖτο ἂν σκοραχιζομένη μακρὰν τῆς μονῆς, ἀντεισάγεται δὲ ἡ θεοφιλὴς καὶ κοινωφελὴς καὶ μὴ πλαττομένη τὸ ἔνθεον ὄνομα.

353. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 124, σελ. 138,15-21 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 244,33-41].

354. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 125, σελ. 138,1-140,12 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 244,42-57].

Γενικά, τα παράπονα του Ευσταθίου σχετικά με τους μοναχούς και η επιθυμία του να υπαχθούν στην κοσμική εξουσία δεν είναι άσχετα με την αντίθεση και τη σύγκρουση ανάμεσα στην επισκοπική εξουσία, που ο ίδιος εκπροσωπούσε, και στη διάθεση των μοναχών για αυτονομία.³⁵⁵ Η απομάκρυνση των μοναστηριών από την επισκοπική εξουσία ήταν χαρακτηριστικό του 12ου αιώνα, με κυριότερο επιχείρημα ότι τα μοναστήρια έπρεπε να γίνουν εντελώς αυτόνομα για να αφοσιωθούν στο πνευματικό τους έργο. Η απείθεια των μοναχών προς τον επίσκοπό τους αποτελούσε μία από τις κύριες αιτίες ρήξης του Ευσταθίου με τους μοναχούς που υπάγονταν στη μητρόπολή του. Όπως πολύ χαρακτηριστικά λέει ο Ευστάθιος απευθυνόμενος στους μοναχούς: νῦν δὲ ἔοικας αὐτὸ καὶ μόνον διὰ βίου θέσθαι σκοπὸν, τὸ ἀντικαθίστασθαι τοῖς ἐπισκόποις καὶ μένειν ἀντεπισκόπητος, αὐτίκα δὲ καὶ ἀνεπισκόπητος.³⁵⁶

Αυτό, όπως ήταν φυσικό, δεν ευχαριστούσε καθόλου τον Ευστάθιο, ο οποίος θεωρούσε ότι με την έλλειψη της πειθαρχίας που ενέπνεε η επισκοπική εξουσία, ο μοναχισμός είχε παρεκτραπεί από τους πνευματικούς στόχους του και είχε αποκτήσει κοσμικές επιδιώξεις. Γι' αυτόν τον λόγο ο Ευστάθιος παρουσιάζει τα μοναστήρια της μητρόπολής του ως αγροτικές μονάδες, που το κύριο μέλημά τους αποτελούσε η διαχείριση της περιουσίας τους και η μεγιστοποίηση του κέρδους τους.³⁵⁷ Άλλωστε, τα στοιχεία δείχνουν ότι τα επαρχιακά μοναστήρια, και μέχρι ενός σημείου οι επαρχιακές επισκοπές, αποτελούσαν εκείνους τους γαιοκτήμονες που κατέβαλλαν τις περισσότερες προσπάθειες για τη βελτίωση της γης τους και την αύξηση της παραγωγής της.³⁵⁸ Οι σχετικές κατηγορίες που απευθύνει ο Ευστάθιος στους μοναχούς σχετίζονται με αυτή τη διαπίστωση, όπως ταιριάζει ιδιαίτερα και η περιγραφή μιας συνηθισμένης σύναξης μοναχών, στην οποία ο ηγούμενος δεν μιλά για τον Θεό και τα πνευματικά ζητήματα, αλλά για τις σοδείες, τα κέρδη, και γενικά τη βέλτιστη οικονομική διαχείριση του μοναστηριού.³⁵⁹

Είναι απαραίτητη, ωστόσο, η διευκρίνηση ότι ο Ευστάθιος απευ-

355. Angold, *Church*, σελ. 188· Magdalino, «The Byzantine Holy Man...», ό.π., σελ. 58.

356. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 188, σελ. 214,8-10 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 262,31-34]. Βλ. επίσης, *Ἐπίσκεψις*, 139, σελ. 156,1-158,10 [= *Opuscula*, σελ. 248,60-73]· *Ἐπίσκεψις*, 167, σελ. 184,1-6 [= *Opuscula*, σελ. 254,94-255,5].

357. Angold, *Church*, σελ. 349· Laiou, «God and Mammon», σελ. 291-292.

358. Magdalino, *Manuel*, σελ. 171.

359. Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 178, σελ. 198,12-200,33 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 258,57-85].

θύνει τις κατηγορίες του ειδικά εναντίον των μοναχών της μητρόπολής του, ενώ αντίθετα πιστεύει ότι οι αδελφοί τους στην Κωνσταντινούπολη αποτελούν πρότυπα μοναχών.³⁶⁰ Η γενναιοδωρία και η φιλάνθρωπία τους, μάλιστα, ήταν τέτοια, ώστε πολλές φορές ο πλούτος των μοναστηριών της πρωτεύουσας χρησίμευσε για την ανακούφιση από τον λιμό και την εξαγορά αιχμαλώτων πολέμου, δικαιολογώντας έτσι τη συσσώρευση αγαθών σε ένα μοναστήρι προκειμένου να επιτευχθεί ένα θεάρεστο έργο.³⁶¹ Σημειωτέον ότι με αυτόν τον τρόπο ο Ευστάθιος παρουσιάζεται για άλλη μια φορά ανεκτικός απέναντι στη συσσώρευση πλούτου και αγαθών, με την προϋπόθεση ότι αυτά χρησιμοποιούνται τελικά για ενάρετους σκοπούς, απηχώντας με αυτόν τον τρόπο την πατερική παράδοση.

Ωστόσο, η παρουσίαση των Κωνσταντινουπολιτών μοναχών ως υποδειγμάτων και άκρως αντιθέτων από τους Θεσσαλονικείς αδελφούς τους δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και έρχεται σε αντίθεση με ό,τι παραδίδουν άλλες σύγχρονες πηγές για το επίπεδο του μοναχισμού στην Κωνσταντινούπολη· με λίγα λόγια, είναι αμφίβολο αν το επίπεδο του μοναχισμού στην πρωτεύουσα ήταν όντως ανώτερο εκείνου της Θεσσαλονίκης κατά τον 12ο αιώνα.³⁶² Ο Ευστάθιος συγχέει το ιδεώδες με την πραγματικότητα, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της νοσταλγίας του για την Κωνσταντινούπολη, και ουσιαστικά δεν προσφέρει τίποτα παραπάνω ως παράδειγμα προς μίμηση στους ατίθασους μοναχούς της μητρόπολής του από μια εξιδανικευμένη ανάμνηση των μοναστηριών της Κωνσταντινούπολης, έτσι όπως αυτά ήταν στην ακμή τους στα μέσα

360. Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 189, σελ. 216,1-12 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 262,70-86]: *Ἐρωτῶ σε τολμῶν, ὦ κατὰ ἐπισκόπων μέγιστε καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς φοβερώτατε, εἰ εὐρεθήσονται ἐν τοῖς ὑπὸ σέ καὶ κατὰ σέ ἀδελφοῖς τοῖς τοσοῦτοις ἀγαθοὶ δέκα, τὸ Ἀβραμιαῖον πυθμενικόν· ἐὰν δὲ πέντε, ἐὰν δὲ τρεῖς, ἅμα καὶ σοί; ἀλλὰ τί οὕτως οὐκ ἀποκρίνῃ τῷ ἀρχιερεῖ; ἔγωγ' οὖν οὐδὲ ἓνα τοιοῦτον ἀριθμὸν πληρέστατον εἶναι οἶδα ἐν τοῖς ἡμετέροις τοῖς τῷ ὄντι ἐξωτερικοῖς. ἀγαπητὸς γὰρ εὐρημένος καὶ ὁ εἷς καὶ οὕτω μόνος καὶ μοναδικός καὶ μοναχὸς καὶ μονάζων καὶ μοναστὴς καὶ ἐπώνυμος τῇ μονῇ ὥς αὐτῇ παραμόνιμος, εἰ καὶ ἐν τοῖς μεγαλοπολίταις ἀνάπαλιν ἐστὶ καὶ ἐρωτῆσαι καὶ ἐξευρεῖν, παρ' οἷς πολλοστὸν τι μέρος τὸ μὴ ἔκκριτον ἐν πολιτείᾳ μοναχικῇ· μήποτε δὲ οὐδὲ τις εἷς ἐκείθεν ζῇ παρεξηλημένην βιοτὴν ὥς ἀπωλείας υἱός, ἵνα καὶ ἐπ' αὐτῶν ἀληθεύσῃ τό· οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀπώλετο. Βλ. επίσης, *Επίσκεψις*, 84, σελ. 96,11-13 [= *Opuscula*, σελ. 234,68-72]· *Επίσκεψις*, 98, σελ. 108,1-110,13 [= *Opuscula*, σελ. 237,53-70].*

361. Ευστάθιος, *Επίσκεψις*, 36, σελ. 46,16-25 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 222,84-96].

362. Angold, «Monastic Satire...», ό.π., σελ. 100.

του 11ου αιώνα. Ο βυζαντινός μοναχισμός είχε γενικότερα απολέσει τον 12ο αιώνα την αίγλη που απολάμβανε τον προηγούμενο.³⁶³

Η έκκληση του Ευσταθίου για άσκηση κοσμικού ελέγχου στα μοναστήρια και η επιθυμία του για τη βελτίωση της πνευματικής στάθμης τους συνέπλεε με την πολιτική του Μανουήλ Α΄ στο συγκεκριμένο ζήτημα.³⁶⁴ Άλλωστε, ο Ευστάθιος, ως υποστηρικτής του Μανουήλ Α΄ και ο διασημότερος εγκωμιαστής του, δύσκολα θα εξέφραζε μία γνώμη αντίθετη στην πολιτική του αυτοκράτορα.³⁶⁵ Συμφωνούσε, λοιπόν, με τις προσπάθειες του Μανουήλ Α΄ για την ανόρθωση του επιπέδου του μοναχισμού, οι οποίες βρήκαν την καλύτερή τους έκφραση στην ίδρυση της Μονής του Αγίου Μιχαήλ στην Κατασκέπη, στην έξοδο του Βοσπόρου. Ο Μανουήλ δεν παραχώρησε έγγαιο ιδιοκτησία στο μοναστήρι που ίδρυσε, αλλά το συντηρούσε μέσω χρηματικών παροχών από το αυτοκρατορικό ταμείο· έτσι, οι μοναχοί δεν ασχολούνταν με τη φροντίδα των κτημάτων, αλλά αφιερώνονταν στα πνευματικά τους καθήκοντα. Αυτό το μέτρο ήταν απόρροια της επιθυμίας του Μανουήλ να περιορίσει την έγγαιο ιδιοκτησία των μοναστηριών, ενώ προσπάθησε παράλληλα να δώσει ένα παράδειγμα στους άρχοντες, ώστε να συντηρούν τα μοναστήρια με τα χρήματά τους και όχι προικίζοντάς τα με κτήματα.³⁶⁶ Ο Ευστάθιος στον

363. Ό.π., σελ. 101. Και άλλοι ιεράρχες της εποχής αυτής είχαν στηλιτεύσει με διάφορες αφορμές την αρνητική εικόνα που παρουσίαζαν τα βυζαντινά μοναστηριακά πράγματα· βλ., ενδεικτικά, Μιχ. Χωνιάτης, *Επιστολαί*, 73, σελ. 98-99 [= του ιδίου, *Τα σωζόμενα*, τ. Β΄, επιστ. ογ΄, σελ. 119-120]: *Τῷ Νέων Πατρῶν*.

364. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 153.

365. Magdalino, «The Byzantine Holy Man...», ό.π., σελ. 61.

366. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 206,71-207,84: *Ἰδρύσατο δὲ φροντιστήριον ἱερὸν περὶ τοῦ Πόντου στόμα, εἰς τόπον τινὰ Κατασκέπην λεγόμενον, εἰς ὄνομα τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, καθ' ὃ τῶν τότε μοναστῶν ἡθροικῶς τοὺς ὀνομαστοτάτους τε καὶ ἀκρέμονας πάντη μοναδικὸν καὶ ἀπράγμονα μετιέναι βίον προσημεύσατο. εἰδὼς γὰρ τὸ κτηματικὸς εἶναι καὶ τυρβάζεσθαι πάλιν περὶ πολλὰ τοὺς τὸν ἐρημικὸν βίον ἀνελομένους τῆς ἡσυχίας αὐτοῦς μεθιστῶν καὶ τοῦ κατὰ θεὸν ζῆν ἀπάγον. τοῦτο δὴ τὸ οἰκεῖον αὐτοῖς ἐπάγγελμα, οὐδὲν κτησεῖδιον ἀπετάμετο, οὔτε μὴν ἀγροὺς καὶ ἀμπελῶνας τῷ φροντιστηρίῳ ἐπέταξε, πᾶσαν δὲ τοῖς μονασταῖς δίαιταν ἐκ τῶν βασιλικῶν χρυσῶνων ἐπιμετρήσας ἐκείθεν αὐτὴν ἐβράβευεν. ἀνακόπτων ἐντεῦθεν, οἶμαι, τὸν πολὺν ἔρωτα τῶν πλείστων περὶ τοῦ μονᾶς συνιστᾶν καὶ παράδειγμα διδοὺς τοῖς μετόπισθεν, ὅπως χρεῶν νεὼς ἀνιστᾶν καὶ οἷαν δέον ἐτοιμάζειν τράπεζαν τοῖς ἐρημικοῖς καὶ ἀβίοις καὶ τῆς ὕλης ἑαυτοὺς ἐκλύσασιν. Πρβλ. καὶ Angold, *Church*, σελ. 355· του ιδίου, «Monastic Satire...», ό.π., σελ. 96-97· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ΄, σελ. 259-260· Magdalino, *Manuel*, σελ. 298-299· του ιδίου, «The Byzantine Holy Man...», ό.π., σελ. 63.*

επιτάφιο που έγγραψε για τον Μανουήλ Α΄ επαινεί ιδιαίτερα την ίδρυση της συγκεκριμένης μονής από τον αυτοκράτορα.³⁶⁷ Πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι ο Μανουήλ, όπως αναφέρει ο Νικήτας Χωνιάτης, προσπάθησε να πείσει τους συγγενείς του και όσους γενικά επιθυμούσαν να ιδρύσουν μονές να το πράξουν σε μέρη ορεινά και ερημικά – και πρόφανως όχι στις πόλεις: με αυτόν τον τρόπο, οι μοναχοί θα ασκήτευαν απερίσπαστοι.³⁶⁸

Είναι γνωστό, επίσης, ότι ο Μανουήλ Α΄ στράφηκε εναντίον της αύξησης της μοναστικής ιδιοκτησίας. Ένα από τα μέτρα που έλαβε για τον περιορισμό της ήταν η επαναφορά³⁶⁹ της Νεαράς 19 (964) του Νικηφόρου Β΄ Φωκά (963-969).³⁷⁰ Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη διαταγή που έδωσε στους υπαλλήλους των οικονομικών υπηρεσιών να ελέγξουν τα δικαιολογητικά των εκκλησιών και των μοναστηριών,³⁷¹ εξεσήκωσε αντιδράσεις από την πλευρά της Εκκλησίας. Ο Μανουήλ επιχείρησε να κάνει έναν συμβιβασμό: από τη μια πλευρά απαγόρευσε τη μελλοντική αύξηση της εκκλησιαστικής και μοναστικής περιουσίας, από την άλλη όμως, αναγνώρισε την παρούσα εκκλησιαστική περιουσία ως νόμιμη. Με πέντε Νεαρές που εκδόθηκαν μεταξύ των ετών 1146 και 1158, και συμπληρώθηκαν από μία «λύση» του 1171, ο Μανουήλ ρύθμισε το παραπάνω ζήτημα.³⁷² Εντούτοις, φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας ποτέ δεν αποδέχθηκε αυτές τις ευνοϊκές ρυθμίσεις για την εκκλησιαστική περιουσία, αφού το 1176 τις ανέτρεψε με τη Νεαρά 77.³⁷³

367. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 208,8 κ.ε.

368. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 207, 92 κ.ε.

369. Ό.π., σελ. 207.87-91: ... τὴν νεαρὰν νομοθεσίαν. ἣν ὁ βασιλεύτατος τῷ ὄντι Νικηφόρος ὁ Φωκάς, ... ἔθετο παύουσιν τὰς μονὰς ἐμπλατύνεσθαι κτήσεσι, τεθνηκυῖαν πάλοι τῷ χρόνῳ καὶ τὸ κύρος ἀποθεμένην. τῷ ἐρυθρῷ τῆς βαφῆς ὡς αἷματι ἀναθάλψας ἐζώωσεν.

370. Νεαρά 19 Νικηφόρου Β΄ Φωκά: Νεαρά νικηφόρου βασιλέως. ἣν κατὰ τὸ α' ἔτος τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἦτοι κατὰ τὴν ζ' ἰνδ. τοῦ ,ςυοβ' ἔτους ὑπηγόρευσε συμμένων πατρίκιος καὶ πρωτασηκρήτις. περὶ τοῦ μὴ γίνεσθαι νέα μοναστήρια καὶ γηροκομεῖα. μήτε πλατύνεσθαι ὅλως διὰ τῶν κτημάτων τοὺς εὐαγεῖς οἴκους (JGR, Α', σελ. 249-252· Dölger, *Regesten*, αρ. 699).

371. Chalandon, *Les Comnènes II...*, ό.π., σελ. 627.

372. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ', σελ. 260.

373. Νεαρά 77 Μανουήλ Α΄ Κομνηνού: Ἀπελύθη κατὰ τὸν ἰούνιον μῆνα τῆς θ' ἰνδ. τοῦ ,ςχπδ' ἔτους πρόσταγμα βασιλικόν, ἀνατρέπον σχεδὸν τὸ τοιοῦτον εὐσεβέστατον καὶ εὐεργετικώτατον χρυσόβουλλον, καὶ διὰ τοῦτο πάντα τὰ μοναστηριακὰ ἀκίνητα ὑπὸ τῶν ἀναγραφῶν ἡρπάζοντο (JGR, Α', σελ. 425· Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 1523). Πρβλ. καὶ Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ', σελ. 261.

Ο Ευστάθιος υποστήριζε τις προσπάθειες του Μανουήλ για την ανόρθωση του επιπέδου του μοναχισμού, αλλά και της εκκλησιαστικής στάθμης γενικότερα. Το γεγονός αυτό φαίνεται και στο *Περὶ ὑποκρίσεως* έργου του,³⁷⁴ όπου ασκεί δριμεία κριτική στην υποκριτική άσκηση διαφόρων ειδών «αγίων» ανθρώπων, όπως των στυλιτών, των δενδριτών, όσων ασκούσαν σε σπήλαια, και των σαλών, των οποίων μόνιμη ασχολία αποτελούσε η δημόσια επίδειξη του εαυτού τους.³⁷⁵ Η κριτική αυτή ταίριαζε, βέβαια, με την απόφαση του Μανουήλ Α΄ να απομακρύνει τέτοιου είδους ανθρώπους από τους δρόμους της Κωνσταντινούπολης.³⁷⁶

374. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 88-98.

375. Ό.π., σελ. 94.1 κ.ε.

376. Angold, *Church*, σελ. 355.

V. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ

1. Η επίδραση των πολιτικών αντιλήψεών του

Για να αποκτηθεί μία όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα των οικονομικών αντιλήψεων του Ευσταθίου, είναι απαραίτητο να μελετηθεί η σχέση τους με τις κοινωνικές και πολιτικές ιδέες του, οι οποίες, σε συνδυασμό με το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο έζησε, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της οικονομικής ιδεολογίας του. Με άλλα λόγια, πρέπει να εξετασθεί η διασύνδεση των οικονομικών ιδεών του τόσο με τις κοινωνικο-πολιτικές αντιλήψεις του, όσο και με το κοινωνικό περιβάλλον όπου αυτές διαμορφώθηκαν. Βέβαια, πρέπει να διευκρινισθεί ότι δεν θα εξαντληθεί η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Ευσταθίου, αλλά θα εξετασθούν οι ιδέες εκείνες που κατά πάσα πιθανότητα συνέβαλαν στον σχηματισμό των οικονομικών αντιλήψεών του.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου απηχούν πολύ συχνά τις αξίες και τα ιδανικά της αριστοκρατίας.¹ Η επι-

1. Η έννοια της «αριστοκρατίας» στο Βυζάντιο, αν και εξαιρετικά ασαφής, χρησιμοποιείται κατά κόρον από τους σύγχρονους ιστορικούς, προκειμένου να προσδιορίσει την κοινωνική ομάδα που βρισκόταν αμέσως κάτω από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Η αμφισημία του όρου, όμως, έχει συχνά οδηγήσει στην απεικόνιση της συγκεκριμένης ομάδας με πολλούς διαφορετικούς τρόπους (βλ. I.A. Antonopoulou, «La question de l'«aristocratie» byzantine. Remarques sur l'ambivalence du terme «aristocratie» dans la recherche historique contemporaine», *Σύμμεικτα* 15: *Μνήμη Νίκου Οικονομίδη* [2002], σελ. 257-264). Μάλιστα, η έννοια «αριστοκρατία» στο Βυζάντιο συχνά αλληλεπικαλύπτεται με την έννοια «άρχουσα τάξη» (M. Angold, «Introduction», στο του ιδίου (επιμ.), *Aristocracy*, σελ. 1-9, ειδ. 1). Το πρόβλημα έγκειται στο ότι η ευγενική καταγωγή – που επιτρέπει την κληροδότηση της κοινωνικής θέσης –, αν και τη θεωρούσαν πάντοτε πολύ σημαντική, δεν ανέκοψε τη συνεχή ανανέωση της βυζαντινής «αριστοκρατίας». Η δυνατότητα κοινωνικής μεταβολής από κάτω προς τα πάνω, και αντίθετα, ήταν αναμφισβήτητη (Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 98). Συνεπώς, όπως έχει επισημάνει ο H.-G. Beck, είναι δόκιμο να αποκαλείται η τάξη αυτή «αριστοκρατία», με την προϋπόθεση ότι υπάρχει επίγνωση μεν της πολυσημίας της συγκεκριμένης έννοιας, έλλειψη δε κάποιας καλύτε-

σήμανση, επομένως, κάποιων χαρακτηριστικών της βυζαντινής αριστοκρατίας της περιόδου των Κομνηνών και των αλλαγών που επήλθαν στις τάξεις της στα τέλη του 12ου αιώνα διευκολύνει την προσπάθεια να εντοπισθεί ο βαθμός επίδρασης του αριστοκρατικού περιβάλλοντος στην οικονομική ιδεολογία του Ευσταθίου.

Για την καλύτερη κατανόηση της σύνθεσης της βυζαντινής αριστοκρατίας κατά τον 12ο αιώνα χρειάζεται να γίνει μία σύντομη αναδρομή στην κατάσταση που επικρατούσε στους κόλπους της τον προηγούμενο αιώνα. Στις μέρες μας, η εικόνα που έχουμε για την εξέλιξη της αριστοκρατίας κατά τον 11ο αιώνα και εξής έχει διαμορφωθεί καθοριστικά από τις μελέτες του Α. Kazhdan.² Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια ιστορικοί, όπως ο J.-Cl. Cheynet, έχουν διορθώσει το σχήμα του Kazhdan. Σημαντικά είναι, μεταξύ άλλων, τα συμπεράσματα του Cheynet κατά της ύπαρξης του διπόλου στρατιωτική-πολιτική αριστοκρατία – που δεν αποτελεί πάντως επινόηση του Kazhdan –³, στηριζόμενου κυρίως στην πολυπλοκότητα των γάμων μεταξύ των μελών των δύο «αριστοκρατικών ομάδων», η οποία καθιστούσε ρευστό τον απόλυτο προσδιορισμό της ταυτότητας των μελών τους.⁴ Λαμβάνοντας υπ' όψιν αυτά τα δεδο-

ρης (*Βυζαντινή χιλιετία*, σελ. 327). Βλ., ενδεικτικά, τις πολύ ενδιαφέρουσες εισαγωγικές παρατηρήσεις του C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Οξφόρδη 2005, σελ. 153-155, για τα χαρακτηριστικά των αριστοκρατιών στην πρώιμη μεσαιωνική Ευρώπη.

2. Ιδιαίτερα από το κλασικό πλέον έργο του Kazhdan, *Sozial'nij sostav gospodstvujuščego klassa Vizantii XI-XII vv.*, Μόσχα 1974 (βλ. την βιβλιοκρισία της I. Sorlin, «Publications soviétiques sur le XIe siècle», *TM* 6 [1976], σελ. 367-398, ειδ. 367-380). Μία νέα, αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση έχει δημοσιευθεί: Α.Ρ. Kazhdan – S. Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Παλέρμιο 1997 (βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα βιβλιοκρισία του J.-Cl. Cheynet, «The Byzantine Aristocracy in the 10th-12th Centuries: A Review of the Book by A. Kazhdan and S. Ronchey [αγγλική μτφρ. του “L'aristocrazia bizantina nei secoli X-XII: a proposito del libro di A. Kazhdan e S. Ronchey”, *Rivista Storica Italiana* 113/2 [2001], σελ. 413-440]», στο του ιδίου, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function* [Variorum Collected Studies Series, 859], Άλντερσοτ 2006, αρ. II).

3. Για την προϋστορία του διπόλου αυτού στην ιστοριογραφία, βλ. W.E. Kaegi, «The Controversy about Bureaucratic and Military Factions», *BF* 19 (1993), σελ. 25-33, ειδ. 25-27.

4. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia, 9], Παρίσι 1990, σελ. 191-198. Πρβλ. Kaegi, «The Controversy...», ό.π., σελ. 25-33. Επίσης, ο H.-G. Beck, αναφερόμενος στο «στρατιωτικό κόμμα» και στο «κόμμα των πολιτικών» του 11ου αιώνα έχει επισημάνει ότι δεν ήταν απαραίτητο να ανήκει κάθε στρατιωτικός στο «στρατιωτικό κόμμα», ούτε κάθε φορέας πολιτικών αξιωμάτων στο «κόμμα των πολιτικών». Επιπλέον, η μεταπήδηση από τη μία παράταξη στην άλλη δεν

μένα και αποφεύγοντας κυρίως τις υπεραπλουστεύσεις, το σχήμα του Kazhdan μπορεί να διορθωθεί σε επιμέρους σημεία και να αποδώσει σε γενικές γραμμές τα χαρακτηριστικά της αριστοκρατίας τη συγκεκριμένη περίοδο.

Χαρακτηριστικό της άρχουσας τάξης μέχρι τον 11ο αιώνα ήταν η κάθετη κινητικότητα. Δεν υπήρχε έννοια της ευγένειας με νομικό περιεχόμενο και η αλλαγή στην κοινωνική κλίμακα από κάτω προς τα πάνω ή αντίστροφα ήταν απολύτως δυνατή. Η κατώτερη αριστοκρατία σχηματιζόταν κυρίως από τους επαρχιακούς γαιοκτήμονες μέσης οικονομικής στάθμης, ενώ η ανώτερη βυζαντινή αριστοκρατία ήταν η αυτοκρατορική αριστοκρατία, η οποία λάμβανε τους αυλικούς τίτλους και συμμετείχε στην άσκηση της κρατικής εξουσίας επί του πληθυσμού.⁵ Εντούτοις, κατά τον 11ο αιώνα η ανώτερη αριστοκρατία διαιρέθηκε σε δύο βασικές ομάδες, με κριτήριο τα καθήκοντα (στρατιωτικά ή πολιτικά) με τα οποία κάθε ομάδα ήταν επιφορτισμένη.⁶

Η πρώτη ομάδα, η στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων, σχηματιζόταν από οικογένειες που κατείχαν τις σχετικά μεγάλες έγχειες ιδιοκτησίες και τις σημαντικότερες στρατιωτικές θέσεις, ενώ εκπλήρωναν και τις διοικητικές λειτουργίες στην κρατική μηχανή.⁷ Οι οικογένειες αυτές κατάγονταν κατά κύριο λόγο από τις επαρχίες της μεθορίου: στα ανατολικά, από την Καππαδοκία, την Αρμενία και τη Συρία, και στα βορειοδυτικά, από τη Βουλγαρία και τη Μακεδονία. Οι στενές σχέσεις των μελών της στρατιωτικής αριστοκρατίας με τις επαρχίες της καταγωγής τους αντικατοπτρίζεται στο γεγονός ότι ακόμα και όταν εγκαθίσταντο στην Κωνσταντινούπολη και γίνονταν μέρος της αυτοκρατορικής ιεραρχίας, δεν διέκοπταν τους δεσμούς με τον τόπο καταγωγής τους. Άλλωστε, στις ιδιαίτερες πατρίδες τους διατη-

αποτελούσε καθόλου σπάνιο φαινόμενο, καθώς η πολιτική πρακτική και η ιδιοτέλεια έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Δεν πρέπει, επίσης, να παραβλέπεται ότι ακόμα και ένας ένθερμος «στρατιωτικός» μπορούσε να βοηθήσει στην ανατροπή ενός αυτοκράτορα που προερχόταν από το «κόμμα» του, όταν ο αυτοκράτορας αυτός δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες του «κόμματος». Ο Beck αναφέρει ως παράδειγμα την περίπτωση του Ισαακίου Α' Κομνηνού (1057-1059) (Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σελ. 337). Βλ. επίσης Magdalino, «Snobbery», σελ. 66: ... *court nobility and civic nobility are nowhere presented as mutually exclusive, and in a sense the difference between them was mainly one of degree.*

5. Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 98-99.

6. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 107.

7. Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 99.

ρούσαν οἴκους, προάστεια, ανάκτορα ή μικρά φρούρια, όπου είχαν τη δυνατότητα να αποσυρθούν σε περίπτωση που οι καταστάσεις δεν εξελίσσονταν ευνοϊκά για αυτούς και έχαναν την αυτοκρατορική εύνοια. Οι δεσμοί αυτοί εξηγούν τον λόγο για τον οποίο οι οικογένειες της στρατιωτικής αριστοκρατίας λάμβαναν το όνομά τους από τον τόπο που βρισκόταν η κτηματική τους περιουσία (π.χ. οι Βοτανειάται από τη Βότανη ή οι Δαλασσηνοί από τη Δάλασσα).⁸ Αν και η ομάδα της στρατιωτικής αριστοκρατίας παρουσίαζε αρκετές ομοιότητες με τους βαρώνους της Δυτικής Ευρώπης, σε καμία περίπτωση, ωστόσο, δεν διέθετε την αυτονομία τους, καθώς τα μέλη της ήταν αυτοκρατορικοί λειτουργοί που μπορούσαν να υποστούν από απόλυση και κατάσχεση της περιουσίας τους μέχρι εξορία. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια να συνδεθεί στενά η βυζαντινή αριστοκρατία με την Κωνσταντινούπολη και την αυτοκρατορική αυλή,⁹ και μόνο ίσως κατά τα τέλη του 12ου αιώνα σχηματίστηκε ένα στρώμα επαρχιακής αριστοκρατίας, το οποίο, ενώ δεν βρισκόταν στην άμεση αυτοκρατορική υπηρεσία, λάμβανε τους ανώτατους αυτοκρατορικούς τίτλους.¹⁰

Τη δεύτερη ομάδα, την υπαλληλική αριστοκρατία, αποτελούσαν οι αριστοκρατικές οικογένειες που βρίσκονταν στην αυτοκρατορική υπηρεσία και κατείχαν τα αξιώματά τους από γενιά σε γενιά. Οι αξιωματούχοι αυτοί ήταν συνήθως επικεφαλής των γραμματειών, δικαστές και φοροεισπράκτορες, ασκούσαν δηλαδή τις αστικές λειτουργίες (δικαστικές και φορολογικές) της κρατικής μηχανής. Ονόματα γνωστά από τις πηγές του 11ου και του 12ου αιώνα (π.χ. Ξηροί, Καματηροί, Ξιφιλίνοι) ανήκαν σε αυτή την αριστοκρατική ομάδα, χωρίς να αποκλείονται από τις τάξεις της, έστω και περιστασιακά, πρόσωπα από άσημες οικογένειες. Οι οικογένειες που σχημάτιζαν την υπαλληλική αριστοκρατία κατάγονταν κυρίως από την Κωνσταντινούπολη, την ηπειρωτική Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου και τις παραθαλάσσιες πόλεις της Μικράς Ασίας. Πολλές από τις οικογένειες αυτές είχαν σχέση με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, έχοντας στο παρελθόν ασκήσει εμπορικά και βιοτεχνικά επαγγέλματα. Το γεγονός αυτό συχνά αντικατοπτριζόταν στα επώνυμά τους, καθώς ορισμένα από αυτά προέρχονταν από τα επαγγέλματά

8. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 107-108.

9. H. Ahrweiler, «Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités», *TM* 6 (1976) σελ. 99-124, ειδ. 104-110.

10. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 110.

τους (π.χ. Σαπουνάδες, Φουρνάτριοι) ή από συνοικίες της Κωνσταντινούπολης (π.χ. Βλαχερνίται, Μακρεμβολίται).¹¹ Τα περιουσιακά στοιχεία της υπαλληλικής αριστοκρατίας αποτελούνταν κυρίως από ιδιόκτητες οικίες στην πόλη και διάφορα παραχωρούμενα δικαιώματα, όπως *χαριστίκια*, κτιτορικά προνόμια για την ίδρυση μοναστηριών,¹² *έπισκέψεις*¹³ και *σολέμνια*.¹⁴

Είναι αξιοσημείωτο ότι στους κόλπους της υπαλληλικής αριστοκρατίας περιλαμβάνονταν άτομα ιδιαίτερης μόρφωσης, όπως ρήτορες, νομικοί και θεολόγοι και ήταν η μερίδα αυτή που επάνδρωνε τον ανώτερο κλήρο, τους επισκόπους των επαρχιών και τους διακόνους της Αγίας Σοφίας.¹⁵ Φαίνεται, επίσης, ότι είχαν διαμορφωθεί σχετικά σταθεροί πόλοι στην κορυφή της εκκλησιαστικής ιεραρχίας: οι επαρχιακοί μητροπολίτες και επίσκοποι συνιστούσαν έναν από αυτούς, και προκύπτει ότι είχαν δεσμούς σε κάποιο βαθμό με την τοπική αριστοκρατία. Έναν άλλον πόλο αποτελούσαν οι διάκονοι της Αγίας Σοφίας και οι αξιωματούχοι του πατριαρχείου, οι οποίοι ευθύνονταν για τα αρχεία και το ταμείο της Εκκλησίας, ασκούσαν οικονομικά και δικαστικά καθήκοντα και συνδέονταν στενά με τους κρατικούς λειτουργούς και τους λογίους της Κωνσταντινούπολης.¹⁶ Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι η θέση της υπαλληλικής αριστοκρατίας ήταν περισσότερο ασταθής από εκείνη της

11. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 111· Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 99.

12. Σχετικά με τα κτιτορικά δικαιώματα, βλ. E. Papagianni, «Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1059-1069, ειδ. 1062-1063.

13. Οι *έπισκέψεις*, που αποτελούσαν είδος προνομιούχου γαιοκτησίας, ήταν κτήματα μεγάλης έκτασης, τα οποία κατείχε ο αυτοκράτορας, η αυτοκρατορική οικογένεια ή η αριστοκρατία υπό πλήρη ιδιοκτησία. Οι *έπισκέψεις* αποτελούσαν προνομιούχες φορολογικές και ίσως διοικητικές περιφέρειες (N. Σβορώνος, «Οι ανεξαρτητοποιημένες περιοχές και οι *έπισκέψεις*», στο *ΙΕΕ*, Θ', σελ. 72· του ιδίου, *Η βυζαντινή επαρχία, Πέντε μαθήματα*, χ.τ. [1991], σελ. 84. Βλ. επίσης, M.C. Bartusis, «Episkepsis», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 717· Magdalino, *Manuel*, σελ. 164-168, 234-235).

14. Τα *σολέμνια* αποτελούσαν μεγάλες εκχωρήσεις μετρητών από φορολογικά έσοδα, τις οποίες παραχωρούσαν αυτοκράτορες σε μοναστήρια και γαιοκτήμονες. Από τις διάφορες μορφές που έπαιρνε το *σολέμνιον*, το *λογίσμιον σολέμνιον* συνίστατο στη μεταβίβαση φορολογικών εσόδων απευθείας από τον φορολογούμενο, χωρίς να μεσολαβήσει το κράτος, ενώ το *παρεχόμενον σολέμνιον* το κατέβαλλε ο διοικητής μιας επαρχίας από τα φορολογικά έσοδά της (Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 139-142. Βλ. επίσης, M.C. Bartusis, «Solemnion», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1924· Lemerle, *Agrarian History*, σελ. 83-85).

15. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 111· Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 99.

16. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 116.

στρατιωτικής, καθώς ο αυτοκράτορας μπορούσε να προαγάγει, να υποβιβάσει ή να παύσει από τα καθήκοντά του έναν πολιτικό αξιωματούχο κατά τη βούλησή του, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξαν αριστοκρατικές οικογένειες που διατήρησαν τα αξιώματα και το κύρος τους στην κρατική διοίκηση επί αιώνες.¹⁷

Στα μέσα του 11ου αιώνα η κάθετη κινητικότητα λειτουργεί πλήρως και ενθαρρύνεται η συμμετοχή αστικών στοιχείων (κατά κύριο λόγο από την Κωνσταντινούπολη) στη διοίκηση της αυτοκρατορίας.¹⁸ Η μαρτυρία του Μιχαήλ Ατταλειάτη (1020/30 - μετά 1085) σχετικά με τον μεγάλο αριθμό των συγκλητικών στους οποίους εκχωρούνταν αμοιβές κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη φαίνεται ότι συνηγورεί υπέρ αυτής της επισήμανσης και επιτρέπει το συμπέρασμα ότι εκείνη την περίοδο πολλοί ξένοι και έμποροι της Κωνσταντινούπολης είχαν εισχωρήσει στις τάξεις των συγκλητικών.¹⁹

17. Ό.π., σελ. 112-113.

18. Ό.π., σελ. 117. Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος (1042-1055) και ο Κωνσταντίνος Ι' Δούκας (1059-1067), μάλιστα, είχαν απονείμει τιμητικούς τίτλους σε ανθρώπους της αγοράς, αφού θεωρούσαν απαραίτητη την υποστήριξή τους για την εδραίωση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Η συγκεκριμένη πολιτική πήγαζε από την κατανόηση του γεγονότος ότι ο έλεγχος της Κωνσταντινούπολης ήταν στενά συνδεδεμένος με την υποστήριξη των εμπορικών και βιοτεχνικών κύκλων, που αντιπροσώπευαν τον νέο πλούτο στην πρωτεύουσα. Και οι άνθρωποι της αγοράς, όμως, ήταν πρόθυμοι να προσφέρουν την υποστήριξή τους με αντάλλαγμα μία θέση στην αυτοκρατορική ή στην πατριαρχική διοίκηση ή σε κάποιο δικαστήριο, αφού ο πλούτος μόνο δεν μπορούσε να τους προσδώσει κύρος. Οι αυτοκράτορες ικανοποιούσαν αυτό το αίτημα για κύρος ιδιαίτερα σε στιγμές που η εξουσία τους ήταν ασταθής (Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 165. Βλ. επίσης, Sp. Vryonis, Jr., «Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century», *DOP* 17 [1963], σελ. 287-314, ειδ. 308-314 [= του ιδίου, *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World*, Λονδίνο 1971 (Collected Studies, 7), αρ. III]· Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σελ. 347· Dagron, «Urban Economy», σελ. 415· Papagianni, «Legislation», σελ. 1092). Έτσι, τον 11ο αιώνα το κράτος, έχοντας ανάγκη ολοένα περισσότερους αφοσιωμένους υπαλλήλους, εμφύσησε νέα πνοή στον θεσμό της συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος για τρεις τουλάχιστον αιώνες είχε αδρανήσει σε μεγάλο βαθμό, και επέτρεψε στους κρατικούς υπαλλήλους να εισέλθουν στη σύγκλητο, χωρίς να απαιτείται πάντοτε να είναι ανώτατοι υπάλληλοι. Το μέτρο αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των συγκλητικών σε αρκετές χιλιάδες, ενώ το κράτος επιχορηγούσε το αξίωμα του συγκλητικού από το δημόσιο ταμείο, ανταμείβοντας με αυτόν τον τρόπο την υποστήριξη των συγκλητικών (Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 272).

19. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, έκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker, *Michaelis Attaliotae Historia* [CSHB], Βόννη 1853, σελ. 275.12-22: *πᾶσα γὰρ ἡ σύγκλητος, ὑπὲρ*

Εντούτοις, η κατάσταση στους κόλπους της αριστοκρατίας, που μόλις περιγράφηκε, μεταβάλλεται από τα τέλη του 11ου αιώνα με την ανάρρηση της δυναστείας των Κομνηνών στην εξουσία. Η ανώτατη στρατιωτική αριστοκρατία αναδεικνύεται στην κυρίαρχη κοινωνική ομάδα της αυτοκρατορίας, σχηματίζοντας έναν ευρύ συνασπισμό ισχυρών οικογενειών (Κομνηνοί, Δούκαι, Παλαιολόγοι, Μελισσηνοί κ.ά.), που συνδέονται μεταξύ τους με επιγαμίες.²⁰ Οι οικογένειες αυτές διαμορφώνουν ένα είδος φατρίας γύρω από τη δυναστεία των Κομνηνών, η οποία μονοπωλεί τα ανώτερα στρατιωτικά και διοικητικά αξιώματα. Όσες οικογένειες της στρατιωτικής αριστοκρατίας δεν ανήκουν στη φατρία αυτή χάνονται από το προσκήνιο ή υποβιβάζονται στις τάξεις της υπαλληλικής αριστοκρατίας.²¹ Από τις αρχές του 12ου αιώνα οι παλαιοί τίτλοι (πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος κ.ά.) αντικαθίστανται από νέους (σεβαστοκράτωρ, πρωτοσέβαστος, σεβαστός), οι οποίοι απονέμονται με κριτήριο τον βαθμό συγγένειας και τονίζουν την οικογενειακή σχέση με τον αυτοκράτορα· για παράδειγμα, ο τίτλος του σεβαστοκράτορος απονέμεται στους γιους του αυτοκράτορα και εκείνος του σεβαστοῦ στους ανιψιούς του.²² Όλες αυτές οι αλλαγές επισημαίνουν τη ριζική μεταβολή

μυριάδας ἀνδρῶν παραμετρομένη, κατ' ἄνδρα καὶ κεφαλὴν μεγάλων ἡξιούντο τιμῶν. τετραρίθμους καὶ πενταρίθμους βαθμοὺς ὑπερβαίνουσιν, ὥς μὴδὲ αὐτὸν τὸν πρωτοβεσιτιάριον ἐκ τοῦ βασιλέως δύνασθαι παραλαμβάνειν τοὺς τιμωμένους καὶ τὰς ἀξίας ἐπιφωνεῖν, ἀλλὰ συναντᾶσθαι παρὰ τῶν τιμῶν συχνῶς καὶ ὑποστρέφειν ἐπὶ τὴν προβολὴν καὶ αὐθις ἀνθυποστρέφειν, ἥ καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἰστάμενον ἄλλ' ἐπ' ἄλλοις καταλαμβάνοντας ἐπισπεύδειν αὐτ.. τὰς τιμωμένων ἐκφωνήσεις, καὶ μόχθον σχεῖν τηλικούτον ὅσος αὐτῷ καὶ τὴν φωνὴν περιέκοψεν. Πρβλ. καὶ Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 117.

20. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 212· P. Magdalino, «Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik», *Speculum* 58/2 (1983), σελ. 326-346, ειδ. 336 [= του ιδίου, *Tradition*, αρ. VIII].

21. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 117.

22. Το νέο σύστημα αξιωματών που δημιούργησε ο Αλέξιος Α' βασιζόταν στον τίτλο του σεβαστοῦ (ὅρος που ισοδυναμούσε με το λατινικό *αύγουστος*). Ο τίτλος αυτός δεν είχε απονεμηθεί συχνά πριν την ανάρρηση του Αλεξίου στην εξουσία, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αλέξιος ήταν ένας από εκείνους που τον είχαν λάβει. Χρησιμοποιώντας αυτόν τον τίτλο ως ρίζα, δημιούργησε τους ανώτερους τίτλους σεβαστοκράτωρ, πανυπερσέβαστος και πρωτοσέβαστος. Γενικά, οι εξ αίματος ή οι εξ αγχιστείας συγγενείς του αυτοκράτορα λάμβαναν τον τίτλο του σεβαστοῦ και τοποθετούνταν με αυτόν τον τρόπο στις ανώτερες θέσεις της αυλικής ιεραρχίας. Βλ. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 213· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 117-118· A. Kazhdan, «Sebastos», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1862-1863· Magdalino, *Manuel*, σελ. 181-185· Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ.

που υπέστη ο χαρακτήρας της βυζαντινής ιεραρχίας: τα υψηλότερα αξιώματα στην αυλή απονέμονταν αποκλειστικά στα μέλη της διευρυμένης αυτοκρατορικής οικογένειας.²³ Έτσι, η φατρία των Κομνηνών συνιστούσε μία ομάδα με ξεχωριστή θέση μέσα στην ιεραρχία, τοποθετημένη πέρα και πάνω από τη σύγκλητο.²⁴ Όμως, η συμμετοχή της ευρύτερης αυτοκρατορικής οικογένειας στην εξουσία σε αυτόν τον πρωτοφανή βαθμό επέφερε μία πολύ σημαντική συνέπεια: οι αριστοκρατικές οικογένειες που ανήκαν στη φατρία των Κομνηνών εξελίχθηκαν στο κατεξοχήν στήριγμα του θρόνου. Δεν είναι τυχαίο ότι παρ' όλο που ο Αλέξιος Α΄ αντιμετώπισε καταστάσεις που θα είχαν οδηγήσει αυτοκράτορες προηγούμενων εποχών στην πτώση, παρέμεινε αλώβητος στον θρόνο, επειδή είχε την πολύτιμη υποστήριξη των αριστοκρατικών οικογενειών που χάρι σε αυτόν νέμονταν την εξουσία.²⁵

Ο Ιωάννης Ζωναράς έχει συνοψίσει μέσα σε λίγες γραμμές τις αλλαγές που επέβαλε ο Αλέξιος Α΄ στη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας:

*τῷ δὲ μέλημα μᾶλλον ἢ τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν γέγονε τῆς πολιτείας ἀλλοίωσις, καὶ τὸ μεταλλάξαι ταῦτα ἔργον ἦν αὐτῷ σπουδαιότατον, καὶ τοῖς πράγμασιν οὐχ ὡς κοινοῖς οὐδ' ὡς δημοσίοις ἐκέχρητο καὶ ἑαυτὸν οὐκ οἰκονόμον ἤγητο τούτων, ἀλλὰ δεσπότην, καὶ οἶκον οἰκεῖον ἐνόμιζε καὶ ὠνόμαζε τὰ βασίλεια.*²⁶

Με τη σειρά του, ο πατριάρχης Αντιοχείας Ιωάννης Ε΄ Οξείτης θεωρούσε ότι οι συγγενείς του αυτοκράτορα είχαν καταστεί η μεγαλύτερη πληγή της αυτοκρατορίας:

Ἐπ' ἀληθείας γάρ, ὃ βασιλεῦ, πρὸς λύμην μεγίστην καὶ τῇ βασιλείᾳ καὶ ἡμῖν πᾶσι τὸ συγγενές σοι κατέστη· ἕκαστος γὰρ βασιλικῶς ζῆν τε καὶ εὐπορεῖν ἐθέλοντες, τὸ οἰκεῖον κέρδος τοῦ κοινῇ συμφέροντος περὶ πλείονος ἄγοντες, σοὶ μὲν χρημάτων σπάνιν καὶ τὸ πλεονεκτεῖν

300. Τον τίτλο του σεβαστοκράτορος, ειδικότερα, έφεραν οι Έλληνες ηγεμόνες της Θεσσαλίας κατά τον 13ο και 14ο αιώνα· βλ. Ι.Κ. Βογιατζίδης, «Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων. Ἱστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), σελ. 139-175, ειδ. 140-141.

23. Angold, *Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, σελ. 213.

24. Magdalino, «Snobbery», σελ. 64· του ιδίου, *Manuel*, σελ. 182.

25. Angold, *Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, σελ. 214.

26. Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, XVIII.29.22, έκδ. Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum*, τ. III [CSHB], Βόννη 1897, σελ. 766,11-16.

*ἀναγκάζεσθαι καὶ προσκρούειν Θεῷ, τῷ κοινῷ δὲ παντοδαπὰς προὔξεν-
νησαν ζημίας καὶ θλίψεις.*²⁷

Με την επικράτηση της φατρίας των Κομνηνών μοιραία δημιουργήθηκε ρήγμα μεταξύ της στρατιωτικής και της υπαλληλικής αριστοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι τότε οι γάμοι μεταξύ μελών των δύο αριστοκρατικών ομάδων αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο, ενώ οικογένειες της υπαλληλικής αριστοκρατίας αναλάμβαναν συχνά στρατιωτικά καθήκοντα. Η σταθεροποίηση, όμως, αυτής της ολιγάριθμης κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας, την οποία αποτελούσαν στρατιωτικοί και μεγάλοι γαιοκτήμονες, επέφερε μία σειρά από πολύ σημαντικές συνέπειες: η σημαντικότερη από αυτές ήταν ότι η κωνσταντινουπολίτικη αριστοκρατία των συγκλητικών, η ανώτερη μερίδα της υπαλληλικής αριστοκρατίας, η οποία είχε στενούς δεσμούς με τους εμπορικούς και τοκογλυφικούς κύκλους και με την Εκκλησία, και ουσιαστικά ασκούσε την εξουσία τον 11ο αιώνα, άρχισε να θεωρείται κοινωνικά κατώτερη και περιορίστηκε σε δευτερεύουσες θέσεις στην κρατική διοίκηση.²⁸ Ως αποτέλεσμα, μετά την επικράτηση της φατρίας των Κομνηνών, τα περισσότερα ευνοημένα μέλη της υπαλληλικής αριστοκρατίας κατέλαβαν δικαστικές και διοικητικές θέσεις, ενώ τα λιγότερα ευνοημένα αναγκάστηκαν να αναζητήσουν υπηρεσία στους οίκους των ισχυρών.²⁹ Οι γάμοι, βέβαια, μεταξύ μελών της δυναστείας των Κομνηνών και μελών της διοικητικής γραφειοκρατίας θεωρούνταν πλέον ανεπιθύμητοι. Μία άλλη συνέπεια της επικράτησης των Κομνηνών εντοπίζεται στο γεγονός ότι η πρόσβαση στην εξουσία δεν επιτρεπόταν πλέον στους ευνούχους και τους αλλοδαπούς μισθοφόρους.³⁰

Είναι πολύ χρήσιμη η επισήμανση ότι ο Αλέξιος Α΄ ήταν εχθρικός προς τη σύγκλητο και τους εμπορικούς και βιοτεχνικούς κύκλους. Η στάση του αυτή αντικατοπτρίζεται σε πολλά μέτρα του και δίνει τον τόνο για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε το αστικό περιβάλλον κατά τη βασιλεία των τριών πρώτων Κομνηνών αυτοκρατόρων. Οι ίδιες οι ιδεολογικές προκαταλήψεις του Αλεξίου Α΄ μπορούν να φωτι-

27. Ιωάννης Οξείτης, *Λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*, ἐκδ. P. Gautier, «Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène», *REB* 28 (1970), σελ. 5-55, εἰδ. 41.21-43.1.

28. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 118· Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 103.

29. Magdalino, «Aspects...», ὁ.π., σελ. 336-337.

30. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 118.

σθούν από τα γεγονότα της ανάρρησής του στον θρόνο.³¹ Δεν είναι ίσως τυχαίο το γεγονός ότι οι στρατιώτες του είχαν επιτεθεί σε πολλά μέλη της συγκλήτου κατά τη διάρκεια του πραξικοπήματός του.³² Επιπλέον, σύμφωνα με τον Ιωάννη Ζωναρά, ο Αλέξιος ακύρωσε πολλά από τα μέτρα του προκατόχου του Νικηφόρου Γ'.³³ Αντιμετωπίζοντας έλλειψη χρημάτων στην αρχή της βασιλείας του, περιέκοψε τα ετήσια δώρα (*ἐτησίας δόσεις*) που παραδοσιακά συνόδευαν τα διάφορα αξιώματα – πλήττοντας κυρίως τους εμπορικούς και βιοτεχνικούς κύκλους που είχαν ευνοηθεί από το προηγούμενο καθεστώς –,³⁴ ενώ προέβη επίσης σε κατασχέσεις περιουσιών συγκλητικών (*τῶν συγκλητικῶν οὐσίας*).³⁵ Μας πληροφορεί, ακόμα, ότι δεν συμπεριφερόταν στη σύγκλητο με τιμή, αλλά επιθυμούσε να την ταπεινώνει.³⁶

Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι ο Αλέξιος Α' έκανε την παρακάτω διάκριση μεταξύ του μεγάλου αριθμού των συγκλητικών, που είχε προκύψει τον 11ο αιώνα: υποστήριζε και θεωρούσε άξιους μόνον εκείνους που είχαν αριστοκρατική καταγωγή, ενώ αντίθετα υποτιμούσε όσους προέρχονταν από τις συντεχνίες των εμπόρων και των βιοτεχνών.³⁷ Το γεγονός αυτό διαφαίνεται ενδεχομένως σε μία πολυσυζητημένη *Νεαρά*

31. Hendy, *Studies*, σελ. 583.

32. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 240.

33. Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, XVIII.21.4, ό.π., σελ. 731,6-11: *μήπω δὲ σχεδὸν τοὺς πόδας τῇ βασιλείᾳ ἐρείσαντες αὐτίκα πολλῶν τοῦ Βοτανειάτου πράξεων σχολὴν κατεψήφισαντο, καὶ οὐδ' ἐξότου ἦσαν ἐπιχειρηκότες τῇ τυραννίδι τὴν ἀθέτησιν τοῖς παρ' ἐκείνου πραχθεῖσιν ἐπήνεγκαν, ἀλλὰ καὶ τοῦτον ὑπερήλαντο τὸν καιρόν, καὶ πολλὰ τῶν ἐκείνῳ πεπραγμένων βασιλικῶς ἀνηρήκασιν οὗτοι ῥήματι βραχυσυλλάβῳ τυραννικῶς. Εἶναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι επί της βασιλείας του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη σημειώθηκε το απόγειο της επιρροῆς της συγκλήτου, την έγκριση της οποίας επιζητούσε ο αυτοκράτορας για τα νομοθετικά του μέτρα (Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 240).*

34. Hendy, *Studies*, σελ. 584.

35. Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, XVIII.21.14, ό.π., σελ. 733,1-3: *καὶ ὁ κρατῶν σπανίζων χρημάτων τάς τε τοῖς ἀξιώμασιν ἀνηκούσας ἀνέκαθεν ἐτησίας δόσεις ἐξέκοψε καὶ τὰς τῶν συγκλητικῶν οὐσίας προσαφηρεῖτο.*

36. Ό.π., XVIII.29.23, σελ. 766,17-19: *καὶ τοὺς τῆς συγκλήτου βουλῆς οὔτε τιμῆς ἤς ἐχρῆν ἡξίου οὔτε πρόνοιαν αὐτῶν ἐτίθετο κατὰ τὸ ἀνάλογον, μᾶλλον μέντοι καὶ ἔσπευσε ταπεινῶσαι τούτους.*

37. Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 300. Πρβλ. παραπάνω, σελ. 183-184, την αναφορά του Ευσταθίου στους τεχνίτες εκείνους που χάρη στο επάγγελμά τους ανέρχονταν κοινωνικά.

του 1091 ή 1106.³⁸ Το κείμενο αυτό εξετάζει, βάσει μίας υπόθεσης που εκδικάσθηκε ενώπιον του Αλεξίου, εάν κάποιος συγκλητικός που φέρει την ιδιότητα του επιχειρηματία διατηρεί το δικαίωμα να ορκίζεται κατ' ιδίαν ή αντίθετα ως επιχειρηματίας χάνει το δικαίωμα αυτό και οφείλει να ορκίζεται δημοσίως. Ο Αλέξιος απεφάνθη ότι:

... εκείνους τούς συγκλητικούς χρεών είναι οἴκοι ὁμνύειν, τούς μὴ εἰς σύστημα ὅλως καταγεγραμμένους, ὑποκείμενον τῷ ἐπάρχῳ, ἀλλὰ τὸ τοῦ ἀξιώματος φυλάττοντας μέγεθος· τούς δὲ συστηματικούς καὶ πραγματεύεσθαι βουλομένους, μὴ τοῦ προνομίου τούτου ἀπολαύειν. Ἀλλ' ἐπεὶ τὸ τῆς πραγματείας ἡρετίσαντο κέρδος καὶ τὸ συστηματικοὶ εἶναι μᾶλλον ἡγάπησαν, δημοσίᾳ τούτους ὁμνύειν, καθάπερ τούς μηδενὸς τετυχηκότας ἀξιώματος.³⁹

Έχει υποστηριχθεί ότι η απόφαση αυτή έπληττε ιδιαίτερα τους εμπορικούς και βιοτεχνικούς κύκλους που είχαν ωφεληθεί από τα μέτρα του Κωνσταντίνου Θ' και του Κωνσταντίνου Ι', έχοντας αποκτήσει θεσμοθετημένη κοινωνική θέση και πολιτικούς στόχους, αφού τα μέτρα των συγκεκριμένων αυτοκρατόρων είχαν παραγκωνίσει σε μεγάλο βαθμό τη διάκριση μεταξύ συγκλήτου και συντεχνιών.⁴⁰ Ωστόσο, αν και ο Αλέξιος Α' δεν φαίνεται να θεωρεί κατάλληλη δραστηριότητα για ένα μέλος της συγκλητικής αριστοκρατίας το εμπόριο, δεν το απαγορεύει, ούτε ακριβώς αντιμετωπίζει ως ασύμβατη την ιδιότητα του συγκλητικού με εκείνη του μέλους της συντεχνίας. Αυτό που απαιτεί είναι οι συγκλητικοί που αποτελούν ταυτόχρονα μέλη συντεχνίας να απωλέσουν τη συντεχνιακή τους ιδιότητα, εφόσον επιθυμούν να απολαμβάνουν πλήρη συγκλητικά προνόμια. Ο λόγος είναι ότι οι έμποροι που διατηρούσαν τη συγκλητική ιδιότητα, ερχόμενοι σε καθημερινή επαφή με την αγορά, είχαν ήδη απεμπολήσει μεγάλο μέρος του κοινωνικού τους γοήτρου, χωρίς να συντρέχει έτσι λόγος να ορκίζονται κατ' οίκον, μια διαδικασία που αποσκοπούσε ακριβώς στη διαφύλαξη του κύρους τους.⁴¹ Βέβαια,

38. Νεαρά Αλεξίου Α' Κομνηνού «περί τοῦ τούς συστηματικούς καὶ πραγματευτάς μὴ οἴκοι ὁμνύειν» (JGR, Α', σελ. 645-646· Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 1162a).

39. JGR, Α', σελ. 645. Πρβλ. και Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 242-243· Papagianni, «Legislation», σελ. 1091· Dagron, «Urban Economy», σελ. 415-416· Magdalino, *Manuel*, σελ. 147.

40. Βλ. Lemerle, *Cinq études*, σελ. 291-292· Hendy, *Studies*, σελ. 584.

41. Papagianni, «Legislation», σελ. 1092· Magdalino, «Snobbery», σελ. 68. Να σημειωθεί, επίσης, ότι με βάση τη συγκεκριμένη Νεαρά του Αλεξίου Α', αλλά και τη Νεαρά 55

δεν είναι γνωστό πόσο αυστηρά εφαρμόσθηκε η απόφαση του Αλεξίου από τους διαδόχους του, ούτε κατά πόσο μπορούσε να παρακαμφθεί.⁴² Σε κάθε περίπτωση, όμως, τα παραπάνω αποκαλύπτουν ότι η εμπλοκή των συγκλητικών σε εμπορικές δραστηριότητες κατά τη διάρκεια του 11ου και 12ου αιώνα αποτελούσε πραγματικότητα στην οικονομική ζωή της πρωτεύουσας.⁴³

Αν και ο πολιτικός της ρόλος υποβαθμίσθηκε, η σύγκλητος, που αντιπροσώπευε την παλαιά τάξη πραγμάτων, δεν προέβαλε καμία αξιολογική αντίδραση στον Αλέξιο. Αυτό οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι η ισχύς της συγκλήτου συνδεόταν άμεσα με την αυτοκρατορική εύνοια. Έτσι, οι συγκλητικοί ήταν διατεθειμένοι να αρκεσθούν σε ό,τι τους προσέφερε ο Αλέξιος, ακόμα και αν αυτό ήταν υποδεέστερες θέσεις.⁴⁴ Δεν ήταν, όμως, μόνο η σύγκλητος που τελικά υποτάχθηκε στον νέο αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος κατάφερε επίσης να επιβάλει την επιρροή του στην Κωνσταντινούπολη και να δαμάσει τον λαό της πρωτεύουσας, ο οποίος από το 1042 με την ανατροπή του Μιχαήλ Ε' (1041-1042) είχε καταστεί υπολογίσιμη πολιτική δύναμη.⁴⁵

Όσα αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής δείχνουν ότι η ιδεολογική στάση

του Μανουήλ Α' του έτους 1148 (Υπόμνησής τινος ἀπὸ ἰουδαίων χριστιανοῦ γενομένου, περιέχουσα ὁποῖός ἐστιν ὁ ὅρκος τῶν ἰουδαίων [JGR, Α', σελ. 373-375]), όπου γίνεται αναφορά στο Ἐπαρχικὸν Βιβλίον (Παρεξεβλήθη ἀπὸ τοῦ ἐπαρχικοῦ βιβλίου ὁ ὅρκος, ὃν ὁμνύουσιν οἱ ἰουδαῖοι, ὁ καὶ περιέχων οὕτως [ό.π., σελ. 375]), προκύπτει το συμπέρασμα ὅτι οἱ συντεχνίες συνέχισαν νὰ υπάγονται στὸν Ἐπαρχο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 12οῦ αἰῶνα καὶ θεωρητικὰ μέχρι τὸ 1204 (βλ. Hendy, *Studies*, σελ. 585). Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγεῖ καὶ ἡ Νεαρά 71 (1151 ἢ 1166) τοῦ Μανουήλ Α' (JGR, Α', σελ. 416-417· Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 1384), στὴν ὁποία ἀναφέρεται σχετικὰ μετὰ τὴ δυνατότητα συμμετοχῆς εὐυπόληπτων προσώπων στὴν τραπεζικὴ δραστηριότητα με ἐγκριση τοῦ Ἐπαρχοῦ: ὅσοι οὖν ἐξ ὑμῶν ἐξ ἀγορασίας, ὡς εἴρηται, ταῦτα κέκτησθε, προσκομισάτωσαν ἀξιόλογα πρόσωπα τῷ ἐπάρχῳ καὶ ἵνα δέξηται αὐτά, καὶ σφραγίσῃ τραπεζίτας ἀντ' αὐτῶν, κατὰ δωρεὰν καὶ ἄνευ συνηθείας καὶ δόσεως οἰασθήτινος (JGR, Α', σελ. 417). Βλ. καὶ Papagianni, «Legislation», σελ. 1092-1093.

42. Magdalino, *Manuel*, σελ. 157.

43. Papagianni, «Legislation», σελ. 1092.

44. Angold, *Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, σελ. 240-241.

45. Ό.π., σελ. 241. Γενικά για την πολιτική δύναμη των λαϊκών μαζών στην Κωνσταντινούπολη τον 11ο και 12ο αιώνα, βλ. P. Charanis, «The Role of the People in the Political Life of the Byzantine Empire: The Period of the Comneni and the Palaeologi», *ByzSt* 5/1-2 (1978), σελ. 69-79· L. Garland, «Political Power and the Populace in Byzantium Prior to the Fourth Crusade», *ByzSlav* 53 (1992), σελ. 17-52.

του Αλεξίου Α' – αλλά και της κυρίαρχης στρατιωτικής αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων – προς το αστικό περιβάλλον και ιδιαίτερα τις εμποροβιοτεχνικές τάξεις ήταν περιφρονητική.⁴⁶ Η ίδια στάση, ακόμα και αν δεν ήταν η επικρατούσα, φαίνεται πως άκμαζε και στα χρόνια των δύο επόμενων Κομνηνών αυτοκρατόρων, του Ιωάννη Β' και του Μανουήλ Α', μολονότι οι συγκεκριμένοι αυτοκράτορες είχαν ανατραφεί στην πρωτεύουσα, όπου αναμφίβολα θα είχαν κάποιου είδους επαφή με το αστικό περιβάλλον και τις αντιλήψεις του. Κατά τη διάρκεια της περιόδου που αρχίζει με την άνοδο του Αλεξίου Α' στο θρόνο (1081) και λήγει με τον θάνατο του Μανουήλ Α' (1180), η σύγκλητος, οι συντεχνίες και οι λαϊκές μάζες δεν διαδραμάτιζαν τίποτα περισσότερο από έναν εθιμοτυπικό ρόλο και είχαν τεθεί υπό αυστηρό έλεγχο. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι λίγο μετά τη λήξη της περιόδου αυτής τα παραπάνω σώματα αναλαμβάνουν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τους ρόλους που κατείχαν πριν το 1081.⁴⁷

Η αλλαγή αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι επί Ανδρονίκου Α' η στρατιωτική αριστοκρατία κατέρρευσε,⁴⁸ ενώ δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η λαϊκή εξέγερση που οδήγησε στην πτώση του Ανδρονίκου και ανέβασε τον Ισαάκιο Β' Άγγελο στον θρόνο,⁴⁹ δημιούργησε μία κατάσταση που ο νέος αυτοκράτορας έπρεπε να λάβει σοβαρά υπ' όψιν του, ανεξαρτήτως των ιδεολογικών του αντιλήψεων. Όπως έχει παρατηρήσει ο Α. Kazhdan, στα τέλη του 12ου αιώνα, η υπαλληλική αριστοκρατία, η οποία στηριζόταν στα ανώτερα στρώματα των επαγγελματιών και των εμπόρων και είχε στενούς δεσμούς με τους διανοούμενους, ενισχύθηκε για άλλη μία φορά.⁵⁰ Πάντως, ο Μ. Angold διορθώνει την άποψη του Α. Kazhdan: η εξέχουσα θέση της υπαλληλικής αριστοκρατίας δεν πρωτοεμφανίστηκε με το πραξικόπημα του Ανδρονίκου Α', το οποίο ο Α. Kazhdan έχει παρουσιάσει ως την εκδίχηση των γραφειοκρατών εναντίον των Κομνηνών. Η άνοδος αυτών των νέων οικογενειών σημειώθηκε περίπου στα μέσα της βασιλείας του Μανουήλ Α', όταν ο αυτοκράτορας άλλαξε την εικόνα του από πολεμιστή-καρδιοκατακτητή (*warrior playboy*) σε Νέο Ιουστινιανό. Η αυτοκρατορική κυ-

46. Hendy, *Studies*, σελ. 585.

47. Ό.π., σελ. 586.

48. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 119.

49. Brand, *Byzantium Confronts the West*, σελ. 70-73.

50. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 119.

βέρνηση έδωσε τότε έμφαση στη δικαιοσύνη και την υπεράσπιση της Ορθοδοξίας, και κατά την εποχή εκείνη νέες οικογένειες, όπως οι Καματηροί και οι Αγιοθεοδωρίται, απέκτησαν εξέχουσα θέση. Η περίοδος υπεροχής αυτών των οικογενειών, ωστόσο, άρχισε με την ανατροπή του Ανδρονίκου Α', ο διάδοχος του οποίου, Ισαάκιος Β' Άγγελος, αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό δικό τους δημιούργημα. Το γεγονός αυτό ίσως εξηγεί τον λόγο για τον οποίο ο Ισαάκιος Β' ανατράπηκε το 1195 από μία ομάδα στρατιωτικών οικογενειών, οι οποίες τον αντικατέστησαν με τον αδελφό του Αλέξιο Γ', γεγονός όμως που ελάχιστα αποδυνάμωσε τις οικογένειες της υπαλληλικής αριστοκρατίας.⁵¹

Η αινιγματική εκ πρώτης όψews αποτυχία του Κομνηνείου συστήματος μπορεί να αποδοθεί, μεταξύ άλλων, στη διαμάχη ανάμεσα στον γραφειοκρατικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας, που ανάγεται στην αρχαιότητα, και στους εξελισσόμενους «φεουδαρχικούς» τρόπους παραγωγής.⁵² Τον 12ο αιώνα στο Βυζάντιο επικρατεί η ανάπτυξη της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας σε βάρος της μικρής. Η εποχή των Κομνηνών είναι η περίοδος που η στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων κυριαρχεί στη βυζαντινή κοινωνία. Εντούτοις, ο βυζαντινός κρατικός οργανισμός και οι θεσμοί του, που έχουν επιβιώσει από την αρχαιότητα, αντιστέκονται στη «φεουδαρχοποίηση», καθώς οι βυζαντινές αντιλήψεις περί ισχυρής κεντρικής εξουσίας και ισχυρής αυτοκρατορικής αρχής είναι φύσει αντίθετες προς τον δυτικού τύπου φεουδαρχικό κατακερματισμό της εξουσίας. Η στρατιωτική αριστοκρατία, όμως, πρέπει να κατακτήσει και τον αυτοκρατορικό θεσμό, αν επιθυμεί να καρπωθεί ολόκληρη την εξουσία. Η αντινομία που προκύπτει με την ολοκληρωτική κατάκτηση της εξουσίας από τη στρατιωτική αριστοκρατία έγκειται στην αναπόφευκτη αφομοίωση κάποιων «αντιφεουδαρχικών» τάσεων του κράτους, όπως της απαίτησης για ισχυρή κεντρική διοίκηση από την οποία εξαρτάται

51. M. Angold, «The Imperial Administration & the Patriarchal Clergy in Twelfth Century», *BF* 19 (1993), σελ. 17-24, ειδ. 23.

52. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 436. Σχετικά με τη διαμάχη περί υπέρξεως ή μη φεουδαρχίας στο Βυζάντιο, βλ. Ν. Σβορώνος, «Το πρόβλημα της βυζαντινής φεουδαρχίας», στο *ΙΕΕ*, Θ', σελ. 72-73 [= του ιδίου, *Η βυζαντινή επαρχία...*, ό.π., σελ. 87-91]. Σαββίδης, *Μελέτες*, σελ. 60-62· του ιδίου, «Some Crucial Issues Concerning XI-XIII Century Byzantine Internal History from Basil II's Death to the Recapture of Constantinople (A.D. 1025-1261). A Bibliographical Essay», *ΒΔ* 5-6 (1992), σελ. 103-122, ειδ. 110-118· Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 27 κ.ε.· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 105-106, 157.

σε τελική ανάλυση η εδαφική συνοχή της αυτοκρατορίας.⁵³

Η στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων, που είχε συσπειρωθεί γύρω από τη δυναστεία των Κομνηνών, συνέβαλε στην, έστω και πρόσκαιρη, ανόρθωση της αυτοκρατορίας τον 12ο αιώνα, με τίμημα, όμως, τη σταδιακή αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας.⁵⁴ Για έναν αιώνα η στρατιωτική αριστοκρατία που κυβερνά την αυτοκρατορία κατορθώνει να αντισταθεί στον εδαφικό κατακερματισμό, αντιμετωπίζοντας τόσο τους πολυπληθείς εξωτερικούς κινδύνους, όσο και τις εσωτερικές απόπειρες διάσπασης των αριστοκρατών μεγαλογαιοκτημόνων. Το βυζαντινό συγκεντρωτικό κράτος, όμως, θα υποκύψει στην επικράτηση των «φεουδαρχικών» σχέσεων. Λίγο μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α', η κεντρική διοίκηση αρχίζει να χάνει τον έλεγχο στις επαρχίες και ασκεί ουσιαστική εξουσία μόνο στην Κωνσταντινούπολη και τις μεγάλες πόλεις. Αρκετές επαρχίες περιέρχονται στον έλεγχο τοπικών δυναστών, οι οποίοι δεν υποτάσσονται πλέον στον αυτοκράτορα και υποστηρίζονται από τους τοπικούς πληθυσμούς,⁵⁵ στους οποίους έχουν υποσχεθεί απαλλαγή από τη φορολογική εκμετάλλευση και την καταπίεση.⁵⁶ Έτσι, η επαρχιακή αριστοκρατία, αυτός ο φορέας των κεντρόφυγων τάσεων, ορθώνει το ανάστημά της. Ενδεικτικό αυτής της εξέλιξης είναι το γεγονός ότι ήδη από το 1179 (έναν χρόνο πριν από τον θάνατο του Μανουήλ Α') μία ρηξικέλευθη αλλαγή λαμβάνει χώρα στην ανώτερη τιτλοφορία: ο τίτλος του *σεβαστοῦ*, καθώς και άλλοι υψηλότεροι, απονέμονται σε επαρχιακούς αριστοκράτες που δεν συνδέονται με τη δυναστεία των Κομνηνών με συγγένεια ή επιγαμία.⁵⁷

Είναι σημαντικό ότι οι κεντρόφυγες τάσεις στις επαρχίες ενισχύθηκαν από την οικονομική ανάπτυξη του 12ου αιώνα. Μολονότι η δύναμη και το προσωπικό κύρος των Κομνηνών σε συνδυασμό με την αύξηση των κρατικών πόρων είχαν δαμάσει ως ένα βαθμό αυτές τις τάσεις, η ραγδαία αύξηση του πλούτου της αριστοκρατίας επέφερε σημαντικές επιπτώσεις. Οι μεταβολές της αυτοκρατορικής εύνοιας καθιστούσαν περισσότερο ευάλωτους τους γαιοκτήμονες που αποκόμιζαν μεγάλα

53. Καζντάν, «Τάσεις» Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 297-298.

54. Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 119.

55. Για τις επαναστάσεις και τα αυτονομιστικά κινήματα στο Βυζάντιο κατά το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα, βλ. Σαββίδης, *Μελέτες*, σελ. 40-43, 45-46.

56. Ό.π., σελ. 69.

57. Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 104.

οφέλη υπηρετώντας στη διοίκηση, αλλά όταν άρχισε να ενισχύεται η οικονομική τους βάση απέκτησαν κάποιο βαθμό ανεξαρτησίας. Στα τέλη του 12ου αιώνα, οι προσοδοφόρες επαρχίες μπορούσαν να συντηρήσουν τοπικούς ηγεμόνες, οι οποίοι δεν εξαρτώνταν από την Κωνσταντινούπολη.⁵⁸

Ο Ανδρόνικος Α΄, ο τελευταίος Κομνηνός αυτοκράτορας,⁵⁹ θέλησε να ανατρέψει αυτή την κατάσταση και να ενισχύσει ξανά την κεντρική εξουσία. Επιχείρησε να ιδρύσει ένα γραφειοκρατικό καθεστώς, εξαλείφοντας την προνομιακή θέση της κληρονομικής αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων. Είναι ενδεικτικό ότι τον Δεκέμβριο του 1182, ο Ανδρόνικος ως αντιβασιλέας του Αλεξίου Β΄, ακύρωσε δύο προστάγματα του Μανουήλ Α΄,⁶⁰ τα οποία απαγόρευαν στους συγκλητικούς και στους ανώτερους στρατιωτικούς να μεταβιβάζουν ορισμένες εκτάσεις γης σε άτομα που δεν ανήκαν στις τάξεις τους.⁶¹ Ήταν ένα μέτρο που έπληττε την έγγαιο περιουσία της αριστοκρατίας και αποτελούσε μάλλον ένα πρώτο βήμα για την εξάλειψη των αριστοκρατικών προνομίων που αποτελούσαν τον πυρήνα του διοικητικού συστήματος των Κομνηνών.⁶²

Από τη βασιλεία του Ανδρονίκου Α΄, λοιπόν, επιχειρείται μία ιδιότυπη επαναφορά στην παράδοση των μέσων του 11ου αιώνα, υπαγορευόμενη από την απαίτηση για περιορισμό της λατινικής επιρροής, καλύτερη

58. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 433-434.

59. Σχετικά με τον Ανδρόνικο Α΄, βλ. O. Jurewicz, *Andronikos I. Komnenos*, Άμστερνταμ 1970.

60. Νεαρά 83 Αλεξίου Β΄ Κομνηνού (JGR, Α΄, σελ. 429· Dölger – Wirth, *Regesten*, αρ. 1553). Πρβλ. το σχόλιο του Θεοδώρου Βαλσαμώνος στον κανόνα Α΄ της εν Κωνσταντινουπόλει Α΄ και Β΄ Συνόδου: *Πρὸς τούτοις γίνωσκε, ὅτι ὁ τρισμακάριστος βασιλεὺς κυρὸς Μανουὴλ ὁ Κομνηνός, δωρίσατο διὰ προστάξεως ἀπολυθείσης κατὰ Σεπτέμβριον μῆνα, Ἰνδικτιῶνος ζ΄, μὴ ἔχειν ἐπ’ ἀδείας τινάς, λαβόντας, ἢ λαμβάνοντας δωρεὰς ἀκινήτων παρὰ βασιλέων, παραπέμπειν αὐτὰς ἀλλαχοῦ που καθ’ οἷονδήτινα τρόπον, εἰ μὴ εἰς πρόσωπα ἀπὸ τῆς συγκλήτου, ἢ ἀπὸ τοῦ στρατιωτικοῦ καταλόγου τυγχάνοντα· εἰ δὲ παρὰ τοῦτο γένηται, ἵνα περιέρχηται τὰ ἀκίνητα εἰς τὸ δημόσιον. Ὡσαύτως καὶ κατὰ τὸν Φεβρουάριον μῆνα τῆς γ΄, Ἰνδικτιῶνος, νεαρὰ νομοθεσία γέγονε τοῦ αὐτοῦ βασιλέως τῆς αὐτῆς σχεδὸν περιλήψεως, ἅτινα δὴ προστάγματα ἀνῆρέθησαν διὰ μεταγενεστέρου χρυσοβούλλου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ ἀοιδίμου Πορφυρογεννήτου καὶ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ἀπολυθέντος κατὰ μῆνα Δεκέμβριον τῆς α΄, Ἰνδικτιῶνος τοῦ ,ςχ’α΄ ἔτους (Ράλλης – Ποτλῆς, *Σύνταγμα*, τ. Β΄, σελ. 653).*

61. Βλ. παραπάνω, σελ. 74.

62. Brand, *Byzantium Confronts the West*, σελ. 54· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 475.

επαρχιακή διοίκηση και δικαιότερο φορολογικό σύστημα.⁶³ Η αντίδραση που συνάντησε ο Ανδρόνικος Α΄ από διάφορα μέλη αριστοκρατικών οίκων όσο διάστημα βρισκόταν στο επίκεντρο των γεγονότων (Μάιος 1182 - Σεπτέμβριος 1185) ήταν λυσσαλέα. Αν και διάφορα στασιαστικά ή αυτονομιστικά κινήματα εκδηλώθηκαν, κυρίως στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, το κίνημα που φυσικά στάθηκε «θανάσιμο», μεταφορικά και κυριολεκτικά, για τον Ανδρόνικο ήταν αυτό που ανέβασε στο θρόνο τον Ισαάκιο Β΄, τον ιδρυτή της δυναστείας των Αγγέλων.⁶⁴

Γίνεται φανερό ότι η ευστάθεια που είχε απολαύσει το βυζαντινό κράτος για έναν αιώνα (1081-1180) αποτελούσε πλέον παρελθόν. Και μόνο το γεγονός ότι από το 1180 έως το 1185 ανατράπηκαν δύο Βυζαντινοί αυτοκράτορες, ο Αλέξιος Β΄ και ο Ανδρόνικος Α΄, δείχνει το μέγεθος της αστάθειας στην οποία είχε περιέλθει η αυτοκρατορία. Ο Ευστάθιος είχε το θλιβερό προνόμιο να ζήσει τη συγκλονιστική μετάπτωση από το μεγαλείο των τριών πρώτων Κομνηνών – που έφθασε στο απόγειό του με τον Μανουήλ Α΄ –, στην παρακμή που, κατά τη γνώμη του, χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τη βασιλεία του Ανδρονίκου Α΄.

Ο Ευστάθιος υπήρξε ιδιαίτερα εχθρικός απέναντι στον Ανδρόνικο Α΄ και τις μεταρρυθμίσεις του, αφού στήριζε ιδεολογικά το προηγούμενο καθεστώς. Είναι γνωστό ότι η βυζαντινή ρητορική διαδραμάτιζε ουσιώδη ρόλο στην προβολή της αυτοκρατορικής ιδεολογίας⁶⁵ και ο Ευστάθιος ως ένας από τους πλέον εξέχοντες ρήτορες του 12ου αιώνα αποτελούσε φορέα προπαγάνδας για την επίσημη αυτοκρατορική πολιτική της δυναστείας των Κομνηνών. Αυτή η ιδιότητά του καταδεικνύει σε μεγάλο βαθμό την προέλευση των πολιτικών και κοινωνικών αντιλήψεών του, αφού παραδοσιακά οι συντάκτες των αυτοκρατορικών λόγων – είτε επρόκειτο για αξιωματούχους, είτε για τον ανώτερο κλήρο της Εκκλησίας (η οποία θεωρούσε τον εαυτό της άρρηκτα δεμένο με τον

63. Καζντάν, «Τάσεις», σελ. 104-105· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 480.

64. Για τα κινήματα που ξέσπασαν την περίοδο 1182-1185, βλ. Κ.Α. Μπουρδάρ, «Το έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)», στο Β. Κρεμμυδάς – Χρ. Μαλτέζου – Ν.Μ. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. 1, Πέθυμο 1986, σελ. 211-229, ειδ. 220-223· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 475-478· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Γ΄, σελ. 276-277, 283-285· Σαββίδης, *Μελέτες*, σελ. 40-42· του ιδίου, «*Αντιχριστοφορία*», σελ. 70-71.

65. Για τον ρόλο της βυζαντινής ρητορικής στη διάδοση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Α΄, σελ. 134-137, 246· Kazhdan, «*Imperial Propaganda*», σελ. 20.

αυτοκρατορικό θεσμό) – εκθείαζαν τον κοινωνικό άξονα γύρω από τον οποίο κινούνταν. Ήταν άνθρωποι, οι οποίοι όχι μόνο διατύπωναν την αυτοκρατορική ιδεολογία, αλλά σχετίζονταν στενά με αυτήν, έχοντας κάθε συμφέρον να διατηρηθεί, καθώς χάρη σε αυτήν είχαν αποκτήσει το κύρος και τα αξιώματά τους.⁶⁶ Δεν θα μπορούσα να περιγράψω καλύτερα από τον H.-G. Beck την εξάρτηση των ανθρώπων αυτών από την κυρίαρχη ιδεολογία:

‘Όποιος διατυπώνει μια εξουσιαστική ιδεολογία αναγνωρίζοντάς την, δεν στηρίζει έτσι μόνο την εξουσία αλλά και τον εαυτό του και τη θέση του σε μια κοινωνία, που βλέπει τον εαυτό της να εκφράζεται από την εξουσία. Η εξουσιαστική ιδεολογία δικαιολογεί τον εξουσιαστή και ταυτόχρονα τους διατυπωτές της, ενώ εκτός από αυτό εξυψώνει την αυτοπεποίθηση των τελευταίων.⁶⁷

Επιπλέον, ο Ευστάθιος υπήρξε μέλος του πατριαρχικού κλήρου, που αποτελούσε «σύμμαχο» του αυτοκράτορα από την εποχή του Αλεξίου Α΄ και μονοπωλούσε τη δύναμη μέσα στη βυζαντινή Εκκλησία.⁶⁸ Οι διδάσκαλοι και οι αξιωματούχοι της πατριαρχικής διοίκησης αντλούνταν από τους διακόνους της Αγίας Σοφίας, οι οποίοι αποτελούσαν μία ισχυρή ομάδα μέσα στην πατριαρχική Εκκλησία, ενώ ένα από τα χαρακτηριστικά του 12ου αιώνα ήταν ότι πολλοί από τους εξέχοντες επισκόπους προέρχονταν από τις τάξεις του πατριαρχικού κλήρου.⁶⁹ Πρόθεση του Αλεξίου Α΄, μάλιστα, ήταν να καταλαμβάνουν τις επισκοπικές θέσεις μέλη του πατριαρχικού κλήρου, ώστε να ελέγχει αποτελεσματικότερα την πατριαρχική σύνοδο.⁷⁰ Η σταδιοδρομία του Ευσταθίου ανταποκρίνεται πλήρως στις παραπάνω παρατηρήσεις: ξεκίνησε ως διάκονος της Αγίας Σοφίας, στη συνέχεια έγινε μαΐστωρ των ρητόρων και τέλος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.

Ο πατριαρχικός κλήρος είχε αποκτήσει επίσης ένα αίσθημα υπεροχής το οποίο καλλιεργούσε η πνευματική επιρροή που ασκούσε. Την αφρόκριμα της διανόησης επί Μανουήλ Α΄ αποτελούσαν οι διάκονοι της Αγίας

66. Beck, *Βυζαντινή χιλιετία*, σελ. 111.

67. Ό.π.

68. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 237, 431· του ιδίου, «The Imperial Administration...», ό.π., σελ. 18· του ιδίου, *Church*, σελ. 54 κ.ε.

69. Angold, *Church*, σελ. 146· του ιδίου, «The Imperial Administration...», ό.π., σελ. 20.

70. Angold, *Church*, σελ. 58· του ιδίου, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 431.

Σοφίας, με προεξάρχοντες τους πατριαρχικούς διδασκάλους.⁷¹ Αν και στις τάξεις του πατριαρχικού κλήρου μπορούσαν να εισέλθουν άτομα, των οποίων το κοινωνικό υπόβαθρο ποίκιλλε, έπρεπε ωστόσο να πληρούν μία προϋπόθεση: να κατέχουν την απαραίτητη μόρφωση.⁷² Η μόρφωση αποτελούσε κριτήριο κοινωνικής διάκρισης στο Βυζάντιο, αποτελώντας έναν από τους παράγοντες που καθόριζαν τη συμμετοχή ή όχι στην «ελίτ», ενώ επίσης χάραζε μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των λογίων από τη μια πλευρά και των εμπόρων και βιοτεχνών από την άλλη.⁷³

Συνεπώς, ο Ευστάθιος ως ανώτερος κληρικός, λόγιος και ρήτορας, δεν υπερασπιζόταν απλώς τα ιδεώδη της στρατιωτικής αριστοκρατίας, ούτε στηριζε μόνο την πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, αποτελούσε μέλος της αριστοκρατίας.

Οι μεταρρυθμίσεις του Ανδρονίκου Α΄, που αποσκοπούσαν στον περιορισμό των προνομίων της αριστοκρατίας και την αποκατάσταση της επαρχιακής διοίκησης και της κρατικής οικονομίας,⁷⁴ αποσταθεροποιούσαν το κυρίαρχο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα. Ήταν αναμενόμενο, επομένως, ότι οι ιστορικοί και ρήτορες της περιόδου, ως μέρη του συστήματος, προσπάθησαν να μειώσουν και σε μεγάλο βαθμό να σπιλώσουν το πρόσωπο και την πολιτική του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, που δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες της στρατιωτικής αριστοκρατίας, παρ' όλο που προερχόταν από τη δυναστεία των Κομνηνών.

Είναι γνωστό ότι ο Ευστάθιος υποστήριζε τη στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων. Η στάση του απέναντι στον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό και τους συνεργάτες του και η περιγραφή της πορείας του προς την εξουσία αποτελεί ίσως την ιδανικότερη αφετηρία στην προσπάθεια να διερευνηθεί η διάθεση του λόγιου ιεράρχη απέναντι στην υπαλληλική αριστοκρατία, η οποία στα τέλη του 12ου αιώνα είχε ενισχυθεί.

Θα μπορούσε κανείς να οδηγηθεί σε κάποιες αρχικές ενδείξεις για τη στάση του απέναντι στη διοικητική γραφειοκρατία, εξετάζοντας την αρνητική περιγραφή ενός αξιωματούχου που υπάρχει στο έργο του Ευ-

71. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 433.

72. Angold, *Church*, σελ. 146.

73. Ό.π., σελ. 387.

74. Για τα μέτρα που επιχείρησε να εφαρμόσει ο Ανδρόνικος, βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ', σελ. 66-67· Brand, *Byzantium Confronts the West*, σελ. 54, 57, 61-67· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 474-475· Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινό κράτος*, σελ. 217-218· του ιδίου, *Ιστορία*, Γ', σελ. 273-275· Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 326-327· Σαββίδης, *Μελέτες*, σελ. 69.

σταθίου για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Ο αξιωματούχος αυτός είναι ο περιβόητος Στέφανος Αγιοχριστοφορίτης, ένα πολύ ισχυρό πρόσωπο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρονίκου Α', ο οποίος είχε δεχθεί την αιχμηρή κριτική του Ευσταθίου για τη συμπεριφορά και τις ανόσιες πράξεις του. Ο Ευστάθιος αναφέρει, όχι χωρίς κάποια περιφρόνηση, ότι ο Αγιοχριστοφορίτης προερχόταν από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα και ο πατέρας του είχε εργασθεί ως λογιστής στον τομέα της φορολογίας⁷⁵ (το επάγγελμα του πατέρα του θα προκαλούσε μάλλον ακόμα μεγαλύτερη απέχθεια στον Ευστάθιο που αντιπαθούσε τους φοροεισπράκτορες). Επιπλέον, παρέχει την πληροφορία ότι ο Αγιοχριστοφορίτης είχε δηλώσει ρητά ότι τον ευχαριστούσε η δημιουργία πλούτου,⁷⁶ γεγονός ίσως κάποιας σημασίας για το αξίωμα του «υπουργού οικονομικών» που του ανατέθηκε αργότερα, αλλά και για τις αρνητικές κρίσεις που εκφράζει ο λόγιος ιεράρχης εναντίον του. Ενδεικτικό της αντιπάθειας που τρέφει εναντίον του τόσο ο Ευστάθιος,⁷⁷ όσο και ο Νικήτας Χωνιάτης,⁷⁸ είναι ότι τον αποκαλούν χλευαστικά *Ἀντιχριστοφορίτη*. Ο Αγιοχριστοφορίτης ήταν «ο πιο διάσημος από τους νεόπλουτους»⁷⁹ στην αυλή του Ανδρονίκου Α' και το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την άσημη καταγωγή του φαίνεται πως προκαλούσε σε μεγάλο βαθμό την αντιπάθεια του αριστοκράτη Ευσταθίου.

Ο Αγιοχριστοφορίτης συγκέντρωνε στο πρόσωπό του όλα τα χαρακτηριστικά του καιροσκόπου που ανέρχεται στην κοινωνική κλίμακα και στη διοικητική ιεραρχία, όχι χάρη στην αριστοκρατική καταγωγή και έναν τρόπο συμπεριφοράς που υπαγορεύεται από τις αριστοκρατικές αξίες, αλλά χάρη στην επιτηδειότητά του να εκμεταλλεύεται καταστά-

75. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 44,22-23: ... μέσος ἦν ὅτε τὴν τύχην, πατρὸς ἐκφύς δεξιῷ λογιζέσθαι τὰ δημόσια καὶ ἐμβαθύνειν κλέμμασιν. ... Πρβλ. και L. Garland, «Stephen Hagiochristophorites: Logothete tou Genikou 1182/3-1185», *Byz* 69/1 (1999), σελ. 18-23, ειδ. 20.

76. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 46,15: ... ἀρέσων εἰς πλουτοποιάν.

77. Ο.π., σελ. 44,23-25: ... Στέφανος μὲν τὸ κύριον, τὸ δὲ ἐπ' αὐτῷ Ἀγιοχριστοφορίτης, ὅς, μεταθέμενος ἐξ ὧν ὁ κατὰ Θεὸν διάκειται, Ἀντιχριστοφορίτης παρωνυμεῖτο τοῖς ὀρθὰ νοοῦσι.

78. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, σελ. 293,10-294,14: ὁ δὲ Ἀγιοχριστοφορίτης Στέφανος, ὃν καὶ Ἀντιχριστοφορίτην οἱ τότε ὠνόμαζον ἄνθρωποι ἐς τὸ κατάλληλον τῶν ἔργων τὴν κλῆσιν μετὰγοντες (ἦν γὰρ ὁ τῷ ὄντι ἀναιδέστατος τῶν Ἀνδρονίκου ὑπηρετῶν καὶ πάσης ἀνοσιουργίας ἀνάμεστος), ...

79. Brand, *Byzantium Confronts the West*, σελ. 60: *The most celebrated of the parvenues was Stephen Hagiochristophorites ...*

σεις προς ίδιον όφελος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αγιοχριστοφορίτης είχε αποπειραθεί ήδη από τα τελευταία έτη της εξουσίας του Μανουήλ Α' ⁸⁰ να εισχωρήσει στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Προσπάθησε να συνάψει γάμο με μία αριστοκράτισσα της αυλής, μία απόπειρα που ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια της κοινωνικής τάξης του, και γι' αυτή την απρέπειά του τιμωρήθηκε κατόπιν διαταγής του Μανουήλ με δημόσια μαστίγωση και ρινοκοπή. ⁸¹

Εντούτοις, ο Αγιοχριστοφορίτης, του οποίου ο πρότερος βίος τον είχε αναδείξει σε *άνδριάντα φαυλότητος*, ⁸² κατόρθωσε, παρά την τιμωρία του, να αναρριχηθεί σταδιακά σε διάφορα αξιώματα και είναι ενδιαφέρον ότι το πρώτο γνωστό αξίωμά του, εκείνο του *ἐπὶ τοῦ στρατοῦ*, το έλαβε κατά πάσα πιθανότητα από τον Μανουήλ Α', τον αυτοκράτορα που τον είχε ταπεινώσει. ⁸³ Επί Ανδρονίκου Α', μάλιστα, φθάνοντας στο απόγειο της σταδιοδρομίας του, έλαβε το σημαντικό αξίωμα του *λογοθέτου τοῦ γενικοῦ* (1182/3-1185), δηλαδή του «υπουργού οικονομικών», και τον τίτλο του *σεβαστοῦ*. ⁸⁴ Ο Ανδρόνικος τον αντάμειψε για τις ση-

80. Σαββίδης, «Αντιχριστοφορίτης», σελ. 77-78.

81. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 44,26-29: *Κηδεύσας γὰρ οὐ καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ πανουργευσάμενος ὑπὲρ ἀξίαν γάμον εὐγενῆ, δέδωκε τιμωρίαν οὐκ ἀγεννῇ· τὰς ῥινάς τε γὰρ ἀπεσχίσθη, ἅτε μὴ καλῶς φριμαξάμενος καθ' ἧς οὐκ ἔπρεπε, καὶ τῶν αὐτοῦ νῶτων σωφρονιστῆρες ἱμάντες κατεχόρευσαν.* Για την πολιτική του Μανουήλ Α' σχετικά με τις επιγαμίες, βλ. Magdalino, *Manuel*, σελ. 209-217.

82. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 44,25-26: *Τοῦτον ὁ μὲν φθάσας χρόνος παρεσημήνατο εἰς ἀνδριάντα φαυλότητος.*

83. Ό.π., σελ. 46,24-28: *... οὐ μακρὸς δὲ διέσχε χρόνος καὶ ἤρξατο παρυφουῖσθαι ὁ ἄνθρωπος καὶ, κηρύξας ἑαυτὸν πονηρότατον, εὗρηκεν ἐπὶ πείρᾳ γέρας ὅμοιον, ὥς εἰ καὶ δεινὸς τις κλέπτειν εἶναι ἀνακηρύξας προσληφθεὶς ποθέν. Καὶ ἐκεῖθεν ἀρξάμενος τοῦ κατὰ βίου ὕψους γίνεται ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, καὶ εὐρεθεὶς ἐπὶ τοῦ Ἀνδρονίκου τοιοῦτος προσλαμβάνεται.* Βλ. Σαββίδης, «Αντιχριστοφορίτης», σελ. 80-81. Για τον Στέφανο Αγιοχριστοφορίτη, βλ. επίσης του ιδίου, «Notes on 12th-Century Byzantine Prosopography (Aaron Isaacius - Stephanus Hagiochristophorites)», *Βυζαντιακά* 14 (1994), σελ. 339-353, ειδ. 347-353.

84. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 48,12-13: *... ὁ τῶν φαύλων ῥινηλάτης λογοθέτης, τοῦτό τε γὰρ ἐτιμήθη καὶ τὸ σεβαστὸς κληθῆναι, οὐ δήπου καὶ ὢν τοιοῦτος πρὸς πρᾶγμα. ... Δεδομένου ὅτι ὁ Αγιοχριστοφορίτης αποκαλεῖται ἀόριστα λογοθέτης, ἡ Garland («Stephen Hagiochristophorites...», ό.π., σελ. 20-23) ἔχει ἀποδείξει ὅτι ὁ Αγιοχριστοφορίτης ἔλαβε συγκεκριμένα τὸ αξίωμα τοῦ λογοθέτου τοῦ γενικοῦ, στηριζόμενη στο ἔργο [Νεκρικός διάλογος Φαγακροστίχου καὶ Χρυσοκράτη], έκδ. Κ.Α. Μανάφης «Ἀνέκδοτος νεκρικός διάλογος ὑπαινισσόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Α' τοῦ Κομνηνοῦ», *Αθηνά* 76 (1976-1977), σελ. 308-322. Ο R. Guiland («Les Logothètes», *REB**

μαντικές υπηρεσίες που του είχε προσφέρει, καθώς, πέραν των άλλων, είχε διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο μαζί με τον πατριάρχη Βασίλειο Β' Καματηρό (1183-1186) – τον οποίο ο ίδιος ο Αγιοχριστοφορίτης είχε προσεταιρισθεί – στην σκηνοθετημένη προσπάθεια να πεισθεί ο Ανδρόνικος να γίνει συναυτοκράτορας του Αλεξίου Β', με τη δικαιολογία ότι έπρεπε να αποφευχθούν καταστροφικοί χειρισμοί εκ μέρους του ανήλικου και άπειρου Αλεξίου.⁸⁵ Επιπλέον, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη, ο Αγιοχριστοφορίτης ήταν ένας από τους δολοφόνους του νεαρού Αλεξίου Β', μετά τη δολοφονία του οποίου (1183) ο Ανδρόνικος απέμεινε μονοκράτορας.⁸⁶ Ο Αγιοχριστοφορίτης, επομένως, αποτελούσε έναν από τους στενότερους συνεργάτες του Ανδρόνικου Α', με αποδεδειγμένες ικανότητες σε τομείς, όπως οι εμπιστευτικές και «σκοτεινές» αποστολές, ο προσεταιρισμός προσώπων «κλειδιών» για την προώθηση των σχεδίων που εξυπηρετούσαν τον Ανδρόνικο Α' και, όπως φαίνεται από το τελευταίο αξίωμά του, η συλλογή φόρων. Οι επιδόσεις του, μάλιστα, σε αυτόν τον τελευταίο τομέα σε συνδυασμό με τον βίο του τον είχαν καταστήσει κάθε άλλο παρά δημοφιλή.⁸⁷

29 [1971], σελ. 5-115, ειδ. 63), βασιζόμενος στο χωρίο του Ευσταθίου, είχε θεωρήσει ότι ο Αγιοχριστοφορίτης κατείχε το αξίωμα του λογοθέτου τοῦ δρόμου. Σημειωτέον ότι ο εκδότης του προαναφερθέντος νεκρικού διαλόγου Κ. Μανάφης ([*Νεκρικός διάλογος...*], ό.π., σελ. 310-311) είχε θεωρήσει ήδη από την εποχή της έκδοσής του ως πιθανότερη την εκδοχή που υποστηρίζει και η Garland. Γι' αυτόν τον εξαιρετικά ενδιαφέροντα διάλογο, βλ. και Στ. Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη βυζαντινή και στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία* (ιδ.δ. διατρ.), Αθήνα 1982, σελ. 95-97.

85. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 48,5-50,33.

86. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 274,12-15: *καὶ νυκτὸς ἐπεισπεσόντων αὐτῷ τοῦ Ἀγιοχριστοφορίτου Στεφάνου, τοῦ Τριψύχου Κωνσταντίνου καὶ τινος Δαδιβρηνοῦ Θεοδώρου, προεστῶτος τῶν ῥαβδοφόρων, τὴν διὰ τόξου νευρᾶς καθυποδέχεται πνιγμονήν*. Πρβλ. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 52,3-5: *Καὶ τοῦ ζυγοῦ τὸν Ἀλέξιον ἐχτινάξας [= Ανδρόνικος Α'] εἴτε πνιγμῷ τῷ δι' ἀγχόνης, ὡς διαρρέει λόγος ὁ πλείων, εἴτε καὶ ἄλλως, ὡς ἐκεῖνος οἶδε καὶ οἱ συγκακοῦργοι, ...*

87. Garland, «Stephen Hagiochristophorites...», ό.π., σελ. 23. Το τέλος του Αγιοχριστοφορίτη ήταν ανάλογο του πολυτάραχου βίου του: το απόγευμα της 11ης Σεπτεμβρίου 1185 αποπειράθηκε να συλλάβει τον Ισαάκιο Ἄγγελο ως ύποπτο συνομωσίας, με σκοπό να εξοντώσει τον επικίνδυνο για τον Ανδρόνικο Α' αριστοκράτη, μια ενέργεια που προδιέγραφε τόσο το δικό του τέλος όσο και του Ανδρόνικου. Ο Ισαάκιος αντιστάθηκε στη σύλληψή του και αστραπιαία έκοψε το κεφάλι του Αγιοχριστοφορίτη στα δύο. Στη συνέχεια, ο Ισαάκιος κατέφυγε στην Αγία Σοφία, όπου ο λαός την επόμενη ημέρα τον ανακήρυξε αυτοκράτορα, ανατρέποντας τον Ανδρόνικο Α', ο οποίος βρήκε μαρτυρικό θάνατο στα χέρια του όχλου λίγες ημέρες αργότερα (Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 341,65 κ.ε.).

Η περίπτωση του Στεφάνου Αγιοχριστοφορίτη αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα ενός ανθρώπου ταπεινής καταγωγής που αναρριχάται αυτή την περίοδο στην κοινωνική κλίμακα και στη διοικητική ιεραρχία. Δεν είναι τυχαίο ότι κατακτά υψηλές θέσεις μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α', όταν δηλαδή αυξάνεται η ισχύς και η επιρροή της υπαλληλικής αριστοκρατίας και χαλαρώνουν οι οικονομικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί περιορισμοί που είχε επιβάλει η στρατιωτική αριστοκρατία στο αστικό περιβάλλον την περίοδο 1081-1181/2.⁸⁸ Ήταν ένα από εκείνα τα μέχρι πρότινος άσημα πρόσωπα που έγιναν στενοί σύμβουλοι και όργανα του Ανδρονίκου Α'.⁸⁹

Καθώς ο Ευστάθιος περιγράφει με πικρόχολους χαρακτηρισμούς και απέχθεια τον νεόπλουτο Αγιοχριστοφορίτη, δίνει την εντύπωση ότι τα χειρότερα στοιχεία του φαύλου καθεστώτος του Ανδρονίκου Α' ενσαρκώνονται στο πρόσωπό του. Υπάρχει η αίσθηση ότι η περίπτωση του αποτελεί έμμεσα το υπόδειγμα για την περιγραφή των μελών της διοικητικής γραφειοκρατίας: υποκείμενα (συχνά) ταπεινής καταγωγής, που ενδιαφέρονται περισσότερο για το προσωπικό τους όφελος παρά για το κοινό και είναι έτοιμα να πράξουν κάθε είδους ανομία προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους.⁹⁰ Η υπόνοια αυτή ενισχύεται, αν αντιπαραβάλει κανείς στην περιγραφή του Αγιοχριστοφορίτη τις αντίστοιχες που συνθέτει ο Ευστάθιος για διάφορα μέλη της στρατιωτικής αριστοκρατίας, όπως τον Νικηφόρο Κομνηνό, τον Ανδρόνικο Λαπαρδά και τον Ιωάννη Δούκα: σπουδαίοι και αξιοθαύμαστοι πολεμιστές που διακρίνονται για την ευγενική καταγωγή, την ανδρεία, την ηθική και την οξύνοιά τους.⁹¹ Ο Ευστάθιος με τη στάση του αποκαλύπτει την αντιπάθειά του απέναντι στην υπαλληλική αριστοκρατία και τη συμπάθειά του προς τη στρατιωτική. Δεν είναι τυχαίο ότι και ο Νικήτας Χωνιάτης τηρεί μια περιφρονητική και τυπικά αριστοκρατική στάση απέναντι στον Στέφανο Αγιοχριστοφορίτη και η κριτική του προς την υπαλληλική αριστοκρατία μερικές φορές είναι ιδιαίτερα σκληρή.⁹² Δεν

88. Hendy, *Studies*, σελ. 590.

89. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 477.

90. Πρβλ. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 149.

91. Βλ. παραπάνω, σελ. 116-117.

92. Βλ. για παράδειγμα, Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 483,51-57: *ἀλλ' οἱ τῷ βασιλεῖ προσήκοντες, κερδοσυλλέκται πάντες τυγχάνοντες καὶ ταῖς συχναῖς μεταθέσεσι τῶν ἀρχόντων μηδὲν ἕτερον περισπουδάζειν δεδιδαγμένοι ὅτι μὴ κλέψαι καὶ διαρπάσαι καὶ τὰς δημοσίους εἰσφορὰς ὑφελέσθαι καὶ περιβαλέσθαι πλοῦτον βαθύν.*

πρέπει, όμως, να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι ο Ευστάθιος στρέφει την ανηλεή κριτική του εναντίον της την περίοδο βασιλείας του Ανδρονίκου Α'.

Ο Ευστάθιος δεν περιορίζεται μόνο στις κατηγορίες εναντίον συγκεκριμένων αξιωματούχων, για να εκφράσει την αντιπάθειά του απέναντι στην υπαλληλική αριστοκρατία. Για άλλη μία φορά το καθεστώς του Ανδρονίκου Α' του παρέχει την ευκαιρία να στηλιτεύσει θεσμούς και παράγοντες που σχετίζονται ιδιαίτερα με το αστικό περιβάλλον. Έτσι, στρέφεται με οργή εναντίον των ηγετών του όχλου της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι είχαν στηρίξει τον Ανδρόνικο Α':⁹³ *Ἀλιτῆριοι ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, φιλοστασιασταί, ὄχλοκόποι, βασιλεῖς οἷον ἕκαστος περὶ τοὺς ὁμοῖους*.⁹⁴ Προηγουμένως, μάλιστα, έχει επισημάνει ότι ο Ανδρόνικος μεταχειριζόταν τον όχλο και τους ηγέτες του με μεγάλη επιδεξιότητα.⁹⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι στηλιτεύει την απάνθρωπη σκληρότητα του όχλου κατά τη σφαγή των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης (Μάιος 1182),⁹⁶

τούς τε προσιόντας σφίσιν ὅτου ἔνεκεν ὡς ἰσχύουσι παρὰ βασιλεῖ ἐλπίζοντο καὶ τὰ ξυλλεγόμενα ἰδιοῦντο χρήματα, ἀδρὰ ὄντα καὶ τύχην ἰδιωτικὴν ὑπερβαίνοντα. Πρβλ. και Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 148.

93. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 42,20-22.

94. Ό.π., σελ. 42,22-23. Εκείνος, βέβαια, που ξεχώριζε ανάμεσά τους ήταν ο Αγιοχριστοφορίτης, βλ. ό.π., σελ. 46,33-48,1: *... πειρᾶται ὑπερπαῖειν αὐτὸς εἰς τὸ κακὸν πάντας τε τοὺς, ὡς ἐρρέθη, τοῦ δήμου προάγοντας καὶ δὴ καὶ ἑαυτόν.*

95. Ό.π., σελ. 42,19-22: *... ἐτέρας γίνεται σοφωτέρας περιεργίας. Ἡ δὲ ἦν μηκέτι ἀμέσως τοὺς ὀχλικούς καὶ ξυγκλυδας εἰς ὁμιλίαν ἀξιοῦν ἤκειν αὐτῷ, ἀλλὰ τοὺς ἐν αὐτοῖς προύχοντας καὶ οἷους ἔχειν περιάγειν τοὺς πλείονας καὶ κεφαλαρχεῖν ὡς ἐν οὐραῖς.*

96. Ό.π., σελ. 34,21-34: *Καὶ ἀφηγεῖσθαι μὲν τὰ τότε δεινά, ὅσα εἶδον οἱ Λατῖνοι, τὸ πῦρ, ὃ τὰ κατ' αὐτοὺς ἐπενείματο, δίχα γε τῶν ἀφαρπαγόντων, τοὺς κατὰ θάλατταν ἐμπρησμούς ἐκ τοῦ παρὰ Ῥωμαίοις ὠμβρημένου πυρὸς τοῖς ἐπὶ πλοίων φεύγειν ὁρμήσασιν, τὰ κατ' αἰγιαλούς, τὰ περὶ τὰς ἀμφοδούς, ἔργον ἂν εἴη πολὺ, καὶ ὡς οὐ μόνον τῶν ἀνθοπλιτῶν Λατίνων κατεφέροντο οἱ τοῦ Ἀνδρονίκου, ἀλλὰ καὶ ὅσοις περιποιεῖτο ἔλεον τὸ ἀπάλαμνον· καὶ γυναῖκες γὰρ αὐτῶν ἐρριπτοῦντο ξίφεσι καὶ βρέφη. Καὶ τοῦτο μὲν δεινόν, οὐχ οὕτω δέ, ὡς ὅτε καὶ γαστέρων ἀναρρηγνυμένων μητρικῶν ἐμαιοῦτο σίδηρος τὰ ἐμβρυα καὶ πρὸ ὥρας βλέποντος ἡλίου τὸ μικρὸν ὃ τοῦ Ἄδου σκότος μετεξεδέχετο αὐτό, τεθνηκὸς πρὶν ἢ καὶ ζῆσαι τὸ τέλειον. Θηριῶδες τοῦτο καὶ ἀσύγκριτον μανίαις ἐτέραις. Ἐπесе τότε καὶ ἀνὴρ ἱερὸς ἐν Λατίνοις, οὐκ οἶδ' εἴτε ἀπὸ τῆς πρεσβυτέρας ἥκων Ῥώμης κατὰ πρεσβείαν εἴτε Σικελίαθεν, πάντως δὲ ἡ Ῥωμαῖος ὢν ἢ Σικελός. Καὶ οὐχ ἀπλῶς ἔπescen, ἀλλὰ μετὰ τῆς παρ' ἐκείνῳ ἱερᾶς ὄλης περιβολῆς, ἦν ὅπλων πρόβλημα περιέθετο, εἴ πως αὐτὸν αἰδέσσονται οἱ κακοί.*

υποκινήτης της οποίας ήταν ο Ανδρόνικος,⁹⁷ ενώ παρουσιάζει την άλωση της Θεσσαλονίκης ως θεία δίκη για όσα είχαν υποφέρει οι Λατίνοι: οι προσευχές τους για δικαίωση εισακούσθηκαν από τον Θεό.⁹⁸

Ο Ανδρόνικος δεν αντλούσε, όμως, την υποστήριξή του μόνο από τον όχλο, αλλά, ακόμα χειρότερα, και από ένα μέρος της συγκλήτου:

*Καὶ ἐταιρίζονται μὲν εἰς τοῦτο πολλοὶ τῶν τοῦ λαοῦ, συνεπιρρέει δὲ τῷ κλύδωνι τούτῳ καὶ ἀπόρροιά τις τῶν τῆς συγκλήτου, οὐ πολλὴ μὲν, ἐπίρρητος δὲ καὶ τοῦτό γε ἡμῖν ἀπόρητος.*⁹⁹

Τη μαρτυρία του Ευσταθίου έρχεται να στηρίξει ο Νικήτας Χωνιάτης, σημειώνοντας ότι ο Ανδρόνικος τοποθέτησε επικεφαλής των δημοσίων υπηρεσιών τους αρίστους των συγκλητικών: *Ἀναποιῶν δὲ καὶ τὰς πραιτωρίας ἀρχὰς ἄνδρας λογίμους καὶ τῶν ἀπὸ τῆς βουλῆς ἀρίστους αὐταῖς ἦν ἐφιστῶν.*¹⁰⁰ Ο Ευστάθιος γίνεται πικρόχολος για τους συγκλητικούς που συνεργάστηκαν με τον Ανδρόνικο, παρουσιάζοντάς τους ως τα χειρότερα στοιχεία της συγκλήτου (τόσο αυτούς, όσο και τους ηγέτες του όχλου είχε πλησιάσει ο εξαιρετικά ικανός στον προσεταιρισμό οπαδών Αγιοχριστοφορίτης):

*Καὶ συλλαβόμενος [= ο Στέφανος Αγιοχριστοφορίτης] ὅσοι τῆς καλῆς συγκλήτου βουλῆς παραπτυσθέντες ἐξεβράσθησαν κατ' αὐτόν, κύμασιν ἐλαυνόμενοι, ᾧ πνεῦμα πονηρὸν ἤγειρεν (ἦν γὰρ καὶ τις δαιμονοφόρητος λέσχη σύγκλητος, ὡς προέκκειται, εὐφυῶς ἔχουσα κατ' ἐκεῖνον ἀλλοφρονεῖν), οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ τὰς φαύλας κεφαλὰς τοῦ δήμου, ...*¹⁰¹

Ο Ανδρόνικος, επομένως, υποστηρίχθηκε, στην προσπάθειά του να καταλάβει την εξουσία και να τη διατηρήσει, από σημαίνοντες ηγέτες ανάμεσα στα λαϊκά πλήθη και ένα τμήμα της συγκλήτου, αντιμετώπισε, όμως, την εχθρότητα της στρατιωτικής αριστοκρατίας, η οποία του εναντιώθηκε, προκαλώντας το μένος του και την αντιαριστοκρατική

97. Βλ. Brand, *Byzantium Confronts the West*, σελ. 41-42· Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1992, σελ. 99-100· Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 471.

98. Ευστάθιος, *Άλωσης*, σελ. 36,3-5: *Τότε δὲ τηλίκον ἦν τὸ κακὸν τοῖς Λατίνοις, ὡς ἐκβοήσαντας κατὰ τοῦ Ἀνδρονίκου δοκεῖν δικαιωθῆναι καθ' ἡμῶν καὶ ἀκουστὰς θεῶ γενέσθαι τὰς αἰτήσεις αὐτῶν.*

99. Ο.π., σελ. 44,12-14.

100. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 330,64-65.

101. Ευστάθιος, *Άλωσης*, σελ. 48,1-5.

πολιτική του.¹⁰² Με τα παραπάνω ο Ευστάθιος επιχειρεί μία ολοφάνερη διάκριση μεταξύ διοικητικής γραφειοκρατίας και στρατιωτικής αριστοκρατίας: η πρώτη τον υποστήριξε, φανερώνοντας το ποιόν της, ενώ η δεύτερη του αντιστάθηκε.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ευστάθιος στο *Περὶ ὑποκρίσεως*¹⁰³ ἔργο του καταδικάζει την υποκρισία και επιλέγει ως καλύτερη απεικόνισή της την περίπτωση ενός υποκριτή «πολιτικού» (... τὸν ὑποκριτὴν, ὁποῖός ἐστι καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ, ...) που γνωρίζει πώς να προσποιείται στην ἀγορὰν και στο βουλευτήριον και με μία επίδειξη ανιδιοτέλειας επισύρει την εὐνοία της βουλῆς και του δήμου, μέχρι που φθάνει στο σημείο να κυριαρχήσει στην πόλη ή στο χωριό του.¹⁰⁴ Αναφέρει ότι υπήρξαν χιλιάδες τέτοια παραδείγματα στην ιστορία, αλλά μπορούσε κανείς να συναντήσει τέτοιους ανθρώπους ακόμα και στις μέρες του.¹⁰⁵ Με τα παραπάνω ο Ευστάθιος φαίνεται να αναπαριστά τον Ανδρόνικο Α' «υπό κλίμακα», καθώς η σταδιοδρομία του υποκριτή «πολιτικού» παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το χρονικό της ανόδου του Ανδρόνικου στην εξουσία.¹⁰⁶ Αποτελεί μία έμμεση αναφορά στον Ανδρόνικο Α' ως προτύπου υποκριτή που ανήλθε στην εξουσία, χρησιμοποιώντας πλάγια μέσα και την εὐνοία της βουλῆς και του δήμου. Είναι ίσως μία αναγνώριση της πολιτικής κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α', όταν η βουλή και ο δήμος απέκτησαν ξανά μεγάλη πολιτική δύναμη, ώστε να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψιν ο ρόλος τους.

102. Βλ. ὁ.π., σελ. 54,28: οὐ πολλοὺ γὰρ ἐνέλιπε φιλῶσαι ἀνθρώπων ἐπιδόξων τὴν Μεγαλόπολιν· ὁ.π., σελ. 56,14-16: οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενείας ἐπιτεταγμένων, Μαλεῖνος δέ τις καὶ Δαλασηνὸς καὶ Κλάδων καὶ τινες τοιοῦτοι τῶν τῆς ὑφειμένης, πρὸς δὲ καὶ θεραπευταὶ ἀρχόντων, οὓς ὁ Ἀνδρόνικος φαύλως διέθετο, ...· ὁ.π., σελ. 70,11-12: Ἐκεῖνός [= Ἀνδρόνικος Α'] τε γὰρ ἐμίσει τοῦτον [= Δαυίδ Κομνηνός], καθὰ καὶ τοὺς λοιποὺς, ὅσοις τὸ γένος ἔλαμπε, ...

103. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 88-98.

104. Ὁ.π., σελ. 92,1-53.

105. Ὁ.π., σελ. 92,53-55: μυρία γὰρ καὶ τοιαῦτα προτεθεωρημένα, καὶ εἰσέτι νῦν βλέπεται.

106. Magdalino, *Manuel*, σελ. 159· του ιδίου, «Eustathios», σελ. 235. Πρβλ. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 453-454, όπου εκφράζεται η άποψη ότι ο Ευστάθιος στο συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται σε εκείνον τον τύπο τοπικού αξιωματούχου που προσποιείται και μόλις αποκτήσει εξουσία γίνεται καταπιεστικός, περιγράφει δηλαδή τη δημιουργία ενός δυνάστη, ενός τοπικού άρχοντα.

2. Η επίδραση των κοινωνικών αντιλήψεών του

Βάσει όσων μέχρι στιγμής έχουν αναλυθεί, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η καταδίκη του Ανδρονίκου Α' από τον Ευστάθιο σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις κοινωνικές αντιπάθειες του τελευταίου. Η πολεμική του εναντίον του έκπτωτου σφετεριστή πηγάζει φυσικά από το γεγονός ότι ο Ευστάθιος επιθυμούσε να ευχαριστήσει τον νέο αυτοκράτορα Ισαάκιο Β' Άγγελο, να αποσυνδέσει τον εαυτό του από το «φαύλο» καθεστώς του Ανδρονίκου Α' και να καταδικάσει την αντιαριστοκρατική πολιτική του τελευταίου Κομνηνού αυτοκράτορα που έπληξε τη στρατιωτική αριστοκρατία. Μεγάλο ρόλο στην κριτική που άσκησε, όμως, έπαιξε το γεγονός ότι τον Ανδρόνικο στήριξαν τα πιο απεχθή στοιχεία του αστικού περιβάλλοντος: η δημόσια διοίκηση, το χειρότερο μέρος της συγκλήτου και ο όχλος της πρωτεύουσας.¹⁰⁷ Η διαπίστωση αυτή ίσως λειτουργεί αμφίδρομα: το καθεστώς του Ανδρονίκου θεωρείται ακόμα χειρότερο από τη στιγμή που το στήριξαν τα παραπάνω σώματα, αλλά και τα σώματα αυτά επιβεβαίωσαν την κακή τους φήμη με την υποστήριξη που παρείχαν στο καθεστώς του Ανδρονίκου.

Το γεγονός ότι ο Ευστάθιος αντιπαθούσε την υπαλληλική αριστοκρατία δεν ήταν άσχετο με τις κοινωνικές καταβολές του και τις κοινωνικο-πολιτικές αντιλήψεις του. Δυνητικά, οποιοσδήποτε νεόπλουτος ή απλώς ευνοημένος από τις καταστάσεις μπορούσε να γίνει μέλος της δημόσιας διοίκησης. Δεν ήταν ζήτημα ευγενικής καταγωγής, στρατιωτικής αξίας, μόρφωσης ή αρετών, αλλά, τις περισσότερες φορές, θέμα πλούτου. Έχει σημειωθεί συχνά ότι ο Ευστάθιος απεχθανόταν τη μεταβολή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αφού θεωρούσε ότι η κοινωνική θέση που ο καθένας κατείχε ήταν αποτέλεσμα θείου και αλάνθαστου σχεδιασμού: *Μένε οὖν, ἐν οἷς ἐτάχθης, ὦ ἀδελφέ, ...*¹⁰⁸

Σύμφωνα με τον Ευστάθιο, η κοινωνική ανισότητα έχει θεία προέλευση, είναι απαραίτητη και πρέπει να γίνεται σεβαστή από όλους. Όπως αναφέρει σε ομιλία του για τη Σαρακοστή, με τίτλο *Λόγος προλαληθείς τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης τεσσαρακοστῆς, ὡς ἔθος*,¹⁰⁹ στην κοινωνία, όπως άλλωστε στη φύση και σε όλη γενικά την Πλάση, υπάρχει διάκριση με-

107. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 156.

108. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ε', σελ. 131.735 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 136.91-92].

109. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ζ', σελ. 183-218 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 76-88].

ταξύ του ανώτερου και του κατώτερου. Επομένως, οφείλει κανείς να τιμά τον ανώτερο και τον ένδοξο, ενώ ο κατώτερος πρέπει να αρκείται στον κλήρο που του έτυχε και να παραμένει εντός των προκαθορισμένων ορίων του, υπακούοντας τους ανωτέρους του. Η ανύψωση του ευγενή επάνω από τον ταπεινό δεν συμβαίνει τυχαία, ούτε οφείλεται σε κάποια προσωπική ιδιοτροπία, αντίθετα γίνεται βάσει του θείου και παντοδύναμου σχεδίου.¹¹⁰

Στον λόγο *Περὶ ὑπακοῆς καὶ εὐπειθείας πρεπούσης πολιτεύματι χριστιανικῷ*¹¹¹ ο Ευστάθιος αναφέρει ότι υπάρχουν πολλοί που ισχυρίζονται ότι η διάκριση σε ανώτερους και κατώτερους μὴ ἄγαθὸν εἶναι, μηδὲ πολιτικῶς ἐλευθέριον. Σε αυτούς τους ανθρώπους ο Ευστάθιος απαντά ότι με αυτή την αντίληψη αντιτίθενται αναμφίβολα στη διάκριση μεταξύ δασκάλων και μαθητῶν, ποιμένων και ποιμνίων ἢ κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Θα έπρεπε, με βάση αυτή τη λογική, να υποταχθούν οι γονεῖς στα παιδιά τους ἢ οι κύριοι στους δούλους τους; Φυσικά όχι, αφού η ανισότητα είναι πανταχού παρούσα. Έτσι, οι ηλικιωμένοι δεν μπορούν να υποκρίνονται ότι είναι παιδιά, ούτε ο αρχηγός ενός οίκου μπορεί να υποβιβασθεί στο επίπεδο των δούλων του, προκειμένου να εξαλειφθεί η ανισότητα που τους διαχωρίζει. Δυστυχισμένες είναι εκείνες οι πόλεις, τα χωριά, τα κτήματα και οι οικισμοί, ακόμα και οι ερημιές όπου ανάμεσα σε όλους τους κατοίκους δεν μπορεί να βρεθεί ούτε ένας άνθρωπος ανωτέρου πνεύματος, δικαιοσύνης και ηθικής. Γιατί και στο ανθρώπινο σώμα τα μέλη εκτελούν τις καθορισμένες λειτουργίες τους, ενώ το κεφάλι υψώνεται επάνω τους ως ο κύριός τους. Ο Ευστάθιος φαίνεται να ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος του Θεού δεν

110. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Ζ', σελ. 197,311-319 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 80,84-96]: ... ἐδιδάσκοντο γὰρ πάντως διὰ τούτου καὶ οἱ τότε ἄνθρωποι, ὡς καθὰ ἐν τῇ κτίσει, οὕτω καὶ ἐν τοῖς κατ' αὐτὴν τὰ μὲν ὑπερῆρται, τὰ δὲ ταπεινῶς ἔχει, καὶ πρέπει τὰ μὲν ἀνθρώποις ὑψηλὰ καὶ λαμπρὰ σεβάσματα εἶναι καὶ ἀθιγῇ τοῖς ταπεινοτέροις, ἐπειδὴ καὶ τὰ ἄνω τοιαῦτα, τὰ δὲ κάτω καὶ ταπεινὰ καὶ μὴ ὑπερλάμποντα στέργειν, ἦν ἔλαχον τάξιν, καὶ τοῖς οἰκείοις ὅροις ἐμπεριγράφεσθαι. Καὶ νοῦς ἐντεῦθεν ὑποβάλλεται, ὅτι τὰ ὑπερκείμενα καὶ οὕτω τιμιώτερα ὑπὲρ τὰ κατώτερα καὶ ταπεινὰ οὐ μάτην καὶ εἰκῇ οὐ δὲ ἐξ αὐτομάτων ὑψοῦνται καὶ ἐλλάμπονται, ἀλλ' ἔκ τινος αἰτίου κρείττονος καὶ παντοδυνάμου ... Πρβλ. επίσης, Ευστάθιος, *Ἐπίσκεψις*, 9, σελ. 14,4-8 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 216,15-20]: εἰ δὲ πρὸς εὐταξίαν λόγου τοὺς τοιοῦτους πρώτους μεταχειρίζομαι, αὐτό, φασί, δηλώσει παντὶ τάγματι κοσμικῷ, μεγάλῳ καὶ μικρῷ περὶ μεῖζω καταγινομένῳ καὶ περὶ ἐλάττωνα· ὁ μὲν τις ἐπιτέτακται εἰς μεῖζον, ὁ δὲ εἰς δευτέρον καὶ ἐξῆς εἰς ὑποδεέστερον ...

111. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 13-29.

αντιτίθεται στην ανισότητα, γιατί με αυτόν τον τρόπο θα εναντιωνόταν στο θείο θέλημα.¹¹² Επομένως, το γεγονός ότι υπάρχουν ανώτεροι και κατώτεροι είναι φυσικό και αυταπόδεικτο και η θέση που αντιστοιχεί στον καθέναν ορίζεται από τον Θεό βάσει σχεδίου.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι ο Ευστάθιος, όπως ήταν αναμενόμενο, ενστερνιζόταν τη χριστιανική διδασκαλία για την ύπαρξη της Θείας Πρόνοιας, η οποία θα μπορούσε να ορισθεί ως η φροντίδα του Θεού για τα όντα.¹¹³ Αξίζει να γίνει μια διεξοδική αναφορά στην έννοια της Θείας Πρόνοιας, προκειμένου να καταστούν περισσότερο κατανοητές οι συγκεκριμένες ιδέες του Ευσταθίου.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας πίστευαν ότι ο Θεός μέσω της Πρόνοιας Του συντηρεί την Πλάση, καθοδηγώντας την με τη σοφία Του στο υπέρτατο τέλος. Να σημειωθεί ότι η ιδέα της Θείας Πρόνοιας υπήρχε πολύ πριν την εμφάνιση του Χριστιανισμού, έχοντας διαμορφωθεί κυρίως από ελληνικές και εβραϊκές αντιλήψεις.¹¹⁴ Επίσης, η έννοια της Πρόνοιας αντανακλάται επανειλημμένα στην Παλαιά Διαθήκη,¹¹⁵ ενώ αποτελεί ένα από τα πλέον συχνά θέματα της Καινής.¹¹⁶ Στη βιβλική παράδοση η ιδέα της Πρόνοιας συνεπάγεται την ύπαρξη ενός Δημιουργού που φρο-

112. Ό.π., σελ. 28,57-29,58.

113. Βλ. Νεμέσιος Εμέσης, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, 42, έκδ. M. Morani, *Nemesii Emeseni De natura hominis* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Λιψία 1987, σελ. 125,4-5: ... πρόνοια τοῖνυν ἐστὶν ἐκ θεοῦ εἰς τὰ ὄντα γινομένη ἐπιμέλεια. Πρβλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ εἰμαρμένης τε καὶ προνοίας*, 4, PG 50, στ. 749-774, ειδ. 766: ... Θεὸς ἐφέστηκε, καὶ πρόνοια πάντα κυβερνᾷ, ...

114. Βλ. A.P. Bos, *Providentia Divina. The Theme of Divine Pronoia in Plato and Aristotle*, Άσσεν 1976. Για την έννοια της Πρόνοιας στον Στωικισμό, βλ. M. Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods* (διδ. διατρ.) [Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 32], Αθήνα 1976· της ιδίας, «Providence and Fate in Stoicism and Prae-Neoplatonism. Calcidius as an Authority on Cleanthes' Theodicy (SVF 2, 933)», *Φιλοσοφία* 3 (1973), σελ. 262-306. Για την έννοια της Πρόνοιας στον Ιουδαϊσμό, βλ. H.-F. Weiss, *Untersuchungen zur Kosmologie des hellenistischen und palästinischen Judentums* [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 97], Βερολίνο 1966. Ιδιαίτερα ο Φίλων ο Αλεξανδρεὺς (περ. 20 π.Χ. - 50 μ.Χ.) άσκησε μεγάλη επίδραση στην πατερική πρόσληψη αυτής της έννοιας· βλ. P. Frick, *Divine Providence in Philo of Alexandria* [Texts and Studies in Ancient Judaism, 77], Τόμπινγκεν 1999.

115. *Ιώβ* 38,37· *Σοφ.* *Σολ.* 14,3, 17,2· *Ησ.* 66,18.

116. *Ματθ.* 6,25-33, 7,7-11, 10,28-31· *Λουκ.* 11,9-13· *Πράξ.* 17,24-28· *Α΄ Κορ.* 12,6. Για μια διεξοδική ανάλυση της Θείας Πρόνοιας, βλ. P. Helm, *The Providence of God* [Contours of Christian Theology], Λέστερ - Ντάουνερς Γκρόουβ 1994.

ντίζει για την Πλάση στην αιωνιότητα, από τις κινήσεις των πλανητών και τη διαδοχή της ημέρας και της νύχτας μέχρι τη διαστρωμάτωση των ανθρώπινων κοινωνιών. Από ένα τέτοιο θεολογικό εποικοδόμημα, που στηρίζεται στον θείο και επομένως αλάνθαστο σχεδιασμό, είναι φυσικό να εξοβελίζεται και η παραμικρή υπόνοια τυχαιότητας. Συνεπώς, ο διαχωρισμός μιας κοινωνίας σε πλούσιους και πτωχούς δεν είναι αποτέλεσμα κοινωνικής αδικίας, αλλά αντίθετα έργο της Θείας Πρόνοιας. Ο λόγος για τον οποίο είναι απαραίτητος ένας τέτοιος διαχωρισμός θα αναλυθεί στη συνέχεια.

Οι Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας είχαν έλθει από πολύ νωρίς αντιμετώπι με την κριτική προς τη Θεία Πρόνοια. Η καθημερινή ζωή παρείχε πλήθος επιχειρημάτων που τροφοδοτούσαν την κριτική απέναντί της, καθώς η δουλεία, η ανέχεια, η ανισοκατανομή του πλούτου και η προκλητικά πολυτελής ζωή των εύπορων ενίσχυαν τον σκεπτικισμό των πιστών για την ύπαρξη της Θείας Πρόνοιας, οδηγώντας αναπόφευκτα στο ερώτημα: πώς είναι δυνατόν ο Θεός να προνοεί και ταυτόχρονα να επιτρέπει να υφίστανται τέτοιου είδους ανωμαλίες; Παρόμοια πιεστικά ερωτήματα και παράπονα αντιμετώπιζε και ο Ευστάθιος από το ποίμνιό του. Το πρόβλημα προφανώς δεν ήταν νέο, καθώς Πατέρες του 4ου και 5ου αιώνα, όπως ο Ιωάννης Χρυσόστομος και ο Θεοδώρητος Κύρρου, ένωσαν την ανάγκη να συγγράψουν πραγματείες για την αντιμετώπιση της κριτικής και την υπεράσπιση της Θείας Πρόνοιας.¹¹⁷

Η δικαίωση της κοινωνικής πραγματικότητας υπήρξε ένας από τους κυριότερους στόχους τους, καθώς από εκεί πηγάζει το μεγαλύτερο μέρος του προβληματισμού. Οι Πατέρες μολονότι αναγνώριζαν πόσο δυσβάστακτο φορτίο αποτελούσε η πενία, δεν την θεωρούσαν απαραίτητα κάτι κακό και ασύμβατο με την ιδέα της Θείας Πρόνοιας. Αντίθετα, η ανισότητα του πλούτου είχε αποδοθεί από αρκετούς Πατέρες στην Πρόνοια, καθώς η ύπαρξη της πενίας ήταν ένα μέσο για τη σωτηρία

117. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τοὺς σκανδαλιζομένους ἐπὶ ταῖς παρανομίαις ταῖς γινόμεναις καὶ τῇ τοῦ λαοῦ καὶ πολλῶν ἱερέων διώξει καὶ διαστροφῇ καὶ περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας καὶ περὶ ἀκαταλήπτου*, ἐκδ. καὶ γαλλ. μτφρ. Α.-Μ. Malingrey, *Jean Chrysostome, Sur la providence de Dieu* [Sources Chrétiennes, 79], Παρίσι 1961· Θεοδώρητος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, PG 83, στ. 555-774. Για μία διεξοδική ανάλυση του προβλήματος των οικονομικών ανισοτήτων και των εννοιών του πλούτου και της πενίας στο εν λόγω έργο του Θεοδώρητου Κύρρου, βλ. G.N. Gotsis – G.A. Merianos, «Wealth and Poverty in Theodoret of Cyrillus' *On Providence*», *Journal of Eastern Christian Studies* 59/1-2 (2007), σελ. 11-48.

των πλουσίων, αφού μέσα από πράξεις ελεημοσύνης προς τους απόρους κέρδιζαν μια ευκαιρία για τη σωτηρία της ψυχής τους. Οι πτωχοί, από την άλλη πλευρά, ωφελούνταν εξίσου από την πενία τους, καθώς τους εξανάγκαζε να εργασθούν και επομένως τους προφύλασσε από το αμάρτημα της αργίας.¹¹⁸

Η πατερική κοσμοθεώρηση θεωρούσε την πενία τον πιο ασφαλή δρόμο για να φθάσει κανείς στην αρετή, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι καταδίκαιζε τον πλούτο καθαυτό. Στο υποκεφάλαιο IV.8 υπογραμμίστηκε η άποψη του Ευσταθίου ότι ο πλούτος αποτελεί απλώς ένα όργανο, το οποίο αξιολογείται ως καλό ή κακό αναλόγως της χρήσης που του επιφυλάσσουν οι άνθρωποι.¹¹⁹ Έχει ήδη σημειωθεί ότι η θέση αυτή είναι συνεπής με αντίστοιχες πατερικές, όπως εκείνη του Θεοδωρήτου Κύρρου, σύμφωνα με τον οποίο, ο πλούτος και η πενία αποτελούν απλώς μέσα, όργανα, τα οποία ο Θεός παρέχει στους ανθρώπους· εκείνοι με τη σειρά τους ως άλλοι γλύπτες σκαλίζουν με αυτά το άγαλμα είτε της αρετής είτε της κακίας.¹²⁰ Επομένως, δεν πρέπει να κατηγορεί κανείς τα πλούτη ή την φτώχεια, αλλά εκείνους που κάνουν κακή χρήση αυτών των οργάνων. Αυτή η αντίληψη του Θεοδωρήτου απηχεί τον Κλήμεντα Αλεξανδρείας που έχει υπερασπισθεί την ορθολογική και ηθική χρήση του πλούτου:

*Οὐκ ἄρα ἀπορριπτέον τὰ καὶ τοὺς πέλας ὠφελοῦντα χρήματα· κτήματα γὰρ ἐστὶ κτητὰ ὄντα καὶ χρήματα χρήσιμα ὄντα καὶ εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων ὑπὸ τοῦ θεοῦ παρεσκευασμένα, ἃ δὴ παράκειται καὶ ὑποβέβληται καθάπερ ὕλη τις καὶ ὄργανα πρὸς χρῆσιν ἀγαθὴν τοῖς εἰδόσι.*¹²¹

118. Βλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ Ἄννης λόγοι Ε΄*, 5.3, PG 54, στ. 673: *Εἰ γὰρ μετὰ τῆς προσηκούσης γνώμης, καὶ πεπονημένης διανοίας καὶ ταῦτα ἐξετάζειν ἤθελες, εἰ καὶ μηδὲν ἕτερον ἢ τὸ συνιστῶν τὴν τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν, ὁ πλοῦτος καὶ ἡ πενία ταύτην ἂν μάλιστα σαφῶς ἀπέδειξεν. Ἄν γὰρ ἀνέλης τὴν πενίαν, τοῦ βίου τὴν σύστασιν ἀνείλες ἅπασαν, καὶ διέφθειρας ἡμῶν τὴν ζωὴν· καὶ οὔτε ναύτης, οὔτε κυβερνήτης, οὐ γεωργός, οὐκ οἰκοδόμος, οὐχ ὑφάντης, οὐχ ὑποδηματοδόμος, ... οὐκ ἄλλος τις τῶν δημιουργῶν ἔσται τούτων· τούτων δὲ οὐκ ὄντων, πάντα ἡμῖν οἰχίσεται. Νῦν μὲν γὰρ, καθάπερ διδάσκαλός τις ἀρίστη, ἐκάστω τούτων ἐπικαθημένη ἡ τῆς πενίας ἀνάγκη, πρὸς τὰ ἔργα καὶ ἄκοντας συνωθεῖ ...*

119. Βλ. παραπάνω, σελ. 209-210.

120. Θεοδωρήτος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, 6, PG 83, στ. 652A.

121. Κλήμης Αλεξανδρείας, *Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*, 14.1, ἐκδ. O. Stählin, στο *Clemens Alexandrinus*, τ. III [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahr-

Βάσει αυτής της λογικής, ο πλούτος στην πραγματικότητα δεν ανήκει στους εύπορους, δεν αποτελεί ατομική κατοχή, όπως διακηρύσσει και ο Ευστάθιος, αλλά είναι κοινός· απλώς ο Θεός δίνει στους πλούσιους την ευκαιρία με την προσωρινή κατοχή του να τον διαχειρισθούν με σύνεση, πράγμα που σημαίνει κυρίως να μεριμνήσουν για τους λιγότερο προνομιούχους αδελφούς τους.

Εδώ, όμως, αγγίζει κανείς το κρίσιμο σημείο του θέματος, που άπτεται της κοινωνικής ανισότητας και γεννά εύλογα ερωτήματα. Εάν ο πλούτος αποτελεί απλώς ένα όργανο, για ποιόν λόγο τότε δεν διανέμεται ισομερώς σε όλους τους ανθρώπους; Για ποιόν λόγο υφίσταται η κοινωνική ανισότητα; Την απάντηση σε αυτό το ερώτημα έχει ήδη δώσει ο απόστολος Παύλος και από τότε το επιχείρημά του χρησιμοποιείται κατά κόρον:

νυνὶ δὲ ὁ Θεὸς ἔθετο τὰ μέλη ἐν ἑκάστων αὐτῶν ἐν τῷ σώματι καθὼς ἠθέλησεν. εἰ δὲ ἦν τὰ πάντα ἐν μέλος, ποῦ τὸ σῶμα; νῦν δὲ πολλὰ μὲν μέλη, ἐν δὲ σῶμα. οὐ δύναται ὀφθαλμὸς εἰπεῖν τῇ χειρὶ χρειάν σου οὐκ ἔχω· ἢ πάλιν ἡ κεφαλὴ τοῖς ποσὶ χρειάν ὑμῶν οὐκ ἔχω· ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον τὰ δοκοῦντα μέλη τοῦ σώματος ἀσθενέστερα ὑπάρχειν ἀναγκαῖά ἐστι, καὶ ἃ δοκοῦμεν ἀτιμότερα εἶναι τοῦ σώματος, τούτοις τιμὴν περισσοτέραν περιτίθεμεν, ... (Α' Κορ. 12,18-23).

Είναι πολύ συνηθισμένο για τους Πατέρες, αλλά και τους μεταγενέστερους εκκλησιαστικούς συγγραφείς, να καταφεύγουν σε αυτή την οργανική αναλογία: τα μέλη του σώματος, τα μάτια, τα χέρια, η καρδιά κ.ο.κ., έχουν διαφορετικές ικανότητες, τις οποίες τους έχει αποδώσει ο Δημιουργός με την άμετρη σοφία Του, με σκοπό τη συνεργασία τους για την επιβίωση και το καλό του σώματος ως συνόλου. Αντίστοιχα, ο Θεός παρέχει διαφορετικές ικανότητες στους ανθρώπους αναλόγως της φύσης τους και βάσει του Θείου σχεδίου κάθε άνθρωπος (κάθε μέλος) αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της κοινότητας (του σώματος). Γιατί εάν ο πλούτος ή τα αξιώματα διανεμόνταν εξίσου, κανείς δεν θα επιθυμούσε να υπηρετεί τους άλλους και να ασκεί τα διάφορα ουσιώδη για την ανθρώπινη επιβίωση επαγγέλματα.¹²² Ως αποτέλεσμα, το ανθρώπινο γένος θα είχε δύο επιλογές: ή κάθε άνθρωπος από ανάγκη θα αναλάμ-

hunderte, 17], Λιψία 1909, σελ. 168,23-27. Πρβλ. Θεοδώρητος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, 9, PG 83, στ. 720B.

122. Θεοδώρητος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, 6, PG 83, στ. 656A-B.

βανε να ασχοληθεί με κάθε είδους εργασία – πράγμα αδύνατον, όπως έχει δείξει ο Πλάτων –¹²³ ή όλη η ανθρωπότητα θα αντιμετώπιζε την εκμηδένιση εξαιτίας της έλλειψης των αναγκαίων για την επιβίωσή της.¹²⁴

Συνεπώς, με την ανισότητα στην κατανομή του πλούτου επιτυγχάνεται ο καταμερισμός της εργασίας και η εξειδίκευση, που αποτρέπουν την έλλειψη των απαραίτητων επαγγελματών. Η Θεία Πρόνοια παρέχει τα κατάλληλα θεμέλια που στηρίζουν την ανθρώπινη συνύπαρξη, καθώς η ανισότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία μορφή κοινωνικής οργάνωσης που διευκολύνει τη ζωή, αφού υποχρεώνει πλούσιους και πτωχούς να παράσχουν ο ένας στον άλλον ό,τι έχουν ανάγκη.¹²⁵ Αναφέρθηκε ήδη ότι οι πτωχοί προσφέρουν στους εύπορους τα προϊόντα της τέχνης τους. Ο Θεοδώρητος Κύρρου θεωρεί ότι ως αντάλλαγμα λαμβάνουν χρήματα, επιχείρημα που υποδηλώνει τη δημιουργία μιας αγοράς για τα προϊόντα τους.¹²⁶

Έτσι, προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι, σύμφωνα με τους Πατέρες της Εκκλησίας, οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες αποτελούν συστατικά στοιχεία του κοινωνικού συστήματος, τα οποία εξασφαλίζουν την κοινωνική αρμονία.

Με βάση όσα προαναφέρθηκαν, αλλά και την ανάλυση του Ευσταθίου για τη διανομή των αγαθών από τον Θεό σύμφωνα με τις αρχές της διανεμητικής δικαιοσύνης, που παρουσιάστηκε στο τρίτο κεφάλαιο,¹²⁷ προκύπτει ότι ο Ευστάθιος θεωρεί την κοινωνική θέση που κατέχει κάθε άνθρωπος μέρος του θείου σχεδίου, αποτέλεσμα της Θείας Πρόνοιας. Το να επιχειρήσει κανείς να μεταβάλει την κοινωνική θέση του ή έστω να αντιδράσει γι' αυτή δεν είναι μόνο ανεπίτρεπτο, είναι βλάσφημο: θα ήταν σαν να ισχυριζόταν εμμέσως ότι ο Θεός έχει διαπράξει λάθος στο σχέδιό του. Ο μόνος τρόπος για να μεταπηδήσει ένας άνθρωπος ταπει-

123. Πλάτων, *Πολιτεία*, II, 370b-c.

124. Θεοδώρητος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, 6, PG 83, στ. 656B.

125. J. Viner, «The Economic Doctrines of the Christian Fathers», *HOPE* 10 (1978), σελ. 9-45, ειδ. 19.

126. Θεοδώρητος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, 6, PG 83, στ. 660B-C: «Ὅμοίως γὰρ τῆς τῶν πλουσίων περιουσίας οἱ πενία συζῶντες τυγχάνουσιν. Ὁ γὰρ τούτων κακείνων Δημιουργός, τέχνηαι παντοδαπαῖς τὴν πενίαν ἐκόσμησε, δι' ἧς παρὰ τὰς τῶν πενήτων θύρας φοιτῶσιν οἱ πλούσιοι, καὶ χρήματα διδόντες, τὰς ἀναγκαίας παρ' αὐτῶν κομίζονται χρείας, καὶ πλειόνων διὰ τὸν πλοῦτον δεόμενοι, πάσης σπανίζουσι χρείας. Βλ. Viner, «The Economic Doctrines...», ό.π., σελ. 19.

127. Βλ. παραπάνω, σελ. 150 κ.ε.

νής καταγωγής στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ήταν με την απόκτηση πλούτου. Ο Ευστάθιος ως πνευματικός ποιμένας ανησυχούσε για τους κινδύνους της πλεονεξίας και της φιλαργυρίας που ελλοχεύουν για όποιον επιδιώκει το κέρδος. Ως αριστοκράτης, όμως, ήταν απολύτως σύμφωνος με την αρνητική στάση που τηρούσε η αριστοκρατική διάνοηση απέναντι στους νεόπλουτους εμπόρους και τεχνίτες, των οποίων η άνοδος τον 12ο αιώνα προσπαθούσε να σφετερισθεί κατά κάποιον τρόπο τα κοινωνικά προνόμια μιας άτεγκτης σε αυτό το θέμα αριστοκρατίας.¹²⁸

Οι απόψεις του Ευσταθίου για την ύπαρξη ανισότητας αντανακλώνται καλύτερα στην κοινωνική ιεράρχηση που επιχειρεί. Οι Βυζαντινοί ιστορικοί και ρήτορες συνήθιζαν να διαχωρίζουν την κοινωνία σε κατηγορίες: σε κάποιες περιπτώσεις κριτήριο για την κοινωνική ταξινόμηση ήταν ο πλούτος (πλούσιοι και πτωχοί), ενώ σε άλλες η καταγωγή (ευγενείς και ταπεινοί) ή το επάγγελμα. Η διάκριση μεταξύ κληρικών και λαϊκών είχε επίσης αποτελέσει κριτήριο¹²⁹ για την ταξινόμηση του πληθυσμού.¹³⁰ Η πιο συνηθισμένη και απλούστερη διάκριση, όμως, ήταν εκείνη μεταξύ δυνατών και πενήτων. Την ομάδα των δυνατών σχημάτιζαν όσοι ήταν μέλη της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας – συμπεριλαμβανομένων των ανώτερων κληρικών – και είχαν πρόσβαση στην πολιτική εξουσία. Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσαμε πολύ γενικά να πούμε ότι τους πένητες αποτελούσαν οι φορολογούμενοι. Αν και η διάκριση αυτή ήταν κάπως χονδροειδής, αντανακλούσε ωστόσο ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός, την αναδιανομή του μεγαλύτερου μέρους του πλεονάσματος από τον αγρότη παραγωγό προς όφελος της εκκλησιαστικής και της κρατικής ιεραρχίας.¹³¹

Ωστόσο, από τον 11ο αιώνα αυτός ο διμερής διαχωρισμός της κοινωνίας άρχισε να θεωρείται ανεπαρκής, καθώς μία ενδιάμεση τάξη, οι

128. Βλ. Kazhdan – Franklin, ό.π., σελ. 155. Ο P. Magdalino έχει συνοψίσει, με διαφορετική αφορμή όμως, τη στάση ενός αριστοκράτη απέναντι στους νεόπλουτους: ... *the defensive snob, the man of relatively high standing who falls on hard times or who sees his status being devalued by the rise of people with credentials other than his own* («Byzantine Snobbery», ό.π., σελ. 59).

129. Βλ., για παράδειγμα, Βασίλειος Αχριδηνός, *Λόγος επιτάφιος ἐπὶ τῇ ἐξ Ἀλαμανῶν δεσποίνῃ*, στο FRB, XX, σελ. 311-330, ειδ. 312.16: ... *πᾶν γένος ἀνθρώπων, ἱερεῖς καὶ λαός*.

130. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 142-143.

131. Angold, *Church*, σελ. 385.

μέσοι, έκανε αισθητή την παρουσία της. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν κατά κύριο λόγο έμποροι και βιοτέχνες και μπορούσε κανείς να τους διακρίνει κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, όπου παρέμενε επικεντρωμένη η εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα. Η ολοκλήρωση της αλλαγής αυτής στην οργάνωση της βυζαντινής κοινωνίας συνέπεσε με την ανάρρηση των Κομνηνών στην εξουσία.¹³²

Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, πρέπει να γίνει μία διευκρίνιση. Αυτό το κοινωνικό στρώμα δεν χαρακτηριζόταν σε καμία περίπτωση από ομοιογένεια, αφού οι συντεχνίες περιέκλειαν ένα στενό στρώμα εμπόρων που δεν αντιπροσώπευε το σύνολο της αστικής οικονομίας, ενώ δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι και η αριστοκρατία εμπλεκόταν συχνά σε εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες. Επίσης, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του 11ου και του 12ου αιώνα αποτελεί η ολοένα αυξανόμενη διαφοροποίηση μεταξύ των εμπόρων λιανικής από τη μία πλευρά και των πλούσιων και ισχυρών εμπόρων ή άργυραμοιβών από την άλλη, παρ' όλο που συχνά και για λόγους προπαγάνδας οι λόγιοι τους συμπεριλάμβαναν όλους χωρίς διάκριση στην κατηγορία των *άγοραίων*.¹³³

Ο Ευστάθιος φαίνεται ότι είχε συνειδητοποιήσει την ύπαρξη ενός ενδιάμεσου κοινωνικού στρώματος, που ήταν κατώτερο από την κυρίαρχη τάξη, αλλά ανώτερο από τον απλό λαό, με κριτήριο κυρίως τον πλούτο.¹³⁴ Το γεγονός αυτό διακρίνεται στο δικό του τριμερές σχήμα κοινωνικής ιεράρχησης, η γενική μορφή του οποίου βρίσκεται στη συγγραφή του για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης αποτελούσαν *οί μεγάλοι, οί μικροί, οί μέσοι*.¹³⁵ Το παραπάνω σχήμα απαντά λίγο παραλλαγμένο και στον επιτάφιο του για τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α'.¹³⁶ Εκεί ο Ευστάθιος κατονομάζει τους *μέσους*, κάτω από τους οποίους τοποθετεί τον απλό λαό (*μυρίους ὅσους*), ενώ την ανώτερη θέση καταλαμβάνουν οι *λογαδικοὶ ἄνδρες*.¹³⁷ Με τον όρο *λογαδικοὶ ἄνδρες* ο Ευστάθιος εννοούσε

132. Ό.π.

133. Dagron, «Urban Economy», σελ. 417.

134. Angold, *Church*, σελ. 191.

135. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 32,8.

136. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 196-214: *Τὸ γραφὲν εἰς τὸν ἀοίδιμον ἐν ἀγίοις βασιλεῦσι κύριον Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν. Ὅπερ ὅτι οὐ τυχόντως μεθώδευται, ὁ πεπαιδευμένος διακρινεῖ. Πολλῶν γὰρ ἄλλως γραψάντων, ἐστρουφνῶθη πρὸς διαφορὰν ὁ παρὼν ἐπιτάφιος.*

137. Ό.π., σελ. 207,24-27: *Ἔστιν ἀναλέξασθαι λογαδικοὺς ἄνδρας, ἔστιν ἀπολαβεῖν*

πιθανότατα τη στρατιωτική αριστοκρατία, αφού η λέξη *λογαδικός* σημαίνει τον εκλεκτό γενικότερο, αλλά η λέξη *λογάδης* χρησιμοποιείται επίσης για να υποδείξει τους εκλεκτούς στρατιώτες.¹³⁸

Στο έργο του για την άλωση της Θεσσαλονίκης, όμως, με αφορμή την περιγραφή του πληθυσμού της πληγείσας από τους Νορμανδούς πόλης, ο Ευστάθιος επιχειρεί έναν περισσότερο λεπτομερή κοινωνικό διαχωρισμό:

Τὸ δὲ ἐν τῇ πόλει πλῆθος, οὐ μόνον τὸ στρατιωτικὸν ἀλλὰ καὶ τὸ λοιπὸν, ὅσον ἐν ἱερᾷ πολιτείᾳ τῇ κατὰ κόσμον καὶ ὅσον δὲ λαϊκόν, τίς ἂν ἐς ἄξιον δακρύσειε; Ναὶ μὴν καὶ ὅσον τοῦ βίου τὸν φλοῖσβον διακρουσάμενον ὡς εἰς λιμένα κατήντησε τὸ ἀπρόϊτον τῆς ἐνοικήσεως, πάντες οὗτοι, ὥσπερ καὶ ἀκρίδες πυρὶ κατὰ λήϊον ἐλαυνόμενοι, τῇ καυστηρᾷ μάχῃ πρὸς ὄλεθρον ἐξετινάσσοντο.¹³⁹

Αξίζει να αναφερθεί ότι ο A. Kazhdan, με βάση τον παραπάνω διαχωρισμό του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, θεώρησε ότι ο Ευστάθιος σκιαγραφεί ένα τριμερές σχήμα κοινωνικής ταξινόμησης που παρουσιάζει αναλογίες με τη δυτική φεουδαρχική αρχή των τριών τάξεων (*the western feudal principle of three orders*): πολεμιστές, κλήρος και απλός λαός.¹⁴⁰ Ο χαρακτηρισμός από τον Kazhdan της ταξινόμησης που επιχειρεί ο Ευστάθιος ως τριμερούς έχει θεωρηθεί υπεραπλουστευτικός.¹⁴¹ Βέβαια, ο Ευστάθιος δεν προβαίνει σε έναν ευκρινή και άμεσο τριμερή διαχωρισμό του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης – σε σημείο μάλιστα που να παρουσιάζει ακριβείς αναλογίες με το φεουδαρχικό σύστημα διαστρωμάτωσης –, ωστόσο, από την περιγραφή του πληθυσμού της Θεσσαλονί-

μέσους, ἔστιν ἀπαριθμήσασθαι τοὺς ὑπὸ τούτοις μυρίους ὅσους, οἷς ἐκεῖνος τὰς εἰσαεὶ ὀμιλίας διένεμε· ...

138. Βλ. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 143. Προβλ. Liddell – Scott, τ. III, λήμματα «λογάδην», «λογαδικός», «λογάς», σελ. 52.

139. Ευστάθιος, *Ἄλωσις*, σελ. 6,12-17.

140. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 143.

141. Eustathios of Thessaloniki, *The Capture of Thessaloniki*, εισ., μτφρ. και σχόλια J.R. Melville Jones [Byzantina Australiensia, 8], Καμπέρα 1988, σελ. 164 § 2: Eustathios first divides the people of Thessaloniki into two groups, those who fought and those who were not expected to fight. Of the second class, some were priests and others were lay persons (presumably women, the aged, the young and the infirm). He now adds another group, those who although not clerics had sought seclusion from the world in monasteries or by living as hermits. He may have intended to imply that some of these had hidden themselves in this way in the hope of protecting themselves, rather than because they had a more genuine reason for wishing to separate themselves from the worldly life. Kazhdan ... oversimplifies Eustathios's schema by calling it a simple tripartite one.

κης που παρέχει, θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό ότι οι κατηγορίες που αναφέρει σχετίζονται πολύ γενικευμένα με τους πολεμιστές, τον κλήρο (συμπεριλαμβάνοντας τους μοναχούς και τους ερημίτες) και τον απλό λαό – μολονότι μία ταξινόμηση σε πολεμιστές, ιερατείο και λαό ήταν συνηθισμένη σε πολλές κοινωνίες διαφορετικών εποχών.

Επιπλέον, μπορεί κανείς να εντοπίσει στην κοινωνική διαστρωμάτωση του Ευσταθίου ομοιότητες με την περισσότερο λεπτομερή κοινωνική ιεράρχηση που παραθέτει ο Νικήτας Χωνιάτης σε έναν λόγο του.¹⁴² Ο Χωνιάτης τοποθετεί στην πιο περίοπτη θέση τους πολεμιστές, τους οποίους ακολουθεί ο κλήρος και αμέσως μετά οι μοναχοί. Σειρά έχουν τα «μέλη της συνέλευσης του λαού» (οἱ δὲ τῆς τάξεως τῆς λοιπῆς καὶ τοῦ λαώδους ἀθροίσματος) και τέλος, οἱ δὲ περὶ τὴν ῥοπὴν τῶν ζυγῶν καὶ τὴν τῶν συναλλαγμάτων μετὰμειψιν ἐν νῶ τὸ τάλαντον φέροντες, δηλαδή οι έμποροι.¹⁴³ Παρατηρείται ότι τα «μέλη της συνέλευσης του λαού» είναι τοποθετημένα σε ανώτερη θέση από τους εμπόρους, αλλά με τον όρο «λαός» δεν πρέπει βέβαια να εννοεί τον όχλο. Για τον Νικήτα Χωνιάτη – όπως και για τον Ευστάθιο πιθανότατα – οι απλοί χειρώνακτες δεν υπολογίζονται.¹⁴⁴

Ο Ευστάθιος αναγνώριζε, επομένως, την ύπαρξη ενός μεσαίου στρώματος, που το αποτελούσαν κυρίως έμποροι και βιοτέχνες. Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσθηκε η στάση του Ευσταθίου απέναντι στα εμπορικά και βιοτεχνικά επαγγέλματα. Η στάση του αυτή, όμως, μπορεί να γίνει περισσότερο κατανοητή, εξετάζοντας τις διαθέσεις του προς τους εμπόρους και τους βιοτέχνες της μητρόπολής του. Πράγματι, οι περισσότερες θέσεις του Ευσταθίου κατά της χρήσης των εμποροβιοτεχνικών επαγγελμάτων για την αποκόμιση κέρδους, της τοκοληψίας και της απόκτησης χρημάτων μέσω της εκμετάλλευσης των πτωχών ή της συμμετοχής των μοναχών σε αυτές τις δραστηριότητες βρίσκονται στους λόγους για τη Σαρακοστή, που ο Ευστάθιος έγραψε κατά τη διάρκεια της μητροπολιτικής του θητείας, και στην πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού, που συνέθεσε έχοντας υπ' όψιν τους

142. Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι και επιστολαί*, ΙΓ, έκδ. I.A. van Dieten, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae* [CFHB, 3], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, σελ. 120-128: *Σελέντιον γραφὲν ἐπὶ τῷ ἀναγνωσθῆναι ὡς ἀπὸ τοῦ Λάσκαρι κῦρ Θεοδώρου κρατοῦντος τῶν Ῥωμαϊκῶν ἀνατολικῶν χωρῶν, ἥνικα ἡ Κωνσταντινούπολις ἐάλω ὑπὸ Λατίνων καὶ παρ' ἐαυτῶν ὡς δορύκτητος κατείχετο μετὰ καὶ τῶν ἐσπερίων Ῥωμαϊκῶν χωρῶν*. Πρβλ. και Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 143.

143. Ο.π., σελ. 124,8-125,6.

144. Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 143-144.

μοναχούς της μητρόπολής του. Επομένως, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι πολλές από τις οικονομικές του αντιλήψεις διατυπώνονται εξαιτίας των κοινωνικών συνθηκών που αντιμετώπισε στη Θεσσαλονίκη.

Είναι αλήθεια ότι οι αποδοκιμαστικές κρίσεις του εναντίον των εμπορικών δραστηριοτήτων του ποιμνίου του προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για την ξεχωριστή θέση που κατείχαν οι έμποροι και οι βιοτέχνες στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης, αλλά και σχετικά με την επικράτηση της νοοτροπίας για αποκόμιση κέρδους.¹⁴⁵ Οι μαρτυρίες του Ευσταθίου μαζί με τις πληροφορίες που μας παρέχουν άλλες πηγές του 12ου αιώνα, όπως ο σατιρικός διάλογος *Τιμαρίων*, επισημαίνουν την άνθηση του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη, η γεωγραφική θέση της οποίας την καθιστούσε φυσική διέξοδο και κέντρο διανομής των εμπορευμάτων των Βαλκανίων.¹⁴⁶ Ειδικά ο *Τιμαρίων* επιβεβαιώνει τη διεθνή σημασία της ως εμπορικού κέντρου.¹⁴⁷

Ο Ευστάθιος έχει επιπλήξει πολλές φορές τις εμπορικές δραστηριότητες του ποιμνίου του και την αγάπη του για τον πλούτο. Στην περιγραφή της άλωσης της Θεσσαλονίκης, κάνοντας λόγο για τον διοικητή της Θεσσαλονίκης Δαυίδ Κομνηνό, παραδέχεται ότι πριν από την πολιορκία της πόλης από τους Νορμανδούς (προτού δηλαδή αποδειχθεί ανίκανος κυβερνήτης) τον υποστήριζε, γιατί στρεφόταν εναντίον των καταχρήσεων εκείνων των πολιτών που επιδίωκαν το κέρδος:

*Καὶ οἶδα μὲν συνιστῶν ἐγὼ τὸν ἄνδρα τοῦτον τὰ πρὸ τῆς μάχης καὶ εὐλογῶν ἐν εἰρήνης καιρῷ τὰ ἐκείνου, ὅτε οἱ μὲν κέρδους πρηκτῆρες πολῖται λαλαγοῦντες ἐπέκειντο κατ' αὐτοῦ ἅπερ ἤθελον, ἡμεῖς δὲ ἄλλως, ὡς ἔπρεπεν, ἡρμοττόμεθα.*¹⁴⁸

Στο έργο του με τίτλο *Περὶ ὑποκρίσεως*¹⁴⁹ επισημαίνει την αλλαγή που είχε επέλθει στα ήθη των τεχνιτών, οι οποίοι σκέπτονταν πλέον με γνώμονα το κέρδος:

Καὶ οἱ πρῶν ἀληθευτικοὶ καὶ ἀπράγμονες, καὶ ὅλως μὴ βαρύνοντες τὸ φυλετικόν, μὴδὲ τοὺς μισθοὺς παρατείνοντες, καὶ τὰ τεχνικὰ δὲ ἀκριβοῦντες, καὶ οὕτω χρηστοὶ πιστευθέντες εἶναι, μισοῦσι μὲν ὄνομα

145. Magdalino, *Manuel*, σελ. 140, 149.

146. Angold, *Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, σελ. 452.

147. Hendy, «Byzantium, 1081-1204», σελ. 40.

148. Ευστάθιος, *Άλωσις*, σελ. 12.11-14.

149. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 88-98.

κεκτηῖσθαι καλὸν ὑπὲρ πλοῦτον, γίνονται δὲ βδελυρίας ἀπάσης καὶ κέρδους αἰσχροῦ ἥττονες· ...¹⁵⁰

Στην ομιλία του με τίτλο *Τοῦ Θεσσαλονίκης κῦρ Εὐσταθίου βαρυνθέντος, ὅτι ὁ λαὸς ὥκνησεν εἰς τὴν ἐν τῇ καταρχῇ τοῦ ἐνιαυτοῦ λιτὴν*¹⁵¹ στηλιτεύει τη συμπεριφορά των Θεσσαλονικέων, οι οποίοι δεν παραχώρησαν λίγο χρόνο από τις εμπορικές τους δραστηριότητες γιά να συμμετάσχουν στη λιτανεία για το Νέο Έτος. Με αφορμή την επίπληξη της συμπεριφοράς αυτής, περιγράφει κάποιες εμπορικές δραστηριότητες:

... χθές δεκτὸν ἐνιαυτοῦ καὶ ὁ μὲν κηρύσσων προῆγεν, ὁ δὲ ἀκούων οὐκ ἦν· ὁ τῆς εἰρήνης μεσίτης ἴστατο καὶ οἱ ταύτης ἐπιδεεῖς οὐκ οἶδα μὲν, ἐὰν καὶ τραχὺ ἐμάχοντο, τὸ δὲ ἐπιεικέστερον εἶπεῖν, οὐ παρῆσαν· ... καὶ ὁ μὲν ζυγὸν χειρισάμενος, δι' οὗ χρυσὸς ταλαντεύεται, πτερνίσῃ τὸν ἀδελφὸν ἐπὶ μικροῖς ὀβολοῖς, ὁ δὲ τοῖς ἐξ Ἀραβίας φρυγάνοις καταγοητεύσας τὸν συναλλάσσοντα κέρμασιν μικροῖς προσεπαυξήσῃ τὸν βίον, ἕτερος δὲ σταλαγμοὺς οἴνου παρακερδάνῃ, ὥς ἂν μὴ τὸ συνεχὲς τῶν ῥανίδων τοῦ πλουτισμοῦ διακόψῃ, ἐξ ὧν θησαυροῦ κοιλότης εὐρύνεται, καὶ ἄλλος τις ἐκπορίσῃ μετρίους σίτου μεδίμνους καὶ σπόρον τοῦτον προκαταθήσῃ, δι' οὗ θέρος χρυσοῦν δρέφεται· ταῦτα τὸν θίασον ἡμῖν ἔναγχος ἐκ πλείονος τοῦ πέρυσιν εἰς βραχύτατον περιέστησε· ...¹⁵²

Ο Ευστάθιος στη συνέχεια μεταφέρει τα λεγόμενα ενός φίλου του από την Κωνσταντινούπολη που τον είχε επισκεφθεί, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι παρόμοια συμπεριφορά δεν θα γινόταν ποτέ αποδεκτή στην πρωτεύουσα, όπου λαμβάνονταν δραστικά μέτρα εναντίον εκείνων των ανθρώπων της αγοράς που ασκούσαν κανονικά τις εμπορικές δραστηριότητές τους κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών εκδηλώσεων:

ἀνέμνησεν ἡμᾶς ὁ ἐταῖρος, οὐπὲρ ἀνόπιν ὁ λόγος ἐμέμνητο, οἷα ἡ μεγαλόπολις ποιεῖ, ὅτε τῶν θείων κοινῶν πανηγύρεων τινες ἀπολείπουντο, ἦσαν δὲ ταῦτα θραύεσθαι αὐτοῖς τὰς ἐπ' ἀγορᾶς τραπέζας ἢ καὶ ἄλλως ἀνατρέπεσθαι, κλείεσθαι ἐργαστήρια, σωφρονίζεσθαι πληγαῖς πολλοὺς τῶν ἀναπιπτόντων καὶ ὅσα τούτοις σύντροχα ἡμῖν δὲ τοιαῦτα μὲν οὐκ ἔστι ποι[εῖν], ὃ δὲ ἔξεστι, ποιοῦμεν· ...¹⁵³

150. Ό.π., σελ. 92.82-88.

151. Ευστάθιος, *Opera minora*, Δ. σελ. 55-60.

152. Ό.π., σελ. 55.10-27.

153. Ό.π., σελ. 59.68-73.

Αυτή δεν είναι η πρώτη φορά που ο Ευστάθιος συγκρίνει μία κατάσταση στη Θεσσαλονίκη με μία αντίστοιχη στην Κωνσταντινούπολη και η πρωτεύουσα κερδίζει τις εντυπώσεις.¹⁵⁴ Αρκεί να θυμηθεί κανείς ότι σύμφωνα με τον Ευστάθιο οι μοναχοί της πρωτεύουσας αποτελούν πρότυπα, σε αντίθεση με τους Θεσσαλονικείς αδελφούς τους.¹⁵⁵ Γενικά οι νοσταλγικές κρίσεις του Ευσταθίου εξιδανικεύουν την πρωτεύουσα, μολονότι και στην Κωνσταντινούπολη θα υπήρχαν βέβαια φιλοκερδείς έμποροι ή μοναχοί που ασχολούνταν περισσότερο με τις επιχειρήσεις παρά με την ψυχή τους. Καλό είναι να μην παραβλέπεται επίσης ότι την εποχή του θανάτου του Ευσταθίου (1195/6) η πρωτεύουσα δεν παρέμενε ακριβώς η πόλη που θυμόταν επί Μανουήλ Α', καθώς η αγορά ασκούσε πλέον σημαντική πίεση στην αυλή.¹⁵⁶

Ο Ευστάθιος παρέχει μία ακόμα έμμεση μαρτυρία για την οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης: την ευημερία των Εβραίων της πόλης.¹⁵⁷ Σε επιστολή του προς τον πατριάρχη¹⁵⁸ αναφέρει ότι την εποχή των προκατόχων του η εβραϊκή κοινότητα επεκτάθηκε, καταλαμβάνοντας όχι μόνο περιοχές που κάποτε ανήκαν σε Χριστιανούς, αλλά και κτήρια στα οποία διέμεναν ακόμα Χριστιανοί και τα οποία είχαν βωμούς με εικόνες. Το χειρότερο όμως ήταν, όπως αποδείχθηκε, ότι μέρος της περιουσίας που περιήλθε στα χέρια των Εβραίων ανήκε στην Εκκλησία της Θεσσαλονίκης.¹⁵⁹

154. Πρβλ. τον Θ. Βαλσαμώνα, ο οποίος παρουσιάζει την Κωνσταντινούπολη ως πρότυπο με το οποίο η υπόλοιπη αυτοκρατορία αποτυγχάνει να συμμορφωθεί, επιβεβαιώνοντας με τη σειρά του την αποξένωση της πρωτεύουσας από τις επαρχίες (P. Magdalino, «Constantinople and the “Ξέω χῶρα!” in the Time of Balsamon», στο Οικονομίδης [εκδ.], *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 179-197).

155. Βλ. παραπάνω, σελ. 240-242.

156. Magdalino, *Manuel*, σελ. 150.

157. Βλ. παραπάνω, σελ. 82. Για την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης τον 12ο αιώνα, βλ. Jacoby, «Foreigners», σελ. 123-124.

158. Ευστάθιος, *Επιστολαί*, 33, σελ. 98-99 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. λβ', σελ. 339-340]: *Τῷ οἰκουμενικῷ*.

159. Ευστάθιος, *Επιστολαί*, 33, σελ. 99,38-52 [= του ιδίου, *Opuscula*, επιστ. λβ', σελ. 340,43-60]: *ἐπὶ τινων πρὸ ἐμοῦ τοῦ ἀχρειοτάτου ἁγίων ἀρχιερέων παρεχωρήθησαν Ἑβραῖοι πλατυνθῆναι· οὐκ οἶδ', εἴτε κατὰ λήθην, εἴτε καὶ κατὰ εἵδησιν ἐκείνων, εἴτε καὶ κατὰ θεῖαν τινὰ κέλευσιν. τοῦτο δὲ οὐχ εὐρίσκεται. Καὶ ᾤκησαν οἱ μὲν ἐν ἐρειποτοπίοις χριστιανικοῖς, ἀνοικισθεῖσιν ὑπ' αὐτῶν· οἱ δὲ καὶ ἐν οἰκήμασιν, ἐν οἷς ᾤκουν Χριστιανοὶ ὧν οἰκημάτων τινὰ καὶ θεοὺς εἰκονίσμασιν ἡγλαΐζοντο καὶ ἐψάλλοντο· καὶ οὐδεὶς ἦν ἔως καὶ χθὲς ὁ λαλῶν. ἄρτι δὲ ἔκ τινος ἐριθείας ἐλαλήθη τὸ πρᾶγμα· καὶ ἐμοῦ τὸ ἐντεῦθεν*

Ωστόσο, στον *Λόγον προεισόδιον τῆς ἀγίας τεσσαρακοστῆς*¹⁶⁰ παρατηρούμε ότι τον Ευστάθιο δεν ενοχλεί τόσο η παρουσία των Εβραίων στην πόλη και η ευημερούσα κοινότητά τους, όσο το γεγονός ότι ενώ οι Χριστιανοί ήταν πολύ ανεκτικοί απέναντί τους, δεν έδειχναν, αντίθετα, την ίδια ανοχή και κατανόηση μεταξύ τους, ενώ το βασικό σημείο της κριτικής του εστιάζεται στην έλλειψη φιλανθρωπίας προς τους πτωχούς αδελφούς τους.¹⁶¹ Όπως φαίνεται, ο Ευστάθιος – σε αυτή την περίπτωση τουλάχιστον – χρησιμοποιούσε τους Εβραίους για να επιπλήξει τη συμπεριφορά του ποιμνίου του.¹⁶² Πάντως, οι μαρτυρίες του Ευσταθίου αποκαλύπτουν την οικονομική ευημερία που απολάμβαναν οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη και παρέχουν άλλη μία ένδειξη της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης.¹⁶³

Είναι αλήθεια πως συχνά εντυπωσιάζει το γεγονός ότι στα έργα του Ευσταθίου υπάρχει πλήθος μεταφορών, στις οποίες οι εμπορικές δραστηριότητες, ο δανεισμός και το κέρδος τού χρησιμεύουν είτε ως ρητορικά σχήματα, είτε για να καταστήσει περισσότερο εύληπτα όσα

ἀναγκαίως ὑποκινήσαντος, ἐδόθη πρὸς τινων καὶ κατάστιχον· καὶ ἔχουσι τοιαῦτα οὐ μόνον ἡ Μητρόπολις ἀλλὰ καὶ ἕτερα πρόσωπα. ὅτι γοῦν ἐμοὶ οὐκ ἐκγενήσεται εἰς τὸ πᾶν κατορθῶσαι, εἰ μὴ ἐκ τῆς μεγάλης ἀγιωσύνης σου συνετισθῶ, ἵνα καὶ ὑπακούωμαι, τολμῶ καὶ ἐρωτῶ τί ὀφείλω ποιῆσαι; ἵνα προσκυνήσας ἐγγειρήσω καὶ τελειώσω εἰς ἀγαθόν. *Πρβλ. επίσης Angold, Church, σελ. 184· του ιδίου, Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία, σελ. 452.*

160. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, ΣΤ', σελ. 142-182 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 61-75].

161. Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, ΣΤ', σελ. 157,347-158,364 [= του ιδίου, *Opuscula*, σελ. 66,69-92].

162. Angold, *Church*, σελ. 184.

163. Μία επιστολή, που έγραψε πολλά χρόνια νωρίτερα (1137) ένας Εβραίος μετανάστης στη Σελεύκεια προς κάποιον συγγενή του, πιθανότατα στο Φουστάτ (Fustat) της Αιγύπτου, φανερώνει τη σχετική ασφάλεια και ευμάρεια που απολάμβαναν γενικότερα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά τον 12ο αιώνα οι Εβραίοι ([Anonymus], «A Letter from Seleucia (Cilicia): Dated 21 July 1137», έκδ. S.D. Goitein, *Speculum* 39/2 [Απρ. 1964], σελ. 298-303. *Πρβλ. και Hendy, «Byzantium, 1081-1204», σελ. 48· D. Jacoby, «The Jews of Constantinople and their Demographic Hinterland», στο C. Mango – G. Dagron [επιμ.], Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, Άλντερσοτ 1995, σελ. 221-232, ειδ. 227). Ο αποστολέας της επιστολής περιγράφει την παρούσα υλική ευημερία του ([Anonymus], ό.π., σελ. 300), ενθαρρύνει τον παραλήπτη να μεταναστεύσει στο Βυζάντιο, ακολουθώντας το δικό του παράδειγμα, και αναφέρει έντεκα άλλους γνωστούς τους Εβραίους που είχαν μεταναστεύσει στην αυτοκρατορία (ό.π., σελ. 299,300-301,303).*

θέλει να εκφράσει.¹⁶⁴ Ιδιαίτερα, όμως, όσον αφορά τις μεταφορές οικονομικού περιεχομένου που υπάρχουν στα κηρύγματα προς το ποίμνιό του αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο ευρηματικός ιεράρχης προσπαθούσε μέσω αυτών να μιλήσει στην «εμπορική γλώσσα» που οι Θεσσαλονικείς κατανοούσαν καλά, άλλο ένα δείγμα της νοοτροπίας που επικρατούσε στη μητρόπολή του.¹⁶⁵

Ένα από τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Ευστάθιος στη Θεσσαλονίκη ήταν ότι δεν μπορούσε να συμβιβασθεί με το γεγονός ότι δεν θεωρούσαν την κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης σταθερή και δεδομένη. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν καταδίκασε την τοκοληψία δεν έκανε διαχωρισμούς ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές τάξεις: αυτή η πρακτική του δεν πέρασε απαρατήρητη, με αποτέλεσμα να κατηγορηθεί ότι απευθυνόταν χωρίς διάκριση σε «μικρούς» και «μεγάλους». Ο Ευστάθιος υπερασπίστηκε τον εαυτό του σε έναν λόγο του, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Πρός τοὺς ἐπεγκαλοῦντας αὐτῷ μνησικακίαν, εἴποτε ἀναμνησθεῖν, κακώσεως γενομένης ποθὲν αὐτῷ*,¹⁶⁶ επικαλούμενος τη μεγάλη κάθετη κινητικότητα που υπήρχε στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης:

Καὶ μέγα μὲν ἡμῖν ἐπικλᾶται κατηγορήμα, ὅτι μὴ πρὸς ὀρθότητα ἐπιβάλλομεν τοῖς τε περιδόξοις τῆς πόλεως ταύτης, τοῖς τε ὑποδεεστέροις, ἀλλὰ φύρδην καὶ ἀκρίτως αὐτοῖς προσφερόμεθα. Ἔχομεν δὲ ἡμεῖς οὐδ' ἐνταῦθα ἐπιδιορθοῦν τὸ ἐν ἡμῖν κριτικόν. Τὸ δὲ αἷτιον ὁ περιῶρέων ἡμᾶς εὐριπος καὶ τὸ ἀεῖστροφον ἀνεμούριον. Οὐ φθάνει γάρ τις τῶν

164. Βλ. ενδεικτικά, Ευστάθιος, *Opera minora*, ζ, σελ. 89,15-90,1: ... πολὺ μὲν ἦν τὸ βάθος τοῦ πνευματικοῦ τότε ζητήματος καὶ ῥᾶον οὔτε ὁρατὸν οὔτε περιληπτόν, σὺ δὲ καὶ ταχὺ ἐπέβαλες καὶ κατεῖδες καὶ λαβόμενος εἶχες ὑφ' ἐν καὶ τοῖς ἄλλοις παρέθου εἰς ἀληθείας περίληψιν νηξάμενος κατὰ τοῦ βάθους τοῦ γραφικοῦ κάκειθεν γυμνὸν ὁστράκου τὸν τῆς ἀληθοῦς θεολογίας ἀνεγκύσας λαμπρὸν παμφαίνοντα μάργαρον, ὃν τοῦ παντὸς ἂν ὁ μεγαλέμπορος πρίαιτο.

165. Βλ. ενδεικτικά, Ευστάθιος, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Γ', σελ. 72,135-73,139: Τοῦτον τὸν νοῦν, ταύτην τὴν ἐννοιαν, τήνδε τὴν ἐρμηνείαν καὶ ἐπὶ τὰ λοιπὰ καθ' ἡμᾶς ὀφλήματα ἐλκύσωμεν τὰ πρὸς τὸν θεὸν καὶ νοήσωμεν χρῆναι ἡμᾶς ὅτι μάλα σπεύδειν καὶ μὴ ὑπερτίθεσθαι καταβάλλεσθαι ἀφέσεως δίχα τῷ θεῷ πᾶν, ὅπερ εὐαγγελικῶς ποιεῖν παρηγγελμένοι ὄφλομεν ἐκεῖνῳ τῷ καὶ καθάπαξ δανείσαντι καὶ διηνεκῶς ἐκδανείζοντι πολλὰ τάλαντα καὶ καλὰ ... Πρβλ. του ιδίου, *Opera minora*, Β, σελ. 26,30-33 [= του ιδίου, *Λόγοι τεσσαρακοστῆς*, Α', σελ. 18,293-295]: ... νηστεύωμεν, ἀλλὰ καὶ τοῦ νηστευομένου δωμέν τι καὶ θεῷ, ἵνα μὴ τὸ νηστεύειν εἰς βίου πορισμὸν ἡμῖν λογισθῇσεται καὶ ἡ ἐντολὴ γένηται τοῖς πλείοσιν ἐμπολὴ καὶ τοῦ χρηματίζεσθαι παρεμπόρευμα ...

166. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 98-125.

ἡμετέρων πολιτῶν ἔντιμον ἀποφήνασθαί τινα σήμερον, καὶ αὔριον ἐκεῖνος ἄτιμος ἅμα γραφεῖς, καὶ ἀχρόνως ἀπαλειφεῖς. Πλούσιος ἄρτι σεμνολογεῖται· καὶ μετὰ μικρὸν πενέστατος, τὴν φιланθρώπου θύραν κοπτόμενος. Εὐγενὴς ἐν τῇ καθεστῶσῃ τοῦ χρόνου στιγμῇ· καὶ μετὰ λεπτὸν κακηγορεῖται γένους κατάγειν οἴου, καὶ ἀποτροπιάζεσθαι, καί ποτε καὶ δοῦλος, ὃ δὴ λέγεται, ἀντ' ἐλευθέρου φανεῖς. Ἀρεταίνειν τις καιρῷ ποτε μαρτυρεῖται βραχὺς δὴ χρόνος, καὶ καταλέγεται εἰς ἐξάγιστον, ὡς εἶπερ ὄναρ ἐστιάζετο. Πρὸς ποίοις γοῦν τὸν νοῦν ἔξομεν δόγμασι καὶ θελήμασιν, εἰ οὕτω πρὸς ἐναντιότητα σχίζονται; Ἐθέλω στέργειν τοὺς ἐπαινουμένους· καὶ πρὶν ἐγκαθίσει αὐτοὺς ἐς ψυχὴν, ἀπανίστανται.¹⁶⁷

Ο Ευστάθιος φαίνεται να ισχυρίζεται ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης δεν καθιστούσαν δυνατή τη διάκριση μεταξύ εισοδηματιῶν ή γαιοκτημόνων από τη μία πλευρά και εμπόρων ή τοκογλύφων από την άλλη. Περιουσίες δημιουργούνταν και χάνονταν από τη μία στιγμή στην άλλη. Έτσι, οι αντιλήψεις περί αυστηρῆς ιεραρχίας που είχε φέρει μαζί του από την Κωνσταντινούπολη δεν μπορούσαν να εφαρμοσθούν στη Θεσσαλονίκη, που είχε τους δικούς της ρυθμούς και τη δική της ζωή.¹⁶⁸

Οι επιπλήξεις και οι συνετισμοί που απευθύνει ο Ευστάθιος στο ποίμνιό του τονίζουν μάλλον το γεγονός ότι στις πόλεις που η σχέση μεταξύ των αστικών στοιχείων και των γαιοκτημόνων δεν διαμορφωνόταν από την παρουσία του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, η κυρίαρχη αντιεμπορική ιδεολογία ήταν λιγότερο περιοριστική και υπήρχε μεγαλύτερο περιθώριο παράκαμψής της.¹⁶⁹ Οι μαρτυρίες του Ευσταθίου αν μη τι άλλο αποκαλύπτουν ότι οι οικονομικές αντιλήψεις των Θεσσαλονικέων δεν συμβάδιζαν με εκείνες του μητροπολίτη τους. Οι πληροφορίες που υπάρχουν στο έργο του Ευσταθίου σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπισε με το ποίμνιό του αποκαλύπτουν ότι οποιοσδήποτε επίσκοπος έπαιρνε σοβαρά τον ρόλο του, αντιστεκόταν σε απόπειρες αρπαγής της εκκλησιαστικής περιουσίας και υπερασπιζόταν συντηρητικές οικονομικές αντιλήψεις και αξίες, συγκέντρωνε μεγάλες πιθανότητες να βρεθεί αντιμέτωπος με όλα τα στρώματα μιας τοπικής κοινωνίας.¹⁷⁰

167. Ό.π., σελ. 109,86-110,10.

168. Βλ. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 452-453.

169. Magdalino, *Manuel*, σελ. 150.

170. Ό.π., σελ. 159.

Ωστόσο, ο ρόλος που αναλάμβανε ένας επίσκοπος δεν ήταν μόνο θρησκευτικός και ποιμαντικός, καθώς οι επίσκοποι τον 12ο αιώνα στο Βυζάντιο αποτελούσαν συγχρόνως και φορείς της κεντρικής εξουσίας. Το κύρος και η δύναμή τους είχαν αυξηθεί με την αναβίωση των πόλεων. Σε αυτό συνέβαλλε και το γεγονός ότι ο αυτοκρατορικός διοικητής μιας πόλης ήταν ένα απόμακρο πρόσωπο που σπάνια παρέμενε στη θέση του περισσότερο από έναν χρόνο, ενώ, αντίθετα, ο επίσκοπος διοριζόταν μόνιμα. Ο επίσκοπος σε στιγμές εκτάκτου ανάγκης – όπως δείχνει και το παράδειγμα του Ευσταθίου κατά την άλωση της Θεσσαλονίκης – ενεργούσε ως ο πραγματικός ηγέτης της πόλης.¹⁷¹ Οι επίσκοποι, όμως, μετέφεραν μαζί τους από την Κωνσταντινούπολη την κυρίαρχη ιδεολογία και προσπαθούσαν να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της πρωτεύουσας στις επισκοπές τους, γεγονός που αναπόφευκτα τους οδηγούσε σε συχνές συγκρούσεις με τα τοπικά συμφέροντα. Χαρακτηριστικό της στενής σύνδεσής τους με την Κωνσταντινούπολη είναι ότι στα τέλη του 12ου αιώνα οι επίσκοποι αντιδρούσαν στην άνοδο των τοπικών δυναστών, προσπαθώντας να διατηρήσουν ζωντανή την πίστη στην κεντρική εξουσία.¹⁷² Έτσι, μεταξύ των «επίσημων» αντιλήψεων που ασπαζόταν και προσπάθησε να μεταδώσει στο ποίμνιό του ο Ευστάθιος ήταν και η επιφυλακτικότητα απέναντι στο εμπόριο και την αγορά και η επισήμανση των κινδύνων που ελλοχεύουν στην προσπάθεια για αποκόμιση κέρδους, τόσο για τις ψυχές όσο και για την κοινωνική αρμονία. Ήταν μία γενικότερη ιδεολογική στάση της κυρίαρχης στρατιωτικής αριστοκρατίας κατά την περίοδο των τριών πρώτων Κομνηνών αυτοκρατόρων.

Πράγματι, τον 12ο αιώνα η στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων ίσως να διείδε στην ανάπτυξη του εμπορίου και στην εμφάνιση ισχυρών οικονομικά και πολιτικά εμπορών μια απειλή κατά της απόλυτης κυριαρχίας της. Αυτό το γεγονός εξηγεί πιθανόν τον αμυντικό τόνο της αριστοκρατικής διανόησης απέναντι στις κοινωνικές εξελίξεις της εποχής. Αποτελεί συχνό φαινόμενο η υπεράσπιση της γεωργίας από πολλούς λογίους – όπως ο Ευστάθιος –, η οποία παρουσιάζεται όχι μόνο ως η ασφαλέστερη ενασχόληση – και κατά συνέπεια, αυτή που εξασφάλιζε στη στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων την επιβίωσή της – αλλά ταυτόχρονα ως η πιο έντιμη και ευγενέστερη μορφή εργασίας.

171. M. Angold, «Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire», στο του ιδίου (επιμ.), *Aristocracy*, σελ. 236-253, ειδ. 240-241.

172. Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σελ. 289-290.

Παράλληλα, διακηρύσσεται, περισσότερο ή λιγότερο έντονα, η εχθρότητα των λογίων αυτών προς το εμπόριο ως μέσο πλουτισμού. Πάντως, η γεωργική παραγωγή εξακολουθούσε να είναι ο σημαντικότερος παράγοντας της βυζαντινής οικονομίας και η κοινωνική θέση της αριστοκρατίας της γης ποτέ δεν απειλήθηκε από την τάξη των εμπόρων, παρ' όλο που τον 12ο αιώνα η εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα επεκτάθηκε.¹⁷³

Το γεγονός ότι η κυριαρχία της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων δεν απειλήθηκε τελικά από την άνοδο των εμποροβιοτεχνικών κύκλων, ουσιαστικά της μεσαίας τάξης, οφείλεται σε διάφορους λόγους. Θα περίμενε κανείς, για παράδειγμα, ότι η ύπαρξη των συντεχνιών, και άλλων ενώσεων, θα είχε εφοδιάσει την ανερχόμενη μεσαία τάξη με ένα μέσο για να εκφράσει και να επιδιώξει τις φιλοδοξίες της. Αυτή η δυνατότητα, όμως, έμεινε ανεκμετάλλευτη και ένας λόγος γι' αυτό ήταν ότι τα μέλη της μεσαίας τάξης επιθυμούσαν διακαώς να μετατρέψουν τον πλούτο και την επιρροή τους σε κύρος και αξιώματα,¹⁷⁴ επιδίωκαν δηλαδή να εισχωρήσουν στην ανώτερη τάξη και όχι να στηρίξουν μία αντίπαλη κοινωνική ιεραρχία στον πλούτο του εμπορίου.

Για να γίνει αυτό περισσότερο κατανοητό μπορούν να χρησιμοποιηθούν κάποια στοιχεία από την ανάλυση της ρωμαϊκής οικονομίας που έχουν επιχειρήσει οι P. Garnsey και R. Saller, οι οποίοι έχουν επισημάνει τις αναλογίες που παρουσιάζονται σε κοινωνίες παρόμοιες με τη ρωμαϊκή, όπως εκείνες της προβιομηχανικής Ευρώπης.¹⁷⁵ Βέβαια, πρέπει να διευκρινισθεί ότι οι παραπάνω αναλογίες είναι απλώς ενδεικτικές, χωρίς να πρέπει να παρασύρεται κανείς σε αναχρονισμούς και υπεραπλουστεύσεις, παραβλέποντας τις διαφορές μεταξύ των διαφόρων κοινωνιών. Τα στοιχεία αυτά, όμως, μπορούν να αποτελέσουν αφορμή για περαιτέρω προβληματισμό.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις αναλογίες που προσφέρει η ανάλυση των Garnsey και Saller, σε μία προβιομηχανική κοινωνία (όπως η βυζαντινή) η επένδυση στη γη όχι μόνο προσφέρει σταθερό εισόδημα και ασφάλεια, αλλά αξιολογείται παράλληλα ως πηγή κύρους και πολιτικής δύναμης. Πολύ συχνά η μετατροπή σε έγγειο περιουσία των κερδών που αποκτήθηκαν από το εμπόριο σηματοδοτεί την είσοδο μιας νέας οικογένειας στους κόλπους

173. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 433.

174. Angold, *Church*, σελ. 385.

175. P. Garnsey – R. Saller, *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, μτφρ. Β.Ι. Αναστασιάδης, επιμ. Γ.Α. Σουρής, Ηράκλειο 32001, σελ. 57-61.

της αριστοκρατίας και συνοδεύεται από την εξαγορά αξιωμάτων και την επιδίωξη σύναψης γάμων με μέλη της ανώτερης τάξης. Η διαδικασία αφομοίωσης της νέας οικογένειας από την αριστοκρατία μπορεί να διαρκέσει μία ή περισσότερες γενιές.¹⁷⁶ Όπως γίνεται αντιληπτό, κυρίαρχο σύστημα αξιών σε μία προβιομηχανική κοινωνία είναι εκείνο της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων. Μια ευημερούσα τάξη εμπόρων – οι οποίοι αφενός μεν δεν αντλούν τον πλούτο τους από τη γη, αφετέρου δε οφείλουν την ευμάρεια και την επιτυχημένη άνοδό τους περισσότερο στο επιχειρηματικό πνεύμα τους παρά σε παραδοσιακές αντιλήψεις και τρόπους συμπεριφοράς – αποτελεί εν δυνάμει απειλή για τις αριστοκρατικές αξίες. Η κυρίαρχη ιδεολογία όμως διαθέτει αποτελεσματικούς αμυντικούς μηχανισμούς και οι επιτυχημένοι έμποροι εύκολα αφομοιώνονται και εξουδετερώνονται ως απειλή: ένας πλούσιος έμπορος αργά ή γρήγορα θα επιδιώξει να εισέλθει στην αριστοκρατία και να αποκτήσει πολιτικά αξιώματα, στόχους που θα προσπαθήσει να επιτύχει με επιγαμίες και εξαγορές προσώπων.¹⁷⁷ Ο λόγος αυτός, ωστόσο, δεν ήταν ο μοναδικός για τον οποίο περιορίσθηκε η πολιτική δύναμη της μεσαίας τάξης, ούτε ο πιο δραστικός.

Πραγματικά, κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα παρατηρείται μία γενικότερη άνθηση της χρηματικής οικονομίας στη Μεσόγειο και φυσικά στο Βυζάντιο. Οι επαρχίες συμμετέχουν στο εμπόριο σε μεγαλύτερο πλέον βαθμό, η νομισματική κυκλοφορία βρίσκει σε υψηλά επίπεδα και η ανταλλακτική οικονομία, αν και σαφώς υφίσταται, έχει έναν υποτονικό ρόλο.¹⁷⁸ Γενικά, το διάστημα που μεσολαβεί από τον θάνατο του Βασιλείου Β' έως την ανάρρηση του Αλεξίου Α' στον βυζαντινό θρόνο σηματοδοτεί μία περίοδο κατά την οποία οι έμποροι και οι βιοτέχνες ελάχιστα απέχουν από το να συμπληρώσουν την οικονομική δύναμη που ήδη κατέχουν με την ανάλογη πολιτική.¹⁷⁹ Είναι αξιοσημείωτο δε ότι οι ιστορικοί και οι λόγιοι αυτής της περιόδου, όπως ο Μιχαήλ Ατταλειάτης και ο Μιχαήλ Ψελλός, δείχνουν καλά ενημερωμένοι για τη λειτουργία της αγοράς στις μαρτυρίες τους.¹⁸⁰

Εντούτοις, η πολιτική και κοινωνική εξέλιξη των Βυζαντινών εμπορών ανακόπτεται με την έλευση της δυναστείας των Κομνηνών στην

176. Ό.π., σελ. 59.

177. Ό.π., σελ. 60.

178. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 759.

179. Ό.π., σελ. 753· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 141. Πρβλ. Dagron, «Urban Economy», σελ. 415.

180. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 753.

εξουσία. Πρέπει να διευκρινισθεί ότι η άνθηση των εμπορών και των βιοτεχνών τον 12ο αιώνα δεν οφείλεται στο αριστοκρατικό καθεστώς των Κομνηνών, που μάλλον δεν θα επιθυμούσε οι γαιοκτήμονες να επενδύσουν τον πλούτο τους στο εμπόριο ή οι Βυζαντινοί έμποροι να αντιμετωπίσουν επιτυχώς τον ανταγωνισμό των Ιταλών συναδέλφων τους. Οι Ιταλοί έμποροι, όπως και οι αλλοδαποί μισθοφόροι, χρησιμοποιήθηκαν περίπου με τον ίδιο τρόπο, ως ξένοι που μπορούσε ο αυτοκράτορας να τους εμπιστευθεί περισσότερο σε σχέση με τους Βυζαντινούς που σχημάτιζαν ομάδες πίεσης και φατρίες.¹⁸¹ Για να μπορέσουν να συναγωνισθούν τους Ιταλούς, οι Βυζαντινοί έμποροι έπρεπε, λοιπόν, είτε να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση, είτε να αποδεσμευθούν από τον έλεγχο της αυτοκρατορικής και επισκοπικής εξουσίας.¹⁸²

Την περίοδο των Κομνηνών, το κράτος και η επίσημη Εκκλησία επιχείρησαν να επιβάλουν μια ιεραρχική αντίληψη για την κοινωνία, σύμφωνα με την οποία τα όρια της κοινωνικής θέσης και των δραστηριοτήτων της αριστοκρατίας, του κλήρου και των υπολοίπων κοινωνικών στρωμάτων είναι απολύτως διακριτά και αδιαπέραστα.¹⁸³ Επομένως, όταν ο Ευστάθιος προσπαθεί να πείσει το ποιμνιό του για τη θεία προέλευση της κοινωνικής ιεραρχίας και την υποχρέωση όλων να τη σέβονται, φαίνεται ότι συμπλέει απόλυτα με την παραπάνω αντίληψη.

Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή την εποχή παρατηρείται ενίσχυση και επέκταση των απαγορεύσεων του κανονικού δικαίου για τη συμμετοχή των κληρικών σε «επαίσχυντες» ασχολίες, όπως το εμπόριο, ο δανεισμός χρημάτων και η τραπεζική δραστηριότητα. Βέβαια, δεν πρέπει να υποθέσει κανείς ότι αυτές οι απαγορεύσεις ανέκοψαν την ανάμειξη της Εκκλησίας στο εμπόριο ή στο δανεισμό χρημάτων. Ωστόσο, παρέχουν ένα κατάλληλο παράδειγμα για την προσπάθεια του κράτους και της επίσημης Εκκλησίας να διατηρήσουν μία εικόνα της κοινωνίας, η οποία ήταν ταυτόχρονα παραδοσιακή, αλλά και εμποτισμένη με τα αριστοκρατικά ιδεώδη του 12ου αιώνα.¹⁸⁴

Μολονότι τους Κομνηνούς αυτοκράτορες δεν ενδιέφερε ιδιαίτερα η ευμάρεια των εμπορών της αυτοκρατορίας τους, μη προβαίνοντας έτσι σε μέτρα υποστήριξής τους, η οικονομική δύναμη και ο πλούτος των

181. Magdalino, *Manuel*, σελ. 147.

182. Ό.π. Πρβλ. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σελ. 423-424.

183. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 753.

184. Ό.π.

τραπεζιτών και των εμπόρων της Κωνσταντινούπολης,¹⁸⁵ όχι μόνο δεν μειώθηκαν, αλλά αντιθέτως αυξήθηκαν. Η αριστοκρατική θέαση της κοινωνίας αποτελούσε έναν ανασταλτικό παράγοντα για την πολιτική και κοινωνική εξέλιξη των εμπόρων και των τραπεζιτών. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να περιορίσει τα κέρδη τους, δεδομένων και των ευνοϊκών χρηματοπιστωτικών συνθηκών της βυζαντινής οικονομίας τον 12ο αιώνα,¹⁸⁶ που καθιστούσαν την επένδυση στο εμπόριο επικερδή ακόμα και για τους αριστοκράτες (υπάρχουν ενδείξεις ότι όντως το έπρατταν, παρ' όλο που δεν συμμετείχαν συστηματικά σε αυτό, συνεχίζοντας να τοποθετούν τον κύριο όγκο των επενδύσεών τους στη γη), καθώς και για τους κληρικούς ή μοναχούς, δηλαδή για εκείνους που διέθεταν μετρητά λόγω της ενασχόλησής τους με τη γεωργία.¹⁸⁷ Στα τέλη του 12ου αιώνα, μάλιστα, όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι έμποροι και τραπεζίτες της πρωτεύουσας κατάφεραν για άλλη μια φορά να ασκήσουν αποφασιστική επιρροή, ενώ ενδεικτικό της ισχύος τους υπήρξε το γεγονός ότι επί Αλεξίου Γ' Αγγέλου έλαβαν το αξίωμα του *σεβαστοῦ*.¹⁸⁸ Ο Καλομόδιος, ένας από τους ελάχιστους μεγάλους εμπόρους αυτής της εποχής του οποίου οι πηγές διασώζουν το όνομα, αποτελεί ενδεικτική περίπτωση. Ο Νικήτας Χωνιάτης μας πληροφορεί ότι ο Καλομόδιος ήταν ένας φιλοχρήματος τραπεζίτης και έμπορος,

185. Ό.π., σελ. 752-753.

186. Γενικά για τη χρηματοδότηση του εμπορίου ως επιχειρηματικής δραστηριότητας, βλ. Ο. Maridaki-Karatza, «Legal Aspects of the Financing of Trade», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1105-1120.

187. Βλ. την πολύ κατατοπιστική ανάλυση στο Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 140-141 και Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 756-758. Ειδικά για τη συμμετοχή της αριστοκρατίας στο εμπόριο, βλ. Α.Ε. Laiou, «Byzantium and the Commercial Revolution», στο Arnaldi – Cavallo (επιμ.), *Europa medievale*, σελ. 239-253, ειδ. 244-246, 252· Μ. Gerolymatou, «L'aristocratie et le commerce (IXe-XIIe siècles)», *Σύμμεικτα 15: Μνήμη Νίκου Οικονομίδη* (2002), σελ. 77-89. Για την κατοχή μεγάλων χρηματικών ποσών από την αριστοκρατία, πρβλ. Ρ. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Καίμπριτζ 1988, σελ. 260· C. Morrisson, «Monnaie et finances dans l'empire byzantin, Xe-XIe siècle», στο *Hommes et richesses*, II, σελ. 291-315, ειδ. 306-307. Για την περιουσία της αριστοκρατίας την περίοδο αυτή, βλ. J.-Cl. Cheynet, «Fortune et puissance de l'aristocratie (Xe-XIIe siècle)», στο *Hommes et richesses*, II, σελ. 199-213.

188. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 484,62-64: ... οἱ ἐν τριόδοις καὶ ἀγοραῖς καὶ κολλυβισταὶ καὶ πράται τῶν ὀθονῶν σεβαστοὶ ἐτιμήθησαν. ... Πρβλ. και Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 142· Α.Ε. Laiou, «Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades», στο Laiou – Mottahedeh (επιμ.), *Crusades*, σελ. 157-196, ειδ. 176-178.

ο οποίος είχε πλουτίσει χάρη στην ενασχόλησή του με το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων (ἀργαλέας καὶ δολιχὰς ἐκδημίας κατ' ἐμπορίαν πολλάκις στείλαμενος, κερδαλεόφρων ἄνθρωπος),¹⁸⁹ ενώ ήταν σε θέση να δανείζει τους άρχοντες. Όταν οι φοροεισπράκτορες κατάσχεσαν την περιουσία του – την οποία προφανώς υπέβλεπε το κράτος – και τον συνέλαβαν, οι Κωνσταντινουπολίτες έμποροι αντέδρασαν και απείλησαν να εξεγερθούν. Μετά από αυτή την εύγλωττη επίδειξη ισχύος ο Καλομόδιος αφέθηκε ελεύθερος.¹⁹⁰

Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι τον 12ο αιώνα η στάση απέναντι στον έμπορο και την εμπορική δραστηριότητα είναι συγκεχυμένη. Έτσι, μπορεί κανείς να διακρίνει συχνά περιπτώσεις λογίων που κατανοούν σε αρκετά μεγάλο βαθμό και αποδέχονται τους τρόπους λειτουργίας της εμπορικής δραστηριότητας.¹⁹¹ Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Γλυκάς (α' τρίτο - τέλη 12ου αι.) δεν διστάζει να παρομοιάσει τον εαυτό του με μεγαλέμπορο που αψηφά όλους τους κινδύνους προκειμένου να αποκομίσει μεγάλο κέρδος, αφού και ο ίδιος στην προσπάθειά του να αποκτήσει σοφία, δεν φοβήθηκε τίποτα, αλλά ταξίδεψε στα βιβλία, επιστρέφοντας φορτωμένος χρυσό και μαργαριτάρια γνώσης:

Ὡς δέ τις μεγαλέμπορος θέλων πολλὰ κερδήσαι
δεινοῦ παντὸς ὑπερορᾶ, κατατολμᾷ θαλάσσης
καὶ τὰ φορικτὰ καταφρονεῖ χάσματα τῶν κυμάτων
καὶ πορρωτάτῳ στέλλεται πάντως ριψοκινδύνως,
οὕτως εἰς πλάτος ἑμαυτὸν ἀφῆκα τὸ τοῦ λόγου,
κάκειθεν ὅλον φορυτὸν χρυσίου καὶ μαργάρων

189. O D. Jacoby, «Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σελ. 25-77, ειδ. 64, θεωρεί ότι η Αίγυπτος και τα σταυροφορικά κράτη της Ανατολής αποτελούσαν κατά πάσα πιθανότητα τους προορισμούς των επικερδών ταξιδιών του Καλομοδίου.

190. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 523,50-524,81. Για τις πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από την περίπτωση του Καλομοδίου σχετικά με τις δραστηριότητες των εμπόρων ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης αυτή την περίοδο, βλ. N. Oikonomides, «The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians», στο Arnaldi – Cavallo (επιμ.), *Europa medievale*, σελ. 221-238, ειδ. 235· του ιδίου, «Byzantine State», σελ. 1052· C.M. Brand, «Did Byzantium Have a Free Market?», *BF* 26 (2000), σελ. 63-72, ειδ. 66-67· Dagron, «Urban Economy», σελ. 417, 437-438· Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 750-751.

191. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 753· Laiou – Morrisson, *Economy*, σελ. 163.

καὶ θησαυρὸν πολύολβον ἐπλούτησα τὴν γνῶσιν,
πολὺν ἐμπορευσάμενος ταύτην τὴν ἐμπορίαν.¹⁹²

Η παρομοίωση αυτή είναι ενδιαφέρουσα, καθώς μολονότι αποτελεί συνήθη εισαγωγικό τόπο,¹⁹³ δεν παύει να αποκαλύπτει την προσπάθεια του Γλυκά να προβάλλει μια εικόνα που το κοινό του δεν θα δυσκολευόταν καθόλου να συλλάβει, εκείνη των ριψοκίνδυνων μεγαλεμπόρων του 12ου αιώνα – η οποία στο ποίημά του δεν παρουσιάζει ίχνος περιφρόνησης –, οδηγώντας στη διαπίστωση ότι ο μεγαλέμπορος που επιδιώκει το κέρδος ήταν συνηθισμένο και, μέχρι κάποιο βαθμό, αποδεκτό φαινόμενο (ας θυμηθούμε εδώ τον Καλομόδιο).

Ο Ιωάννης Τζέτζης, επίσης, σε μία επιστολή του¹⁹⁴ καταφέρεται με βαρείς χαρακτηρισμούς εναντίον κάποιων μοναχών που πουλούσαν φρούτα σε εξωφρενικές τιμές στους βασιλείς, δίχως να θεωρείται ότι διέπρατταν κάποιο αδίκημα,¹⁹⁵ θυμίζοντας την κριτική του Ευσταθίου εναντίον των μοναχών της μητρόπολής του. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο Τζέτζης συγκρίνει τα τεχνάσματα που μεταχειρίζονται αυτοί οι κερδοσκόποι μοναχοί, που παρά τα αδικήματά τους δεν τιμωρούνται, με τις σκληρές συνθήκες εργασίας και τα χαμηλά κέρδη των εμπόρων που ανήκουν στις συντεχνίες των ἰχθυοπρατῶν και των ὄπωροπρατῶν, τον μόχθο και τις δυσκολίες των οποίων αντιμετωπίζει με ιδιαίτερη συμπάθεια:

... τινὰ δὲ πάλιν ἰχθυοπρατοῦντα ἢ ὄπωροπρατοῦντα ποσάκις καὶ οἷως κατεμαστίχθησαν, ὅτι τυχὸν τοὺς σκόμβρους ἢ τὰ μῆλα ἐκ τοῦ αἰγιάλοῦ δῶδεκα τοῦ χαλκοῦ ἐξωνούμενοι αὐτοὶ τιμιουλκοῦσι μεταπι-

192. Μιχαήλ Γλυκάς, *Στίχοι οὓς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρὸν*, ἐκδ. Ε.Θ. Τσολάκης [Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα, 3], Θεσσαλονίκη 1959, σελ. 3,8-15. Στο ποίημα αυτό, το οποίο ο Γλυκάς ἔγραψε στη φυλακή το 1159 (ό.π., σελ. 5'-7'), υπάρχει μία περιγραφή της φυλακῆς των Νούμερων και της ζωῆς σε αὐτή. Βλ. Κ. Μπουρδάρα, «Οι βυζαντινὲς φυλακὲς», στο Τρωιάνος (επιμ.), *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία*, σελ. 317-336, εἰδ. 328-336.

193. E.C. Bourbouhakis, «“Political” Personae: The Poem from Prison of Michael Glykas: Byzantine Literature between Fact and Fiction», *BMGS* 31/1 (2007), σελ. 53-75, εἰδ. 64-65.

194. Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐπιστολαί*, νζ', ἐκδ. P.A.M. Leone, *Ioannis Tzetzae epistulae*, Λιψία 1972, σελ. 79-84: *Τῷ Μεγαλῶν τῷ ἐκ προσώπου τῆς αὐγούστης καὶ ἀγίας ἡμῶν δεσποίνης τῷ Τζέτζη περὶ συγγραμμάτων μηνύοντι*. Πρβλ. Ε. Παπαγιάννη, «Μοναχοὶ καὶ μαύρη αγορά στο 12ο αἰῶνα. Παρατηρήσεις σε προβλήματα του Επαρχικοῦ Βιβλίου», *Βυζαντικά* 8 (1988), σελ. 59-76.

195. Τζέτζης, *Ἐπιστολαί*, ό.π., σελ. 79,15-80,4.

πράσκοντες δέκα· αὐτίκα γὰρ ὁ δῆμος ἅπας τῆς πόλεως τῷ ἐπάρχῳ βοᾷ· «ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτοὺς τοὺς τιμιουλκοὺς τῶν σκόμβρων καὶ τῶν μήλων, οἳ ἐκ τοῦ αἰγιαλοῦ δώδεκα ταῦτα ἐξωνούμενοι δέκα μεταπιπράσκουσι», μὴ λογιζόμενοι ὁ κακόνους οὗτος λαός, ὅτι νωτοφοροῦντες ταῦτα ἐκ τοῦ αἰγιαλοῦ τῇ ἀγορᾷ ἐπηνέγκαντο, ὁ μὲν τῇ ὀζῳδει σκάφη ἐκείνῃ, ἣν ἐγὼ οὐδὲ ταλάντου ἂν ἐνωτοφόρησα πῶ ποτε, τὰ δέ γε μῆλα τὸ ἄθλιον γυναικάριον σάκτᾳ τινὶ παλαιῷ πεφορτισμένον αἰγιαλόθεν ἀνήνεγκε, πολλάκις ἐλεεινὰ οἷα εἶδον ἐγὼ τρία ἢ τέσσαρα παιδιάρια ἔχον, καὶ προσεπιτούτοις δέον ἐπάρχῳ μερίδα δοθῆναι ἐκπροσωποῦντι, ἐπόπταις, ἐπιτηρηταῖς, πρωτοκαγκελαρίοις, μανδάτωρσι, δομεστικοῖς καὶ πάσῃ τάξει τῇ περὶ ἑπαρχον.¹⁹⁶

Ο Τζέτζης, ὅπως προκύπτει ἀπὸ το παραπάνω χωρίο, δεν συμμερίζεται τῇ λαϊκῇ καχυποψίᾳ πρὸς το ἐμπορικὸ κέρδος. Αντίθετα, ἀποδέχεται ὡς νόμιμο το κέρδος ἀπὸ τις μεταπρατικές δραστηριότητες, ἀν καὶ ἡ συλλογιστικὴ το παραμένει ἐντὸς τῶν ορίων τῆς δικαίας τιμῆς: ἡ μεταφορὰ τῶν προϊόντων στὴν ἀγορὰ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς ἐμπόρους καὶ ἡ υποχρέωση νὰ μοιρασθοῦν το εἰσόδημά τοὺς με τοὺς κρατικούς ἀξιωματοῦχοὺς ἀποτελοῦν τις δύο παραμέτρους ποὺ νομιμοποιοῦν το κέρδος το ἐμπόρου. Παρ' ὅλα αὐτά, εἶναι σημαντικό ὅτι ο Τζέτζης δείχνει νὰ κατανοεῖ μέχρι ἐνός σημείου τοὺς νόμους το ἐμπορίου.

Ο Νικήτας Χωνιάτης,¹⁹⁷ ἀντίθετα, δεν διάκειται θετικά πρὸς τις ἐμπορικές δραστηριότητες το ἀστικού πληθυσμοῦ, δεν συμφωνεῖ με τὴν ἐξαγωγή προϊόντων σε ξένες χώρες,¹⁹⁸ θεωρεῖ το διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων ὑπόθεση τῶν ξένων, ἐνῶ ἡ στάση το πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀγορᾶς εἶναι ὑποτιμητική,¹⁹⁹ ἀντιλήψεις ποὺ σε μεγάλο βαθμὸ θυμίζουν ἐκεῖνες το Πλάτωνος καὶ το Ἀριστοτέλη.

196. Ό.π., σελ. 81.16-82.2. Πρβλ. καὶ Kazhdan – Constable, *People*, σελ. 44· Γκότσης, *Προβλήματα*, σελ. 48, 76, 82 σημ. 83· Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 754· Παπαγιάννη, «Μοναχοί...», ὁ.π., σελ. 63 κ.ε.

197. Για τις συγκεκριμένες ἀντιλήψεις το Νικήτα Χωνιάτη, βλ. Α. Kazhdan, «Byzantine Town and Trade as Seen by Niketas Choniates», *ByzSlav* 56/1 (1995), σελ. 209-218, ειδ. 214-216, 218.

198. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, σελ. 234,81-86: οὔτε οὖν ἑαυτοῖς ποτε τὰ κάλλιστα πεφώρηνται πράξαντες οἱ τῆς Κωνσταντίνου οἰκήτορες, οὔθ' ἑτέροις εἰσηγούμενοις τὰ κοινωφελῆ ἐπειθάρχησαν, ἀεὶ δὲ τάναντία ταῖς εὐδαιμονούσαις παρακαθιστάντες πόλεσιν, ὅσα γῆ καὶ θάλασσα τούτοις δορυφορεῖ, ἐπ' ἀνηγύτοις εἰς ἑτέρας πόλεις ἄλλοεθνῶν διαφοροῦσι καὶ μεταγγίζουσι.

199. Βλ. γιὰ παράδειγμα, ὁ.π., σελ. 265,94: ... τῶν ἀγοραίων οἱ κυνογνώμονες ...

Πράγματι, τον 12ο αιώνα, παράλληλα με την εκδήλωση κάποιων ευνοϊκών αποτιμήσεων για το εμπόριο, ανασύρονται και χρησιμοποιούνται εκ νέου οι παραδοσιακές αντιλήψεις σχετικά με τον ποταπό χαρακτήρα του επαγγέλματος του εμπόρου, το οποίο ενέχει την εξαπάτηση, την ανεντιμότητα και την κερδοσκοπία – στάση που όπως φάνηκε στο κεφάλαιο III είναι ανάλογη της αντίστοιχης αρχαιοελληνικής. Έτσι, η εμπορική δραστηριότητα γενικότερα αντιμετωπίζεται αυτή την εποχή με καχυποψία, καθώς τα αριστοκρατικά ιδεώδη και προνόμια κυριαρχούν στη βυζαντινή κοινωνία.²⁰⁰

Πάντως, σχετικά με τις τρεις μαρτυρίες που ενδεικτικά αναφέρθηκαν, ίσως δεν είναι τυχαίο ότι ο Μιχαήλ Γλυκάς και ο Ιωάννης Τζέτζης, που διάκεινται αρκετά ευνοϊκά προς την εμπορική δραστηριότητα, ήταν άσημης καταγωγής και δεν κατείχαν κάποιο υψηλό αξίωμα, ενώ, αντίθετα, ο Νικήτας Χωνιάτης ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, μέλος της συγκλήτου και ανώτερος αξιωματούχος (επί Ισαακίου Β', μάλιστα, έγινε λογοθέτης τῶν σεκρέτων).²⁰¹ Αυτή η επισήμανση φανερώνει ότι οι λόγιοι που ανήκαν στο αριστοκρατικό περιβάλλον ή έστω σχετιζόνταν με αυτό και ενστερνίζονταν την κυρίαρχη ιδεολογία, εξέφραζαν παρόμοιες, συνήθως συντηρητικές, απόψεις για τις οικονομικές λειτουργίες, όπως έκανε ο Ευστάθιος και ο Νικήτας Χωνιάτης. Σημειώθηκε αρκετές φορές σε αυτό το κεφάλαιο ότι οι κοινωνικές και πολιτικές αντιλήψεις του Ευσταθίου και του Νικήτα Χωνιάτη ταυτίζονται και η διαπίστωση αυτή δεν έγινε τυχαία: και οι δύο έχουν χαρακτηριστεί ως «απολογητές» της στρατιωτικής αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων,²⁰² ένας χαρακτηρι-

456,77: ... τῶν ἀγοραίων οἱ ταραχώδεις ...· 498,26-27: ... ὅποσοι τῶν ἀγοραίων ὧνιοι χρημάτων καὶ κοιλιόδουλοι, ...· 558,47: ... τῶν ἀγοραίων οἱ φιλοινότεροι ...· 594,80-81: οἱ δ' ἐκ τῆς φαύλης συμμορίας καὶ ἀγοραῖοι ἐχρηματίζοντο ...

200. Laiou, «Exchange and Trade», σελ. 754.

201. Για τον Μιχαήλ Γλυκά, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 255-261· Μιχαήλ Γλυκάς, *Στίχοι...*, ό.π., σελ. ε'-ζ'· Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές*, σελ. 249· A. Kazhdan, «Glykas, Michael», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 855-856. Για τον Ιωάννη Τζέτζη, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 442-449· A. Kazhdan, «Tzetzes, John», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 2136. Για τον Νικήτα Χωνιάτη, βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, Β', σελ. 265-281· Kazhdan – Franklin, *Studies*, σελ. 256-286· A. Kazhdan, «Choniates, Niketas», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 428.

202. Βλ. Σαββίδης, «Ἀντιχριστοφορίτης», σελ. 72: ... θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν [= Ευστάθιος και Νικήτας Χωνιάτης] απολογητές του παραδοσιακά φιλολατινικού αριστοκρατικού περιβάλλοντος, ...· Λουγγής, *Επισκόπηση*, σελ. 325: Και ο Νικήτας Χωνιάτης, ... ήταν ένας απολογητής της βυζαντινής φεουδαρχικής αριστοκρατίας που περιστοίχιζε τον αυτοκρατορικό θρόνο επί Μανουήλ Α'.

σμός που συμπυκνώνει την προέλευση των θέσεών τους απέναντι σε πολλά ζητήματα, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται και αρκετά οικονομικά. Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι μέσω των αντιλήψεών τους μπορεί όχι μόνο να διαγνωσθεί η επίδραση της κυρίαρχης ιδεολογίας, αλλά και να σκιαγραφηθούν πολλά συστατικά της στοιχεία, καθώς οι λόγιοι αυτοί ήταν δέκτες και ταυτόχρονα διαμορφωτές και προμποί της.

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι κοινωνικές αντιλήψεις του Ευσταθίου είναι συμβατικές. Το κεντρικό ιδεώδες του για την κοινωνία συνίσταται στην επιδίωξη της κοινωνικής αρμονίας που μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τη διατήρηση της ιεραρχικής τάξης που έχει εγκαθιδρύσει ο Θεός και επιβλέπει ο αυτοκράτορας. Η ιεραρχία αυτή αποτελείται από τους μεγάλους, τους μέσους και τους μικρούς. Η κυρίαρχη τάξη είναι επιφορτισμένη με τη φροντίδα για την ευημερία της κοινωνίας και η μόνη κατάλληλη για να επιτύχει αυτόν τον σκοπό, ενώ ο απλός λαός πρέπει να υπακούει στις προσταγές της κυρίαρχης τάξης, όπως τα μέλη του σώματος υπακούουν το κεφάλι.

Ο Ευστάθιος διαιρεί την κυρίαρχη τάξη σε δύο ιεραρχίες, μία κοσμική και μία εκκλησιαστική. Η κοσμική ιεραρχία αποτελείται από τους αριστοκράτες και τους γραφειοκράτες ή αλλιώς από τη στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων και την υπαλληλική αριστοκρατία. Ο Ευστάθιος υποστηρίζει τους πρώτους για αρκετούς λόγους που σχετίζονται τόσο με τα ενδιαφέροντα και το κοινωνικό περιβάλλον του, όσο και με τη διαφορετική νοοτροπία των αριστοκρατών σε σχέση με τους γραφειοκράτες. Οι αριστοκράτες διέθεταν ανεπτυγμένη αίσθηση του καθήκοντος και μια έμφυτη ευγένεια, σε αντίθεση με τους γραφειοκράτες που επιδίωκαν συνήθως το προσωπικό τους συμφέρον.²⁰³

Η εκκλησιαστική ιεραρχία κανονικά θα έπρεπε να σχηματίζεται από τους κληρικούς που έφεραν τα εκκλησιαστικά αξιώματα, αλλά η εξέχουσα θέση που απολάμβαναν οι μοναχοί περιέπλεκε τα πράγματα.²⁰⁴ Έχει ήδη γίνει αναφορά στον ανταγωνισμό μεταξύ της επίσημης εκκλησιαστικής ιεραρχίας και των μοναχών, μία κατάσταση που ενοχλούσε πολύ τον Ευστάθιο, ο οποίος επιθυμούσε την υποταγή του μοναχισμού στην επισκοπική εξουσία. Η πρότασή του για την αναβίωση του θεσμού της χαριστικής, η επισήμανση της επιτακτικής ανάγκης για την ανόρθωση του επιπέδου του μοναχισμού και η υποστήριξη των μέτρων του

203. Βλ. Angold, *Church*, σελ. 190.

204. Ο.π., σελ. 190-191.

Μανουήλ Α΄ για τη μείωση της μοναστικής περιουσίας έχουν άρρηκτη σχέση με αυτή τη διαμάχη και την προσπάθεια του Ευσταθίου να επιβληθεί στους μοναχούς της μητρόπολής του.

Οι αντιλήψεις του Ευσταθίου για την κυρίαρχη τάξη, τόσο την κοσμική όσο και την εκκλησιαστική, αντανακλούν τις ιδέες που είχαν διαμορφωθεί στην αυλή του Αλεξίου Α΄, οι οποίες στα τέλη της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ είχαν παγιωθεί και αποτελούσαν τμήμα της επίσημης ιδεολογίας. Σε μεγάλο βαθμό οι οικονομικές του αντιλήψεις είχαν διαμορφωθεί υπό την επίδραση της κυρίαρχης πολιτικής και κοινωνικής ιδεολογίας. Η αρνητική στάση του Ευσταθίου απέναντι στο εμπόριο, τη βιοτεχνία και την τοκοληψία, τα συνηθέστερα μέσα πλουτισμού για κάποιον που δεν ανήκε στην ανώτερη κοινωνική ομάδα, συνδέεται άμεσα με την αφ' υψηλού αντιμετώπιση των νεόπλουτων, η άνοδος των οποίων ανέτρεπε την αυστηρή κοινωνική ιεραρχία που ο Ευστάθιος θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας. Τα γεγονότα που ακολούθησαν τον θάνατο του Μανουήλ Α΄, όμως, έδειξαν πόσο πολύ απείχαν οι κοινωνικές αντιλήψεις του από την πραγματικότητα και ο Ευστάθιος θα ένιωθε συντετριμμένος από την κατάρρευση της εύτακτης κοινωνίας της νεότητάς του. Η κριτική του εναντίον του Ανδρόνικου Α΄ βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι ο τελευταίος Κομνηνός αυτοκράτορας στηρίχθηκε σε τόσο διαμετρικά αντίθετες κοινωνικές δυνάμεις για να καταλάβει τον βυζαντινό θρόνο, από μέλη της συγγλήτου μέχρι τον όχλο και τους ηγέτες του. Ο Ανδρόνικος Α΄ αδιαφόρησε για τα διακριτά όρια που έπρεπε να υπάρχουν ανάμεσα στην κυρίαρχη τάξη και την υπόλοιπη κοινωνία και γι' αυτόν τον λόγο το καθεστώς του αποτελούσε διαστροφή της βυζαντινής πολιτικής τάξης.²⁰⁵

Οι κοινωνικές εξελίξεις που ο Ευστάθιος αδυνατούσε να παρακολουθήσει, δεν ήταν φυσικά τόσο ορατές στην Κωνσταντινούπολη των τελευταίων ετών της βασιλείας του Μανουήλ Α΄, όπου η επίσημη ιδεολογία συνέχιζε να δεσπόζει υπό την επίδραση του αυτοκράτορα και του πατριάρχη. Όταν μετέβη, όμως, στη Θεσσαλονίκη, ήρθε αντιμέτωπος με μία ραγδαία μεταβαλλόμενη κοινωνία. Η αντίληψη για την επιδίωξη του κέρδους κυριαρχούσε, η κοινωνική αρμονία απουσίαζε, και η φτώχεια ήταν πανταχού παρούσα. Επιπλέον, η εκκλησιαστική περιουσία υπέφερε από τη δράση των αυτοκρατορικών φοροσυλλεκτών, αλλά και ορισμένων Θεσσαλονικέων.

205. Ό.π., σελ. 191.

Ο Ευστάθιος θεώρησε ότι ως πνευματικός ποιμένας με υψηλή αίσθηση καθήκοντος όφειλε να διορθώσει την κατάσταση που βρήκε στη Θεσσαλονίκη και με το κήρυγμά του προσπάθησε να εμφυσήσει στο ποίμνιό του τις βασικές χριστιανικές αρχές και τις κοινωνικές και πολιτικές ιδέες του, πολλές από τις οποίες είχε φέρει μαζί του από την πρωτεύουσα και στόχευαν στην ενίσχυση των δεσμών της πρωτεύουσας με τις επαρχίες. Πολλές από αυτές τις αντιλήψεις, ορισμένες από τις οποίες είδαμε στην αρχή του παρόντος υποκεφαλαίου, προβάλλονται στον λόγο του με τίτλο *Περὶ ὑπακοῆς καὶ εὐπειθείας πρεπούσης πολιτεύματι χριστιανικῷ*.²⁰⁶ Ο τίτλος είναι ενδεικτικός των ιδεών που ήθελε να τονίσει ο Ευστάθιος: ο Θεός επιθυμεί την υποταγή στους άρχοντες, οι οποίοι αποτελούν τις «εικόνες και τα ομοιώματά Του».²⁰⁷ Είναι προφανές ότι ο Ευστάθιος προσπαθούσε αφενός μεν να ενισχύσει τους δεσμούς του ποιμνίου του με την Κωνσταντινούπολη, αφετέρου δε να πείσει τους Θεσσαλονικείς να σέβονται τις αρχές που διορίζονταν από την πρωτεύουσα, όπως ο ίδιος.²⁰⁸ Το γεγονός αυτό αντανάκλα την αυξανόμενη ανεξαρτησία των επαρχιακών κέντρων κατά τον ύστερο 12ο αιώνα και την αποξένωσή τους από την αυτοκρατορική κυβέρνηση στην πρωτεύουσα.²⁰⁹ Πρέπει να γίνει κατανοητό, επομένως, ότι πολλές από τις οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου που απαντούν στα κηρύγματά του προς τον λαό της Θεσσαλονίκης εξυπηρετούσαν την προσπάθειά του να επαναπροσδιορισθούν τα κοινωνικά όρια και οι κοινωνικές αξίες του ποιμνίου του σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία.

206. Ευστάθιος, *Opuscula*, σελ. 13-29.

207. Ό.π., σελ. 26,52-54: ... καὶ αὐτοῦ ἐστὶ παράγγελμα, πείθεσθαι καὶ ὑπέειπεν τοῖς ἡγουμένοις, οἱ ἐκείνου εἰσὶν εἰκονίσματα καὶ ἰνδάλματα.

208. Όπως αναφέρει ο Ευστάθιος, οι Θεσσαλονικείς αντιμετώπιζαν την πρωτεύουσα με αυτοπεποίθηση και πνεύμα ανταγωνισμού: ἀλλ' ἡμεῖς τὰ μὲν ἄλλα ζηλοῦμεν ἐκείνους, καὶ τις εἴποι τὴν Θετταλικὴν ταύτην μὴ παρεξισοῦσθαι τῇ μεγαλοπόλει, οὐκ ἂν ἀνασχοίμεθα, ... (*Opera minora*, Δ, σελ. 56,50-52).

209. Angold, *Church*, σελ. 193. Πρβλ. του ιδίου, «Archons and Dynasts...», ό.π., σελ. 243-244.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Ευστάθιος δεν είχε συνθέσει κάποια οικονομική πραγματεία, ούτε είχε αποπειραθεί να παρουσιάσει μια συστηματική ανάλυση των οικονομικών φαινομένων. Οι διάσπαρτες σε όλο σχεδόν το έργο του αντιλήψεις οικονομικού περιεχομένου προφανώς δεν επαρκούν ώστε να χαρακτηριστεί οικονομικός συγγραφέας· άλλωστε, δεν ήταν ο μοναδικός λόγιος της εποχής του που άγγιζε ακροθιγώς οικονομικά ζητήματα. Όσο για την πρωτοτυπία των ιδεών του, με ελάχιστες εξαιρέσεις, παρόμοιες ιδέες απαντούν σε συγγραφείς ήδη από την αρχαιότητα. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι η ενασχόληση με τις οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου έχει οριακή χρησιμότητα. Είναι, όμως, τα πράγματα ακριβώς έτσι;

Προκειμένου να απαντήσω σε αυτό το ερώτημα είναι απαραίτητη μία σύνοψη των κυριότερων οικονομικών ιδεών του Ευσταθίου που μελετήθηκαν. Ο Ευστάθιος εξυμνεί την εργασία, η οποία αποτελεί τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, και παράλληλα καταδικάζει την οκνηρία. Αποδίδει στη γεωργία την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των ανθρώπινων ασχολιών, θεωρώντας ότι είναι η πιο αποδοτική και ψυχωφελής εργασία. Υπερασπίζεται πιθανότατα το ιδανικό της αυτάρκειας και εμφανίζεται επιφυλακτικός απέναντι στην αγορά και τους νόμους της. Απορρίπτει το εμπόριο και τη βιοτεχνία όταν χρησιμοποιούνται για τον πλουτισμό και όχι για την εξυπηρέτηση των αναγκών του αγοραστή. Καταδικάζει την τοκοληψία και όλες εκείνες τις οικονομικές πρακτικές που απομυζούν τη ζωή των πτωχών και αδυνάτων. Αποδέχεται τον δίκαια συσσωρευμένο πλούτο, ο οποίος μπορεί να αναδιανεμηθεί στους πτωχούς μέσω της φιλανθρωπίας και της ελεημοσύνης. Εξυμνεί τον καταλυτικό ρόλο που διαδραματίζουν οι πτωχοί μέσα σε μια χριστιανική κοινωνία, οι οποίοι έχουν εξασφαλίσει μία θέση στον Παράδεισο. Καταδικάζει τον θεσμό της δουλείας και την απάνθρωπη συμπεριφορά προς τους δούλους, ενώ ταυτόχρονα σχολιάζει και ενίοτε διακρίνει τον στενό ορισμό της δουλείας από άλλους που μπορεί επίσης να λάβει ο θεσμός (π.χ. η δουλεία ως έννοια θεολογική ή πολιτική ή νοούμενη ως εξαρτημένη εργασία). Δυσανασχετεί με τους φόρους και ιδιαίτερα με τους πιεστικούς

φοροεισπράκτορες, στάση η οποία πηγάζει και από τις προσωπικές του εμπειρίες. Τέλος, υπερασπίζεται θεσμούς όπως η *πρόνοια*, συμπλέοντας με την πολιτική των Κομνηνών αυτοκρατόρων, και στηρίζει την προσπάθεια για ανόρθωση του μοναχισμού με μέτρα όπως ο περιορισμός της εγγείου περιουσίας των μοναστηριών, ενώ με τα παραπάνω συνδέεται και η επιθυμία του να αναβιώσει ο θεσμός της *χαριστικής*.

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κάποιος περί της ύπαρξης ή μη πρωτοτυπίας στις οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου. Οι ιδέες που αναφέρθηκαν θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελούν *τόπους*, ενώ είναι γνωστό ότι οι Βυζαντινοί ήταν συνήθως περισσότερο συντηρητικοί στις ιδεολογικές διακηρύξεις τους, παρά στην καθημερινή πρακτική τους.¹ Αντιλήψεις του Ευσταθίου, όπως η υπεράσπιση της εργασίας και η εξύμνηση της γεωργίας ως της πιο ωφέλιμης ανθρώπινης δραστηριότητας, σε συνάρτηση με την απέχθεια για την αγορά και τα άνομα κέρδη, συνιστούν ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο ήδη από την αρχαιότητα. Ωστόσο, έχει ήδη σημειωθεί ότι ακόμα και οι *τόποι* συχνά έχουν την αξία τους, καθώς επιτρέπουν μια φευγαλέα ματιά στην κυρίαρχη ιδεολογία.

Πράγματι, οι οικονομικές αντιλήψεις του Ευσταθίου θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν συντηρητικές, τυπικές ενός ιεράρχη με αρκετά συμβατικές απόψεις για την κοινωνική και οικονομική ζωή. Εντούτοις, αν οι ιδέες του μελετηθούν αποκομμένες από τις ιδιαίτερες καταστάσεις που βίωσε, παρουσιάζουν μεν ενδιαφέρον, αλλά δεν φαίνεται να αποτελούν κάτι περισσότερο από συνηθισμένες αντιλήψεις ενός λογίου, οι οποίες διαμορφώνονταν βάσει της απλής παρατήρησης της καθημερινότητας. Το κλειδί για να αποκτήσουν ιδιαίτερη βαρύτητα οι οικονομικές ιδέες του και σε μεγάλο βαθμό να συσχετισθούν με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της εποχής του είναι η περίοδος της ιεραρχίας του στη Θεσσαλονίκη αφενός και η σχέση του με την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά τον 12ο αιώνα αφετέρου.

Στις αντιλήψεις του Ευσταθίου κυριαρχεί η καταδίκη των σχέσεων οικονομικής εκμετάλλευσης. Έχει εμμονή με τη στηλίτευση της τοκοληφίας και του πλουτισμού εις βάρος των πτωχών, ενώ αντίθετα εξαίρει τη φιλόνητο συμπεριφορά και την ελεημοσύνη. Οι θέσεις του αυτές, ωστόσο, παρουσιάζονται κυρίως στα έργα που συνέθεσε ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και ιδίως στους λόγους του για τη Σαρακοστή, στην

1. Laiou, «Economic Thought», σελ. 1124 της ίδιας, «Methodological Questions Regarding the Economic History of Byzantium», ZRVI 39 (2001-2002), σελ. 9-23, ειδ. 12.

πραγματεία του για τη διόρθωση του μοναχισμού ή στη συγγραφή του για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Η διαπίστωση ότι ειδικά όσον αφορά τα συγκεκριμένα θέματα ο Ευστάθιος απευθυνόταν πρωτίστως στον λαό και τους μοναχούς της μητρόπολής του αποδεικνύει ότι ο λόγιος μητροπολίτης δεν ήθελε απλώς να θεωρητικολογήσει για τα δεινά της τοκοληψίας ή της οικονομικής εξαπάτησης.

Ο Ευστάθιος είχε μορφωθεί, ανδρωθεί και στη συνέχεια ύπηρετήσει την Εκκλησία στο περιβάλλον της πρωτεύουσας – του καθολικού μέτρου σύγκρισης για την αυτοκρατορία –, όπου οι έμποροι και τα μοναστήρια βρίσκονταν υπό την αυστηρή επίβλεψη των αυτοκρατορικών και πατριαρχικών μηχανισμών. Μεταβαίνοντας στη Θεσσαλονίκη, ο Ευστάθιος ανακάλυψε ότι η απόσταση δεν ήταν το μόνο που χώριζε τη μητρόπολή του από την πρωτεύουσα. Στη Θεσσαλονίκη ήλθε αντιμέτωπος με μια επαρχιακή και λιγότερο εύτακτη κοινωνία, όπου το επιχειρηματικό πνεύμα επικρατούσε και το ασπάζονταν τόσο οι λαϊκοί, όσο και οι μοναχοί.² Αναμφίβολα, ο Ευστάθιος θα ένιωθε ότι σε αυτόν έπεσε ο κλήρος να επαναφέρει τις αξίες και τα ιδανικά που είχαν παραγκωνισθεί σε αυτή τη μεγάλη πόλη της περιφέρειας, αλλά συνέχιζαν ακόμα να διαδραματίζουν ρυθμιστικό ρόλο στο κέντρο λήψης αποφάσεων, την Κωνσταντινούπολη.

Οι προσπάθειές του δεν άργησαν να φέρουν τη ρήξη με το ποίμνιό του και τους μοναχούς της μητρόπολής του. Οι λαϊκοί και οι μοναχοί επιδίδονταν σε ποικίλες εμπορικές δραστηριότητες μέχρι και στην τοκοληψία, έχοντας ως κύρια φροντίδα τη μεγιστοποίηση του κέρδους τους. Ο Ευστάθιος επανειλημμένα έφεξε το ποίμνιό του για αυτή τη νοοτροπία που μοιραία κατέληγε στην εκμετάλλευση των συνανθρώπων τους και αντιπρότεινε ως μοναδικό μέσο σωτηρίας την άσκηση της ελεημοσύνης. Επομένως, στην περίπτωση του Ευσταθίου η καταδίκη της τοκοληψίας και της συσσώρευσης πλούτου από τη μια πλευρά, και η εξύμνηση της φιλανθρωπίας και της ελεημοσύνης από την άλλη δεν αποτελούν τόπους. Προσπαθούσε να υποδείξει το μονοπάτι που το παρραστρατημένο ποίμνιό του έπρεπε να βαδίσει. Ακόμα και η υπεράσπιση του θεσμού της *χαριστικής* εντάσσεται στο πλαίσιο της προσπάθειας αναμόρφωσης του μοναχισμού της μητρόπολής του, καθώς ήταν πολύ συνηθισμένη η ενασχόληση των μοναχών με τους πιο ποταπούς τρόπους κερδοφορίας.

2. Βλ. Magdalino, «Eustathios», σελ. 237.

Το ποίμνιό του εκδήλωνε τάσεις ανεξαρτησίας από την Κωνσταντινούπολη και τις αρχές που αυτή διόριζε – όπως ήταν ο ίδιος –, ενώ προσπαθούσε να απαγκιστρωθεί από τη μέχρι τότε κυρίαρχη ιδεολογία που προσπαθούσε να περιορίσει την οικονομική δραστηριότητα προκειμένου να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο στην κοινωνία. Έτσι, πολλές από τις οικονομικές ιδέες του Ευσταθίου που εμφανίζονται στους λόγους του προς το ποίμνιό του, αποτελούν μέρος της προσπάθειάς του να υπενθυμίσει στον λαό της Θεσσαλονίκης τις παραδοσιακές πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αξίες και κατά συνέπεια να ενισχύσει τους δεσμούς του με την πρωτεύουσα. Ο λαός της Θεσσαλονίκης με τη συμπεριφορά του προκαλούσε τη θλίψη και τη νοσταλγία του για την εύτακτη κοινωνία της Κωνσταντινούπολης, όπως την είχε βιώσει στη νεότητά του· ωστόσο, ακόμα και στην πρωτεύουσα τα πράγματα είχαν αλλάξει.

Ο Ευστάθιος υποστήριζε τους Κομνηνούς, ιδιαίτερα τον Μανουήλ Α', και τη στρατιωτική αριστοκρατία των γαιοκτημόνων, την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάστηκε. Επιπλέον, ως ανώτερος κληρικός ήταν ενταγμένος στα υψηλά κοινωνικά στρώματα, ενώ ως ρήτορας της αυλής και μέλος της αριστοκρατικής διανόησης ενστερνιζόταν, διαμόρφωνε και συγχρόνως διέδιδε την ιδεολογία της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας. Είναι φυσικό, επομένως, οι πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις του να διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των οικονομικών αντιλήψεών του. Η αντιεμπορική ιδεολογία του και η επιφυλακτικότητα απέναντι στα αστικά στοιχεία και τη διοικητική γραφειοκρατία που διατηρούσε στενές σχέσεις με το αστικό περιβάλλον αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της επίδρασης των κοινωνικο-πολιτικών αντιλήψεών του στην οικονομική ιδεολογία του, αντιλήψεων καθαρά αριστοκρατικών. Ο Ευστάθιος επικροτούσε την αυστηρή κοινωνική ιεράρχηση που προσπαθούσε να επιβάλει το κράτος και η Εκκλησία την περίοδο των Κομνηνών, σύμφωνα με την οποία τα όρια μεταξύ της ανώτερης κοινωνικής ομάδας και των υπολοίπων κοινωνικών στρωμάτων ήταν απολύτως διακριτά και η τήρησή τους συνέβαλε στην κοινωνική αρμονία. Από την ανάρρηση του Αλεξίου Α' στον βυζαντινό θρόνο (1081) έως τον θάνατο του Μανουήλ Α' (1180) οι εμπορικοί και βιοτεχνικοί κύκλοι είχαν τεθεί υπό στενό έλεγχο.

Όμως, μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α' και την κατάρρευση της στρατιωτικής αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων, το αστικό περιβάλλον επανεμφανίστηκε δυναμικά στο προσκήνιο, απ' όπου είχε αποκλεισθεί

την περίοδο 1081-1180. Ο Ευστάθιος, μένοντας προσηλωμένος στα αριστοκρατικά ιδεώδη του, αντιδρούσε στην επικράτηση της νοοτροπίας για αποκόμιση κέρδους και στην εμφάνιση νεόπλουτων και ισχυρών παραγόντων που κατά κάποιο τρόπο σφετερίζονταν τα παραδοσιακά προνόμια της αριστοκρατίας: πλούτο, αξιώματα και κύρος. Ιδιαίτερα το καθεστώς του Ανδρονίκου Α' συμβόλιζε για τον Ευστάθιο το έσχατο σημείο κατάπτωσης, την απόλυτη διαστρέβλωση της πολιτικής τάξης και την υπονόμευση της αυστηρής κοινωνικής ιεράρχησης, επειδή μεταξύ άλλων βασίσθηκε στις δυνάμεις που ο Ευστάθιος περιφρονούσε, την υπαλληλική αριστοκρατία και τον όχλο.

Με βάση τις διαπιστώσεις αυτές μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα τους εκ πρώτης όψεως συντηρητικούς τόπους στους οποίους συχνά καταφεύγει ο Ευστάθιος, όπως την υπεράσπιση της εργασίας και της γεωργίας και, στον αντίποδα, την καχυποψία απέναντι στο εμπόριο και τα βιοτεχνικά επαγγέλματα. Ορισμένες οικονομικές αντιλήψεις του μπορεί να μαρτυρούν χριστιανική ευαισθησία, ιδίως όσον αφορά τις σχέσεις εκμετάλλευσης (τοκοληψία, δουλεία), αλλά οι υπόλοιπες υποδηλώνουν την θέαση της κοινωνίας με αριστοκρατικό και «ελιτίστικο» συντηρητισμό, τυπικό γνώρισμα οποιασδήποτε άρχουσας κοινωνικής ομάδας σε μία προβιομηχανική κοινωνία.

Ο Ευστάθιος ήταν λόγιος, ρήτορας, αλλά πρωτίστως ένας ευσυνείδητος ιεράρχης με υψηλή αίσθηση καθήκοντος. Η τελευταία του ιδιότητα καθιστά αυτονόητη την εκτίμηση ότι η σκέψη του θα είχε επηρεασθεί πρωτίστως από τη χριστιανική παράδοση και την πατερική διδασκαλία. Αυτό ίσως να ίσχυε για άλλες εποχές, αλλά η κατάσταση παρουσιάζεται διαφορετική τον 12ο αιώνα στο Βυζάντιο, όταν έχει ήδη κάνει την εμφάνισή του ένα νέο είδους ορθολογισμού που επιτρέπει την αναγωγή επιχειρημάτων όχι μόνο στην ανεξάντλητη χριστιανική παράδοση, αλλά και στη γοητευτική κλασική γραμματεία. Πόση έκπληξη δοκιμάζει κανείς όταν, για παράδειγμα, αντιλαμβάνεται ότι το επιχείρημα του Ευσταθίου για την ανάγκη διατήρησης του κοινωνικού οικοδομήματος εμπεριέχει στοιχεία τόσο της πατερικής υπεράσπισης της Θείας Πρόνοιας, όσο και της αριστοτελικής ανάλυσης της διανεμητικής δικαιοσύνης.³ Ο Ευστάθιος ήταν ένας από τους πιο μορφωμένους ανθρώπους της εποχής του. Όχι μόνο είχε μελετήσει τους αρχαίους συγγραφείς, αλλά δίδασκε το έργο τους στους μαθητές του. Η σχέση του από την άλλη

3. Βλ. παραπάνω, σελ. 150 κ.ε.

πλευρά με την πατερική διδασκαλία και τη χριστιανική ηθική θεωρείται δεδομένη τόσο λόγω της μόρφωσης και της ιδιότητάς του ως κληρικού όσο και του κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντός του. Ωστόσο, ο Ευστάθιος αποτελεί ιδανική περίπτωση για να κατανοήσουμε πώς αυτές οι δύο συνισταμένες, η χριστιανική και η κλασική, συνδυάζονταν συχνά στη σκέψη των Βυζαντινών λογίων, κληρικών και λαϊκών. Έχει ήδη παρατηρηθεί, συμπέρασμα στο οποίο κατέληξα και εγώ ανεξάρτητα, ότι οι αντιλήψεις του Ευσταθίου αποτελούν ένα ανθρωπιστικό και πεφωτισμένο μείγμα χριστιανικής και αριστοτελικής ηθικής.⁴

Οι ιδέες του συχνά αποτελούν σύνθεση της χριστιανικής ηθικής και διδασκαλίας με την αρχαιοελληνική παιδεία και πνευματικότητα, μία τάση που παρατηρείται στη σκέψη των περισσότερων Βυζαντινών λογίων του 12ου αιώνα. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί λογίοι, ακόμα και οι κληρικοί, είχαν κοσμικές και πολλές φορές φιλελεύθερες τάσεις και ενδιαφέροντα, παραμένοντας συμβατικοί κυρίως σε ό,τι αφορούσε τα δογματικά θέματα.⁵ Άλλωστε, ιδέες όπως η υπεράσπιση της γεωργίας και της αυτάρκειας, από τη μια πλευρά, και η καταδίκη του εμπορίου και της βιοτεχνίας όταν αποσκοπούν στο κέρδος, από την άλλη, είναι κοινές τόσο στη χριστιανική και πατερική διδασκαλία, όσο και στην αρχαία ελληνική γραμματεία από τον Όμηρο μέχρι τον Αριστοτέλη. Έτσι, αφενός μεν οι βιβλικές και πατερικές ρήσεις, αφετέρου δε τα κλασικά κείμενα του παρέχουν συχνά την ευκαιρία να ενισχύσει τις απόψεις του, να αντλήσει παραδείγματα προς μίμηση και γενικά να θεμελιώσει τις οικονομικές αντιλήψεις του επάνω στις πλέον παραδεδεγμένες αυθεντίες. Συνεπώς, οι αντιλήψεις του μπορεί να μην είναι πάντοτε πρωτότυπες στη σύλληψη, αλλά είναι ευρηματικές στη δικαιολόγησή τους και συχνά συνιστούν μία πρωτότυπη σύνθεση της χριστιανικής παράδοσης και της κλασικής γραμματείας.

Οι οικονομικές ιδέες του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης δεν προσφέρουν μια συνολική και διάχυτη ενόραση των οικονομικών συνθηκών της εποχής του, ούτε αναλύουν συστηματικά τα οικονομικά φαινόμενα. Η πρόθεσή του δεν ήταν να εξηγήσει ούτε να αναλύσει τους μηχανισμούς

4. Magdalino, «Eustathios», σελ. 233.

5. Βλ. P. Magdalino, «Enlightenment and Repression in Twelfth-Century Byzantium. The Evidence of the Canonists», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 357-373, ειδ. 373.

της αγοράς. Προφανώς, δεν είχε καν κατά νου ότι τα λεγόμενά του κάποια στιγμή θα ερμηνευθούν από τη σκοπιά της οικονομικής ιδεολογίας. Εντούτοις, ο αρχικός σκοπός για τον οποίο γράφεται ένα κείμενο δεν εμποδίζει τις συνδηλώσεις των γραφομένων να διαφανούν. Οι οικονομικές ιδέες του Ευσταθίου, όπως αναδύονται μέσα από τα κείμενά του, προσφέρουν μαρτυρίες για την κοινωνία της εποχής του, από την οπτική ενός αντιπροσωπευτικού μέλους της αριστοκρατικής διάνοησης: παρέχουν πληροφορίες για την οικονομική ζωή σε δύο πόλεις, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, και φανερώνουν την αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο ιδεολογίες, μια αποκεντρωτική, που ευνοούσαν οι οικονομικές συνθήκες και η οποία ευνοούσε την αποκόμιση κέρδους, και μια συγκεντρωτική, που προωθούσε το κεντρικό κράτος ακτινωτά από την πρωτεύουσα στις επαρχίες και η οποία προσπαθούσε να ελέγξει προς όφελος των μεγάλων αριστοκρατικών οίκων – της άρχουσας κοινωνικής ομάδας – τόσο την επαρχία, όσο και τις νέες οικονομικές συνθήκες.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

<i>BA</i>	<i>Βυζαντινός Δόμος</i>
<i>BF</i>	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>BMGS</i>	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
<i>Byz</i>	<i>Byzantion</i>
<i>ByzSlav</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>ByzSt</i>	<i>Byzantine Studies / Études Byzantines</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CFHB</i>	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>CSHB</i>	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>DOS</i>	<i>Dumbarton Oaks Studies</i>
<i>EEBS</i>	<i>Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
<i>HOPE</i>	<i>History of Political Economy</i>
<i>JEH</i>	<i>Journal of Economic History</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>UBHJ</i>	<i>University of Birmingham Historical Journal</i>
<i>VV</i>	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α. ΠΗΓΕΣ*

Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, έκδ. D.R. Reinsch – A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB, 40/1], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001.

Βασίλειος ο Μέγας, *Ομιλία IB': Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*, PG 31, στ. 385-424.

—, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 32, στ. 68-217.

Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, έκδ. A. Failler, γαλλ. μτφρ. V. Laurent, *Georges Pachymères, Relations historiques*, τ. I [CFHB, 24/1], Παρίσι 1984.

Γρηγόριος Αντίοχος, *Τῷ γεγονότι μαΐστορι τῶν ῥητόρων κυρῷ Εὐσταθίῳ τῷ Θεσσαλονίκῃς ἀπὸ Τριαδίτζης σταλεῖσα*, έκδ. J. Darrouzès, «Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173», *ByzSlav* 23 (1962), σελ. 276-284, ειδ. 278-280.

Μαλάκης,
Τὰ σωζόμενα

Ευθύμιος Μαλάκης, *Τὰ σωζόμενα*, έκδ. Κ.Γ. Μπόννης, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), τὰ σωζόμενα*, Αθήνα 1937.

—, *Τὰ σωζόμενα*, τεῦχος Β': Δύο ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι. νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' τὸν Κομνηνὸν (1143/80), έκδ. Κ.Γ. Μπόννης, Αθήνα 1949 (ανατ. ἀπὸ τῆς *Θεολογίας* 19, 20 [1941/48, 1949]).

Ευστάθιος, *Ἄλωσις*

Ευστάθιος Θεσσαλονίκῃς, *Συγγραφὴ τῆς εἵθε ὑστέρας κατ' αὐτὴν ἀλώσεως*, έκδ., εισ. καὶ σχόλια St. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica*, προοίμιο B. Lavagnini, ιταλ. μτφρ. V. Rotolo [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, *Testi e Monumenti*, Testi, 5], Παλέρμο

* Οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ λοιποὶ μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀλφαβητικὰ βάσει τοῦ κυρίου ονόματος, με τὸ προσηγορικὸ νὰ ἐπεταί.

1961. Αγγλ. μτφρ.: *Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki*, εισ., μτφρ. και σχόλια J.R. Melville Jones (με το κείμενο της έκδοσης του Στ. Κυριακίδη) [Byzantina Australiensia, 8], Καμπέρα 1988.
- Ευστάθιος,
Ἐπίσκεψις —, Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περὶ αὐτόν, έκδ. K. Metzler, *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica* [CFHB, 45], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2006. Νεοελληνική απόδοση: «Τι φλυαρεῖ ο μέγας παπάς;»: *Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, Επίσκεψις βίου μοναχικού*, εισ., κείμενο, απόδοση και σχόλια Φ. Καλαϊτζάκης [Κείμενα Βυζαντινῆς Γραμματείας], Αθήνα 2003.
- Ευστάθιος,
Ἐπιστολαί —, Ἐπιστολαί, έκδ. F. Kolovou, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike* [Beiträge zur Altertumskunde, 239], Μόναχο - Λιψία 2006.
- , Ἐπιστολή ἐπὶ ταῖς Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ παρεκβολαῖς, έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci minores*, τ. II, Παρίσι 1882, σελ. 201-407.
- Ευστάθιος, Λόγοι
τεσσαρακοστῆς —, Λόγοι προεισόδιοι τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης τεσσαρακοστῆς, έκδ. S. Schönauer, *Eustathios von Thessalonike, Reden auf die Große Quadragesima* [Meletemata, 10], Φραγκφούρτη 2006.
- , Λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρηκοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασι, ὅτε οἱ τῶν βασιλικῶν παιδῶν ἐτελοῦντο γάμοι, έκδ. Ι.Δ. Πολέμης, «Ο λόγος Ἐπὶ τοῖς θεωρηκοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασι του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», *Παρνασσός* 36 (1994), σελ. 402-420.
- Ευστάθιος,
Μονωδία εἰς τὸν
Νικηφόρον Κομνηνόν —, *Μονωδία εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον τὸν Κομνηνόν, τὸν ἔχγονον τοῦ καίσαρος κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου*, έκδ. E. Kurtz, στο «*Evstafija Fessalonikijskogo i Konstantina Manassi monodii na končinu Nikifora Komnina*», *VV* 17 (1910), σελ. 283-322, εἰδ. 290-302.
- Ευστάθιος,
Opera minora —, *Opera minora*, έκδ. P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis opera minora, magnam partem inedita* [CFHB, 32], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2000.
- Ευστάθιος,
Opuscula —, *Opuscula*, έκδ. T.L.F. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Φραγκφούρτη 1832 (αναντ. Ἀμστερνταμ 1964).

Ευστάθιος,
Παρεκβολαὶ
εἰς Ἰλιάδα

—, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὅμηρου Ἰλιάδα*, ἐκδ. M. Van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentiani editi*, τ. I-IV, Λέιντεν 1971-1987.

Ευστάθιος,
Παρεκβολαὶ
εἰς Ὀδύσσειαν

—, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὅμηρου Ὀδύσσειαν*, [ἐκδ. G. Stallbaum], *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam ad fidem exempli Romani editi*, τ. I-II, Λιψία 1825-1826 (ἀνατ. Αθήνα 2004).

—, *Πρόλογος τῶν Πινδαρικῶν παρεκβολῶν*, ἐκδ. A. Kambylis, *Eustathios von Thessalonike, Prooimion zum Pindarkommentar* [Veröffentlichung der Joachim Jungius - Gesellschaft der Wissenschaften, 65], Γκέτινγκεν 1991· ἐκδ. A.B. Drachmann, στα *Scholia vetera in Pindari carmina*, τ. III, Λιψία 1927 (ἀνατ. Στουτγάρδη - Λιψία 1997), σελ. 285-306.

Ευστάθιος
Υπομνηστικὸν

—, *Υπομνηστικὸν ἐπὶ ὑποθέσει τοιᾶδε*, ἐκδ. P. Wirth, «Zur Biographie des Eustathios von Thessalonike», *Byz* 36/1 (1966), σελ. 260-282.

Θεοδώρητος Κύρρου, *Περὶ Προνοίας*, PG 83, στ. 555-774.

Θεόδωρος Πρόδρομος, *[Ἱστορικά ποιήματα]*, ἐκδ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien, 11], Βιέννη 1974.

Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ἐκδ. Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum*, τ. III [CSHB], Βόννη 1897.

Ιωάννης Οξείτης, *Λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν*, ἐκδ. P. Gautier, «Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène», *REB* 28 (1970), σελ. 5-55, εἰδ. 18-49.

—, *Λόγος περὶ τοῦ ὅτι οἱ τὰ μοναστήρια διὰ δωρεῶν λαμβάνοντες εἴτε ἀρχιερατικῶν εἴτε βασιλικῶν καὶ ἐκ μοναστηρίων κέρδη ἔχοντες ἀσεβοῦσιν*, ἐκδ. P. Gautier, «Réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat», *REB* 33 (1975), σελ. 77-132, εἰδ. 90-131.

Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum* [CFHB, 5], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973.

- Ιωάννης Τζέτζης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. P.A.M. Leone, *Ioannis Tzetzae epistulae* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Λιψία 1972.
- Ιωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ Ἀννης λόγοι Ε΄*, PG 54, στ. 631-676.
- , *Περὶ εἰμαρμένης τε καὶ προνοίας*, PG 50, στ. 749-774.
- , *Περὶ ἐλεημοσύνης, καὶ εἰς τὸν πλούσιον καὶ τὸν Λάζαρον*, PG 64, στ. 433-444.
- , *Πρὸς τοὺς σκανδαλιζομένους ἐπὶ ταῖς παρανομίαις ταῖς γινόμεναις καὶ τῇ τοῦ λαοῦ καὶ πολλῶν ἱερέων διώξει καὶ διαστροφῇ καὶ περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας καὶ περὶ ἀκαταλήπτου*, έκδ. καὶ γαλλ. μτφρ. A.-M. Malingrey, *Jean Chrysostome, Sur la providence de Dieu* [Sources Chrétiennes, 79], Παρίσι 1961.
- , *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν*, 15, PG 61, στ. 501-512.
- Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. G.G. Litavrin – Δ. Τσουγκαράκης [Κείμενα Βυζαντινῆς Ιστοριογραφίας, 2], Αθήνα 1996.
- Κίνναμος, *Ἐπιτομή* Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, έκδ. A. Meineke, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* [CSHB], Βόννη 1836.
- Κλήμης Αλεξανδρείας, *Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος;*, έκδ. O. Stählin, στο *Clemens Alexandrinus*, τ. III [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 17], Λιψία 1909, σελ. 159-191.
- Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία*, έκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker, *Michaelis Attaliothae Historia* [CSHB], Βόννη 1853.
- Μιχαήλ Γλυκάς, *Στίχοι οὓς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν*, έκδ. Ε.Θ. Τσολάκης [Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα, 3], Θεσσαλονίκη 1959.
- Μιχαήλ Εφέσιος, *Εἰς τὸ πέμπτον τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων σχόλια*, έκδ. G. Heylbut, στα *Commentaria in Aristotelem Graeca, edita consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae*, τ. XX: *Eustratii et Michaelis*

- et anonyma in Ethica Nicomachea Commentaria*, Βερολίνο 1892, σελ. 205-255.
- Μιχαήλ ο του Αγκιάλου, *Λόγος εἰς τὸν ἅγιον αὐτοκράτορα κυρὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν, γραφεὶς καθ' ὃν καιρὸν ἦν ὑπατος τῶν φιλοσόφων*, ἐκδ. R. Browning, «A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century: The Inaugural Lecture of Michael ὁ τοῦ Ἀγκιάλου ὡς ὑπατος τῶν φιλοσόφων», *Balkan Studies* 2/2 (1961), σελ. 173-214.
- Μιχ. Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae epistulae* [CFHB, 41], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001.
- Μιχ. Χωνιάτης, *Τὰ σωζόμενα*, —, *Τὰ σωζόμενα*, ἐκδ. Σπ.Π. Λάμπρος, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1879-1880 (ανατ. Χρόνινγκεν 1968).
- , [Χωρίο περί Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης], ἐκδ. Σπ.Π. Λάμπρος, «Χωρίον Μιχαήλ Ἀκομινάτου περί Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης», *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 13/3 (1916), σελ. 359-361.
- [Νεκρικός διάλογος Φαγακροστίχου καὶ Χρυσοκράτη], ἐκδ. Κ.Α. Μανάφης, «Ἀνέκδοτος νεκρικός διάλογος ὑπαινισσόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Α' τοῦ Κομνηνοῦ», *Αθηνά* 76 (1976-1977), σελ. 308-322.
- Νεμέσιος Εμέσης, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, ἐκδ. M. Morani, *Nemesii Emeseni De natura hominis* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Λιψία 1987.
- Νικήτας Σερρών, *Λόγος ἀπολογητικὸς καὶ ἐλεγκτικὸς, πῶς καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν οὐ προσδέχεται τὸν Νικαίαν*, ἐκδ. P. Joannou, «Le sort des évêques hérétiques réconciliés. Un discours inédit de Nicetas de Serres contre Eustrate de Nicée», *Byz* 28 (1958), σελ. 1-30, ειδ. 8-30.
- Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ ἐπιστολαί*, ἐκδ. I.A. van Dieten, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae* [CFHB, 3], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973.
- Νικ. Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, —, *Χρονικὴ Διήγησις*, ἐκδ. I.A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB, 11/1], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1975.
- Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ἱστορία*, ἐκδ. P. Gautier,

- Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor* [CFHB, 9], Βρυξέλλες 1975.
- Νικόλαος Μεσαρίτης, [Περιγραφή της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων], έκδ., εισ., μτφρ. και σχόλια G. Downey, «Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople», *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s., 47/6 (1957), σελ. 855-924.
- Ράλλης – Ποτλής
Σύνταγμα Γ.Α. Ράλλης – Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφώνων ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων*, τ. Α'-ΣΤ', Αθήνα 1852-1859 (ανατ. Αθήνα 1966).
- Κ.Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας*, τ. Ε'-ΣΤ', Βενετία - Παρίσι 1876-1877.
- Σιδεράς, Επιτάφιοι Α. Σιδεράς / A. Sideras, *25 ανέκδοτοι βυζαντινοὶ ἐπιτάφιοι / 25 Unedierte byzantinische Grabreden* [Κλασικά Γράμματα, 5], Θεσσαλονίκη 1991.
- Τὰ κακῶς ἐκτεθέντα κεφάλαια περὶ τῆς ἀρρήτου ἐνσάρχου οἰκονομίας τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρὰ Εὐστρατίου τοῦ μητροπολίτου Νικαίας, έκδ. P. Joannou, «Eustrate de Nicée. Trois pièces inédites de son procès (1117)», *REB* 10 (1952), σελ. 24-34, εἰδ. 32-34.
- Τὰ πραχθέντα βασιλικῇ καὶ συνοδικῇ διαγνώσει ἐν τε τῷ παλατίῳ καὶ τῇ ἀγιωτάτῃ τοῦ θεοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ κατὰ τοῦ Ἰταλοῦ Ἰωάννου, έκδ. J. Gouillard, «Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus», *TM* 9 (1985), σελ. 133-174, εἰδ. 136-161.
- Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων, έκδ. R. Romano, *Pseudo-Luciano, Timarione*, Νάπολη 1974. Επανέκδ. με διορθώσεις στο R. Romano, *La satira bizantina dei secoli XI-XV* [Classici Graeci], Τορίνο 1999, σελ. 99-175.
- Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον, έκδ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* [CFHB, 33], Βιέννη 1991.

- Actes de Docheiariou*, έκδ. N. Oikonomidès [Archives de l'Athos, 13], Παρίσι 1984.
- Albéric de Trois Fontaines, *Chronicon*, έκδ. G.H. Pertz [Monumenta Germaniae Historica, SS 23], Αννόβερο 1874.
- [Anonymus], «A Letter from Seleucia (Cilicia): Dated 21 July 1137», έκδ. S.D. Goitein, *Speculum* 39/2 (Απρ. 1964), σελ. 298-303.
- Benjamin of Tudela, έκδ. και αγγλ. μτφρ. M.N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Λονδίνο 1907.
- Codex Iustinianus*, έκδ. P. Krüger [Corpus Iuris Civilis, II], Βερολίνο 1877 (ανατ. Δουβλίνο - Ζυρίχη 1970).
- J. Darrouzès, «Des œuvres perdues d'Eustathe de Thessalonique», *REB* 21 (1963), σελ. 232-235.
- Dölger (– Wirth), *Regesten* F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. 1: *Regesten von 565-1025*, Μόναχο - Βερολίνο 1924· τ. 2: *Regesten von 1025-1204*, Μόναχο - Βερολίνο 1925 (νέα έκδοση με επεξεργασία P. Wirth, Μόναχο 1995).
- FRB *Fontes rerum byzantinorum: Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, έκδ. W. Regel, τ. I/1-2, Αγ. Πετρούπολη 1892-1917 (ανατ. Λιψία 1982).
- JGR, A' *Jus graecoromanum*, έκδ. I. και Π. Ζέπος, τ. A': *Νεαραὶ καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Αθήνα 1931.
- V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. V: *L'église, I. L'église de Constantinople, A. La hiérarchie*, Παρίσι 1963.
- Liudprandus Cremonensis, *Antapodosis*, έκδ. J. Becker, στο *Die Werke Liudprands von Cremona* [MGH, Scriptores Rerum Germanicarum], Αννόβερο - Λιψία 1915, σελ. 1-158.
- Novellae Iustiniani*, έκδ. R. Schoell – G. Kroll [Corpus Iuris Civilis, III], Βερολίνο 1895 (ανατ. Δουβλίνο - Ζυρίχη 1972).
- PG *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, έκδ. J.-P. Migne, 161 τ., Παρίσι 1857-1866.
- J.-B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, τ. VI, Παρίσι - Ρώμη 1891.

T.L.F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Βερολίνο 1839.

Willermus Tyrensis archiepiscopus, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, στο *Recueil des historiens des Croisades, Historiens occidentaux*, τ. Ι/2, Παρίσι 1844.

Β. ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κ. Άμαντος, «Γλωσσικά», *BZ* 28 (1928), σελ. 14-24.

—, *Γλωσσικά μελετήματα* [«Αθηνά», Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων, 2], Αθήνα 1964.

Η. Αναγνωστάκης, «Κουκουῦβαι και τριγέρων οἶνος. Σταφύλια και κρασιά στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης», στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ ΙΙΙ. Τ' ἀμπελανθίσματα*, *Επιστημονικό Συμπόσιο, Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανομή Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2004, σελ. 75-109.

Γ. Αραμπατζής, *Παιδεία και επιστήμη στον Μιχαήλ Εφέσιο. Εἰς περὶ ζώων μορίων Α 1,3-2,10*, Αθήνα 2006.

Δ. Βακάρος, «Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: ο ιεράρχης και ἅγιος», στο Βακάρος – Κοντάκης (εποπτ.-επιμ.), *Ἅγιος Ευστάθιος*, σελ. 97-116.

Βακάρος –
Κοντάκης
(εποπτ.-επιμ.),
Ἅγιος Ευστάθιος

Δ. Βακάρος – Χ. Κοντάκης (εποπτ.-επιμ.), *Ἅγιος Εὐστάθιος, Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Εὐσταθίου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (7-9 Νοεμβρίου 1988)*, Θεσσαλονίκη 1989.

Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α'-Β' [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 20α-20β], Θεσσαλονίκη 1984.

Σ.Α. Βαρναλίδης, *Ὁ θεσμὸς τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 21], Θεσσαλονίκη 1985.

Βασιλικοπούλου-
Ιωαννίδου,
Ἀναγέννησις

Α. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος* (διδ. διατρ.) [Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαρόπουλου, 14], Αθήνα 1971-1972.

- Π. Βλαχάκος, «Γεωγραφικά στον Τιμαρίωνα», *Βυζαντινά 21: Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου* (2000), σελ. 181-187.
- Ι.Κ. Βογιατζίδης, «Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων. Ἱστορική ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), σελ. 139-175.
- Γκότσης, Προβλήματα Γ.Ν. Γκότσης, *Προβλήματα οικονομικής ἔκαι πολιτικής ηθικής στην πατερική και βυζαντινή σκέψη. Εισαγωγικά μελετήματα*, Αθήνα - Κομοτηνή 1996.
- Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1992.
- Π. Γουναρίδης, *Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία* [Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας, 5], Αθήνα 1993.
- Θεοχάρης, Ιστορία οικονομικής αναλύσεως τ. Α', Αθήνα 1983.
- Θεοχάρης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Θ': Βυζαντινός Ελληνισμός, Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί χρόνοι, Αθήνα 1980.
- Καζντάν, «Τάσεις» Α.Π. Καζντάν, «Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο βυζαντινό κόσμο (1081-1261). Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας», μτφρ. Τ.Κ. Λουγγής, *Βυζαντινά 3* (1983), σελ. 91-110.
- Χρυσόστομος Καλαϊτζής, μητροπ. Μύρων, *Τα μυροβόλα Μύρα. Η ιστορία των Μύρων από τον 19ο αιώνα ως το 1922. Οι σχέσεις ελληνικής κοινότητας Μύρων και σταυροπηγιακής Μονής Αγίου Νικολάου*, Αθήνα 2002.
- Ε. Καλτσογιάννη - Σ. Κοτζάμπαση - Η. Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 32], Θεσσαλονίκη 2002.
- Α.Δ. Καραγιάννης, *Αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα Οικονομικά*, Αθήνα 2007.
- Καραγιαννόπουλος, Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996.
- , *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη, α' ανατ. 1992.

Καραγιαννόπουλος, —, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Γ': *Ιστορία υστέρως βυζαντινής περιόδου (1081-1453)*, Μέρος πρώτο: *Τελευταίες λάμπεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1999.

Α.Ε. Καραθανάσης (επιμ.), *Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Από της εποχής των Κομνηνών μέχρι και της αλώσεως της Θεσσαλονίκης υπό των Οθωμανών (1430) (11ος-15ος μ.Χ.)*, ΚΕ' Δημήτρια, Δ' Επιστημονικό Συμπόσιο (Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών - Ιερά Μονή Βλατάδων, 29-31 Οκτωβρίου 1990) [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, 10], Θεσσαλονίκη 1992.

Β. Κατσαρός, «“Παῖδες τοῦ Μυροβλύτου”»: Παρατηρήσεις σ' ένα χωρίο από την “Αλωση” του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (έκδ. Στ. Κυριακίδου, σ. 94, 23-29)», στο Α.Ε. Καραθανάσης (επιμ.), *Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, σελ. 97-110.

Σ. Κίσσας, «Εικαστικές παραστάσεις του αγίου Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», στο Βακάρος – Κοντάκης (εποпт.-επιμ.), *Άγιος Ευστάθιος*, σελ. 167-186.

Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Συνάντηση Ανατολής και Δύσης στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Οι απόψεις των Βυζαντινών για τους Σταυροφόρους* [Υλικό, Φυσικό και Πνευματικό Περιβάλλον στον Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Κόσμο, 5], Αθήνα 1994.

Φ.Χ. Κολοβού, *Μιχαήλ Χωνιάτης: Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολών* [Πονήματα - Συμβολές στην Έρευνα της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας, 2], Αθήνα 1999.

Ι.Μ. Κονιδάρης, *Η μοναστική ζωή στο 12ο αιώνα μέσα από το έργο του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ευσταθίου*, στο Α.Ε. Καραθανάσης (επιμ.), *Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, σελ. 133-141.

—, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1979.

Φ. Κουκουλές, «Αἱ παρὰ τῷ Θεσσαλονίκῃ Εὐσταθίῳ δημῶδεις παροιμίαι καὶ παροιμιῶδεις φράσεις», *ΕΕΒΣ* 8 (1931), σελ. 3-29.

—, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ γραμματικά* [Ἐπι-

- στημονικαὶ Πραγματεῖαι, Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ, 8], Αθήνα 1953.
- Κουκουλές,
Ευσταθίου
τα λαογραφικά —, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά*, τ. Α'-Β' [Ἐπιστημονικαὶ Πραγματεῖαι, Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ, 5-6], Αθήνα 1950.
- , «Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), σελ. 5-40.
- Ε. Κριαράς, «Ο Μιχαὴλ Ψελλός», *Βυζαντινά* 4 (1972), σελ. 53-128.
- Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Χώρος καὶ ιδεολογία* [Δωδώνη, Παράρτημα, 62], Ιωάννινα 1996.
- Λαῖου, Κοινωνικὴ
δικαιοσύνη Α.Ε. Λαῖου, «Κοινωνικὴ δικαιοσύνη: το συναλλάττεσθαι καὶ το ευημερεῖν στο Βυζάντιο», *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνών* 74/2 (1999), σελ. 103-130.
- Στ. Λαμπάκης, «Θέματα ἀπὸ τὴν λογοτεχνία τῆς εποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Ἐπισκόπηση τῆς ἐρευνας», *ΒΔ* 1 (1987), σελ. 27-38.
- , «Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης καὶ ο πρόλογος τῶν σχολίων τοῦ στον Πίνδαρο», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν* 2/2 (1995), σελ. 1173-1178.
- , «Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης καὶ ο *Σικελὸς ῥήξ*. Σχόλια σχετικὰ με τὴ στάση τοῦ Ευσταθίου ἀπέναντι στον Νορμανδὸ Γουλιέλμο Β΄», *ΒΔ* 2 (1988), σελ. 183-186.
- , *Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1982.
- Ι.Δ. Λάμπας, *Η περί εργασίας διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1984.
- Ζ. Λε Γκοφ, *Το πουγκί καὶ ἡ ζωή: Οικονομία καὶ θρησκεία στον Μεσαίωνα*, μτφρ. Ν. Γκοτσινάς, Αθήνα 2003.
- Τ. Λουγγής, «Βυζαντινὴ διπλωματία», στο Β. Βλυσίδου – Σ. Λαμπάκης – Μ. Λεοντσίνη – Τ. Λουγγής, *Σεμινάρια περί βυζαντινῆς διπλωματίας*, Αθήνα 2006, σελ. 17-106.
- Λουγγής,
Ἐπισκόπηση —, *Ἐπισκόπηση βυζαντινῆς ιστορίας*, τ. Α': (324-1204), Αθήνα 1998.

- , «Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα», *Βυζαντικά* 16 (1996), σελ. 33-67.
- , «Η παραδοσιακή ιστοριογραφία των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο με αφορμή ένα νέο βιβλίο», *ΒΔ* 8-9 (1998), σελ. 217-223.
- Μαδαριάγα, Ε. Μαδαριάγα, «Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η μονωδία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σελ. 199-211.
- Μαλτέζου (επιμ.), Χ.Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993.
- Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη, «Πρόνοια-Οικονομία και μοναχοί-λαϊκοί. Η διεκδίκηση των οικονομικών προνομίων στη Μακεδονία (12ος-15ος αι.)», *Βυζαντινά* 21: *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου* (2000), σελ. 251-270.
- , «Το “Χρονικό του Μορέως” και η βυζαντινή πρόνοια», *Βυζαντικά* 14 (1994), σελ. 483-508.
- Γ.Α. Μέριανος, «Ο ρόλος του δώρου στη βυζαντινή διπλωματία», *Τεκμήριον* 7 (2007), σελ. 199-222.
- Ν.Γ. Μοσχονάς, «Η αγορά των δούλων», στο του ιδίου (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων* [Το Βυζάντιο Σήμερα, 4], Αθήνα 2003, σελ. 249-272.
- Χ.Π. Μπαλόγλου, *Η οικονομική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1995.
- , *Οι αρχαίοι Έλληνες για τους οικονομικούς κινδύνους και την κάλυψή τους* [Μελέτες, 2], Αθήνα 2004.
- Μπόνης, Κ.Γ. Μπόνης, «Ευστάθιος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 1 (1953), σελ. 43-88.
- , «Ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος καὶ οἱ δύο “τόμοι” τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ (1143/80) ὑπὲρ τῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν ὀρθοδοξίαν μεθισταμένων Μωαμεθανῶν», *ΕΕΒΣ* 19 (1949), σελ. 162-169.
- , «Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὴν ΙΑ΄ ἐκατονταετηρίδα», *Θεολογία* 16 (1938), σελ. 355-366.

- Κ. Μπουρδάρη, «Οι βυζαντινές φυλακές», στο Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία*, σελ. 317-336.
- , «Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)», στο Β. Κρεμμυδάς – Χρ. Μάλτεζου – Ν.Μ. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 211-229.
- Νεράντζη-Βαρμάζη, Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και αστική οικονομία στο Βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2002.
- , *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη: Εγκώμια της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Κ. Νικολάου, *Βυζαντινά βασιλικά συνοικέσια «μετ' άλλοφύλων καὶ ἄλλογλώσσων» (7ος-11ος αι.)* [Το Βυζάντιο και οι Ξένοι, 4], Αθήνα 2000.
- Γ. Ντέλλας, «Οι μεσαιωνικοί ανεμόμυλοι της Ρόδου», στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, σελ. 279-301.
- Ν. Οικονομίδης, «Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 295-302.
- Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα: Κανονικό Δίκαιο, κράτος και κοινωνία* [Διπτύχων - Παράφυλλα, 3], Αθήνα 1991.
- Κ.Α.Σ. Παϊδης, «Πολιτική σκέψη και ηγεμονικό πρότυπο στην Ύλη Ιστοριῶν του Νικηφόρου Βρυέννιου», *Βυζαντιανά* 26 (2007), σελ. 175-189.
- Ε.Σπ. Παπαγιάννη, «“Αγοραία” παραστρατήματα των βυζαντινών εμπόρων», στο Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία*, σελ. 235-255.
- , «Μοναχοί και μαύρη αγορά στο 12ο αιώνα. Παρατηρήσεις σε προβλήματα του Επαρχικού Βιβλίου», *Βυζαντινά* 8 (1988), σελ. 59-76.
- , *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο* (διδ. διατρ.) [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1], Αθήνα 1986.
- , «Το πρόβλημα των δούλων στο έργο των κανονολόγων του 12ου αιώνα», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 405-445.
- Ε. Παπαδοπούλου, «Περί της ηλικίας και του γή-

- ρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σελ. 131-198.
- Β. Πέννα, «Βυζαντινό νόμισμα και παραχαράκτες», στο Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία*, σελ. 273-294.
- , «Βυζαντινό νομισματικό σύστημα: Παραγωγή και κυκλοφορία», στο Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Η ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα* [Επιστήμης Κοινωνία], Αθήνα 2002, σελ. 65-84.
- , «Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: Μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδος», *Οβολός* 4: *Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο* (2000), σελ. 195-210.
- Ι.Δ. Πολέμης, «Κριτικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις σε κείμενα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 21: *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου* (2000), σελ. 85-121.
- Σαββίδης, Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Θερμουργός Άντιχριστοφορίτης, ἄνῃρ αἰμάτων: Η τύχη του Στεφάνου Αγιοχριστοφορίτη, κυρίου οργάνου του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού», στο Τρωιάνος (επιμ.), *Έγκλημα και τιμωρία*, σελ. 67-95.
- , *Βυζαντινό ιστοριογραφικό πεντάπτυχο: Προκόπιος, Μιχαήλ Ψελλός, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Κίνναμος, Γεώργιος Σφραντζής. Συμβολή για τους ιστοριογράφους και την εποχή τους* [Βυζάντιο / Ιστορία], Θεσσαλονίκη 2001.
- Σαββίδης, Μελέτες —, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αιώνα*, Αθήνα 1995.
- Κ. Σαρδελής, «Ο σχολιαστής του Ομήρου Ευστάθιος Θεσσαλονίκης», *Νέα Εστία* 125 (Ιαν. - Ιούν. 1989), σελ. 57-58.
- Β.Α. Σαρρής, *Η βυζαντινή παραμυθητική επιστολή από τον Θεόδωρο Στουδίτη έως τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης (9ος-12ος αι.): Ο θεραπευτικός λόγος των Βυζαντινών ενάντια στο πάθος της λύπης*, Θεσσαλονίκη 2005.

- N. Σβορώνος, «Διάγραμμα οικονομικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης (4ος-19ος αιώνας)», *Αρχαιολογία* 7 (Μάιος 1983), σελ. 66-71.
- , *Η βυζαντινή επαρχία, Πέντε μαθήματα* [Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας, 18], χτ. [1991].
- Συμπλήρωμα του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας*, H.G. Liddell – R. Scott, σχεδιασμός Κ.Δ. Γεωργούλης, επιστάσια Π.Κ. Γεωργούντζος, Αθήνα χ.χ.
- Σύνταγμα βυζαντινών «θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα 2002.
- Τατάκης, Β.Ν. *Τατάκης, Η βυζαντινή φιλοσοφία*, μτφρ. Ε.Κ. Καλπουρτζή, εποπτεία και βιβλιογρ. ενημέρωση Α.Γ. Μπενάκης [Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας, 5], Αθήνα 1977.
- Ι.Π. Τουράτσογλου, «“Θησαυρός” χρυσών υπερχύρων ἐκ Βραστών Χαλκιδικῆς εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1974 (1975), σελ. 92-101.
- Τρωιάνος (επιμ.), *Ἐγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997.
- Ε.Θ. Τσολάκης, «Τιμαρίων. Μια νέα ανάγνωση», *Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά. Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολῆς Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 109-117.
- N.B. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή ἐπιστολογραφία. Εἰσαγωγή, κείμενα, κατάλογος ἐπιστολογράφων*, Αθήνα 1955.
- Ε. Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 42], Θεσσαλονίκη 2007.
- , «Οφφικιάλιοι των σεκρέτων της μητρόπολης και του μητροπολιτικού ναού της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 26 (2007), σελ. 83-174.

- Π. Χρήστου, «Η Εκκλησία Θεσσαλονίκης κατά την εισβολή των Νορμανδών», στο Βακάρος – Κοντάκης (εποπτ.-επιμ.), *Άγιος Ευστάθιος*, σελ. 341-354.
- Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1935 (ανατ. Θεσσαλονίκη 2000).
- P.A. Agapitos, «Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites», *JÖB* 48 (1998), σελ. 119-146.
- H. Ahrweiler, «Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles», *ZRVI* 10 (1967), σελ. 1-27.
- , «Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités», *TM* 6 (1976), σελ. 99-124.
- M. Alexiou, «Literary Subversion and the Aristocracy in Twelfth-Century Byzantium: A Stylistic Analysis of the *Timarion* (ch. 6-10)», *BMGS* 8 (1982-1983), σελ. 29-45.
- J. Andreau, «Twenty Years after Moses I. Finley's *The Ancient Economy*», στο Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, σελ. 33-49.
- Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*
A. Andrewes, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, μτφρ. Α. Παναγόπουλος, Αθήνα 1987.
- M. Angold, «Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire», στο του ιδίου (επιμ.), *Aristocracy*, σελ. 236-253.
- Angold (επιμ.), *Aristocracy*
— (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy, IX-XIII Centuries* [British Archaeological Reports, International Series, 221], Οξφόρδη 1984.
- Angold, *Βυζαντινή Αυτοκρατορία*
—, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μία πολιτική ιστορία*, μτφρ. Ε. Καργιανιώτη, επιστημ. επιμ. Π.Α. Αγαπητός, Αθήνα 1997.
- Angold, *Church*
—, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Καίμπριτζ 1995.
- , «Introduction», στο του ιδίου (επιμ.), *Aristocracy*, σελ. 1-9.

- , «Monastic Satire and the Evergetine Monastic Tradition in the Twelfth Century», στο M. Mullett – A. Kirby (επιμ.), *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism, Papers of the Third Belfast Byzantine International Colloquium, 1-4 May 1992* [Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.1], Μπέλφαστ 1994, σελ. 86-102.
- , «The Imperial Administration & the Patriarchal Clergy in Twelfth Century», *BF* 19 (1993), σελ. 17-24.
- Z. Ankori, *Karaites in Byzantium. The Formative Years, 970-1100*, Νέα Υόρκη - Ιερουσαλήμ 1959.
- I.A. Antonopoulou, «La question de l'“aristocratie” byzantine. Remarques sur l'ambivalence du terme “aristocratie” dans la recherche historique contemporaine», *Σύμμεικτα* 15: *Μνήμη Νίκου Οικονομίδη* (2002), σελ. 257-264.
- Arnaldi – Cavallo (επιμ.), *Europa medievale e mondo bizantino: Contatti effettivi e possibilità di studi comparati (Tavola rotonda del XVIII Congresso del CISH - Montréal, 29 agosto 1995)* [Nuovi Studi Storici, 40], Ρώμη 1997.
- Austin – Vidal-Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα* [Σύγχρονη Αρχαιολογιστική Βιβλιοθήκη], μτφρ. Τ. Κουκουλιός, Αθήνα 1998.
- A. Avramea, «Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 57-90.
- B. Baldwin, «The Authorship of the *Timarion*», *BZ* 77 (1984), σελ. 233-237.
- C.P. Baloglou, «Hellenistic Economic Thought», στο Lowry – Gordon (επιμ.), *Economic Ideas*, σελ. 105-146.
- M.C. Bartusis, «Charistikion», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 412-413.
- , «Episkepsis», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 717.
- , «Lizios», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 1243.
- , «Pronoia, Fiscal Meaning», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1734.
- , «Solemnion», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1924.

- M. Bazzani, «The Historical Poems of Theodore Prodromos, the Epic-Homeric Revival and the Crisis of Intellectuals in the Twelfth Century», *ByzSlav* 65 (2007), σελ. 211-228.
- Beck, *Βυζαντινή χιλιετία* H.-G. Beck, *Η βυζαντινή χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1992.
- , *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* [Handbuch der Altertumswissenschaft, 12.2.1], Μόναχο 1959.
- A.P. Bos, *Providentia Divina. The Theme of Divine Pronoia in Plato and Aristotle*, Ἀσσεν 1976.
- Ch. Bouras, «Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 497-528.
- E.C. Bourbouhakis, «“Political” Personae: The Poem from Prison of Michael Glykas: Byzantine Literature between Fact and Fiction», *BMGS* 31/1 (2007), σελ. 53-75.
- S.B. Bowman, *The Jews of Byzantium, 1204-1453*, Αλαμπάμα 1985.
- Brand, *Byzantium Confronts the West* C.M. Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180-1204*, Καίμπριτζ, Μασσ. 1968.
- , «Did Byzantium Have a Free Market?», *BF* 26 (2000), σελ. 63-72.
- , «The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade», *Speculum* 37/2 (Απρ. 1962), σελ. 167-181.
- Browning, «Byzantine Scholarship» R. Browning, «Byzantine Scholarship», *Past and Present* 28 (Ιούλ. 1964), σελ. 3-20.
- , *Church, State and Learning in Twelfth Century Byzantium* [Friends of Dr. Williams's Library], Λέστερ 1981.
- , «Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries», *Past and Present* 69 (Νοέμβρ. 1975), σελ. 3-23.
- Browning, «Eustathios Revisited» —, «Eustathios of Thessalonike Revisited», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 40 (1995), σελ. 83-90.
- Browning, «Homer» —, «Homer in Byzantium», *Viator* 6 (1975), σελ. 15-33.

- Browning, «Patriarchal School 1» —, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byz* 32/1 (1962), σελ. 167-202.
- Browning, «Patriarchal School 2» —, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byz* 33/1 (1963), σελ. 11-40.
- Browning, *Studies* —, *Studies on Byzantine History, Literature and Education* [Collected Studies, 59], Λονδίνο 1977.
- A. Bryer, «The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 101-113.
- G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Λονδίνο 1929.
- J. Byron, «Paul and the Background of Slavery: The Status Quaestionis in New Testament Scholarship», *Currents in Biblical Research* 3/1 (2004), σελ. 116-139.
- A. Cameron, «Byzantines and Jews: Some Recent Work on Early Byzantium», *BMGS* 20 (1996), σελ. 249-274.
- A. Carile, «Il cesare Niceforo Briennio», *Aevum* 42 (1968), σελ. 429-454.
- , «La Ὑλὴ ἱστορίας del Cesare Niceforo Briennio», *Aevum* 43 (1969), σελ. 56-87, 235-282.
- , «Sulla pronoiā nel Peloponneso bizantino anteriormente alla conquista latina», *ZRVI* 16 (1975), σελ. 55-61.
- P. Cartledge, «The Economy (Economies) of Ancient Greece», στο Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, σελ. 11-32.
- F. Chalandon, *Les Comnènes, II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Παρίσι 1912.
- P. Charanis, «Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire», *JEH* 13/4 (Φθινόπωρο 1953), σελ. 412-424.
- , *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire* [Collected Studies, 23], Λονδίνο 1973.
- , «The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire», *DOP* 4 (1948), σελ. 51-118.
- , «The Role of the People in the Political Life of the Byzantine Empire: The Period of the Comneni and the Palaeologi», *ByzSt* 5/1-2 (1978), σελ. 69-79.

- J.-Cl. Cheynet, «Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle», *Byz* 53 (1983), σελ. 453-477.
- , «Fortune et puissance de l'aristocratie (Xe-XIIe siècle)», στο *Hommes et richesses*, II, σελ. 199-213.
- , *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia, 9], Παρίσι 1990.
- , *The Byzantine Aristocracy and its Military Function* [Variorum Collected Studies Series, 859], Άλντερστοτ 2006.
- , «The Byzantine Aristocracy in the 10th-12th Centuries: A Review of the Book by A. Kazhdan and S. Ronchey [αγγλ. μτφρ. του “L'aristocrazia bizantina nei secoli X-XII: a proposito del libro di A. Kazhdan e S. Ronchey”, *Rivista Storica Italiana* 113/2 (2001), σελ. 413-440]», στο του ιδίου, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, αρ. II.
- J.-Cl. Cheynet – E. Malamut – C. Morrisson, «Prix et salaires à Byzance (Xe-XVe siècle)», στο *Hommes et richesses*, II, σελ. 339-374.
- X. Chvostova, «Pronija: sozial'no-economičeskie i pravovye problemy», *VV* 49 (1988), σελ. 13-23.
- D.J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare* [Rutgers Byzantine Series], Νιου Μπρούκσγουικ 1968 [ελλ. έκδ.: Δ.Ι. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα 1986].
- C. Cupane, «La “guerra civile” della primavera 1181 nel racconto di Niketa Coniate e Eustazio di Tessalonica: narratologia historiae ancilla?», *JÖB* 47 (1997), σελ. 179-194.
- A. Cutler, «Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies», *DOP* 55 (2001), σελ. 247-278.
- Dagron, «Urban Economy»
- G. Dagron, «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 393-461.
- B.E. Daley, «1998 NAPS Presidential Address. Building a New City: The Cappadocian Fathers and the Rhetoric of Philanthropy», *Journal of Early Christian Studies* 7/3 (1999), σελ. 431-461.

J. Darrouzès, «Dossier sur le charisticariat», στο P. Wirth (επιμ.), *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χαϊδελβέργη 1966, σελ. 150-165.

G.W. Day, *Genoa's Response to Byzantium, 1155-1204. Commercial Expansion and Factionalism in a Medieval City*, Ουρμπάνα - Σικάγο 1988.

—, «Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century», *JEH* 37/2 (Ιούν. 1977), σελ. 289-301.

N. de Lange, «Hebrews, Greeks or Romans? Jewish Culture and Identity in Byzantium», στο D.C. Smythe (επιμ.), *Strangers to Themselves*, σελ. 105-118.

F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Εττάλ 1953.

M. Dragona-Monachou, «Providence and Fate in Stoicism and Prae-Neoplatonism. Calcidius as an Authority on Cleanthes' Theodicy (SVF 2, 933)», *Φιλοσοφία* 3 (1973), σελ. 262-306.

—, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods* (διδ. διατρ.) [Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, 32], Αθήνα 1976.

S. Drakopoulou-Dodd – G. Gotsis, «Some Economic Implications of Synoptic Gospel Theology: A Short Overview», *History of Economic Ideas* 8/2 (2000), σελ. 7-34.

J. Duffy, «Hellenic Philosophy in Byzantium and the Lonely Mission of Michael Psellos», στο K. Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine Philosophy*, σελ. 139-156.

A.R. Dyck, «*Iliad* and *Alexiad*: Anna Comnena's Homeric Reminiscences», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 27 (1986), σελ. 113-120.

EHB

A.E. Laiou (γεν. εποπτεία), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, τ. 1-3 [DOS, 39], Ουάσινγκτον 2002 [ελλ. έκδ.: Α.Ε. Λαΐου (γεν. εποπτεία), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 2006].

- G. Erner, «Christian Economic Morality: The Medieval Turning Point», *International Social Science Journal* 57/3 (2005), σελ. 469-479.
- J. Ferluga, «La ligesse dans l'empire byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance», *ZRVI* 7 (1961), σελ. 97-123.
- M.I. Finley, «Aristotle and Economic Analysis», *Past and Present* 47 (Μάιος 1970), σελ. 3-25.
- (επιμ.), *Studies in Ancient Society* [Past and Present Series], Λονδίνο - Βοστόνη 1974.
- , *The Ancient Economy*, Λονδίνο 1973.
- Finley, *Odysseus*, —, *The World of Odysseus*, αναθεωρημένη έκδ. Νέα Υόρκη 1978.
- M.Th. Fögen, «Peculium», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1614.
- P. Frick, *Divine Providence in Philo of Alexandria* [Texts and Studies in Ancient Judaism, 77], Τύμπινγκεν 1999.
- A.R. Gadolin, «Alexis I Comnenus and the Venetian Trade Privileges: A New Interpretation», *Byz* 50 (1980), σελ. 439-446.
- L. Garland, «Political Power and the Populace in Byzantium Prior to the Fourth Crusade», *ByzSlav* 53 (1992), σελ. 17-52.
- , «Stephen Hagiochristophorites: Logothete *του Genikou* 1182/3-1185», *Byz* 69/1 (1999), σελ. 18-23.
- P. Garnsey – R. Saller, *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, μτφρ. Β.Ι. Αναστασιάδης, επιμ. Γ.Α. Σουρή, Ηράκλειο ³2001.
- M. Gerolymatou, «L'aristocratie et le commerce (IXe-XIIe siècles)», *Σύμμεικτα* 15: *Μνήμη Νίκου Οικονομίδη* (2002), σελ. 77-89.
- S.M. Ghazanfar (επιμ.), *Medieval Islamic Economic Thought: Filling the "Great Gap" in European Economics*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2003.
- , «The Economic Thought of Abu Hamid Al-Ghazali and St. Thomas Aquinas: Some Comparative Parallels and Links», *HOPE* 32/4 (2000), σελ. 857-888.
- D. Gofas, «The Byzantine Law of Interest», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1095-1104.
- Gofas, «Law of Interest»

Gordon, *Economic Problem*

B. Gordon, *The Economic Problem in Biblical and Patristic Thought*, Λέιντεν - Νέα Υόρκη - Κοπεγχάγη - Κολωνία 1989.

G. Gotsis – S. Drakopoulou-Dodd, «Economic Ideas in the Pauline Epistles of the New Testament», *History of Economics Review* 35 (2002), σελ. 13-34.

G.N. Gotsis – G.A. Merianos, «Wealth and Poverty in Theodoret of Cyrillus' *On Providence*», *Journal of Eastern Christian Studies* 59/1-2 (2007), σελ. 11-48.

K. Greene, «Technological Innovation and Economic Progress in the Ancient World: M.I. Finley Reconsidered», *Economic History Review* 53/1 (2000), σελ. 29-59.

P. Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982.

R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, τ. I-III, Παρίσι 1934-1936.

V. Grumel, «Sur la fuite et le retour de l'archevêque Eustathe de Thessalonique», *REB* 20 (1962), σελ. 221-224.

R. Guiland, «Les Logothètes», *REB* 29 (1971), σελ. 5-115.

A. Guillou, «Οι επίμεμπτοι της λαϊκής συνειδήσεως», στο Μάλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί*, σελ. 49-66.

S. Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint*, University of Birmingham, *Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies* [Studies Supplementary to Sobornost, 5], Λονδίνο 1981.

A. Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin* [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 45], Αθήνα 1950.

J. Harris, *Byzantium and the Crusades*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2003.

Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*

A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, μτφρ. Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997.

—, «The Land and Taxation in the Reign of Alexios I Komnenos: The Evidence of Theophylakt of Ochrid», *REB* 51 (1993), σελ. 139-154.

P. Helm, *The Providence of God* [Contours of Christian Theology], Λέστερ - Ντάουνερς Γκρόουβ 1994.

- Hendy, «Byzantium, 1081-1204»
M.F. Hendy, «Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal», *Transactions of the Royal Historical Society*, 5η σειρά, 20 (1970), σελ. 31-52.
—, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τ. 4: *Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, μέρος 1: *Alexius I to Alexius V, 1081-1204*, Ουάσινγκτον 1999.
- Hendy, *Coinage*
—, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261* [DOS, 12], Ουάσινγκτον 1969.
- Hendy, *Studies*
—, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Καίμπριτζ 1985.
- E. Herman, «Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri “liberi”», *Orientalia Christiana Periodica* 6 (1940), σελ. 293-375.
- J. Herrin, «The Collapse of the Byzantine Empire in the Twelfth Century: A Study of a Medieval Economy», *UBHJ* 12/2 (1970), σελ. 188-203.
- B. Hindess, «The Battle of the Ancient Economy», *Economy and Society* 36/3 (2007), σελ. 495-508.
- A. Hohlweg, «Zur Frage der Pronoia in Byzanz», *BZ* 60 (1967), σελ. 288-308.
- Hommes et richesses*, II
V. Kravari – J. Lefort – C. Morrisson (επιμ.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. II: *VIIIe-XVe siècle* [Réalités Byzantines, 3], Παρίσι 1991.
- Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία, Α-Β'*
H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Α': *Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία*, μτφρ. Λ.Γ. Μπενάκης – Ι.Β. Αναστασίου – Γ.Χ. Μακρής, Αθήνα 1991. τ. Β': *Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, μτφρ. Τ.Γ. Κόλιας – Κ. Συνέλλη – Γ.Χ. Μακρής – Ι. Βάσσης, Αθήνα 1992.
— (εκδ.), *Das byzantinische Herrscherbild*, Ντάρμστατ 1975.
—, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μτφρ. Γ. Βασίλαρος, επιμ. Τ.Γ. Κόλιας, Αθήνα 1995.
—, «The Classical Tradition in Byzantine Literature: The Importance of Rhetoric», στο M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition*, σελ. 35-47.

- K. Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine Philosophy*
- K. Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, Οξφόρδη 2002.
- , «Psellos' Paraphrasis on Aristotle's *De interpretatione*» στο της ιδίας (επιμ.), *Byzantine Philosophy*, σελ. 157-181.
- D.J. Ireland, *Stewardship and the Kingdom of God: An Historical, Exegetical, and Contextual Study of The Parable of the Unjust Steward in Luke 16:1-13*, Λέιντεν - Νέα Υόρκη - Κολωνία 1992.
- D. Jacoby, «Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade», *Θησαυροίσματα* 30 (2000), σελ. 25-77.
- Jacoby, «Foreigners» —, «Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150 - ca. 1450», *DOP* 57 (2003), σελ. 85-132.
- , «Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration», *Anuario de Estudios Medievales* 24 (1994), σελ. 349-368.
- , «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», *TM* 2 (1967), σελ. 421-481.
- , «Les Juifs de Byzance: une communauté marginalisée», στο Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί*, σελ. 103-154.
- , «The Byzantine Outsider in Trade (c. 900 - c. 1350)», στο D.C. Smythe (επιμ.), *Strangers to Themselves*, σελ. 129-147.
- , «The Jewish Community of Constantinople from the Komnenan to the Palaiologan Period», *VV* 55 (80) (1998), σελ. 31-40.
- , «The Jews of Constantinople and their Demographic Hinterland», στο C. Mango - G. Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland*, σελ. 221-232.
- , *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean* [Variorum Collected Studies Series, 572], Άλντερσοτ 1997.
- P. Joannou, «Der Nominalismus und die menschliche Psychologie Christi. Das Semeioma gegen Eustratios von Nikaia (1117)», *BZ* 47 (1954), σελ. 369-378.

- I. Jordanov, *Coins and Circulation of Coins in Bulgaria of the Middle Ages, 1081-1261* (στα βουλγαρικά), Σόφια 1984.
- O. Jurewicz, *Andronikos I. Komnenos*, Άμστερνταμ 1970.
- W.E. Kaegi, «The Controversy about Bureaucratic and Military Factions», *BF* 19 (1993), σελ. 25-33.
- Kaplan, *Hommes* M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol* [Byzantina Sorbonensia, 10], Παρίσι 1992.
- A.D. Karayiannis, «Entrepreneurial Functions and Characteristics in a Proto-capitalist Economy: The Xenophonian Entrepreneur», *Wirtschaftspolitische Blätter* 4/2003, σελ. 553-563.
- , «The Eastern Christian Fathers (A.D. 350-400) on the Redistribution of Wealth», *HOPE* 26/1 (1994), σελ. 39-67.
- Karayiannis – Drakopoulou-Dodd, «Fathers» A.D. Karayiannis – S. Drakopoulou-Dodd, «The Greek Christian Fathers», στο Lowry – Gordon (επιμ.), *Economic Ideas*, σελ. 163-208.
- G. Karla, «Das Rednerideal bei Eustathios von Thessalonike und seine rhetorische Tradition», *BZ* 100 (2007), σελ. 85-99.
- P. Karlin-Hayter, «99. Jean Doukas», *Byz* 42 (1972), σελ. 259-265.
- R. Katičić, «Άννα ή Κομνηνή και ό Όμηρος», *EEBS* 27 (1957), σελ. 213-223.
- , «Η άρχαιομάθεια και τó έπικόν πνεύμα εις την Άλεξιάδα της Άννης της Κομνηνης», *EEBS* 29 (1959), σελ. 81-86.
- M. Kazanaki-Lappa, «Medieval Athens», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 639-646.
- A. Kazhdan, «Byzantine Town and Trade as Seen by Niketas Choniates», *ByzSlav* 56/1 (1995), σελ. 209-218.
- , «Choniates, Niketas», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 428.
- Kazhdan, «Concepts» —, «The Concepts of Freedom (eleutheria) and Slavery (duleia) in Byzantium», στο G. Makdisi – D. Sourdel – J. Sourdel-Thomine (επιμ.), *La notion de liberté au Moyen Age: Islam, Byzance, Occident. Penn - Paris - Dumbarton Oaks Colloquia, IV, Session des 12-15 octobre 1982*, Παρίσι 1985, σελ. 215-226.
- , «Economy», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 674-675.

- , «Epi ton deeseon», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 724.
- , «Eustathios of Thessalonike», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 754.
- , «Exisotes», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 770.
- , «Glykas, Michael», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 855-856.
- Kazhdan, «Imperial Propaganda» —, «Certain Traits of Imperial Propaganda in the Byzantine Empire from the Eighth to the Fifteenth Centuries», στο G. Makdisi – D. Sourdel – J. Sourdel-Thomine (επιμ.), *Prédication et propagande au Moyen Age: Islam, Byzance, Occident. Penn - Paris - Dumbarton Oaks Colloquia, III, Session des 20-25 octobre 1980*, Παρίσι 1983, σελ. 13-28.
- , «Interest», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 1002-1003.
- , «Kataphloron», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 1113-1114.
- , «Labor», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 1167.
- , «Pronoia: The History of a Scholarly Discussion», *Mediterranean Historical Review* 10 (1995), σελ. 133-163.
- , «Sebastos», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1862-1863.
- , *Sozial'nij sostav gospodstvujusčego klassa Vizantii XI-XII vv.*, Μόσχα 1974. Αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση: (A.P. Kazhdan – S. Ronchey), *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Παλέρμο 1997.
- , «State, Feudal, and Private Economy in Byzantium», *DOP* 47 (1993), σελ. 83-100.
- , «Tzetzes, John», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 2136.
- , «Usury», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 2146.
- , «Vizantijskij publicist XII v. Evstafij Solunskij», *VV* 27 (1967), σελ. 87-106· *VV* 28 (1968), σελ. 60-84· *VV* 29 (1969), σελ. 177-195.
- Kazhdan – Constable, *People* A. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Ουάσινγκτον 1982.
- Kazhdan – Epstein, *Αλλαγές* A.P. Kazhdan – A.W. Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, μτφρ. Α. Παππάς, Αθήνα 1997.
- Kazhdan – Franklin, *Studies* A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Κάιμπριτζ - Παρίσι 1984.

- A. Kazhdan – K. Snipes – A. Cutler, «Homer», στο *ODB*, τ. 2, σελ. 943-944.
- J. Koder, «Fresh Vegetables for the Capital», στο C. Mango – G. Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland*, σελ. 49-56.
- , *Gemüse in Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Lichte der Geponika* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband, 3], Βιέννη 1993.
- , *Ο κηπουρός και η καθημερινή κουζίνα στο Βυζάντιο* [Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας, 2], Αθήνα 1992.
- A. Kolia-Dermitzaki, «Die Kreuzfahrer und die Kreuzzüge im Sprachgebrauch der Byzantiner», *JÖB* 41 (1991), σελ. 163-188.
- A.E. Laiou, «Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades», στο Laiou – Mottahedeh (επιμ.), *Crusades*, σελ. 157-196.
- , «Byzantium and the Commercial Revolution», στο Arnaldi – Cavallo (επιμ.), *Europa medievale*, σελ. 239-253.
- Laiou, «Economic Thought» —, «Economic Thought and Ideology», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1123-1144.
- Laiou, «Exchange and Trade» —, «Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 697-770.
- Laiou, «God and Mammon» —, «God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonists», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 261-300.
- , «Methodological Questions Regarding the Economic History of Byzantium», *ZRVI* 39 (2001-2002), σελ. 9-23.
- , «Political History: An Outline», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 9-28.
- , «Saints and Society in the Late Byzantine Empire», στο της ιδίας (επιμ.), *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, Νιου Μπρούκλιν 1980, σελ. 84-114.
- Laiou, «The Byzantine Economy» —, «The Byzantine Economy: An Overview», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1145-1164.
- , «The Human Resources», στο *EHB*, τ. 1, Ουάσινγκτον 2002, σελ. 47-55.

- Laiou,
«Thessaloniki» —, «Thessaloniki and Macedonia in the Byzantine Period», στο J. Burke – R. Scott (επιμ.), *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History, Papers from the Melbourne Conference, July 1995* [Byzantina Australiensia, 13], Μελβούρνη 2000, σελ. 1-11.
- Laiou – Morrisson, A. Laiou – C. Morrisson, *The Byzantine Economy* [Cambridge Medieval Textbooks], Καίμπριτζ 2007.
- Laiou – Mottahedeh A.E. Laiou – R.P. Mottahedeh (επιμ.), *The Crusades* (επιμ.), *Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Ουάσινγκτον 2001.
- G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Οξφόρδη 1961.
- B. Laourdas, «Intellectuals, Scholars and Bureaucrats in the Byzantine Society», *Κληρονομία* 2 (1970), σελ. 273-291.
- V. Laurent, «Kataphloros, patronyme supposé du métropolitain de Thessalonique Eustathe», *REB* 20 (1962), σελ. 218-221.
- Laurent,
«La succession épiscopale» —, «La succession épiscopale de la métropole de Thessalonique dans la première moitié du XIIIe siècle», *BZ* 56 (1963), σελ. 284-296.
- B. Lavagnini, «Σικελοὶ καὶ Νορμανδοὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸ 1185 μ.Χ.», *Παρνασσός* 4/2 (Απρ. - Ιούν. 1962), σελ. 259-263.
- Lefort, «Rural Economy» J. Lefort, «The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 231-310.
- Lemerle, *Agrarian History* P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Γκάλγουεϊ 1979.
- Lemerle, *Cinq études* —, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977.
- , *Le monde de Byzance: Histoire et institutions*, Λονδίνο 1978.
- , «Nouvelles remarques sur la famille Vichkatzi-Kékauménos», *Revue des Études Arméniennes* 3 (1966), σελ. 177-183.
- , *Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kékauménos* [Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 54], Βρυξέλλες 1960.

- , «Recherches récentes sur Kékauménos, auteur des Conseils et Récits», *Revue des Études Arméniennes* 5 (1968), σελ. 141-144.
- , «“Roga” et rente d’État aux Xe-XIe siècles», *REB* 25 (1967), σελ. 77-100.
- , «Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les charistaires», *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l’année 1967*, Παρίσι 1967, σελ. 9-28.
- E. Leone, «Conjectures sur la composition de “La prise de Thessalonique” d’Eustathe», *Byz* 34/1 (1964), σελ. 267-269.
- Liddell – Scott H.G. Liddell – R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, μτφρ. Ξ.Π. Μόσχος, αναθ. και συμπλ. Μ. Κωνσταντινίδης, τ. I-IV, Αθήνα χ.χ.
- R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States, 1096-1204*, αγγλ. μτφρ. J.C. Morris – J.E. Ridings, Οξφόρδη 1993.
- , *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und Angeloi (1081-1204)*, Άμστερνταμ 1984.
- A.R. Littlewood, «The Byzantine Letter of Consolation in the Macedonian and Komnenian Periods», *DOP* 53 (1999), σελ. 19-41.
- A. Littlewood – H. Maguire – J. Wolschke-Bulmahn (επιμ.), *Byzantine Garden Culture*, Ουάσινγκτον 2002.
- W.T. Loomis, *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*, Ανν Άρμπορ 1998.
- S.T. Lowry, «Recent Literature on Ancient Greek Economic Thought», *Journal of Economic Literature*, 17/1 (Μάρτ. 1979), σελ. 65-86.
- , «The Economic and Jurisprudential Ideas of the Ancient Greeks: Our Heritage from Hellenic Thought», στο Lowry – Gordon (επιμ.), *Economic Ideas*, σελ. 11-37.
- Lowry – Gordon S.T. Lowry – B. Gordon (επιμ.), *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, Λέιντεν - Νέα Υόρκη - Κολωνία 1998.

- R. Macrides, «Dynastic Marriages and Political Kinship», στο J. Shepard – S. Franklin (επιμ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, Άλντερσοτ 1992, σελ. 263-280.
- , «Killing, Asylum, and the Law in Byzantium», *Speculum* 63/3 (Ιούλ. 1988), σελ. 509-538.
- , «Perception of the Past in the Twelfth-Century Canonists», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 589-599.
- , «Protekdikos», στο *ODB*, τ. 3, σελ. 1742-1743.
- P. Magdalino, «Aspects of Twelfth-Century Byzantine *Kaiserkritik*», *Speculum* 58/2 (1983), σελ. 326-346.
- , «Constantinople and the “ἔξω χώραι” in the Time of Balsamon», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 179-197.
- , «Enlightenment and Repression in Twelfth-Century Byzantium. The Evidence of the Canonists», στο Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, σελ. 357-373.
- Magdalino, «Eustathios» —, «Eustathios and Thessalonica», στο C.N. Constanti-
nides – N.M. Panagiotakes – E. Jeffreys – A.D. Angelou
(επιμ.), *Φιλλέλην. Studies in Honour of Robert Browning*
[Bibliothke, 17], Βενετία 1996, σελ. 225-238.
- , «Honour among Romaioi: The Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos», *BMGS* 13 (1989), σελ. 183-218.
- Magdalino, *Manuel* —, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Κάι-
μπριτζ 1993.
- , «Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development», στο *EHB*, τ. 2, σελ. 529-537.
- Magdalino, «Snobbery» —, «Byzantine Snobbery», στο Angold (επιμ.), *Aristo-
cracy*, σελ. 58-78.
- , «The Byzantine Aristocratic *Oikos*», στο Angold (επιμ.), *Aristocracy*, σελ. 92-111.
- , «The Byzantine Army and the Land: From *Stratitikon Ktema* to Military *Pronoia*», στο Κ. Τσικνάκης (επιμ.), *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [Διεθνή Συμπόσια, 4], Αθήνα 1997, σελ. 15-36.

- , «The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century», στο S. Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint*, σελ. 51-66.
- , «The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries», *DOP* 54 (2000), σελ. 209-226.
- Magdalino, *Tradition* —, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium* [Variorum Collected Studies Series, 343], Άλντερσοτ 1991.
- H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Ουάσινγκτον 1997.
- C. Mango, *Βυζάντιο, Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1988.
- C. Mango – G. Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*, Άλντερσοτ 1995.
- M.M. Mango, «The Commercial Map of Constantinople», *DOP* 54 (2000), σελ. 189-207.
- G.C. Maniatis, «Operationalization of the Concept of Just Price in the Byzantine Legal, Economic and Political System», *Byz* 71/1 (2001), σελ. 131-193.
- O. Maridaki-Karatza, «Legal Aspects of the Financing of Trade», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1105-1120.
- R.W. McGee, «Thomas Aquinas: A Pioneer in the Field of Law & Economics», *Western State University Law Review* 18/1 (1990), σελ. 471-483.
- W.A. Meeks, *The Moral World of the First Christians* [Library of Early Christianity], Φιλαδέλφεια 1986.
- Meikle, *Οικονομική σκέψη Αριστοτέλη* S. Meikle, *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ. Α. Γαβριηλίδης, επιμ. Γ. Μηλιός [Βιβλιοθήκη Οικονομικής και Πολιτικής Θεωρίας, 3], Αθήνα 2000.
- , «Modernism, Economics and the Ancient Economy», στο Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, σελ. 233-250.
- G.A. Merianos, «“The Sons of Hagar” in Archbishop Eustathios’ *The Capture of Thessaloniki*: Some Evidence Concerning Late Twelfth Century Byzantine-Turkish Relations», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σελ. 213-221.
- D.M. Metcalf, «Mint Activity in Byzantine Thessalo-

niki», *Οβολός 4: Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο* (2000), σελ. 178-179.

—, «Reviews: M.F. Hendy, 1. *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, DOS, 12, 1969· 2. The Production Techniques, Silver Content and Circulation History of the Twelfth-Century Byzantine Trachy, *Archaeometry* 12 (1970), 13-21· 3. Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal, *Transactions of the Royal Historical Society*, 20 (1970), 31-52», *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 24-26 (1970-1972), σελ. 369-375.

K. Metzler, *Eustathios von Thessalonike und das Mönchtum. Untersuchungen und Kommentar zur Schrift «De emendanda vita monachica»* [Supplementa Byzantina, 9], Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2006.

P. Millett, «Aristotle and Slavery in Athens», *Greece & Rome* 54/2 (2007), σελ. 178-209.

N. Morley, *Trade in Classical Antiquity* [Key Themes in Ancient History], Καίμπριτζ 2007.

I. Morris, «Gift and Commodity in Archaic Greece», *Man*, n.s., 21/1 (Μάρτ. 1986), σελ. 1-17.

R. Morris, *Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118*, Καίμπριτζ 1995.

C. Morrisson, «Byzantine Money: Its Production and Circulation», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 909-966.

—, «La Logarikhè: réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène», *TM* 7 (1979), σελ. 419-464.

—, «Monnaie et finances dans l'empire byzantin, Xe-XIVe siècle», στο *Hommes et richesses*, II, σελ. 291-315.

M. Mullett, «The Classical Tradition in the Byzantine Letter», στο M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition*, σελ. 75-93.

M. Mullett – R. Scott (επιμ.), *Byzantium and the Classical Tradition*, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979, Μπίρμιγγχαμ 1981.

M. Nafissi, *Ancient Athens and Modern Ideology: Value, Theory and Evidence in Historical Sciences: Max Weber, Karl Polanyi and Moses Finley* [Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement, 80], Λονδίνο 2005.

- J.W. Nesbitt – A. Kazhdan, «Agriculture», στο *ODB*, τ. 1, σελ. 39-40.
- D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Καίμπριτζ 1988.
- D.C. North, *Δομή και μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, μτφρ. Α. Αλεξιάδη, επιστ. επιμ. Θ. Μινόγλου, Αθήνα 2000.
- ODB* A.P. Kazhdan (γεν. εποπτεία), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991.
- Oikonomides, N. Oikonomides, «The Role of the Byzantine State in the Economy», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 973-1058.
- «Byzantine State» —, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [Μονογραφίες, 2], Αθήνα 1996.
- , «Le marchand byzantin des provinces (IXe-XIe s.)», στο *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea (23-29 aprile 1992)*, Σπολέτο 1993, σελ. 633-660.
- , «L'épopée de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles», *TM* 7 (1979), σελ. 375-397.
- , «The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians», στο Arnaldi – Cavallo (επιμ.), *Europa medievale*, σελ. 221-238.
- , «Title and Income at the Byzantine Court», στο H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture*, σελ. 199-215.
- G. Ostrogorsky, «Die Pronoia unter den Komnenen», *ZRVI* 12 (1970), σελ. 41-54.
- Ostrogorsky, —, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. Β'-Γ', μτφρ. I. Παναγόπουλος, επιστημ. εποπτεία Ε.Κ. Χρυσός, Αθήνα, τ. Β', 1995, τ. Γ', ⁵1993.
- , «La Pronoia: Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance et chez les Slaves du Sud», *Byz* 22 (1952), σελ. 437-518.
- , *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, γαλλ. μτφρ. H. Grégoire – P. Lemerle [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia, 1], Βρυξέλλες 1954.
- Papagianni, E. Papagianni, «Byzantine Legislation on Economic Activity Relative to Social Class», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1083-1093.
- «Legislation»

- , «Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property», στο *EHB*, τ. 3, σελ. 1059-1069.
- D. Paris, «An Economic Look at the Old Testament», στο Lowry – Gordon (επιμ.), *Economic Ideas*, σελ. 39-103.
- E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Παρίσι - Χάγη 1977,
- E. Piltz, «Middle Byzantine Court Costume», στο H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture*, σελ. 39-51.
- D.I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968.
- D.R. Reinsch, «Zur Identität einer Gestalt im Timarion», *BZ* 86-87 (1993-1994), σελ. 383-385.
- A. Rhoby, «Miscellanea zu den Briefen des Michael Choniates», *JÖB* 55 (2005), σελ. 209-220.
- V. Rotolo, «Οι Σικελοί στη Θεσσαλονίκη το 1185», στο *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών (30 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1980)* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 59], Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 9-20.
- S. Runciman, *A History of the Crusades*, τ. I-III, Κάιμπριτζ 1951-1954.
- R. Saller, «Framing the Debate over Growth in the Ancient Economy», στο Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, σελ. 251-269.
- H. Saradi, «Evidence of Barter Economy in the Documents of Private Transactions», *BZ* 88 (1995), σελ. 405-418.
- A.G.C. Savvides, «Notes on 12th-Century Byzantine Prosopography (Aaron Isaacius - Stephanus Hagiochristophorites)», *Βυζαντικά* 14 (1994), σελ. 339-353.
- , «Some Crucial Issues Concerning XI-XIII Century Byzantine Internal History from Basil II's Death to the Recapture of Constantinople (A.D. 1025-1261). A Bibliographical Essay», *BA* 5-6 (1992), σελ. 103-122.
- , «The Byzantine Family of Kekaumenos (Cecaumenos) (Late 10th - Early 12th Century)», *Δίπτυχα* 4: Ώδη, Ἀφιέρωμα εἰς Giuseppe Schirò (1986-1987), σελ. 12-27.

- W. Schadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, τ. Β': *Ομηρικές σκηνές*, μτφρ. Φ.Ι. Κακριδής, Αθήνα 1989.
- Scheidel – von Reden (επιμ.), *Ancient Economy*, Νέα Υόρκη 2002.
- T.E. Schmidt, *Hostility to Wealth in the Synoptic Gospels* [*Journal for the Study of the New Testament*, Supplement Series, 15], Σέφιλντ 1987.
- Schönauer, «Scholiast»
S. Schönauer, «Eustathios von Thessalonike – Ein “fahrender Scholiast”?», *BZ* 97 (2004), σελ. 143-151.
—, «Flucht vor den Gläubigen? Abenteuerliches aus dem Leben des Eustathios von Thessalonike», στο L.M. Hoffmann (επιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 7], Βισμπάντεν 2005, σελ. 705-717.
- K.M. Setton (γεν. εποπτεία), *A History of the Crusades*, τ. I: *The First Hundred Years*, επιμ. M.W. Baldwin, Φιλαδέλφεια 1955· τ. II: *The Later Crusades, 1189-1311*, επιμ. R.L. Wolff – H.W. Hazard, Φιλαδέλφεια 1962.
- A. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, Λονδίνο 1971.
- , *Jews and Other Minorities in Byzantium*, Ιερουσαλήμ 1995.
- M. Shell, *Money, Language, and Thought: Literary and Philosophic Economies from the Medieval to the Modern Era*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1993.
- D.C. Smythe (επιμ.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider, Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998*, Άλντερσοτ 2000.
- E.A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, Νέα Υόρκη - Λιψία 1888.
- I. Sorlin, «Publications soviétiques sur le XIe siècle», *TM* 6 (1976), σελ. 367-398.
- J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe et VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne* [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 254], Αθήνα - Παρίσι 1984.

- P. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Κάιμπριτζ 1988.
- G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138 - ca. 1222)* [*Orientalia Christiana*, 33/2: No 91], Πώμη 1934.
- J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204*, Αθήνα 1939.
- P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Κάιμπριτζ 2000.
- L. Stiernon, «Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Théodora Comnène et Andronic Lapardas, sébastes», *REB* 24 (1966), σελ. 89-96.
- A.F. Stone, «Dorylaion Revisited. Manuel I Komnenos and the Refortification of Dorylaion and Soublaion in 1175», *REB* 61 (2003), σελ. 183-199.
- Stone, «Eustathian Panegyric» —, «Eustathian Panegyric as a Historical Source», *JÖB* 51 (2001), σελ. 225-258.
- , «Eustathios and the Wedding Banquet for Alexios Porphyrogennetos», στο W. Mayer – S. Trzcionka (επιμ.), *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium*, [Byzantina Australiensia, 15], Μπρίσμπεϊν 2005, σελ. 33-42.
- , «Eustathios of Thessaloniki and St Nikephoros of Antioch: Hagiography for a Political End», *Byz* 77 (2007), σελ. 416-431.
- , «Manuel I Komnenos, the Maiandros Campaigns of 1177-8 and Thessaloniki», *Balkan Studies* 38/1 (1997), σελ. 21-29.
- , «Narrative Similarities and Dissimilarities: Determining the Role of Constantine Doukas at the Siege of Ancona, 1173», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), σελ. 9-17.
- , «Nautical and Marine Imagery in the Panegyrics of Eustathios of Thessaloniki», *Scholia* 12 (2003), σελ. 96-113.
- , «Stemming the Turkish Tide: Eustathios of Thessaloniki on the Seljuk Turks», *ByzSlav* 62/1 (2004), σελ. 125-142.
- , «The Amphibious Serpent: Manuel I and the Venetians», *BF* 24 (1997), σελ. 251-258.

- , «The Funeral Oration of Eustathios of Thessaloniki for Manuel I Komnenos: A Portrait of a Byzantine Emperor», *Balkan Studies* 41/2 (2000), σελ. 239-273.
- , «The *Grand Hetaireiarch* John Doukas: The Career of a Twelfth-Century Soldier and Diplomat», *Byz* 69 (1999), σελ. 145-164.
- , «The Library of Eustathios of Thessaloniki: Literary Sources for Eustathian Panegyric», *ByzSlav* 60/2 (1999), σελ. 351-366.
- , «The Oration by Eustathios of Thessaloniki for Agnes of France: A Snapshot of Political Tension between Byzantium and the West», *Byz* 73/1 (2003), σελ. 112-126.
- O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, πρόλ. Ch. Diehl, Παρίσι 1913 (φωτομ. ανατ. Θεσσαλονίκη 1993).
- Tatakis, *Christian Philosophy* B.N. Tatakis, *Christian Philosophy in the Patristic and Byzantine Tradition*, αγγλ. μτφρ., επιμ. και σχολιασμός G.D. Dragas [Orthodox Theological Library, 4], Ρόλινσφορντ 2007.
- J.L. Teall, «The Byzantine Agricultural Tradition», *DOP* 25 (1971), σελ. 33-59.
- C. Theodoridis, «Bemerkungen zum Text der Schrift *De expugnatione Thessalonicae* des Eustathios», *BZ* 94 (2001), σελ. 232-238.
- J.P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire* [DOS, 24], Ουάσινγκτον 1987.
- Toubert, «Agrarian Civilization» P. Toubert, «Byzantium and the Mediterranean Agrarian Civilization», στο *EHB*, τ. 1, σελ. 377-391.
- I. Touratsoglou, «La monnaie byzantine aux XIIe-XIIIe siècles et le témoignage des trouvailles de Grèce: à propos d'un ouvrage récent», *Revue Numismatique* 158 (2002), σελ. 385-404.
- W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Στόνφορντ 1997.
- Sp. Troianos, «Ein Synodalakt Michaels III. zum Begnadigungsrecht», *Fontes Minores* 6 (1984), σελ. 205-218.
- F.I. Uspenskij, «Značenie vizantijskoj i južnoslavjanskoj pronii», *Sbornik statej po slavjanovedeniju, sostavlennij i izdannij učenicami V.I. Lamanskogo*, Αγ. Πετρούπολη 1883, σελ. 1-32.

- J.-L. van Dieten, «Eustathios von Thessalonike und Niketas Choniates über das Geschehen im Jahre nach dem Tod Manuels I. Komnenos», *JÖB* 49 (1999), σελ. 101-112.
- J. Viner, «The Economic Doctrines of the Christian Fathers», *HOPE* 10 (1978), σελ. 9-45.
- Sp. Vryonis, Jr., «Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century», *DOP* 17 (1963), σελ. 287-314.
- , *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World* [Collected Studies, 7], Λονδίνο 1971.
- , *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϋ - Λος Άντζελες - Λονδίνο 1971 [ελλ. έκδ.: Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνες)*, μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα 2000].
- , «The *Panēgyris* of the Byzantine Saint: A Study in the Nature of a Medieval Institution, Its Origins and Fate», στο S. Hackel (επιμ.), *The Byzantine Saint*, σελ. 196-228.
- H.-F. Weiss, *Untersuchungen zur Kosmologie des hellenistischen und palästinischen Judentums* [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 97], Βερολίνο 1966.
- M. Whitby (επιμ.), *Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources, 1025-1204* [Proceedings of the British Academy, 132], Οξφόρδη 2007.
- C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Οξφόρδη 2005.
- Wilson, *Λόγιοι* N.G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μτφρ. Ν. Κονομής, Αθήνα 1991.
- P. Wirth, «Die Flucht des Erzbischofs Eustathios aus Thessalonike», *BZ* 53 (1960), σελ. 83-85.
- , «Ein neuer Terminus ante quem non für das Ableben des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike», *BZ* 54 (1961), σελ. 86-87.
- Wirth, *Eustathiana* —, *Eustathiana: Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk*

des Metropolitens Eustathios von Thessalonike, Άμστερνταμ 1980.

—, «Nikolaos ó Καταφλῶρον und nicht Nikolaos ó κατὰ Φλῶρον, Eustathios ó τοῦ Καταφλῶρον und nicht Eustathios ó τοῦ κατὰ Φλῶρον», *BZ* 56 (1963), σελ. 235-236.

—, «Zur Frage nach dem Beginne des Episcopats des Eustathios von Thessalonike», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 16 (1967), σελ. 143-146.

D. Wood, *Medieval Economic Thought* [Cambridge Medieval Textbooks], Κάιμπριτζ 2002.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

Α. ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

Αβραμιαίον πυθμενικόν 241	Άγιος Γεώργιος (Στάρο Ναγκορίτσινο) 60
Άγαρ, κοιλία της· βλ. Αγαρηνοί	Άγιος Ιωάννης της Άκρας· βλ. Άκρα
Άγαρ, οι της· βλ. Αγαρηνοί	Άγιος Νικήτας (Τσούτσερ [Čučer]) 60
Άγαρ, συρφετός εκ της· βλ. Αγαρηνοί	Αγίου Μιχαήλ, Μονή (Κατασκέπη) 242
Αγαρηνοί 66, 234, 235	Αγίου Νικολάου, προσκύνημα (Μύρα) 42
Αγαρηνόν φύλον· βλ. Αγαρηνοί	Αγνή-Άννα Γαλλίας 49, 50
Άγγελοι (δυναστεία) 31, 63, 64, 261	Αδριανούπολη 66
Αγγλία 212	Αθήνα 44, 59, 72, 84, 131, 169
Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (του Γερμανικού Έθνους) 68, 70	Αιγαίο 79, 170, 248
Αγία Σοφία (Θεσσαλονίκη) 59	Αιγύπτιοι 130
Αγία Σοφία (Κωνσταντινούπολη) 29, 34, 36, 39, 40, 191-192, 214, 222, 249, 262-263, 266	Αίγυπτος 71, 72, 85, 86, 285, 293
Αγίας Ευφημίας, Μονή (Κωνσταντινούπολη) 32	Αίμος 66
Αγιοθεοδωρίται (οικογένεια) 258	Αισχύλος 94
Άγιοι Απόστολοι (Κωνσταντινούπολη) 169	Αίσωπος 224
Άγιοι Τόποι 57	Ακαδημία 46
Άγιον Όρος	Άκρα 57
μονές 194	Αλεξάνδρεια 78
Βατοπεδίου, Μονή 60	Αλέξανδρος ο Μέγας 91-92, 115
	Αλέξιος Α΄ Κομνηνός 24, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 74-75, 79, 80, 111, 179-

* Αποδελτιώνονται κατά κύριο λόγο ονόματα ιστορικών προσώπων και τοπωνυμίων εντός του κειμένου και των υποσημειώσεων. Εξαιρούνται εκείνα που αφορούν κείμενα ή ονόματα συγγραφέων σε παραπομπές. Λόγω της αυξημένης πυκνότητάς τους οι αναφορές στα κείμενα του Ευσταθίου δεν συμπεριλαμβάνονται. Επίσης, παραλείπονται οι συχνά αναφερόμενες λέξεις, όπως Βυζαντινή Αυτοκρατορία, Βυζαντινός (-οί), Βυζάντιο, Ευστάθιος, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη κοκ.

- 180, 221, 229, 251, 252-257, 262, 290, 298, 304
 Αλέξιος Β΄ Κομνηνός 49, 50, 64, 115, 260, 261, 266
 Αλέξιος Γ΄ Ἀγγελος 64, 69, 72, 258, 292
 Αλέξιος Δ΄ Ἀγγελος 64, 72
 Αλέξιος Αριστηνός 219
 Αλέξιος Κομνηνός (Βυζαντινός αποστάτης) 53
 Αμαλάριχος Α΄ Ιερουσαλήμ 71
 Ἄμαντος, Κ. 29
 Ανακρέων 130
 Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός 52, 64, 66, 67, 68, 117, 257, 258, 260-261, 263, 264, 265-270, 271, 298, 305
 Ανδρόνικος Λαπαρδάς 116, 117, 267
 Ἄννα Κομνηνή 41, 111-112, 115, 147
 Αντιόχεια 78
 Αντιοχείας ηγεμονία 66, 67, 68, 71
 Αραβία 283
 Αραμπατζής, Γ. 145
 Ἄργος 72, 130
 Αρεϊκή επιστήμη 168
 Αριστείδης 228
 Αριστοτέλης 25, 90, 104, 109, 121, 122, 123, 124, 125, 132-140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148-153, 155, 166, 188, 295, 306
 Αριστοτελική σχολή 127
 Αριστοτελισμός 144, 147
 Αρμενία 212, 247
 Αρμένιοι 82, 225
 Αρχίλοχος 130
 Ασάν Α΄ Βουλγαρίας 66, 86
 Ασία 117
 Αυρήλιος, επίσκοπος 197
 Αφρατάς 56
 Ἄφροι 56
 Ἀχαιοί 109
 Βαλδουῖνος Γ΄ Ιερουσαλήμ 120
 Βαλκάνια, Βαλκανική 64, 66, 67, 75, 78, 79, 80, 83, 85, 86, 282
 Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος 78, 80, 290
 Βασίλειος Β΄ Καματηρός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 266
 Βασίλειος, μαῖστωρ των ρητόρων 38
 Βασίλειος ο Μέγας 149, 164
 Βελιγράδι 80
 Βενετία 68-70, 72, 81, 212
 Βενετοί 70, 77, 81-82
 Βενιαμίν εκ Τουδέλης 82
 Βερόη (Stara Zagora) 66
 Βλαχερνίται (οικογένεια) 249
 Βλάχοι 66
 Βοημούνδος Α΄ Αντιοχείας 68
 Βοιωτία 84, 85
 Βοσνία 66
 Βόσπορος 242
 Βοτανειάται (οικογένεια) 248
 Βότανη 248
 Βουλγαρία 38-39, 67, 80, 212, 247
 Βούλγαροι 66, 80
 Βρινδήσιον (Brindisi) 71
 Γαβράδες (οικογένεια) 50
 Γαβράς 50
 Γαλλία 67, 212
 Γένουα 69
 Γενουάτες 70, 81
 Γερμανία 212
 Γερμανοί Σταυροφόροι 68
 Γεώργιος Παχυμέρης 178
 Γκρατσάνιτσα (Gračanica), Μονή

- Ευαγγελισμού 60
 Γουλιέλμος Α΄ Σικελίας 71, 148
 Γουλιέλμος Β΄ Σικελίας 68, 148
 Γρηγόριος Αντίοχος 30, 33, 34, 38, 46, 47
 Γρηγόριος Πακουριανός 223
 Δάλασσα 248
 Δαλασσηνοί (οικογένεια) 248
 Δαλματία 66
 Δαμιέττα 71
 Δαυίδ Κομνηνός (διοικητής Θεσσαλονίκης) 52, 270, 282
 Δημήτρια (γιορτή, εμποροπανήγυρη αγίου Δημητρίου) 83-86
 Δημήτριος Χωματιανός (ή Χωματηνός), αρχιεπίσκοπος Αχρίδας 29, 39, 43, 59
 Δημοσθήνης ο Θράξ 103
 Διγενής Ακρίτης 115
 Διονύσιος ο Αθωνίτης, άγιος 175
 Δούκαι (οικογένεια) 251
 Δούναβης 66
 Δυρράχιο 65, 68
 Δυτικοί έμποροι 70
 Εβραίοι 82, 198, 284-285
 Εγνατία Οδός 85
 Έδεσσας κομητεία 67
 Ειρήνη (Bertha von Sulzbach) 33
 Ελλάδα 65, 124, 248
 Ελλάς, μεγάλη 235
 Έλληνες 84, 99, 122, 123, 124, 125, 130, 132, 158, 164, 185, 204
 Έλληνες συγγραφείς 23, 25, 121, 122, 124, 143
 Έλληνες φιλόσοφοι 166
 Ελληνική γραμματεία 20, 23, 24, 89, 92, 122, 144, 155, 306
 Ερρίκος Δάνδολος (Dandolo) 72
 Εύβοια 68, 72
 Ευθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρών 23, 27, 28, 31, 36, 38, 45, 47, 59, 200
 Εύξεινος Πόντος 84, 85, 242
 Ευρωπαϊά γη Περσών 235
 Ευστράτιος Νικαίας 90, 145, 146, 147
 Ζάκυνθος 68
 Ζεμενίκος 82
 Ζεύγη (Σεμλίνο) 115
 Ηράκλειες Στήλες 84, 85
 Ηρόδοτος 130
 Ησίοδος 99, 121
 Θεοδώρα (σύζυγος Βαλδουΐνου Γ΄) 120
 Θεοδώρητος Κύρρου 210, 274, 275, 277
 Θεόδωρος Βαλσαμών, πατριάρχης Αντιοχείας 199, 219, 237, 260
 Θεόδωρος Δαδιβρηνός 266
 Θεόδωρος Πρόδρομος 114, 145
 Θεόδωρος Σμύρνης 145
 Θεοδόσιος (πρόεδρος) 118
 Θεσσαλία 252
 Θεσσαλονίκης νομισματοκοπείο 79-80
 Θήβα 68, 72
 Θράκη 66, 68
 Θράκες 130
 Ίβηρες 84
 Ιερουσαλήμ 67, 68

- Ιερουσαλήμ βασίλειο 67, 71, 120
 Ιθάκη 97
 Ιννοκέντιος Γ', πάπας 72
 Ιουστινιανός Α' 195, 220
 Ιουστινιανός, Νέος· βλ. Μανουήλ Α' Κομνηνός
 Ισαάκιος Α' Κομνηνός 247
 Ισαάκιος Β' Άγγελος 52, 57, 58, 64, 66, 67-68, 69, 72, 257, 258, 261, 266, 271, 296
 Ισαάκιος Κομνηνός Κύπρου 57, 72
 Ίσαυροι (δυναστεία) 149
 Ισλάμ 50
 Ισμαηλίτις, η 66
 Ισπανία 85
 Ισραήλ 173
 Ίστρος 84, 234
 Ιταλία 71, 81, 84, 85
 Ιταλικές ναυτικές πόλεις 68, 70, 81
 Ιταλοί 69-70, 75, 76, 77, 84, 235, 291
 Ιωάννης Β' Κομνηνός 63, 64, 65, 66, 69, 257
 Ιωάννης Ε' Οξείτης, πατριάρχης Αντιοχείας 237, 252
 Ιωάννης Δούκας (Καματηρός) 35, 41
 Ιωάννης Δούκας (μέγας εταιρειάρχης) 41, 48-49, 117, 267
 Ιωάννης Ζωναράς 23, 219, 252, 254
 Ιωάννης Ιταλός 90, 95, 145
 Ιωάννης Κίνναμος 23, 114-115, 223-225
 Ιωάννης Πλακηνός 40
 Ιωάννης Σκυλίτζης 118
 Ιωάννης Τζέτζης 23, 79, 93-94, 96, 145, 294-295, 296
 Ιωάννης Χρύσανθος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης 46
 Ιωάννης Χρυσόστομος 160, 164, 186, 274
 Ιωαννίτες Ιππότες 170
 Ιωνία 170
 Καλομόδιος 292-293, 294
 Καματηροί (οικογένεια) 36, 248, 258
 Καμπανοί 84
 Καππαδοκία 247
 Καραγιαννόπουλος, Ι. 231
 Κασταμονίται (οικογένεια) 36
 Κατά Κουζηνάν 29
 Κατακουζηνός 29
 Κατασκέπη (Βόσπορος) 242
 Κατά Φλώρον· βλ. Ο του Καταφλώρον
 Κατάφλωρος· βλ. Ο του Καταφλώρον
 Καταφλώρος· βλ. Ο του Καταφλώρον
 Κεκαυμένοι (οικογένεια) 177
 Κεκαυμένος 112, 175, 177
 Κέλτες επέκεινα Άλπεων 84
 Κέρκυρα 68
 Κεφαλονιά 68
 Κιλικία 65
 Κιλίτζ Αρσλάν Β' Ικονίου 66, 116-117
 Κίσσας, Σ. 59
 Κλερμόν (Clermont) 67
 Κλήμης Αλεξανδρείας 210, 275
 Κολοβού, Φ. 22
 Κομνηνοί (δυναστεία) 31, 36, 63, 64, 65, 71, 72, 79, 80, 90, 111, 112, 113, 116, 117, 222, 230, 246, 251-253, 257, 258-259, 260, 261, 263, 279, 288, 291, 302, 304
 Κορίνθιοι 130
 Κόρινθος 68, 72

- Κουκουλές, Φ. 29, 30, 42, 59, 96, 190
 Κουμάνοβο 60
 Κουμάνοι 66
 Κρανία 82
 Κρήτες 226
 Κρήτη 226
 Κριτόβουλος 128
 Κροατία 66
 Κύπρος 57, 72
 Κυριακίδης, Στ. 30
 Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος 179
 Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος 118, 250, 255
 Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας 250, 255
 Κωνσταντίνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου 59
 Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης 46, 58
 Κωνσταντίνος Τρίψυχος 266
 Κως 41
 Λαΐου, Α. 18, 70, 166, 176
 Λακεδαιμόνιοι· βλ. Σπαρτιάτες
 Λάρισα 72
 Λατίνοι 24, 70, 71, 81-82, 225, 268-269
 Λεβούνιο 66
 Λεπενδρηνός 48-49
 Λεωμακέλλιον 118
 Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός 184, 196
 Λέων 55
 Λέων Σγουρός 72
 Λέων Χαρσιανίτης, μητροπολίτης Δρίστρας 93, 94
 Λήμνος 109
 Λιβύη 104
 Λιουτπράνδος, επίσκοπος Κρεμώνας 179
 Λουγγής, Τ. 178, 179
 Λουκάς Χρυσοβέργης, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 35, 36, 37, 39
 Λυδοί 130
 Λυκία 42, 43, 213
 Λυσιτανοί 84
 Μαδαριάγα, Ε. 40, 43-44
 Μακεδόνες 84
 Μακεδόνες αυτοκράτορες 179
 Μακεδονία 84, 117, 247
 Μακρεμβολίται (οικογένεια) 249
 Μαμωνάς 159
 Μανάφης, Κ. 266
 Μανουήλ Α΄ Κομνηνός 29, 32, 33, 38, 42-43, 48, 49, 50, 51, 52, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 74, 113-115, 117, 120, 161, 173, 198, 199, 206, 213, 217, 223-224, 225, 230, 231-237, 242-244, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 270, 279, 284, 296, 298, 304
 Μαντζικέρτ 65
 Μάρκος, πατριάρχης Αλεξανδρείας 199
 Μεγάλη Εκκλησία· βλ. Αγία Σοφία (Κωνσταντινούπολη)
 Μελισσηνοί (οικογένεια) 251
 Μεσόγειος 65, 70, 77, 171, 290
 Μικρά Ασία 64, 65-66, 76, 117, 248, 261
 Μιλήσιοι 84
 Μιχαήλ Γ΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 34, 35, 36, 37, 39, 40
 Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 47

- Μιχαήλ Ε΄ 256
 Μιχαήλ ΣΤ΄ 118
 Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης 41-42
 Μιχαήλ Ατταλειάτης 23, 250, 290
 Μιχαήλ Γλυκάς 293-294, 296
 Μιχαήλ Εφέσιος 145, 147
 Μιχαήλ Ιταλικός 145
 Μιχαήλ ο του Θεσσαλονίκης 33
 Μιχαήλ Χωνιάτης, μητροπολίτης
 Αθηνών 23, 36, 46, 47, 59, 60,
 86, 148, 169, 172, 228
 Μιχαήλ Ψελλός 144, 145, 227, 290
 Μονεμβασία 81
 Μουσουλμάνοι 50
 Μπόνης, Κ.Γ. 29, 161, 192
 Μύρα 42, 43, 65, 213
 Μυριοκέφαλο 66, 117
 Μυσοί 84
 Μωάμεθ 50-51
- Νείλος 71
 Νεμέσιος Εμέσης 154
 Νεοπλατωνικοί 144
 Νικήτας Χωνιάτης 23, 53, 143, 231,
 232-233, 234, 236, 243, 264, 266,
 267, 269, 281, 292, 295, 296
 Νικηφόρος Β΄ Φωκάς 243
 Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης 64, 250,
 254
 Νικηφόρος Βρυέννιος 41, 112-113
 Νικηφόρος Κομνηνός 36, 41, 117, 168,
 173, 227, 236, 267
 Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, μητρο-
 πολίτης Αθηνών 42, 44-45, 47,
 110, 213, 228
 Νικόλαος Καταφλώρον 30-31, 33-34
 Νικόλαος Μεσαρίτης 169
 Νικομήδεια 41
- Νορμανδοί 51-54, 68, 70, 86, 189,
 280, 282
 Νούμερων φυλακή 294
- Ξενοφών 25, 121, 122, 123, 124-125,
 126-131, 133, 143
 Ξηροί (οικογένεια) 248
 Ξιφιλίνοι (οικογένεια) 248
- Οθωμανοί Τούρκοι 65
 Οικουμενικό Πατριαρχείο 61
 Ομηρικά έπη 24-25, 91-121 (σπορα-
 δικά), 163
 Όμηρος 91-121 (σποραδικά), 126,
 130, 165, 181, 182, 226, 306
 Σχόλια Ευσταθίου 17, 23, 165,
 182, 193, 226
 Ο του κατά Φλώρον βλ. Ο του Κα-
 ταφλώρον
 Ο του Καταφλώρον 29-30
 Ουγγαρία 66
 Ουρβανός Β΄, πάπας 67
- Παιονικόν 234
 Πακτωλός 43
 Παλαιολόγοι (οικογένεια) 251
 Παλέρμο 68
 Παναθήναια 84
 Πανιώνια 84
 Παντοκράτορος Μονή (Κωνσταντι-
 νούπολη) 227-228
 Παπισμός 68
 Παρθενώνας 44
 Πάτμος 194
 Πατριαρχική Σχολή 33
 Παύλος, απόστολος 31, 161-162, 175,
 219, 276
 Πελοπόννησος 68, 85, 228

- Πέννα, Β. 79
 Περίπατος 46
 Πέρσες 128, 130, 233
 Περσία, νέα 235
 Πέτρας Μονή (Κωνσταντινούπολη) 226
 Πέτρος, απόστολος 114
 Πέτρος Βουλγαρίας 66, 86
 Πετσενέγοι 66
 Πίζα 69, 81
 Πιζάνοι 81, 82
 Πίσσα 130
 Πλάτων 25, 90, 94, 95, 121, 124-125, 132, 141-142, 143, 144, 146, 183, 277, 295
 Πλατωνική φιλοσοφία 144
 Πλατωνισμός 144
 Πλούταρχος 130
 Πολύκλειτος 130
 Πρίστινα (Priština) 60
 Πυθαγόρειοι 140

 Ρασκία (Σερβία) 66
 Ρενάλδος Αντιοχείας 225
 Ριχάρδος Α' Λεοντόκαρδος Αγγλίας 57
 Ροβέρτος Γουισκάρδος Σικελίας 65, 68
 Ρογήρος Β' Σικελίας 68, 148
 Ρόδος 170
 Ρουμ, Σελτζούκοι σουλτάνοι του 65
 Ρωμαίοι νομικοί 142
 Ρώμη πρεσβυτέρα 268
 Ρωμύλος, άγιος 175

 Σαλαδίνος 67
 Σαπουνάδες (οικογένεια) 249
 Σελεύκεια 285

 Σελτζούκοι Τούρκοι 65-66
 Σεμλίνο· βλ. Ζεύγμη
 Σερβία 60, 67, 80, 85, 212
 Σέρβοι 66, 213
 Σηλυμβρία (Σηλυβρία) 227
 Σικελία 268
 Σικελός 268
 Σίρμιο 66
 Σίφαντος 52, 201
 Σκληροί (οικογένεια) 36
 Σκόπια 60
 Σκύθες 130, 234
 Σκυθική 84
 Σκυθικόν· βλ. Σκύθες
 Σλάβοι 80
 Σόλων 228
 Σπαρτιάτες 130
 Σταυροφορίες 67, 68
 Α' 65, 67
 Β' 67, 68
 Γ' 57, 67-68
 Δ' 24, 63, 68, 72-73, 86
 Σταυροφορικά κράτη Ανατολής 67, 71, 293
 Σταυροφόροι 57, 67, 68, 72-73
 Στερεά Ελλάδα 68
 Στέφανος Αγιοχριστοφορίτης 264-267, 268, 269
 Στέφανος Νεμάνια Σερβίας 66, 213
 Στέφανος Ούρεσης Β' Μιλούτιν Σερβίας 60
 Στοά 169
 Στουντένιτσα (Studenica), Μονή της 60
 Σύνοδοι 23, 195
 Οικουμενικές
 Α' 197
 Πενθέκτη 197

- Ζ' 219
 Γάγγρας 219
 Καρθαγένης 195, 197-198
 Λαοδικείας 197
 Συρία 85, 86, 247
 Σχολαστικοί 188
 Σωκράτης 128

 Τούρκοι (Τουρκομάνοι) 235
 Τρίπολης κομητεία 67
 Τρωιάνος, Σπ. 40
 Τύρνοβο 66

 Φειδίας 130
 Φιλητάς 130
 Φιλιππούπολη 57
 Φιλόθεος ο Οψικιανός, άγιος 163, 166, 212
 Φίλων ο Αλεξανδρεύς 273
 Φλώρου, Μονή των (Κωνσταντινούπολη) 30
 Φοίνικες 104
 Φοινίκη 84
 Φουρνατάριοι (οικογένεια) 249
 Φουστάτ (Fustat, Κάιρο) 285
 Φραγκικά κράτη· βλ. Σταυροφορικά κράτη
 Φράγχοι 57, 63, 71
 Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσσα 68, 71

 Albéric de Trois Fontaines 57
 Angold, M. 56, 257

 Beck, H.-G. 245, 246-247, 262
 Bertha von Sulzbach· βλ. Ειρήνη
 Brindisi· βλ. Βρινδήσιον
 Browning, R. 30, 33, 36, 38, 90, 96
 Bryer, A. 170

 Chalandon, F. 224
 Cheynet, J.-Cl. 246
 Clermont· βλ. Κλερμόν

 Dagron, G. 176
 Dandolo· βλ. Ερρίκος Δάνδολος

 Escorial 58

 Finley, M.I. 118, 122-123
 Fustat· βλ. Φουστάτ

 Garland, L. 265, 266
 Garnsey, P. 289
 Guiland, R. 265-266

 Harvey, A. 70, 175
 Hendy, M. 70, 79, 180

 Jacoby, D. 293

 Katičić, R. 111, 112
 Kazhdan, A. 21, 33, 34, 42, 56-57, 70, 168, 182, 200, 201, 224, 225, 246-247, 257, 280
 Kuhn, T.S. 26

 Laurent, V. 58
 Lemerle, P. 222
 Leone, E. 51
 Littlewood, A.R. 94
 Lowry, S.T. 123

 Magdalino, P. 70, 224, 278
 Meikle, S. 123, 124, 159
 Metcalf, D.M. 79
 Metzler, K. 22

 Ostrogorsky, G. 231

- Outremer· βλ. Σταυροφορικά κράτη
 Priština· βλ. Πρίστινα
 Regel, W. 42
 Saller, R. 289
 Schadewaldt, W. 99
 Schönauer, S. 22
 Stadtmüller, G. 29
 Stara Zagora· βλ. Βερόη
 Stone, A.F. 49
 Tafel, T.L.F. 28, 35, 42, 54, 193
 Uspenskij, F.I. 231
 Wilson, N.G. 43
 Wirth, P. 22, 30, 39, 56, 57

B. ΟΡΟΙ

- ἀγοραίοι 279, 295-296
 ἀνδραποδιστὰι 218
 ἀνδράποδον 192, 218, 226
 ἀντιλήπτωρ 238
 ἀπονεμητικὴ δικαιοσύνη 149
 ἀργυραμοιβοὶ 189-190, 191, 192, 198, 217, 222, 279
 ἀργυροπράται 190-191
 αρχαῖστές (*primitivists*) 123
 ἄρχων 72
 ἄτμενος 226
 αττικισμός 94
 αὐγουστος 251
 βουργέσιοι 81-82
 γεννάδας (-αι) 54, 192
 γραμματικὸς 38
 δημόσιον 230
 διδάσκαλοι (πατριαρχικοί) 34, 262, 263
 διδάσκαλος τοῦ ἀποστόλου 30, 33
 διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου 30-31
 δικαία αξία 142
 δικαία τιμὴ 142, 143, 147, 295
 δίκαιο κέρδος 142
 δίκαιος μισθός 143
 δμῶες, δμῳίδες 218
 δομέστικοι 295
 δουλάριον 192
 δουλευτῆς 225, 226, 227
 δουλευτοπάροικος 225
 δουλοπάροικος 224, 225, 226
 δοῦλος ἐθελόδουλος 225
 δοῦλος τῆς βασιλείας 212
 δοῦξ 41
 δυνάστης (-αι) 270, 288
 δυνατοὶ 118, 278
 ἐβδομάς 39, 40
 ἐθελόδουλος· βλ. δοῦλος ἐθελόδουλος
 ἐκδικεῖον (ἱερὸν) 191, 192, 214, 215, 217, 222
 ἔμβαθμοι (τέλειοι) διάκονοι 40
 ἐμπορικὴ 134
 ἐν ἐκκλησίᾳ ἀπελευθέρωσις 221
 ἐξίσωσις 228
 ἐπανορθωτικὴ δικαιοσύνη 149
 ἑπαρχος τῆς πόλεως 41, 199, 255, 256, 295
 ἐπισκέψεις 249

- ἐπιτηρηταὶ 295
 ἐπὶ τοῦ στρατοῦ 265
 ἐπίτροπος 238
 ἐπὶ τῶν δεήσεων 35, 36, 41, 117
 ἐπόπται 295
 ἔφορος 238

 ζυγοπλάσται 190

 θάλαμος 100-101
 θεράπαινοι 218
 θεράπων (-οντες) 226
 θήτης 105

 ἱστάμενον 74
 ἰχθυοπράται (συντεχνία) 294

 καῖσαρ 112
 κανονικὸν 180
 καπηλεία 127, 141
 καπηλική 135, 136, 137, 138, 139, 180
 καπηλικόν· βλ. καπηλική
 καταλλάσσεται 189, 199
 καταλλακτικὰ τραπεζοτόπια 198, 199
 κολλυβισταὶ 190, 292
 κομμερκιάριος 199
 κουράτωρ 238

 λάτρις 226
 λίζιος 225
 λογάδες· βλ. λογαδικοὶ ἄνδρες
 λογαδικοὶ ἄνδρες 279-280
 λογαδικός· βλ. λογαδικοὶ ἄνδρες
 λογοθέτης τοῦ γενικοῦ 265
 λογοθέτης τοῦ δρόμου 41, 266
 λογοθέτης τῶν σεκρέτων 296

 μαῖστωρ τῶν ῥητόρων 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 43, 206, 262
 μανδάτωρες 295
 μεγάλοι 279, 297
 μέγας ἐταιρειάρχης 41, 48, 117
 μέσοι 279, 297
 μεταβλητική 135, 136
 μέτοιχοι 131, 142
 μικροί 279, 297
 μίσθιος 224
 μίσθωμα 223, 224

 νεωτεριστές (modernists) 123

 ὀβολοστατική 138
 οἰκονομία 122
 οἰκονομική 134-135, 138
 οἰκονομιῶν τύποι 232
 οἶκος, βυζαντινός 117-119, 253
 οἶκος, ξενοφώντειος 126, 127
 οἶκος, ομηρικός 97 κ.ε., 178
 ὀπωροπράται (συντεχνία) 294

 παῖδες γεωργικοὶ 220
 παιδισκάρια 218
 παιδίσκη (-αι) 186, 220
 πανσέβαστος σεβαστὸς 48
 πανυπερσέβαστος 251
 παροιμία 228
 παροίκων δωρεαὶ 231
 πατρίκιος 251
 πεκουλιαζόμενοι 222
 πεκούλιον 222
 πένητες 278
 πράται τῶν ὀθονῶν 190, 292
 πρηκτῆρ 103, 282
 προάστεια 248
 πρόεδρος 118

- πρόεδρος (= μητροπολίτης) 50
 πρόεδρος σοφιστευόντων· βλ. μαΐ-
 στωρ τῶν ῥητόρων
 προνοητής 238
 πρόνοια 230-237, 302
 πρόνοια-οἰκονομία· βλ. πρόνοια
 πρωτέκδικος 191
 πρωτοβεστιάριος 251
 πρωτοκαγκελ[λ]άριοι 295
 πρωτοπρόεδρος 36
 πρωτοσέβαστος 251
 πρωτοσπαθάριος 251
 ῥόγαι 179
 σακέλλιον (πατριαρχικό) 37
 σεβαστοκράτωρ 251, 252
 σεβαστὸς 190, 251, 259, 265, 292
 σεισάχθεια 228
 σέκρετον τῶν οἰκειακῶν 199
 σηκίδες 218
 σιτηρέσια 231
 σκαραμάγγια 179
 σολέμνια 249
 λογίσιμον σολέμνιον 249
 παρεχόμενον σολέμνιον 249
 σοφιστική· βλ. μαΐστωρ τῶν ῥητόρων
 στρατιωτῶν ἐκλογισμοὶ 232
 σύστημα 255
 συστηματικοὶ 255
 τραπεζῖται 189-190, 199, 256
 τριπέδων 218
 τυπικὸν 223
 ὕπαρχος τοῦ Μεγάλου Βασιλέως 212
 ὕπατος τῶν φιλοσόφων 37
 ὑπέρπυρον 74, 229
 ὑπηρέται 226
 ὑπογραμματεῖς 34
 ὑπογραφεῖς 34
 φροντιστήριον 239, 242
 χαριστικάριος 237, 238
 χαριστική, χαριστική δωρεά 230, 237-
 239, 297, 302
 χαριστίκια 238, 249
 χρεία 137, 147
 χρηματιστική
 φυσική 135-136, 137, 138
 μη φυσική 135-136, 138, 140
 χρυσογνώμονες 191
 χρυσοχόοι 191
 ψυχάριον 192
affranchis 223
burgenses· βλ. βουργέσιοι
damnum emergens 188
imperium romanum 70
lige 225
ligius· βλ. λίζιος
lucrum cessans 188
modernists· βλ. νεωτεριστές
oikos· βλ. οἶκος, ομηρικός
primitivists· βλ. αρχαιστές
vassalage 224

3. ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΕ ΚΕΙΜΕΝΑ

- Αλεξιάς* (Άννα Κομνηνή) 111-112, 113, 115
Αποστολικοί Κανόνες 197
- Βίβλος* 93-94, 146
- Γένεσις* 105-106
- Διγενής Ακρίτης* 112, 163
- Επαρχικόν Βιβλίον* (Λέων ΣΤ') 184, 189, 190, 191, 256
- Ηθικά Νικομάχεια* (Αριστοτέλης) 122, 123, 140, 146, 147, 149, 150
- Ιλιάς* (Όμηρος) 91, 92, 97, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 111, 112, 113, 226
Σχόλια Ευσταθίου 45, 165, 182, 183, 218
- Ιουστινιάνειος Κώδικας* 195
- Καινή Διαθήκη* 23, 25, 89, 206, 273
- Κατά Ματθαίον ευαγγέλιον* 159
- Οδύσσεια* (Όμηρος) 97, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 111, 118
Σχόλια Ευσταθίου 92, 222
- Οικονομικά* (ψευδο-Αριστοτέλης) 127
Οικονομικός (Ξενοφών) 126-128, 143
- Παλαιά Διαθήκη* 23, 25, 89, 162, 186, 206, 273
- Περί φύσεως ανθρώπου* (Νεμέσιος Εμέσης) 154
- Πολιτεία* (Πλάτων) 141
- Πολιτικά* (Αριστοτέλης) 122, 134, 146
- Προς Θεσσαλονικείς Β' επιστολή* (απόστολος Παύλος) 162
- Στρατηγικόν* (Κεκαυμένος) 112
- Συνοπτικά Ευαγγέλια* 202
- Σχόλια στα Ηθικά Νικομάχεια*
Βιβλία I, VI (Ευστράτιος Νικαίας) 147
 II, III, IV, VII (Ανώνυμος) 148
 V, IX, X (Μιχαήλ Εφέσιος) 147
- Σχόλια στον Διονύσιο Περιηγητή* (Ευστάθιος) 23, 35, 36, 38, 41, 45
- Σχόλια στον Πίνδαρο* (Ευστάθιος) 23, 45
- Τιμαρίων* 83-85, 282
- Ψαλμοί* (Δαυίδ) 161

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΜΕΡΙΑΝΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ
ΟΙ ΠΕΡΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΠΟΨΕΙΣ
ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2008
ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ.
Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΙΣ
«ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΝΗ»

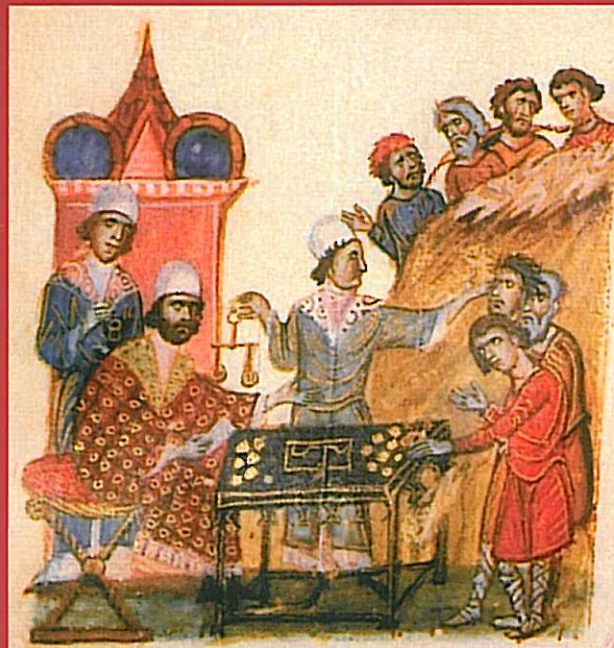
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

MONOGRAPHS 13

Gerasimos Merianos

ECONOMIC IDEAS
IN THE 12th CENTURY BYZANTIUM

The Views of Eustathios of Thessaloniki
on Economy

ATHENS 2008

ISSN 1106-8949
ISBN 978-960-371-055-4